

પ્રસ્તાવના.

સાંસારમાં દિગંબર વિના એવો બીજો કોણ પ્રાણી હશે, કે જે પોતાના સુખને ઇચ્છે. સર્વ પ્રાણી સુખને ઇચ્છે છે, જુઓ સમુદ્રની ઉંડાઈ તથા આકાશની ઉંચાઇ અને પૃથ્વીના પાર પામવા પોતાના પ્રાણનો ચાહેરામ થવાની ધાસ્તી ન રાખતાં નિડરપણે અનેક . કરનાર સાહસિક પુરૂષો પણ પોતાને સુખ મળવાની ઇચ્છા રાખે છે, એટલુંજ પણ કીડીથી હસ્તિ પર્યંત અનેક પશુઓ જેને કેવળ આહાર, ભય, નિદ્રા અને મૈથુન સિવાયનું જાણપણું નથી એવા રાત્રીએ ભ્રમણ કરનાર દિવસનું સુખ ઇચ્છે છે અને ભ્રમનાર રાત્રી વિષે સુખ પ્રાપ્ત થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એવું અમૂલ્ય જે સુખ તે આ ! આશ્રમ વિના બીજું શું હશે ! સર્વ પ્રકારના સુખો આશ્રમવડેજ મળે છે પછી તેને ઘટે તેવું તેને આશ્રમ હોય તો આશ્રમીને સુખનો સ્વાદ પ્રાપ્ત થાય છે.

: સુખ કહેવામાં આવ્યું છે તે દ્રશ્ય પદાર્થ નથી કે નિર્બળ પાસેથી સબળ છીનવી . .ર તેમ અને તોપણ નિર્બળને ફરી પ્રાપ્ત નહિ થાય એમ તો થાયજ નહિ; કારણ વાને જે કોઇણે આશ્રમ ગણ્યા તે કોઇણે સુખ હોયજ, સુખરૂપ અદ્રશ્ય છે તે પ્રાણીના .. આનંદ આપનાર છે તેવા આનંદનું મૂળ તો ઘર છે.

. ાં મનુષ્યોને સુખનુ સાધન ઘર છે તે ઘર ગણિત અને માપ સાથે સુશોભિત તો હર્ષપૂર્વક તેનો ઉપભોગ લેવાય છે. અરે ! આ લોક અને પરલોકમાં સર્વ . છે. પ્રથમ ઘર હોય તોજ અન્ય પદાર્થો સુખની વૃદ્ધિ કરનાર છે.

શ્રમ વિના કોઇને ચાલેજ નહિ, એમ નિશ્ચય થયો જેમાં અનેક કળાઓનો પાર : અગાધ સમુદ્રરૂપી શિલ્પશાસ્ત્રના મુખ્ય આચાર્ય વિશ્વકર્માએ, શિલ્પના થો રચ્યા કહેવાય છે, તેના આધારે બીજા થતા આવેલા શિલ્પકારોએ ઘણા ગ્રંથો ના તેમાં કહેલા નિયમને અનુસરી પૂર્વેના શિલ્પકારોના હાથે બનેલા પ્રાસાદોનાં આપણે વાંચીએ છીએ તો તેમાં અદ્ભુતતા દેખાવાથી અતિશયોક્તિ વાપરેલી છે, નવામાં આવે છે, પણ તેવા પ્રાસાદોના રહેલા ભાગોની પ્રશંસા સમુદ્રપાર થાય છે.

.. "આબુમાં દેલવાડાના જૈન પ્રાસાદો" તથા "સિદ્ધપુરમાં મહારૂદ્રાલય" એ મારવાડ અને મેવાડની શીમાસંધી ઉપર રાણકપુર પ્રાસાદ" અને જુઓ રામાં સૂર્યપ્રસાદ" ની અદ્ભુત કારીગરી હોવાથી જેની પ્રતિકૃતિ (Medal)

મુંબઇશના દેવળની નકલ મેહેરબાન એ. કોશીઓવી સાહેબે મારી મારફતે પાટણના વતના હાથે પાડેલા પત્થરમાં કોતરાવી હતી તે વિલાયત મોકલાવી છે એમ સાહેબ કેતા હતા. એ મળુપત સલાટ જેવો હવે પાટણમાં કારીગર નથી.

[illegible] નહિ પણ હોય. મારવાડ અને મકામ ઇત્યાદિ ઠેકાણે [illegible] પ્રમાણે તેની નકલ કરવા આજ [illegible] નકલ કરવામાં આવે તેજ ને અસલ પ્રમાણે [illegible] ના ઉપર [illegible] એટલે પોતાનું નહિ પણ ભારતવાસીની [illegible] ઘણિઓમાં કુંપણી જે [illegible] અપાર કરનાર નથી. તથા અન્ય [illegible] માનનારા [illegible] અને મુસલમાની મને સ્વીકારે [illegible] નથી પણ એ વાત [illegible] તો [illegible] નાખ્યું [illegible] મેં તો [illegible] તેમ બોલાવું [illegible] નહિ હોય તો તારા [illegible] [illegible] એમ કહી [illegible] મારી નાખ્યું. એ રીતે [illegible] સ્નાન કરાવવા [illegible] [illegible] જેવા [illegible] [illegible] નહિ [illegible] મુસલમાનોને [illegible] [illegible] તો [illegible] [illegible] પ્રમાણે [illegible] [illegible] [illegible]

તે જણાશે છે, એનું કારણ સર્વવંશને ઉન્નતિ આપનાર હિંદુપત પાદશાહ બિરૂદ જેને થયેલું છે એવા મેદપાટ (મેવાડ) જનપદના ઉદેપુરની રાજગાદીએ મહારાણાશ્રીજીની નાગરસંગી પેઢીમા થયેલા પ્રતાપી મહારાણા કુંભકર્ણ (કુંભારાણા) આ ભરતખંડમાં
હ છે.

તે કુંભકર્ણ મહારાણાએ કુંભલમેર નામનો મોટો કિલ્લો બનાવ્યો છે. તેવો બીજો ડમાં નથી, તે સિવાય બીજા કિલ્લા, તળાવો અને કુવાઓ તેમજ કરાવેલા છે, તે વખત ા શિલ્પશાસ્ત્રી કોણ હશે તે જાણવામાં આવે તેમ ન હતું. પણ પૂર્વે ઘણા દેશો ઉપર ભોગવનાર ગુર્જરદેશમાં અણહિલપુર નો અણહિલપુરજ હતું, કેમકે, તેમાં વસનાર સર્વ પ્રકારે કુશળ હતા, અરે લોકો તો શું, મહારાજ ભોજ અને ભીમદેવની સભાના તેમાં હાસ્ય અને સમસ્યાના સંવાદના સમાગમો થતા તે વખત ભોજની સભાના તેના ગર્વ અણહિલપુરની વેશ્યા ઉતારતી હતી ! ! એ અણહિલપુરનો રહેનાર એક વટ કાંઇ કારણથી મેવાડમાં ચિત્રકૂટ અથવા ચીતોડમાં જઇ વસેલો હતો, તેની પેઢીએ ખેતા નામે શિલાવટ થયો તે ખેતાને બે પુત્રો હતા, તેમાં નાનો નાથુ અને નું નામ "મંડન હતું." એ મંડને પોતાના નામને એવો પ્રકાશ આપ્યો કે, તે વખ કારીગરોના સમુદાયનો શિર મંડન તે થયો. (રાજવલ્લભના પાના ૧૩૬ વિષે મંડન ના વડવા ભણુ ચાર પેઢી ઉપર તેના પૌત્ર અથવા પ્રપૌત્ર નાથા એમ લખ્યું છે. મેવાડથી ખબર મંગાવતા એ બન્ને ભાઈ છે એમ નક્કી થયું છે)

મંડન અને કુંભકર્ણજીને પ્રીતિ હતી એમ તેણે બનાવેલા રાજવલ્લભ જણાવી આપે કારણ કે, પૂર્વે અનેક ભૂપોના અનેક નગરોમાં, અનેક પંડિતો થઈ ગયા છે. તેમના દેશ પણ ગ્રંથોમાં પોતાના રાજાનું નામ તો ભાગ્યેજ દેખાય જોવામાં આવે છે, જો પંડિતોને આશ્રય આપે નહિ ત્યારે પંડિતોએ રચેલા પુસ્તકરૂપી આગમાં રાજાના ની બાબત કોણ લખે! એમ તેઓ ધારતા હતા.

મંડને શિલ્પનો ઉદ્ધાર કરી રૂપમંડન, વાસ્તુમંડન, પ્રાસાદમંડન, આયતત્વ, દ્દાર, ઇત્યાદિ ગ્રંથો રચેલા છે. તેમજ તેના નાના ભાઇ નાથુએ પણ વાસ્તુમંજરી રચેલો જોવામાં આવે છે, એ મંડન જાગોરા જ્ઞાતિનો (બ્રાહ્મણ) હતો અને ભારદ્વાજ ત્ર હતું. (જેઓને શિલાટ કહેવાય છે) શિલાટનું મૂળ સોમપુરા બ્રાહ્મણ છે, મહાદેવના ા છે, એવા બ્રાહ્મણોનો સમુદાય સોમપુરમાં (પ્રભાસપાટણમાં) છે, શિલાટ શબ્દ ંશ થયો હોય એમ જણાય છે, પણ ખરો શબ્દ "શીલાપાટ" હોવો સંભવે છે, લા-પથ્થર" "પાટ-ઘડનાર" થાય છે, પ્રાકૃતભાષામાં પ નો વ થાય છે. એટલે પાટનો શિલાવટ થઇ શિલાવટ પછી શિલાટ અને ઉભટ કલાટ બોલાય છે

ભુવનદેવાચાર્ય (વિશ્વકર્મા) ના ચાર પુત્રો હતા. ૧ જય, ૨ વિજય, ૩ સિદ્ધાર્થ ૪ અપરાજિત. એ ચારે પુત્રોએ પોતપોતાના નામે ગ્રંથો રચ્યા છે. "જય" ." "સિદ્ધાર્થ" અને "અપરાજિત" અથવા "સૂત્રસંતાન" એ ગ્રંથો શિલ્પવિદ્યા ને સારી રીતે જણાવે છે.

વૈશ્યકડિયા અને વૈશ્યસુતારો આ બન્ને એકજ જ્ઞાતિ છે, પણ તેમનાં
જૂદાં છે. સુત્રધારનો અપભ્રંશ સુતાર અથવા સુથાર કહેવામાં આવે છે
સુ અક્ષર જાણે ઉપસર્ગ હોવાની—એમ જાણી તેને કાઢી નાખી થાર અ-
હાર કહી બોલાવે છે; ને તે માન ભરેલું સમજે છે. તેજ રીતે કડિયાને થાર અથવા
નામથી સારૂં લાગે છે પરંતુ કડિયા નામ ગુજરાતમાં કયાંથી થયું હશે ? તે કાંઇ
ાતું નથી.

કડિયા અને સુતારો કહે છે કે અમે વિશ્વકર્માના વંશજો છીએ તથા શિલાવટો
ર્માના શિષ્યપણાનો ગર્વ ધરાવે છે, તે શિલાટો શિલ્પકામમાં ઘણા કુશળ હોવાનું
, એવું બતાવે છે કે–વિશ્વકર્મા પોતાના પુત્રો અને શિષ્યને શિલ્પકામ શીખવતાં પ્રસંગ
થી સુત્રપાતન કરવા દોરો રંગી લાવવા આજ્ઞા કરી, એટલે પુત્રો તો ગેરૂ અથવા
ી લેવા માટે બજારમાં ગયા અને શિષ્યે તો કોયલો ઘસી તેમાં રંગીને ઝટ સૂત્ર રજુ
જેથી તેને તેમણે બુદ્ધિમાન સમજી પ્રીતિપૂર્વક કામ શીખવ્યું હતું.

શિલ્પકામ કરવાનો ગર્વ રાખનાર શિલ્પિનો કેટલો અભ્યાસ હોવો જોઇએ. તથા
માં કેવાં લક્ષણો જોઈએ અને તેમ ન હોય તો રાજાઓએ તેને કેવી શિક્ષા કરવી ? એ
ગ્રંથોમાં લખે છે કે—

૧ શિલ્પવિદ્યાભ્યાસ હોવો જોઇએ.
૨ ચણતર કામ જાણવું જોઇએ.
૩ જડવાનું કામ આવડવું જોઇએ.
૪ ઘડવાનું કામ આવડવુ જોઇએ.
૫ સામુદ્રિક સમજવું જોઇએ.
૬ ગણિત શીખવું જોઈએ.
૭ જ્યોતિષ્ જાણવુ જોઇએ.
૮ છંદશાસ્ત્ર શીખવું જોઇએ.
૯ શિલ્પજ્ઞાન મેળવ્યું જોઇએ.
૧૦ યંત્રકર્મ આવડવુ જોઇએ.
૧૧ વાસ્તુના *મર્મ સમજવા જોઇએ.
૧૨ વાસ્તુનો પીઠ§ભાગ જાણવો જોઇએ.
૧૩ ‡શીરાઓની ખબર હોવી જોઇએ
૧૪ વાસ્તુનાં સ્થાનો સમજવાં જોઇએ.
૧૫ વાસ્તુનું માન સમજવું જોઇએ.
૧૬ ક્ષેત્ર પ્રમાણે ક્રિયા કરાવતાં આવડવી જોઇએ.
૧૭ †કુંભી આળેખી જાણવી.
૧૮ ×છાયભેદ જાણવા જોઇએ.
૧૯ પાષાણ સંધી‡કર્મ શીખવું જોઇએ.
૨૦ ભાગો કરી રૂપ ઉત્પન્ન કરતાં આવડવું જોઇએ.
૨૧ ચિત્રકામ જાણવું જોઇએ.
૨૨ ¶પાષાણસિદ્ધિ આવડવી જોઇએ.

---

* મર્મ એટલે જે સ્થાને થોડો પ્રહાર થાય તો પણ શરીરને નુકસાન થયા વિના રહે
માટે વાસ્તુના એવા મર્મસ્થાન ઉપર નજર રાખી કામ કરવું એ માટે ગ્રંથમાં કહેલું
ાંચવું.

§ વાસ્તુની પીઠના કરેડાનો ભાગ જાણવો જોઈએ તે ઠેકાણે સ્તંભો આવે નહિ

‡ રેખાઓનું જ્ઞાન જોઈએ.

† કુંભી અથવા કુંભ મકાનના નીચે હોય તે.

એટલું જ નહિ પણ, પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રોમાં દૃષ્ટાન્તોવડે વાસ્તુજ્ઞાન આપતાં આવડવું જોઇએ.

ઉપર બતાવેલા ગુણોમાં રમનાર શિલ્પિ હોય તથાપિ બુદ્ધિમાન અને શીળવાન હોવો જોઇએ અગર શાસ્ત્રોમાં અને ક્રિયાકર્મમાં કુશળ હોય પણ બુદ્ધિમાન ન હોય તો ફળ વિનાના હરિત જેવો તે જણાય, માટે જેની પ્રત્યુત્પન્ન મતિ હોય (કામ કરવાનું હોય તેનો વિચાર કરતાં વિલંબ કરે નહિ અને તાત્કાલિક કામનું રૂપ પ્રકાશ કરી આપે) તથા જે બાબત જલ્દી શકાય નહિ એવી, દુઃખે જાણવા જેવી હોય તથા જેમાં ગુઢ અર્થ હોય અને વિસ્તાર ઘણો હોય એવા બુદ્ધિરૂપી નાવમાં બેઠો હોય તે વાસ્તુકર્મ કરી શકે. કદાચ જ્ઞાનવાન હોય, પ્રમાણિક હોય અને શિલ્પકર્મમાં નિપુણ હોય; પણ શીળવાન ન હોય તો તે કંઇક જણાય નહિ, કારણ કે રાગથી અથવા દ્વેષથી અથવા લોભે કરીને જે કરવાનું હોય એક તો તે કરે બીજું.

મિથ્યાજ્ઞાની જે શિલ્પિ અહંકાર રાખતો હોય તથા શાસ્ત્રમાં પરિશ્રમ કરેલો ન હોય તો તેવા શિલ્પિઓ મનુષ્યોનું અકાળમૃત્યુ છે, તથા જે શિલ્પી કેવળ શાસ્ત્ર જાણે છે પણ ક્રિયામાં અજાણ્યો હોય તો સંગ્રામમાં કાયરની પેઠે મુંઝાય છે; વળી જે કેવળ ક્રિયા જ જાણતો હોય અને શાસ્ત્રાર્થ ન જાણે તો થોડે દૂર માર્ગે ચાલી પછી આંધળાની પેઠે તે અટકે છે, અને જે શિલ્પિ કાંઈ પણ શિલ્પ જાણતો નથી છતાં શિલ્પવેત્તાપણું બતાવી શિલ્પકામ કરે છે એવા શિલ્પકારને રાજાએ દેહાંત શિક્ષા કરવી જોઇએ એમ સમરાંગણ સૂત્રધારમાં ભોજરાજા લખે છે. વળી કડિયા, સુતાર, શિલાવટ, વગેરે શિલ્પકામ કરનારાઓ પાસે ગજ અવશ્ય જોઇએ અને તે ગજ ઉપર આંગુળોની જે રેખાઓ છે તેનાં પૃથક્ પૃથક્ નામો છે તે નામો કારીગરોને થોડાં જ યાદ હશે માટે લખવાં અવશ્ય છે.

૧ એક આંગુળનું નામ "માત્રા," ૨ બે આંગુળનું નામ "કળા," ૩ આં૦ "પર્વ," ૪ આં૦, "મુષ્ટિ," ૫ "તળ," ૬ "કરપાદ," (પાગળ) ૭ "દષ્ટિ," ૮ "તુણી," ૯ "પ્રાદેશ," ૧૦ "સયતાળ," (પુંચાથી મધ્યમાના અંત સુધી) ૧૧ "ગોકર્ણ," ૧૨ "વિતસ્તિ," (વેંત) ૧૪ "અનાહુપદ" ૨૧ "રત્નિ," ૨૪ આંગુળ અથવા પુરા ગજને "અરત્નિ" કહે છે. તથા ૪૨ આંગુળનું નામ "કિષ્કુ," ૮૪ આં૦ "પુરૂષ," ૯૬ આં૦ "ધનુષ," ૧૦૬ આં૦ "દંડ," ૧૦૦૦ ધનુષનો "કોશ," બે કોશની એક "ગવ્યુતિ" અને બે ગવ્યુતિનો એક "યોજન" થાય છે.

શિલ્પશાસ્ત્ર વિષે અનેક પ્રકારનાં મકાનો બનાવવાની રીતો બતાવી છે, તે પ્રમાણે કરતાં અનેક વિધિ કરવાનું બતાવે છે તેને હાલના વખતમાં કેવળ વેહેમનો કોઠાર છે એમ કહેવામાં આવશે; કેમકે તેમાં અનેક પ્રકારના વેધ–દોષો ગણાવ્યા છે તેને ટાળવા

---

* પ્રાસાદ અથવા ઘરને પત્થરવડે ઢાંકવામાં આવે તે છાદ્ય કહેવાય છે, તેના ભેદો રાજવલ્લભમાં બતાવ્યા છે.

૧ પત્થરની સાંધો બરોબર બેસાડતાં આવડવી જોઇએ.

૨ બીજા પદાર્થોની મિશ્રણી કરી બનાવટી પત્થર કરતાં આવડવો જોઈએ.

જોઇએ અને ટાળે નહિ તો ફલાણા પ્રકારની હાનિ થાય, તથા ફલાણા માસમાં ઘર કરવાનો આરંભ અને પ્રવેશ કરવાથી સુખ થાય; પણ તેથી ઉલટી રીતે કરે તો નુકશાન થાય; તથા ગ્રહ, રાશી, તારા, આય, વ્યય, નક્ષત્ર, વર્ગ, અંશ, એ વગેરે બાબતોનો મેળવવામાં કેટલીક માથાકૂટ જાણવામાં આવશે. વળી વાસ્તુ પૂજતાં અનેક પ્રકારના દેવ દેવીઓને અનેક પ્રકારનાં બળિદાનો આપવાનું લખે છે, એ દેવોને આપવાની વસ્તુઓ જેમ વિચિત્ર છે તેમ તેવા દેવ અને દેવીઓની આકૃતિ બતાવી હોય તો તે પણ વિચિત્રજ લાગે હાલના વખતમાં જેને સુધરેલા કહેવામાં આવે છે તે તેને દેખે તો જરૂર શિલ્પશાસ્ત્રના કર્તાનું હાસ્ય કર્યા વિના રહે નહિ; પણ પૂર્વે બનેલા પ્રાસાદોમાં તેવાં રૂપો જોવામાં આવે છે. આ બધી વાતો નવી અને ખુલ્લી જમીન હોય તેમાં ઘર કરતાં જોવાની છે.

ઘર, પ્રાસાદ, મંદિર કે મઠ ઇત્યાદિ મકાનોની મુખ્ય શાળામાં (નીચેના ખંડમાં) [1]સૂર્યનાં કિરણો પડવાં જોઇએ નહિ, તેમજ પવનનો સંચાર પણ આવે નહિ એમ બતાવ્યું છે તે વાત હાલના વખતમાં બિલકુલ છાજશે નહિ. હાલમાં સર્વ મનુષ્યોને હવા પ્યારી હોવાથી શરીરે નિર્બળ થયા છે અને થશે. " બહ્રા સોમ નહ્રા " એમ વૃદ્ધો કહે છે. બળિદાનોમાં માંસને બદલે 'માંષ" (અડદ) આપવામાં આવે છે એમ આર્યોની ઓળખ રહેવાનાં સ્વલ્પ ચિન્હો રહ્યાં છે, તે નાબુદ થશે નહીં, કારણકે, સાંપ્રતમાં સુધરેલા ગણાતા ઘણી બાબતોને માનતા નથી પણ દુનિયાના વ્યવહાર સાચવતાં સર્વ રીતિ માની અંગીકાર કરે છે, નહિતો લગ્ન વખતે અગ્નિની સાક્ષીએ ચોરીમાં વરકન્યા ફેરા શામાટે ફરે આપણા ભૂદેવોએ ઝાડ, પહાડ, નદી, સરોવર, કુવા, ગાય અને છેવટ ગર્દભને પૂજવાની રૂઢીનો પ્રસાર બાંધવાથી યદ્યાપિસુધી વ્યવહારમાં માનવો પડે છે અને એકાંતમાં કેટલાક ધિક્કારે છે પણ એ પેઠેલી મેખ મૂળમાંથી ઉખડવી મુશ્કીલ છે, તેજ રીતે શિલ્પમાં બતાવેલી રીતિઓ સર્વ નહિ તોપણ થોડી ઘણી તો અમલમાં લાવવી પડે છે. જૈનધર્મનું જોર વધવાથી બલિદાન બંધ થયાં હશે.

શિલ્પગ્રંથનો અભ્યાસ થશે તો કારીગર લોકો મનસ્વીપણે કામ કરી ઘરધણીને નુકસાન કરી શકશે નહિ, તેમજ જે ઘરને દેખી મન આનંદ પામે એવું રમણીય થવુ જોઇએ; તેના બદલામાં ઘર થયા પછી ઘરમાં બરોબર સવડ થઇ નહિ એમ કહી પશ્ચાત્તાપ કરવામાં આવશે નહિ. હમેશાં એટલું યાદ રાખવાનું છે કે થોડુ દ્રવ્ય હોય તોપણ ઘરમાં ઇચ્છાનુસારે સુશોભિત કામ અને તેમાં જોઇએ તેવી સવડ રાખવી કે એ ઘરમાં કોઇ પણ આવી બેસે તો તેની મનોવૃત્તિ એવીજ થાય કે ઘર કરાવતાં તે કેટલીક બાબતો પોતાના ઘરમાં ઉતારે, અગર તંગ જગો હોય તો વિસ્તારમાં તો નજ થાય પણ હરકોઇ વસ્તુને ખુબસુરતપણું આપવું એ બુદ્ધિમાન અને કામના જાણનારનુ કામ છે, જેમ કવિ લોકો ગમે ત્યાંથી લાવી અલંકાર ગોઠવે છે; દ્રવ્ય પુષ્કળ ખરચ્યુ હોય, અંદર ગાલીચા અને ફરનીચર પુષ્કળ હોય, ચિત્રકામ વિવિધ હોય અને સૈકડો હવાબારી હોય

---

૧ ધન રહેવું હોય તેવા ઓરડામાં તથા પ્રસુતિ ઘરમાં જાલી કે બારી હોય તો નુકશાન છે. પ્રાસાદ, મંદિરમાં છિદ્ર હોય તો વાયુનું જોર થયે દીપક રહે નહિ અને મઠમા સાધુ પુરૂષોની વૃત્તિ સ્થિર કરવી ઠીક પડે.

તોપણ તેમાં વસનારનું ચિત્ત સોભાય નહિ, મન આનંદ પામે નહિ, આ કેવું મઝેનું માકું મકાન છે એમ વારંવાર ગન સાથે માલિક વાતો ન કરે, તેમજ ચતુર શિલ્પકારો માલિકની પીઠ પાછળ અહિત ન થાય તથા દુરથી દેખનારનું મન હર્ષ પામી જોવા માટે તેના મનને આકર્ષણ ન કરે તો પછી જે દ્રવ્ય ખરચાયું હોય તે ખરચેલું કહેવાય નહિ પણ પોતાના બગાવાનપણા સામે નિર્બળ લોકો લુંટ કરી ગયા એમ થયું કહેવાય, કેમકે જેણે સુખ માટે ધન ખરચ્યું તે તો વારંવાર પશ્ચાત્તાપ કરી બીજાં મકાનો પસંદ કરે છે!!

સોની લોકો હરવખત નવીન પ્રકારના દાગીના કરે છે તેવા એક સ્ત્રી પાસે બીજી દેખી પોતાના પતી સાથે વિખાદ કરીને તેવો દાગીનો કરાવે છે, તેજ રીતે એક જણે સુશોભિત ઘર કરાવ્યું તે દેખી તેનાથી પણ શ્રેષ્ઠ બનાવવાની ધારણા ધારે નહિ ત્યારે બનેલું મકાન નિર્જીવ સમજવાનું છે.

શિલ્પમાં અનેક વેધો, તેવા જ દોષો અને ન બને તેવી રીતો બતાવી છે તેમાં કેટલીક બાબતો (ઝીણોને) તજવી અશક્ય છે, પણ મોટા મોટા વેધો કેમ નહિ તજવા! જે ઘરના આગળ ખડકી અથવા વકદાર અથવા પરશાળ અથવા મુખ્ય ઓરડાના દ્વાર વચ્ચે થાંભલો આવે તે મોટો વેધ છે એને માટે શિલ્પમાં તો જુદી રીતે કહ્યું છે પણ પ્રથમ તો દૃષ્ટિને તે કેવું ખરાબ લાગે છે! જ્યારે દૃષ્ટિને ગમે નહિ ત્યારે મનને શી રીતે પસંદ પડે! જ્યારે નાપસંદ થાય ત્યારે તે દોષવાન્ છે જ, શિલ્પ રીતે હીનકળ થવાનું ન માનીએ તો તેની જરૂર નથી પણ વખતે માથામાં અકળાય તો તે હીનકળ સમજવાનું છે, માટે જે વેધોમાં દોષો બતાવ્યા છે; તે આવા કારણસર છે એમ હવે આપણે માનિયે તો કાંઈ હરકત નથી, પણ પૂર્વેના પંડિતો વ્યવહારિક કામમાં પણ ધર્મ રીતની ધાસ્તી બતાવતા હતા તેનું કારણ લોકો વિનય અને મર્યાદા રહિત ન થતાં ઈશ્વરનો ભય રાખે અને ઉન્મત્ત થાય નહિ.

શિલ્પશાસ્ત્રોમાં જણાવેલી ઘણી વાતો પાશ્ચિમાત્ય વિદ્યાની આંખે જોતાં વહેમી ને નકામી લાગે છે. શાસ્ત્રકારોએ દરેક દરેક વિષયમાં ધર્મને દાખલ કર્યો છે, અને કોઈ પણ વાતનું કારણ આપ્યું નથી એટલે હાલના કારણશોધક લોકોના મનનું સમાધાન થતું નથી, પરંતુ પૂર્વના મહાજ્ઞાનીઓ ને મહર્ષિઓ વગર સમજ્યે કે વિના કારણે ગમે તેવાં ગપ્પો જ મારી ગયા હોય એ વાત વિચાર કરી જોતાં સંભવિત લાગતી નથી. કદાચ તેમનો ખરો આશય આપણે ખોળી શકતા નથી. તેમાં ધર્મતત્વ ગમે તે હશે પરંતુ હાલની પદ્ધતિને અનુસરી પાદાર્થિક કારણો ખોળીશું તો ઉપર 'જેમ વકદાર વિષે કે સ્તંભ વિષે મનપતીજ ખુલાસો થાય છે તેમ બીજી ઘણી બાબતો વિષે બારીક વિચાર કરતાં ખુલાસો મળી શકશે. થીઓસોફીવાળા અને તેવા તત્વજ્ઞાનીઓ તો કદાચ સઘળી બાબતો સકારણ જ છે, એમ બતાવી સકશે.

હિંદુ બાંધણી યુરોપી લોકોને પણ અજાયબી પમાડે છે. દુનિયામાં જે ત્રણ મુખ્ય બાંધણીઓ ગણાય છે તેમાં હિંદી બાંધણી પણ છે. અસલનાં દેવાલયો, બાંધણીના અદ્ભુત નમુના છે. જુનું કોતરકામ આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે, અને તેના નમુના વિસ્તારત

તે અમેરિકા સુધી જાય છે. રૂદ્રમાળ વગેરે ભવ્ય મકાનોમાં વપરાયલા રાક્ષસી પાષાણો યાંત્રિક સાધનો વગર શી રીતે આણ્યા હશે. તે કેમ ઉંચા ચઢાવ્યા હશે તે વિચાર કરતાં પ્રશ્ન કર્યું કરતી નથી. ઘર બાંધણીમાં હિંદી ચોકની રીત પસંદ કરવામાં આવે છે. આવી હિંદી બાંધણી શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વગર બંધાય, નકશા કે નમુનાની યોજના વગર ચાલી શકે, અદ્ભુત યાંત્રિક સાધનો વગર નભી શકે એમ માની શકાતું નથી. સંસ્કૃતમાં લખાએલા શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથ જોયા વગર એ વિષે પ્રાચીન વિદ્વાનો કેટલું કહી ગયા છે તે કહી શકાતું નથી.

શિલ્પના ઘણા ગ્રંથો છે, તે પૈકી રાજવલ્લભ પ્રથમજ ગુજરાતી ભાષાને માન આપવા પ્રસિદ્ધ થઇ તેના ભાવિક ભક્તોને દર્શન દેવા ઉત્કંઠા બતાવી અને તેનાથી વિમુખ થએલ તેના આશ્રિતોનો અપરાધ ક્ષમા કરી તેમનું માન વૃદ્ધિ પામે એવા સુવિચારો પ્રદર્શિત કર્યો છે, એજ મહાનપણાનું મૂળ છે. શિલ્પજ્ઞાન ધરાવનાર જે કારીગરો શીળપણું રાખી ધરધણી પાસે દીનતા દાખવે નહિ, એવાને શિલ્પી નામનું માન ઘટે છે, પણ પૈસાના લોભે ધરધણીને સંતાપે તથા યોગ્યાયોગ્ય રીતે નુકશાન કરવા ઇચ્છે તેમજ કામ દેખાડી માલિકને રંજન ન કરે તેને શિલ્પિ નહિ પણ "શિલા" અર્થાત્ પત્થર છે એમ કહેવામાં દરકાર નથી.

પાટણમાં શ્રીમહારાજ કુમાર શ્રીનેદસિંહજીરાવે સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું નવીન મકાન બંધાવવાના કામમાં તન, મન અને ધન ખરચી રાત દિવસ ત્યાંજ રહી ચૌદ મહીના સુધી મહેર બન બેઠેલ હતા.

સન ૧૯૩૧ સંવત્ ૧૯૮૭
અણહિલપુર (પાટણ) } નારાયણભારતી યશવંતભારતી ગોસાંઇ

રાજવલ્લભ રાજપ્રિય કેમ ન હોય?

વિક્રમ સંવત ૧૪૮૦ ના સુમારે ઉદેપુરના મહારાણાજી શ્રી કુંભકર્ણજીના આશ્રય નીચે મંડન સૂત્રધારે આ ગ્રંથ રચ્યો હોય એમ મેવાડના આખા પ્રદેશમાં તે વખતનાં બનેલાં ભવ્ય કામો દેખનારની દૃષ્ટિમાં શીતળતા પાથરે છે, તે ઉપરથી માલમ પડે છે અને " શ્રીમેદપાટે નૃપ કુંભકર્ણ" એવું વાક્ય પણ છે.

મહારાણાશ્રીનો પ્રથમ આશ્રય મળ્યેથી આ રાજવલ્લભ સર્વને પ્રિય અને જગત્માં પ્રખ્યાતિ પામ્યો અને બીજી વખત ગુર્જર દેશાધિપતિ ગાયકવાડ સરકાર વિદ્યોત્તેજક શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજને વલ્લભ થયે આશ્રય મળવાથી રાજવલ્લભને પુનઃ યૌવન પ્રાપ્ત થયું એમ જણાશે.

આ રાજવલ્લભ સયાજીરાવ મહારાજને-વલ્લભ થવાનું કારણ એવું છે કે, પ્રાચીન વખતમાં લખાએલા ગ્રંથો અપ્રસિદ્ધ છે તેવા ગ્રંથો લખાવવા માટે રૂ. ૩૦૦૦ મંજુર કરી તે કામ મને સોંપવામાં આવ્યું. પ્રથમ પ્રયાસમાં રાજવલ્લભ લખાવી વડોદરે મોકલ્યો. તે ગ્રંથ ઉપયોગી જાણી તેનું ભાષાન્તર કરવાનું કામ મારા તરફથી શરૂ થયું. તે પછી મહારાજશ્રીએ તેનું ભાષાન્તર કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવા આજ્ઞા કરી એમ ખબર મળવાથી મેં વિજ્ઞપ્તિ કરી તે મંજુર રાખી, હું છપાવું એવો હુકમ આપ્યા પછી જ્યારે વિલાયત દેશાટન કરવા પધાર્યા તે વખત તે દેશમાં પણ રાજવલ્લભ યાદ આવવાથી તે તૈયાર થયો કે નહિ ? એમ મહેરબાન રા૦ સા૦ હરગોવિંદદાસ કારકાદાસ ડિરેકટર ઑફ વર્નાક્યુલર ઇન્સ્ટ્રક્શન સાહેબની મારફત પૂછી મંગાવ્યું હતું; એટલુંજ નહિ પણ અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો લખાવવાનું કામ મેં વિના પગારે સાત વરસ સુધી કરેલું તેની કદર જાણી ફન તરીકે (રૂ. ૧૦૦૦) ઈનામ આપવા મને વડોદરે બોલાવ્યો ને વખત હજૂરમાં હાજર થયા વિના બારોબાર જવું નહિ એમ મહેરબાન દિ૦ બા૦ મણીભાઈ જશભાઈ દિવાન સાહેબ તરફ ચીઠ્ઠી આવી તે પ્રમાણે ખબર મળ્યેથી હું મકરપુરે હાજર થવા બરાબર જાણે મારી રાહ જોવાતી હોય એમ મહારાજ સાહેબ આવી વિરાજમાન થયા હતા. મારી પાસે લખેલું રાજવલ્લભનું પુસ્તક અને તેમાં મૂકવાના ચીતરેલા નકશાઓનું પોટકું હતું તે રજુ કરતાં પહેલાં "આ શું રાજવલ્લભ લાવ્યા છો ?" એમ મધુર વચનો વડે જાણે રાજવલ્લભનો વિયોગ થયેથી અહોનિશ તેનુંજ ચિંતવન થતું હોય એમ ભાસ્યું. એટલામાં અચાનક દૃષ્ટિગોચર થયે અપાર હર્ષ પ્રાપ્ત થાય તે રીતે તે વખત મહારાજસાહેબના અંગમાં આનંદ ઉભરાતો હતો. નકશાઓ દેખી કેટલાક તર્ક કરી પ્રશ્નો પૂછ્યા અને પુસ્તક જોઈ ગુજરાતી પુસ્તકો લેવામાં આવે છે તેમાં આ પુસ્તક લેવું એમ મિ૦ સેક્રેટરી સાહેબને આજ્ઞા આપીને શાન્તિનિવાસાલયમાં પધાર્યા હતા, એવી પ્રીતિના કારણે શ્રી સયાજીરાવ મહારાજ રાજવલ્લભનામને શોભા આપે છે.

સન ૧૮૯૧ }
પાટણ. } નારાયણભારતી યશવંતભારતી.

ઉપકાર પત્રિકા.

શિલ્પશાસ્ત્રના ઘણા ગ્રંથો અપૂર્ણ અને અપાર અશુદ્ધ છે, તેજ પ્રમાણે રાજવલ્લભ હોવા છતાં શિલ્પકામ સારી રીતે જાણનાર અને શિલ્પના પુસ્તકોમાં જેનો પ્રવેશ છે; એવા મારા પરમમિત્ર, યતિ હિમ્મતવિજયજી કસ્તૂરવિજયજી એમણે અનેક પ્રતો દેશ પરદેશથી લાવી ગ્રંથ શુદ્ધ કરાવી ભાષાંતર કરાવી આપ્યું અને તમામ નકશાઓ પણ તેમનાજ હાથે કરી ગ્રંથ તૈયાર કરાવ્યો અને તેજ રીતે મારા ઉપર પૂર્ણ પ્રીતિ રાખનાર શાસ્ત્રી મહાસુખરામ નારણજીએ તન મનથી એકાગ્ર ચિત્તે અને આજીવિકાનું નુકશાન વેઠી ઘણા પ્રકારની મેહેનત કરી ગ્રંથનું ભાષાન્તર કરી આપ્યું. તેથી એ બન્ને શુદ્ધ મનના પરોપકારી પુરૂષોનો હું મોટો ઉપકાર માનુંછું. આ ગ્રંથમાં જોડાએલા તેમના નામોની અમર કીર્તિ દેશાન્તરોમાં જય પામો. તથાસ્તુ !

ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ ચોથી આવૃત્તિમાં કેમ પણ સુધારો, વધારો કે કેટલાક નવા વિષય જોડવા નેમ [illegible] બનવામાં આવી છે. કેટલાક વિષયાન્તર અને તે [illegible] નહિ હોવાથી [illegible] એ આવૃત્તિની [illegible] [illegible] ગુજરાતી અક્ષરથી કેટલાક ઉપયોગી [illegible] [illegible] નહીં જાણનારને તે વધારે ઉપયોગી થશે [illegible] [illegible]

આ આવૃત્તિ છાપતી વખતે આ ગ્રંથની [illegible] [illegible] [illegible] છપાવેલી તેની [illegible] [illegible] પ્રથમ ગ્રંથ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

૧૯૨૪–સંવત ૧૯૮૦
ભાદ્રપદ [illegible]

ગ્રંથકાર
મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

અધ્યાય ૧૧ મો.

અધ્યાય ૧૨ મો.

અધ્યાય ૧૩ મો.

અધ્યાય ૧૪ મો.

આ વિષયમાં અમારો પ્રવેશ હોવા છતાં કોઇ પ્રકારે ચૂક હોય તો પૂર્ણ રીતે શિલ્પજ્ઞાન ધરાવનાર પુરુષો ક્ષમા કરશો.

राजवल्लभ अध्याय १

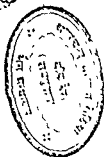
विश्वकर्माचतुर्भुज ७

अक्षमालांच पुस्तकं कंबाकमंडलुं धत्ते त्रिनेत्रोहंसवाहन. १ " ज्ञानरत्नकोशे "

यह चित्र कामके

ऊपर प्रगट होनेका है और गजपर श्लोकमें जो रूप बताया है सो देव पंक्तीका है,

शिल्पाचार्यमंडन संकलित-

राजवल्लभ

मंगलाचरण-अनुष्टुप.

आनंदंवोगणेशार्कविष्णुगौरीमहेश्वराः ॥
देवाःकुर्युःश्रियंसौख्यमारोग्यंत्वद्गृहेसदा ॥ १ ॥

અર્થઃ—ગણપતિ, સૂર્ય, વિષ્ણુ, પાર્વતિ અને મહાદેવ; એ દેવો તમને આનંદ આપો તથા નિરંતર લક્ષ્મી, તમારા ઘરમાં સુખ અને આરોગ્યપણું આપો।

वसन्ततिलका.

देवंनमामिगिरिजासुतमेकदंतंसिंदूरचर्चिततनुंसुविशालशुंडम् ॥
नागेंद्रमंडितवपुर्युतसिद्धिबुद्धिसेव्यंसुरोरगनरैःसकलार्थसिद्ध्यै॥२॥

અર્થઃ—જેને એક દંત છે, જેનું શરીર સિંદૂરવડે શોભાયમાન છે, વિશાળ જેની શુંઢ છે, સર્પવડે સુશોભિત જેનો દેહ છે તથા સિદ્ધિ અને બુદ્ધિ એવા નામની જેની પાસે રહેલી બે સ્ત્રીઓ છે; એટલું જ નહિ પણ, સર્વ કાર્યની સિદ્ધિ માટે દેવલોક, નાગલોક અને મનુષ્યો જેને સેવે છે એવા પાર્વતીના પુત્રને (ગણપતીને) હું વંદન કરૂં છું. ૨

स्रग्धरा.

याब्रह्माद्यैरलक्ष्यात्रिभुवननमिताब्रह्मपुत्रीशिवाद्या
ब्रह्माविष्णुश्चरुद्रःप्रणमतिबहुशोयासदानंदरूपा ॥
वाणीचैतन्यरूपावसतिचसकलेप्राणिनिद्राक्षुधातृड्
सानित्यासुप्रसन्नावितरतुविभवंविश्वरूपावलोके ॥ ३ ॥

અર્થઃ—જેને જાણવાને બ્રહ્માદિક સમર્થ નથી તથા જેને ત્રણલોક નમે

છે તેમ જ કલ્યાણકારી અને જે આદ્ય છે, વળી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રૂદ્ર જેવા જેને વારંવાર નમસ્કાર કરે છે ને નિરંતર આનંદરૂપે સર્વ પ્રાણી વિષે, નિદ્રા, ક્ષુધા અને તૃષારૂપે જે રહેલી છે, એવી ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મપુત્રી (સરસ્વતી) મને પ્રસન્ન થઈ નિરંતર વિશ્વનું રૂપ અવલોકન કરવાની શક્તિ આપો. ૩

कंचासूत्रांबुपात्रंवहतिकरतलेपुस्तकंज्ञानसूत्रं
हंसारूढस्त्रिनेत्रःशुभमुकुटशिराःसर्वतोवृद्धकायः ॥
त्रैलोक्यंयेनसृष्टंसकलसुरगृहंराजहर्म्यादिहर्म्यं
देवोसौसूत्रधारोजगदखिलहितःपातुवोविश्वकर्मा ॥ ४ ॥

અર્થઃ—જેણે એક હાથમાં કાંબી (ગજ), બીજા હાથમા સૂત્ર, ત્રીજામાં જળપાત્ર (કમંડળ) ને ચોથા હાથમાં પુસ્તક ધારણ કરેલું છે, વળી જે હંસારૂઢ છે (હંસ ઉપર બેઠેલા છે) જેને ત્રણ નેત્ર છે અને જેણે મસ્તક ઉપર સુંદર મુકુટ ધારણ કરેલો છે, એટલું જ નહિ, પણ સર્વ પ્રકારે જેનું શરીર વૃદ્ધિ પામેલું છે, તથા ત્રણ લોક જેણે સરજેલા છે, તેમ જ સર્વ પ્રકારનાં દેવઘરો, રાજઘરો. અને બીજાં સર્વ સામાન્ય લોકોનાં ઘરો જેણે રચેલાં છે, એવા સર્વ જગત્નું હિતકર્તા વિશ્વકર્મા જે સૂત્રધાર તે તમારૂં રક્ષણ કરો. ૪

ग्रन्थारम्भ शार्दूलविक्रीडित.

स्त्रीपुत्रादिकभोगसौख्यजननंधर्मार्थकामप्रदं
जंतूनांलयनंसुखास्पदमिदंशीतांबुघर्मापहम् ॥
वापीदेवगृहादिपुण्यमखिलंगेहात्समुत्पद्यते
गेहंपूर्वमुशंतितेनविबुधाःश्रीविश्वकर्मादयः ॥ ५ ॥

અર્થઃ—જે ઘર વિષે સ્ત્રી અને પુત્રાદિકના ભોગ અને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તથા જે ઘરવડે ધર્મ, અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવું જે ઘર તે પ્રાણીનું વિશ્રામસ્થાન છે. એટલું જ નહિ પણ શીત, (ટાઢ-ઠંડી) વર્ષાદ અને તડકો, એ ત્રણ વિઘ્નનું રક્ષણ કરનાર એ ઘર છે અને તે ઘરવડે વાવડી તથા કુવાઓ કુંડ અને દેવમંદિરનું પુણ્ય મળે છે, એ સર્વ ઘરવડે જ મળે છે, માટે જ વિશ્વકર્માદિ મહર્ષિ અને દેવ-એ. વગેરે ઘણી રીતનાં ઘરની ઇચ્છા કરે છે. ૫

उपजाति.

सिद्धधेगृहारंभमुशंतिवृद्धायथोदितेमासिवलक्षपक्षे ॥
शशांकवीर्येसुदिनेनिमित्तेशुभेरवौसौम्यगतेप्रवेशम् ॥६॥

અર્થઃ—શાસ્ત્ર વિષે કહેલા માસમાં, શુક્લ પક્ષમાં, ચંદ્રમાના બળમાં, સારા દિવસે અને સારા શકુન જોઇ ઉત્તરાયનના સૂર્યમાં ઘરનો આરંભ અને ઘરમાં પ્રવેશ કરવાનું કહ્યું છે. ૬

शार्दूलविक्रीडित.

चैत्रेशोककरंगृहादिरचितंस्यान्माधवेऽर्थप्रदं
ज्येष्ठेमृत्युकरंशुचौपशुहरंतद्वृद्धिदंश्रावणे ॥
शून्यंभाद्रपदेऽश्विनेकलिकरंभृत्यक्षयंकार्त्तिके
धान्यंमार्गसहस्ययोर्दहनभीर्माघेश्रियंफाल्गुने ॥ ७ ॥

અર્થઃ—ચૈત્ર માસમાં ઘરનો આરંભ તથા ઘરમાં પ્રવેશ કરવામાં આવે તો શોક ઉત્પન્ન કરાવે. વેશાખમાં ઘરનો આરંભ કે ઘરમાં પ્રવેશ કરવામાં આવે તો ધનની પ્રાપ્તિ થાય, જ્યેષ્ઠ માસમાં તેમ કરવામાં આવે તો મૃત્યુ થાય, આષાઢમાં તેમ કરવામાં આવે તો પશુનો નાશ થાય, શ્રાવણમાં તેમ કરવામાં આવે તો પશુની વૃદ્ધિ થાય, ભાદ્રપદમાં તેમ કરવામાં આવે તો તે ઘર શૂન્ય રહે, આશ્વિનમાં તેમ કરે તો કલેશ થાય, કાર્તિકમાં તેમ કરે તો ચાકરનો નાશ થાય. માર્ગશીર્ષમાં અને પોષ માસમાં ઘરનો આરંભ કરવામાં આવે કે ઘરમાં પ્રવેશ કરવામાં આવે તો ધાન્યની પ્રાપ્તિ થાય, માઘ માસમાં તેમ કરવામાં આવે તો અગ્નિનો ભય થાય, અને ફાગણમાં ઘરનો આરંભ કરે અગર ઘરમાં પ્રવેશ કરવામાં આવે તો તેથી લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થાય એમ કહ્યું છે. ૭

आदित्येहरिकर्कनक्रघटगेपूर्वापरास्यंगृहं
कर्त्तव्यंतुलमेषवृश्चिकवृषेयाम्योत्तरास्यंतथा ॥
द्वारंभिन्नतयाकरोतिकुमतिर्द्रव्यप्रणाशस्तदा
कन्यामीनधनुर्गतेमिथुनगेचास्मिन्नकार्यंगृहम् ॥ ८ ॥

અર્થઃ—સિંહ, કર્ક, મકર. કુંભ. એટલી રાશીના સૂર્યમાં પૂર્વ અને

પશ્ચિમ દિશાના દ્વારવાળું ઘર કરવું, તથા તુલા, મેષ, વૃશ્ચિક અને વૃષ, એટલી રાશિના સૂર્યમાં દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશાના દ્વારવાળું ઘર કરવું; પણ કુમતિવડે તેથી ઉલટી રીતે કોઈ કરે તો તેથી દ્રવ્યનો નાશ થાય તેમ કન્યા, મીન, ધન ને મિથુન એટલી રાશિના સૂર્યમાં ઘર કરવું [1]નહિ. ૮

कन्यादित्रिपुपूर्वतोयमदिशित्याज्यंचचापादितः
द्वारंपश्चिमतस्त्रिकेजलचरात्सौम्येरवौयुग्मतः ॥
तस्माद्वत्समुखंदिशासुभवनद्वारादिकंहानिकृत्
सिंहंचाथवृषंचवृश्चिकघटंयातेहितसर्वतः ॥ ९ ॥

અર્થઃ—કન્યા, તુલા અને વૃશ્ચિક એ ત્રણ રાશિના સૂર્યમાં [2]વત્સનું

---

૧ ગ્રંથાંતરમાં લખે છે કે, નિષેધ કરેલી સંક્રાંતિઓમાં ચારે દિશાના દ્વારવાળું ઘર કરે તો દોષ નથી.

૨ વત્સ એટલું શું હશે! એવી વાંચનારને શંકા થશે, તેનું સમાધાન થવા માટે ખુલાસો કરવાની જરૂર જણાયાથી તેમજ વાંચનારને સુગમ પડવા માટે લખું છું કે, શાસ્ત્રમાં બખ્યાપ્રમાણે રૂપ બની શકે નહિ તોપણ તેના શરીરનું વર્ણન કરવું અવશ્યનું જાણી જ્યોતિષ ગ્રંથો પૈકી "નારચંદ્ર" નામના ગ્રંથે બતાવેલી આકૃતિનું વર્ણન એવું છે કેઃ—

पंचशीर्षास्त्रिपुच्छश्चनवनाभिःषोडशांघ्रयः
त्रिशतानिचषाष्ठिश्चशृंगाणिचकराःशतं ॥ १२ ॥ इतिवत्सरूपं—नारचंद्रे ॥

અર્થઃ—જેનાં પાંચ મસ્તક, ત્રણ પૂંછડાં, નવ નાભિ, સોળ પગ, ત્રણસેં ને સાઠ શીંગડાં અને સો (૧૦૦) હાથ છે, ૧૨. એવા આકાશપથે રહેલા વત્સ સામે અને તેની પાછળ ઘરનું દ્વાર મુકવું નહીં, પણ ફક્ત ચાર રાશિના સૂર્યમાં દ્વાર મુકતાં દોષ બતાવ્યો નથી.

વત્સનું રૂપ ઓળખવા ગ્રંથોમાં લખેલી વાતો વાંચી, કુશળપણું મેળવી શકાતું નથી; પણ એવી બાબતો માટે જેણે પ્રયાસ કરેલો હોય તે દ્વારથી અનુભવ લઇ હરેક વાત ઓળખવી એટલે કોઈ પણ સભાસ્થાનમાં પોતાનો ગુણ પ્રકાશતાં માનમાં ન્યૂનતા થાય નહિ એ વાત યાદ રાખી કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવું એ ઠીક છે.

હવે વત્સ માટે શાસ્ત્રકારે તેનું રૂપ, ગુણ, આકૃતિ, સ્થાન, અને દોષ ઇત્યાદિ બતાવ્યું છે, પણ પ્રત્યક્ષ ઓળખ્યા વિના વાંચનારને સંકલ્પવિકલ્પ થયા કરશે એટલુંજ નહિ પણ, ફર ત્રણ રાશિના સૂર્યમાં એ વત્સનું શરીર પૂર્વાદિ દિશાઓમાં ફરે છે, એવું વાંચવાથી તો વધારે આશ્ચર્યપણું થશે. વળી એમ પણ સમજાવે કે જે દિશા સામે વત્સનું મુખ હોય તે દિશાની સામેની દિશામાં વત્સનું પૃચ્છ હોય.

મુખ પૂર્વમાં હોય છે, ધન, મકર, અને કુંભ એ ત્રણ રાશિના સૂર્યમાં વત્સનું મુખ દક્ષિણે હોયછે; તથા મીન, મેષ અને વૃષ એ ત્રણ રાશિના સૂર્યમાં વત્સનું મુખ પશ્ચિમે હોયછે, અને મિથુન, કર્ક ને સિંહ એ ત્રણ રાશિના સૂર્યમાં વત્સનું મુખ ઉત્તરમાં હોય છે. માટે વત્સ સામે ઘરનું દ્વાર મુકવામાં

જે ઋતુમાં વાદળનો ઘેરાવો ન હોય પણ આકાશ સ્વચ્છ અને નિર્મળ હોય તેમજ ચંદ્રનો પ્રકાશ હોય નહિ, એવા વખતમાં સૂર્ય અસ્ત થયા પછી ગગન માર્ગે દૃષ્ટિ દેવામાં આવે તો ચોખ્ખી રીતે એ વત્સનું લાંબું શરીર દેખાશે. તેનું પૂર્વ સામે મુખ હોય તો પશ્ચિમમાં તેનું પુછડું હશે અને ઉત્તર સામે મુખ હોય તો દક્ષિણે પુછડું હોય. એ રીતે ચાર દિશાઓ ગમ્ય શીઘ્ર લીટીમાં રહે છે.

એ વત્સની આકૃતિ એવી હોય છે કે, આકાશમાં જાણે એક લાંબી સડક હોય અને તે સડકની બન્ને કિનારિઓ ઉપર (ડાબે અને જમણે) તારાઓના જથ્થાબંધ દેખાવ હોય છે, તે એવી રીતે કે, વત્સના શરીરના જે ભાગમાં પુષ્ટાઇ હોય તે ભાગમાં તારાઓનો સમૂહ વધારે હોય છે, અને જે ઠેકાણે વત્સના શરીરનો કૃશ ભાગ હોય તે ઠેકાણે તારાઓનો સમૂહ ઓછો હોય છે; વળી એ બન્ને તરફ તારાઓના સમૂહો વચ્ચે વત્સનું શરીર અર્ધગોળ અથવા ધનુષ્યાકૃતિ રૂપે હોય છે. તે શરીર જાણે ઝારીક વાદળાંવડે બંધાયું હોય અથવા જેમ આછો ધુમાડાનો રસ્તો, કોઇ વખત વાયુ નથી હોતો તે વખત બંધાય છે તેવો શ્યામ અને શ્વેત મિશ્રિત રંગ હોય (સફેતાઈ વિશેષ હોય) છે.

શિયાળામાં જંગલ વિષે પવન ન હોય તે વખતે સવારમાં અથવા સાંજે ધુમ્ર માર્ગ જોવામાં આવે છે, તે જાણે અધર સ્થિર સડક રહેલી હોય એ રીતે આકાશમાં વત્સનું રૂપ તારાઓના સમૂહમાં દેખાય છે. એ વત્સને કેટલાક લોકો સ્વર્ગનો માર્ગ કહે છે અને શાસ્ત્રાધાર પ્રમાણે કેટલાક લોકો તેને "શિશુમારચક્ર" કહે છે. એટલુંજ નહિ, પણ કેટલાક લોકો આકાશગામિની ગંગા કહે છે અને તેની આજુબાજુ તારાના જથ્થા દેખાય છે. તેને દેવલોકો સ્નાન કરવા ઉતરેલા હોવાથી તેમના વિમાનોની પંક્તિ ગોઠવાએલી છે એમ કલ્પે છે, વળી જ્યોતિષવેત્તાઓએ તો તેને સેતુ રૂપે કલ્પ્યો છે અને આકાશપંથ પણ બતાવ્યો છે.

વત્સનું દર ત્રણ સંક્રાંતિએ એકથી બીજી દિશાએ ફરવું થાય છે, એટલે બાર માસમાં ચારે દિશાએ ફરી રહેછે. જ્યારે જે દિશામાં વત્સ હોયછે તે દિશામાં ત્રણ સંક્રાંતિના નેવું દિવસ સુધી જ્યોતિષ જાણનાર લોકો ઘરનું દ્વાર મુકવા દેતા નથી તથા પ્રતિષ્ઠા કરવા દેતા નથી અને ખાત મુહૂર્ત પણ આપતા નથી; પણ તેમાં ખરી રીત સમજ્યા વિના ત્રણ માસ સુધી મુહૂર્ત આપવું નહિ એ વાત વ્યાજબી નથી, કેમકે ત્રણ સંક્રાંતિના નેવું દિવસ સુધી વત્સનું મુખ એકજ દિશામાં રહેતું નથી.

जूओ वत्सचक्र.

ઉત્તર.

વાયવ્ય	૫	૧૦	૧૫	૩૦	૧૫	૧૦	૫	ઈશાન
૫								૫
૧૦								૧૦
૧૫								૧૫
૩૦			ઘર કરવાની આ ભૂમિ છે. એમ સમજવું.					૩૦
૧૫								૧૫
૧૦								૧૦
૫								૫
નૈઋત્ય	૫	૧૦	૧૫	૩૦	૧૫	૧૦	૫	અગ્નિ

પશ્ચિમ. પૂર્વ.

દક્ષિણ.

આ વત્સચક્ર છે એટલે મિથુન, કર્ક અને સિંહ એ ત્રણ રાશિના સૂર્યમાં વત્સનું મુખ ઉત્તર દિશા સામે હોય છે. અર્થાત્ જ્યેષ્ઠ, આષાઢ અને શ્રાવણ એ ત્રણ માસ સુધી ઉત્તરમાં હોય ત્યાં સુધી ઉત્તર અને દક્ષિણ એ બન્ને દિશાઓમાંથી ઘરનું દ્વાર એકે દિશાએ મૂકવું નહિ. એમ સાધારણ જ્યોતિષ અનુમાન કરે છે, પણ હુશિયાર જ્યોતિષી તો એ ત્રણ માસમાં [illegible] દિવસ [illegible] દ્વાર મૂકવાનું મુહૂર્ત આપે છે એટલે વાસ્તવિક [illegible] હોય કે [illegible] તેમ નહિ થવા [illegible] એક સાચી રીતે સમજે એવા હેતુથી મૂળ [illegible] કરવામાં આવે છે કે—

[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥१८॥ [illegible] ५ [illegible] १०
[illegible] १५ [illegible] ३० [illegible] १५ [illegible] १० [illegible] ५ [illegible]
[illegible] ॥ १९ ॥ इति वत्सचक्रम् ॥

આવે તો હાનિ થાય અને વત્સની પાછળ દ્વાર મુકાય તો આયુષ્યનો ક્ષય થાય. પણ સિંહ, વૃષ, વૃશ્ચિક અને કુંભ એ ચાર રાશિના સૂર્યમાં *ઘરને ચારે દિશામાં દ્વારો મુકવામાં આવે તો વત્સનો દોષ આવે નહિ. ૯

प्राचीमेषतुलारवीउदयतेस्याद्दक्षिणेवेवन्हिभे
चित्रास्वातिभमध्यगानिगदिताप्राचीबुधैःपंचधा ।
प्रासादंभवनंकरोतिनगरंदिग्मूढमर्थक्षयं
हर्म्येदेवगृहेपुरेचनितरामायुर्धनंदिग्मुखे ॥ १० ॥

અર્થ:—જે દિશામાં મેષ અને તુલા રાશિનો સૂર્ય ઊગે તથા શ્રવણ અને

• ઘરની ભૂમિની ચારે દિશાઓના મધ્ય ભાગના સાત સાત વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે અને દરેક ખૂણાનો વિભાગ જુદો છે. તે કોઠામાંથી કોઈ ખૂણામાં દ્વાર મુકાય નહિ (ગમે તેટલો મોટો દિવસ હોય તોપણ દ્વાર મુકાય નહિ) કારણ કે ખૂણાનો ભાગ વિમુખપણાનો છે, એટલુંજ નહિ પણ ખૂણાના ભાગે વાસ્તુદેવની સંધિ અને શીર વગેરેનો ભાગ છે, તેમજ અષ્ટ સંધિ અને ષટ્ સંધિને પીડા કરવી નહિ એમ બીજા અધ્યાયના શ્લોક ૨૦–૨૧ વિષે આવશે તે જોવું. હવે દિશાઓમાં દ્વાર મુકવાનું હોય તેવા વખતમાં તે દિશા સામે વત્સ હોય તે વત્સનો દોષ ત્રણ માસ સુધી રહે છે. તેવા વખતે દ્વાર મુકવાની જરૂર હોય છે ત્યારે સૂક્ષ્મ અને એવી રીત છે કે, દિશાઓના સાત વિભાગો કરેલા છે, તે દરેક વિભાગે ત્રણ માસ સુધી વત્સ રહે છે. તેમાં સમજવાનું એવી રીતે છે કે—

મિથુન, કર્ક અને સિંહ, એ ત્રણે રાશિના સૂર્યમાં (જ્યેષ્ઠ, અષાઢ અને શ્રાવણમાં) વત્સ ઉત્તર દિશા ભોગવે છે. તે ઉત્તરનો ભાગ ઈશાન અને વાયવ્ય ખૂણા વચ્ચેનો છે. તે ભાગમાં સાત વિભાગો કર્યા છે, તેમાં પ્રથમ પાંચ દિવસ સુધી વત્સનું રહેવું છે, બીજામાં દશ, ત્રીજામાં પંદર દિવસ રહે અને ચોથા વિભાગમાં ત્રીશ દિવસ સુધી રહે છે, એ ચોથો વિભાગ છે, તે દિશાનું "મધ્યબિંદુ" છે એમ જાણવું, અને તે પછી પંદર દિવસ પાંચમા વિભાગે તથા દશ દિવસ છઠ્ઠામાં અને પાંચ દિવસ સાતમા વિભાગે વત્સ રહે છે. એ રીતે દરેક દિશામાં વત્સનું રહેવું થાય છે. તે રીત જાણનાર હુશિયાર જ્યોતિષી લોકો તેવા વખતમાં દ્વાર મુકવાનું મુહૂર્ત આપે છે, પણ જે વખત દિશાના મધ્યબિંદુમાં વત્સ હોય તે વખત વત્સના સામે કે વત્સની પાછળ દ્વાર મુકવા દેતા નથી અને ઉતાવળના પ્રસંગે દિશાના મધ્યબિંદુથી ડાબી અથવા જમણી તરફ વત્સ હોય તેવા વખતમાં તારા, ચંદ્રબળ, નક્ષત્ર, તિથિ, વાર એ વગેરે ઠીક આવતાં હોય તો દ્વાર મુકવાનું મુહૂર્ત આપે છે, એજ રીત ચારે દિશાઓની છે, એમ જાણવું.

એ રીતે વત્સના ગુણ દોષો છે અને તેનું રૂપ છે, તેમ છતાં નારચંદ્ર ગ્રંથમાં તે વત્સને રૂપભરૂપે બતાવ્યો છે, તે કોઈ ગ્રંથના આધારે કહ્યું હશે; પણ તેનું નામ વત્સ છે એટલે તેનું વધારે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. માત્ર કાર્ય કરવાનું છે.

* જંગલાકારે ઘર કરવું હોય તો દોષ આવે નહિ. ચાર દ્વારોવાળું મકાન ઉત્તમ રીતિનું છે એમ કેટલાકની સમજ હોય તો તે ખોટી છે.

કૃતિકા નક્ષત્રો ઊગે તેજ પૂર્વ દિશા છે એમ સમજવું; તથા ચિત્રા અને સ્વાતિ, એ બે નક્ષત્રોનો જે મધ્ય ભાગ છે તેજ પૂર્વ દિશા સમજવી; એ રીતે પાંચ પ્રકારે પૂર્વ દિશા પંડિતોએ બતાવી છે. તે દિશા સાધી ઘર તથા [1]પ્રાસાદ અને નગર બાંધવામાં આવે તો આયુષ અને ધનની વૃદ્ધિ થાય, પણ દિગ્મૂઢ અથવા દિશાના ભાગમાં ન રહેતાં વાંકું ચૂંકું ઘર, પ્રાસાદ કે નગર રચાય તો આયુષ અને ધનનો ક્ષય થાય છે. ૧૦

तारेमार्कटिकेध्रुवस्यसमतांनीतेऽवलंवेनते
दीपाग्रेणतदैक्यतश्चकथितासूत्रेणसौम्यादिशा ॥
शंकोर्नेत्रगुणेतुमंडलवरेछायाद्वयान्मत्स्ययोः
जातायत्रयुतिस्तुशंकुतलतोयाम्योत्तरेऽतःस्फुटे ॥११॥

અર્થઃ—ધ્રુવની [2]માંકડીના આદ્ય ભાગે જે બે તારાઓ છે તે તારિકાઓ

---

૧ પ્રાસાદ એટલે દેવમંદિર કહેવાય છે. તેમજ રાજાના મહેલને પણ પ્રાસાદ નામ આપ્યું છે.

૨ માંકડી અથવા મર્કટી ધ્રુવની આજુબાજુ ચારે તરફ ફરે છે પણ તે માંકડી કેવી રીતની હશે ?

એમ વાંચનારને પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થશે તેના સમાધાન માટે ધ્રુવ અને તેની માંકડીની આકૃતિ સાથે બરોબર રીતે સમજી શકાય તેમ કરતાં આ ટીપ વિસ્તાર પામશે. તોપણ તેના ઉપર લક્ષ આપવાથી બીજાને પૂછવાની દરકાર મટશે એ રીતે બતાવવામાં આવે છે તે વાંચો.

ધ્રુવની માંકડીમાં ૭ તારિકાઓ હોય છે. તે ઘડિયાળના કલાક કાંટાની પેઠે ચોવીશ કલાકે ધ્રુવની પ્રદક્ષિણા કરી રહે છે, એવી માંકડીના ૭ તારા પૈકી ધ્રુવ નજીક રહેનાર બે તારા જે કે એક બીજા ઉપર સમસૂત્ર રહે છે, તે બે જ્યારે ધ્રુવ ઉપર અથવા નીચે, ધ્રુવની સીધી લીટીમાં આવે તે વખત તેજ ઉત્તર દિશા છે એમ નક્કી થાય છે, પણ એકલા ધ્રુવના આધારે દિશા નક્કી થતી નથી. કારણ કે ધ્રુવને આખું જગત્ અચળ માનતું હશે પણ અચળાયમાન છે. સાંજે એક ભીંતના ખુણા ઉપર ધ્રુવને રાખી પ્રભાતે જોતામાં આવશે તે ભીંતના ખુણાથી આશરે અર્ધ હાથ પૂર્વ તરફ ગયો માલુમ પડશે; તોપણ તે પોતાનું મંડળ મૂકી બહાર જશે નહિ. ધ્રુવ નામ અચળ છે તેથી તેના આધારે સમુદ્ર વિષે વહાણનું ખરેખર ગમન થાય છે; તોપણ કોઇ વખત બીજા તારાઓનો સંદેહ થવે રસ્તે ચાલનાર ભૂલાય છે, એટલે દિગ્મૂઢ થાય છે. માટે ધ્રુવની માંકડી ઓળખી રાખી હોય તો તેથી ધ્રુવની ઓળખાણ બરોબર રહેશે, વળી કેટલાક લોકોને મૃત્યુ પહેલાં ૭ માસ આગમચ ધ્રુવનું દેખાવું બંધ થાય છે, એમ ઘણા લોકો કહે છે તે પણ નક્કી થશે.

ધ્રુવની સીધી લીટીમાં આવે તે વખત તેની સામે અવલંબ(ઓળંબો) ઝાલવો અને જ્યારે એ બે તારિકાઓ ધ્રુવની સીધી લીટીમાં આવ્યાથી અવલંબની

વર્તમાન કાળમાં અગાધ બુદ્ધિવાન્ અમેરિકનોએ ધ્રુવની માછલી (કાબલી) કરી છે. તે આધારે હાલના શિલ્પી લોકો વર્તે છે; પણ એવાં સાધનોવડે ઉદ્યોગી મનુષ્યોના અંગપર પ્રમાદરૂપી ગોદડું પડી જતાં પ્રાચીન રીતિ અંધારામાં અથડાતી ફરે છે; તો તેમ ન કરતા પ્રાચીન રીતો જેવી છે તે અવશ્ય યાદ રાખવી જોઇએ. કારણ કે ધ્રુવની કાબલી નહિ મળ-વાનો પ્રસંગ આવીપડે એવા સ્થળમાં કાર્ય કરવાનો વખત આવે તો પછી યાંત્રિક સાધન વિના શિલ્પિએ શું કરવું ! અરે ! પણ અમે ભૂલતા ન હઇએ તો એવાં કેટલાંક સાધનો મળવાથી કારીગરોએ અસલના ગ્રંથનો અભ્યાસ મુકી દેવાથી કેટલીક બાબતનો લોપ થઇ ગયો છે. માટે પછીથી પસ્તાવું થાય તેમ ન કરતાં પ્રાચીન રીતિ યાદ રાખવી એ સારૂં છે.

o આ ધ્રુવ છે.

o આ તારા અને

o આ તારા એ બે ધ્રુવ નીચે અથવા ઉપર એક સૂત્રમાં આવે એટલે બસ છે.

o o

o ●

ઉપર બતાવેલી ૭ તારાની માંકડી વાંકી આકૃતિની છે. (તે માંકડીમાં ઉપલા બે તારા ધ્રુવથી નીચે ઘણે દૂર દેખાય છે). એ માંકડીના મથાળે બે તારાઓ કાર્તિક શુદ ૨ બીજની રાત્રે આઠ વાગતે સીધી લીટીમાં આવેલા મેં જોયા હતા. એ પ્રકારે ધ્રુવ સાધવાની એક રીતિ થઇ; અને બીજી રીતિ પ્રથમ બતાવ્યા પ્રકાર વડે કરેલા મંડળમાં શંકુ થાપી જાણવાનું પ્રમાણ લેવાનું છે એ વિષે વિશેષ સમજણ એવી રીતે છે કે, પ્રકારની બન્ને અણિયે સોળ આંગળ પહોળી કરી પ્રકાર ફેરવવો; એટલે બત્રીશ આંગળ વિસ્તારવાળું મંડળ થશે. તે મંડળના મધ્યમાં બાર આંગળ લાંબો અણીદાર શંકુ સ્થાપન કરવો. તે શંકુનું રૂપ ઢા-રૂમાં કહ્યા પ્રમાણે ગોળ, અથવા દીપકના રૂપ જેવું, અથવા સોપારીની નીકળતી કળી જેવું, અથવા ગાજર જેવી આકૃતિ હોવી જોઇએ. એ શંકુ બાર આંગળ લાંબો હોય તો તેની નીચેની પરિધ અથવા પહોળપ સાડાસાત આંગળના ફેરમાં હોય, ત્યાર પછી તેની ઉતરતો ભાગ થાતી છેવટ અણી સુધી બાર આંગળ લંબાઇમાં થાય તેવા શંકુમાં જરા પણ વાંકાપણું જોઇએ નહિ. ગ્રંથાંતરે તો હાથીના દાંતનો શંકુ કરવો કહ્યો છે, પણ શિલ્પનો તો જરૂર જોઇએ.

શંકુની છાયા જેમ એક મંડળમાં સાધવાથી સિદ્ધ નથી થાય છે તેમ બત્રીશ આંગ-ળના મંડળ ઉપર પ્રકારની બે અણિયો આઠ આંગળ પહોળી રાખી મંડળ ઉપર બીજું મંડળ ફેરવવું અને તેથી પણ વધારે આગી કરી હોય તો એ બે મંડળ ઉપર વળી ત્રીજું આઠ આંગળ પહોળાઇવાળું મંડળ ફેરવવું અને તે મંડળોમાં પ્રથમની રીતે છાયા જાણવી

સીધી લીટીમાં અથવા ધ્રુવ તથા બે તારિકાઓ અને અવલંબ, એ ત્રણે એક સૂત્રમાં થાય ત્યારે સમજવું કે, તે બરોબર ઉત્તર દિશા છે, અને ધ્રુવ તથા ધ્રુવની માંકડીના આઘના બે તારા ને અવલંબ, એ એક સૂત્રમાં થાય ત્યારે તે અવલંબની પાછળ એક ઘડા ઉપર દીવો મુકી જોવું કે એ દીવો અને અવલંબ એક સૂત્રમાં છે તો તે દીવાવાળી દિશા દક્ષિણ સિદ્ધ થઈ.

જાવ તે ઠેકાણે બિંદુઓ અથવા ચિન્હો કરવાં. પણ યાદ રાખવું કે, દિશા સાધનમાં જે જમીન ઉપર આવર્ત અથવા મંડળ કરવું હોય તે જમીન નીચી ઉંચી ન જોઇએ; પણ એક સરખી સપાટી અથવા સરખું ચોરસ મથાળું જોઇએ. તેમજ સવારથી સાંજ સુધી તે મંડળ ઉપર સૂર્યનો તડકો રહેવો જોઇએ. અર્થાત્ કોઈ વસ્તુની છાયા મંડળના કોઇ ભાગ ઉપર પડવી જોઇએ નહીં, એવા મેદાનમાં મંડળ કરવું.

હવે સિદ્ધિ સાધનમાં ઋતુના કારણે સૂર્યનું ફરવું એટલે એકથી બીજી દિશાએ જવું થય છે, ને વખત છાયાની સીધાઇ આવતી નથી, પણ છાયા વક્ર ગતિને પામે છે. એટલે દિશા સાધવા જતાં વિપરીતપણું રહેશે એટલે પ્રાસાદ કે ઘરના કામમાં દોષ આવશે. તે દોષ [illegible] પ્રાચીન વખતના બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ કાંઇ બાકી રાખ્યું નથી. જુવો કુંભસિદ્ધિ [illegible] છે કે:—

શાલિની વૃત્ત.

[illegible] ॥
[illegible] ॥ ૮ ॥

[illegible], [illegible], [illegible], અને મકર, એ ચાર સંક્રાંતિઓમાં એક એક ગુણ (ભૂ) [illegible] જે દિશામાં સૂર્ય હોય તે દિશા સામે ચલાવવી. અર્થાત્ શંકુની છાયાથી સૂર્ય [illegible] દિશાને એક ગુણ એટલે છેદ ચિન્હ કરવું તથા સિંહ, કન્યા અને તુલા એ [illegible] સંક્રાંતિઓ, [illegible] કુંભ, મીન અને મેષ એ ત્રણ સંક્રાંતિઓ મળી છ સંક્રાંતિઓમાં સૂર્ય જે દિશામાં હોય તે દિશા સામે શંકુની છાયાથી બે બે ગુણ પ્રમાણે છેદ ચિન્હ કરવું (ઉત્તર અને દક્ષિણ એ બે દિશામાં સૂર્ય રહે છે.) અને મિથુન તથા મકર એ બે સંક્રાંતિઓમાં [illegible] નથી. ૮

[illegible] દિગ્સાધન [illegible] રીતિ બતાવી છે. પણ તે [illegible] બીજાને [illegible] આ નીચે બતાવીએ છીએ.

[illegible]

હવે બીજી રીતે દિશા સાધવા માટે પ્રકારવડે બત્રીશ આંગળનું ગોળ આવર્ત્ત અથવા મંડળ કરી તેમાં શંકુ સ્થાપન કરવો (સૂર્યોદય પહેલાં) અને જોવું કે, સૂર્ય ઉદય થતાંજ શંકુની છાયા મંડળ બહાર પશ્ચિ[મ] સામે દૂર નીકળી જશે, પણ જેમ જેમ સૂર્ય ચઢતો આવશે તેમ તેમ શંકુ[ની] છાયા મંડળ સામે ખેંચાતી આવશે. તે વખત ધ્યાન રાખવું કે, મંડળની લી[ટી] ઉપર શંકુની છાયાની અણીનો છેડો ભાગ જ્યાં આવે ત્યાં એક બિંદુ અ[થવા] થવા ચિન્હ કરવું, તથા તે છાયામંડળના મધ્ય ભાગે (શંકુની પરિધિ અથવા પરિધિ નીચે) આવે તે ઠેકાણે એક ચિન્હ કરવું, અને ત્યાર પછી જેમ જેમ સૂર્ય પશ્ચિમે જશે તેમ તેમ શંકુની છાયા પૂર્વ દિશા સામે ચાલતાં ઉલટ મંડળની લીટી ઉપર દાખલ થાય એટલે ત્યાં પણ એક ચિન્હ કર્યા પછી આદ્યના બિંદુ અથવા અંત્યના બિંદુ અથવા ચિન્હઉપર પ્રકારની એક અણી મૂકી ગોળ ફેરવવો, અને તેજ રીતે બીજા બિંદુઉપર પ્રકાર ફેરવવો એટલે

માસે સંક્રાંતિઓ બદલાય છે, પણ એમ સમજવું નહિ કે માસ બેસતાં જ સંક્રાંતિ બેસે. કોઈ માસના શુક્લપક્ષમાં અને કોઈ માસના કૃષ્ણપક્ષમાં બેસે છે પણ પહેલીની પેઠે માસનો ભરોસો થતો નથી.

હવે દિશા સાધવા માટે આ નીચે બતાવેલા મંડળઉપર ધ્યાન આપો એટલે પ્રત્યક્ષ રીતે દિક્સાધન જોવામાં આવશે. માટે તે પ્રમાણે દિશિ નક્કી કરી તે પછી ઘર કરવાનો આરંભ કરવો. એટલે દિગ્મૂઢ ઘર થશે નહિ.

ઉપર બતાવેલાં મંડળો અથવા આવર્ત્તોમાં સ્થાપવા માટે "ચ" શંકુ છે તે પ્રથમ (1) ક આવર્ત્તમાં સ્થાપવો "ગ" પશ્ચિમ દિશાના બિંદુ પાસેની લીટી ઉપર શંકુની અણીની છાયા આવેલી ત્યાં બિંદુ અથવા ચિન્હ કરવું, તથા મધ્યાન્હે "ર" બિંદુ ઉપર છાયા આવ્યેથી તે ત્યાં ચિન્હ કરવું અને સાંજે "ઘ" પૂર્વ દિશાની લીટી ઉપર શંકુની છાયા જાય તે વખત ત્યાં ચિન્હ કરવું. એટલે "ગ" પશ્ચિમ અને "ઘ" પૂર્વ દિશા છે એમ સિદ્ધ થયું. તેજ રીતે "ગ" મંડળના બે આવર્ત્તના પાંચ બિંદુઓ ઉપર છાયા લેવાની રીતિ છે અને તેજ પ્રમાણે "સ" મંડળ માટે છે.

"ક" મંડળમાં શંકુ ઊભો કરવાનું સ્થાન જેમ "ર" મધ્યબિંદુ છે, તેમ "ગ" મંડળનું મધ્ય બિંદુ "ળ" છે અને "સ" મંડળમાં શંકુ સ્થાપન કરવા માટે શંકુનું સ્થાન "ચ" મધ્યબિંદુ છે. એ રીતે "ક" "ગ" અને "સ" એ ત્રણે મંડળોઉપરથી પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશા સિદ્ધ થશે. અને એથી પણ વિશેષ ખાત્રી કરવી હોય તો "દ" મંડળ છે તે "ર" મંડળ સમજી તે બેની "ર" મંડળના મધ્યબિંદુ ઉપર પ્રકારનો એક છેડો અથવા અણી મૂકીને પ્રકાર ફેરવવો; અને બીજી વખત "ઘ" મંડળના મધ્યબિંદુમાં તેજ રીતે પ્રકાર ફેરવવો એટલે "દ" મંડળમાં મત્સ્યાકૃતિના મધ્ય ભાગે બિંદુ આવશે. તે મધ્ય બિંદુને છેદી સીધી લીટી ખેંચવી એટલે "ત" ઉત્તર અને "વ" દક્ષિણ દિશા થશે, એ રીતે પ્રાચી સાધવાનો નિયમ છે માટે ઘર તથા પ્રાસાદ કે એવાં અન્ય શિલ્પકામ કરવા વૃત્ત થનાર કારીગરે પ્રથમ દિશિ સાધવાની રીતિ શીખ્યા પછી કામનો આરંભ કરવો

બન્ને ગોળ મંડળો પ્રથમના મંડળના મધ્યે સ્થાપેલા શંકુ નીચે કરેલા ચિન્હનો સ્પર્શ ન થતાં મધ્યબિંદુની આજુબાજુ મત્સ્યાકૃતિ અથવા માછલાના પેટ જેવો ભાગ થશે, તે ભાગમાં રહેલા મધ્યબિંદુને લગાવી એક ઉત્તર અને બીજી દક્ષિણ સામે સીધી લીટી ખેંચી દેવી અથવા રેખા પાડવાથી મત્સ્યના પાછળની દિશા દક્ષિણ અને આગળની દિશા ઉત્તર થશે, એ દિશા સિદ્ધ થઈ જાણવું. ૧૧

शार्दूलविक्रीडित.

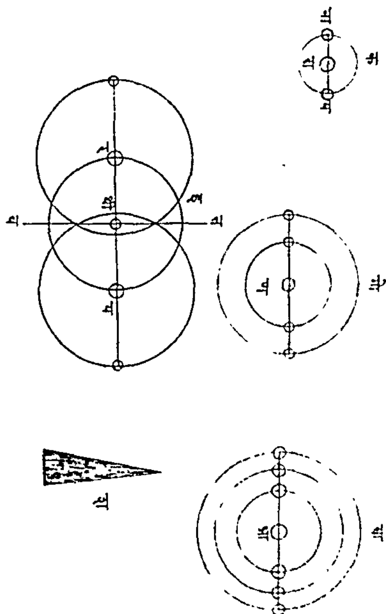
राशीनामलिमीनसिंहभवनंपूर्वामुखंशोभनं
कन्याकर्कटनक्रराशिगृहिणांयाम्याननंमंदिरम् ॥
राशेर्धन्वतुलायुगस्यसदनंशस्तंप्रतीचीमुखं
पुंसांकुंभवृषाजराशिजनुषांसौम्याननंस्याद्गृहम् ॥ १२ ॥

અર્થ:—વૃશ્ચિક, મીન અને સિંહરાશિવાળા પુરૂષોએ પૂર્વ દિશાના દ્વારવાળું ઘર કરવું, તથા કન્યા, કર્ક અને મકર રાશિવાળા પુરૂષોએ દક્ષિણ દિશાના દ્વારવાળું ઘર કરવું; તથા ધન, તુળા અને મિથુન રાશિવાળા પુરૂષોએ પશ્ચિમ દિશાના દ્વારવાળું ઘર કરવું, અને કુંભ, વૃષ ને મેષ રાશિવાળા પુરૂષોએ ઉત્તર દિશાના દ્વારવાળું ઘર કરવું. ૧૨

श्वेताब्राह्मणभूमिकाचघृतवद्गंधाशुभस्वादिनी
रक्ताशोणितगंधिनीनृपतिभूःस्वादेकषायाचसा ॥
स्वादेम्लातिलतैलगंधिरुदितापीताचवैश्यामही
कृष्णामत्स्यसुगंधिनीचकटुकाशूद्रेतिभूलक्षणम् ॥ १३ ॥

અર્થ:—જે પૃથ્વી રંગે ધોળી હોય તથા ઘી જેવી સુગંધીવાળી હોય અને જેનો સ્વાદ સારો હોય તેવી ભૂમિમાં બ્રાહ્મણે ઘર કરવું; તથા જે પૃથ્વી રંગે લાલ હોય તથા રૂધિર જેવી સુગંધીવાળી હોય અને કષાયલો જેનો સ્વાદ હોય (હીમજ અથવા હરડે જેવો કડવો સ્વાદ) તેવી ભૂમિમાં ક્ષત્રિજાતિએ ઘર કરવું; તથા જે પૃથ્વીનો રંગ પીળો હોય તથા તલના તેલ જેવી જેની સુગંધિ હોય અને સ્વાદમાં જે ખાટી હોય તેવી ભુમિમાં વૈશ્યલોકે ઘર કરવું, અને જે પૃથ્વીનો રંગ કાળો હોય તથા માછલાં જેવી જેના સુગંધી હોય અને સ્વાદમાં* કડુક હોય

* કડુક એટલે કડવી થાય છે પણ અમરકોશનો ટીકાકાર લખે છે કે, કડુ એટલે મરિચ અથવા કાચા મરચાં જેવો સ્વાદ હોય છે અર્થાત્ તીખો સ્વાદ કહ્યો પણ, ભૂમિ વિષે તેટલી તીખાશ સંભવે નહિ, પરંતુ લેશ માત્ર તીખાશ જેવો સ્વાદ હોય તેમજ કડવાશ મિશ્રિત હોવાનો સંભવ છે. (મરવાડ દેશમાં ખારા સ્વાદને કડવો કહે છે.)

उपजाति.

स्वादेभवेद्यामधुरासिताभाचतुर्षुवर्णेषुमहीप्रशस्ता ॥
स्नेहान्वितायत्रभुजंगयोर्यासौहार्दवत्याखुविडालयोर्या ॥१४॥

અર્થ:—જે પૃથ્વી સ્વાદે મીઠી હોય તથા રંગે પીળી હોય અને જે પૃથ્વીમાં નોળિયો અને સર્પ પ્રીતિવડે એકઠા રહેતા હોય, તેમજ બીલાડી અને ઉંદર સંપ કરી રહેતા હોય, એવી ભૂમિમાં ચારે જાતિના મનુષ્યોએ ઘર કરવું એ શ્રેષ્ઠ છે, એમ બીજા પદ્યાંતરે કહ્યું છે ૧૪

परीक्षितायांभुविविघ्नराजंसमर्चयेच्चंडिकयासमेतम् ॥
क्षेत्राधिपंचाष्टदिशाधिनाथान्सपुष्पधूपैर्बलिभिःसुखाय ॥१५॥

અર્થ:—પૃથ્વીની પરીક્ષા કરી ચંડી સહિત ગણપતિનું પૂજન કરવું, તેમજ ક્ષેત્રપાળ અને આઠે દિક્પાળોનું પૂજન પુષ્પ, ધૂપ અને બળિવડે કરવાથી સુખ થાય. ૧૫

शार्दूलविक्रीडित.

खातंभूमिपरीक्षणेकरमितंतत्पूरयेत्तन्मृदा
हीनेहीनफलंसमेसमफलंलाभोरजोवृद्धितः ॥
तद्वत्स्वाजलपूर्णमाशतपदंगत्वापरीक्ष्यंततः
पादार्द्धेनविहीनकेधनिभृतेमध्याधमेष्टंजले ॥ १६ ॥

અર્થ:—પૃથ્વીની પરીક્ષા બીજા પ્રકારે કરવાનું કહ્યું છે તે એવી રીતે કે, ઘર કરવાની જમીનમાં એક હાથ ઉંડો ખાડો ખોદવો અને તે ખાડો ખોદતાં નીકળેલી માટી તેજ ખોદેલા ખાડામાં પાછી પૂરતાં માટી ઘટે તો હીન ફળ જાણવું, તથા ખોદેલી માટી ખાડામા પૂરતાં તે ખાડો જમીનની સપાટી બરોબર પૂરાઈ રહે તો તેનું સાધારણ ફળ જાણવું અને ખોદેલા ખાડામાંથી નીકળેલી માટી પાછી તેજ ખાડામાં પૂરતાં માટી વધે તો લાભ થાય એમ સમજવું.

હવે જે ખાડો ખોદી માટી કહાડી પાછી તેજ ખાડામાં પૂરી હોય તે માટી પાછી બહાર કહાડી પૃથ્વીની સપાટી બરોબર આવે તેટલું પાણી તે ખાડામાં ભરવું, ત્યારપછી તે ખાડા પાસેથી સો(૧૦૦) પગલાં (ખાડા પાસેથી ગમે તે દિશા તરફ) દૂર જવું, અને ત્યાંથી પાછા આવી જોતાં ચોથા ભાગનું પાણી ઘટયું હોય તો તેનું મધ્યમ ફળ સમજવું, તથા અર્ધ ભાગનું પાણી ઘટયું હોય તો તેનું અધમ ફળ જાણવું અને જેટલું ભર્યું હોય તેટ-

કુંજ ખાડામાં પાણી રહે તો (અર્થાત્ જમીનમાં શોષાયું ન હોય તો) તેનું[1] ઉત્તમ ફળ જાણવું. ૧૬

भूमेःप्राक्प्लवनंचशंकरककुप्सौम्याश्रितंसौख्यकृत
वन्हौवन्हिभयंचमेमरणंचौराद्भयंराक्षसे ॥
वायव्येप्लवनंचधान्यहरणंस्याच्छोकदंवारुणे
विप्रादेरनुवर्णतश्चसुखदंसृष्टेःक्रमात्सौम्यतः ॥ १७ ॥

અર્થ:—જે જમીન ઉપર ઘર કરવાનું હોય તે જમીન ઉપર પાણીનું વહન, અથવા ગતિ (વહેવું) પૂર્વ દિશા તરફ, ઇશાન દિશા તરફ અને ઉત્તર દિશા તરફ થાય તો તે સુખ આપે, તથા અગ્નિકોણ તરફ વહન થાય તો તે અગ્નિનો ભય ઉત્પન્ન કરે, તથા દક્ષિણ તરફ પાણીની ગતિ થતી હોય તો તે મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરાવે, તથા નૈઋત્ય કોણ તરફ પાણીની ગતિ થતી હોય તો તે ચોરનો ભય ઉત્પન્ન કરાવે, તથા વાયવ્ય કોણ તરફ પાણી વેહેતું હોય તો તે ધાન્યનો (અન્નનો) નાશ કરાવે અને પશ્ચિમ દિશા તરફ પાણીની ગતિ થતી હોય તો તે શોક (પરિતાપ) કરાવે.

વળી પક્ષાંતરે કહ્યું છે કે ઉત્તર દિશા તરફ પાણીનું વહન હોય એવા ઢાળની જમીન બ્રાહ્મણને શ્રેષ્ઠ છે, તથા પૂર્વ તરફ પાણીની ગતિ થતી હોય એવી જમીન ક્ષત્રિને શ્રેષ્ઠ છે, તથા દક્ષિણ તરફ પાણીની ગતિ થતી હોય એવી જમીન વૈશ્યને શ્રેષ્ઠ છે; અને પશ્ચિમ દિશા તરફ પાણીની ગતિ થતી હોય એવા ઢાળવાળી ભૂમિ શુદ્રને માટે ઉત્તમ છે. ૧૭

अग्नीराक्षसवायुशंकरदिशिस्थाप्यःक्रमात्कीलिकाः
अश्वत्थात्खदिराच्छिरीषककुभाद्वृक्षात्क्रमेणद्विजात् ॥
वर्णानांकुशमुंजकाशशणजंसूत्रंक्रमात्सूत्रणे
निम्नाभूःस्फुटितोपराविलवतीशल्यैर्युतानोशुभा ॥ १८ ॥

અર્થ:—જે જમીન ઉપર ઘર કરવું હોય તે જમીનમાં પ્રથમ અગ્નિકોણે ખુંટી ઘાલવી, તથા બીજી ખુટી નૈઋત્યકોણે, ત્રીજી વાયુકોણે અને ચોથી ખુંટી ઇશાનકોણે ઘાલવી તે એવી રીતે કે, બ્રાહ્મણનું ઘર કરવું હોય તો તે જમીનમાં પીપળાના લાકડાની ખુંટિયો ઘાલવા, તથા ક્ષત્રિનુ ઘર કરવું હોય તો ખેરના લાકડાની, તથા વૈશ્યનું ઘર કરવું હોય તો સિરીષ

[1] આ જનસ્વરૂપનો હેતુ એવો છે કે, જેવી ભૂમિમાં પાણી શોષાય તે ઘરનો પાયો ઉંડો ખોદી મજબુત કરીને કરવો પડે તેથી ખરચ વધે તે મધ્યમ ફળ, અને બીજી ભૂમિ હોય તે પાયાનું કંઈ ખરચ પડે તે ઉત્તમ ફળ છે.

(ખેરસ)ના લાકડાની ખુંટિયો ઘાલવી અને શુદ્ર જાતિનું ઘર કરવું હોય તો તે જમીનમાં +કકુભના લાકડાની ખુંટિયો ઘાલવી કહી છે. એ રીતે ચારે દિશાઓની ચારે ખુંટીઓ મારયા પછી તેને દોરી બાંધવી, પણ બ્રાહ્મણનું ઘર હોય તો દર્ભની (કાશની) દોરી બાંધવી તથા ક્ષત્રિનું ઘર હોય તો મુંજની, તથા વૈશ્યનું ઘર હોય તો કાથ અથવા કાસડાની અને શુદ્રનું ઘર હોય તો તો ખુંટયોને શણ અથવા ગોણની દોરી બાંધવી જોઈએ. વળી, ઘરનો આરંભ

+ કકુભ નામના વૃક્ષ વિષે શિલ્પશાસ્ત્રીઓના બે મતો છે તેમાંથી એક કહે છે કે, કકુભ એટલે મેરૂડાના ઝાડનું નામ છે, અને બીજા મતમાં કકુભ એટલે સાદડ અથવા સાદગ નામ છે, આ બાબતનો તપાસ કરવા માટે અમે "અમરકોશ," તથા "નિઘંટરત્નાકર" તથા "હેમકોશ" તથા હેમચંદ્રાચાર્યકૃત "અભિધાન ચિંતામણિ" તથા શબ્દસ્તોમમહાનિધિકોશ" તથા "શબ્દરત્નાકર" અને મહીપકૃત "અનેકાર્થકોશ" ઇત્યાદિ જોતાં કકુભ એટલે અર્જુન વૃક્ષનું નામ છે, જેની છાલ ઉપર સોનાઇ હોય છે તે અર્જુન વૃક્ષનું બીજું નામ સાદડ આપેલું છે જેને ગુર્જરરાષ્ટ્રમાં "સાદળ" કહે છે. એ સાદળ અથવા સાદડ નામ ખરૂં માલુમ પડે છે કારણ કે, "ડ" નો "ળ" થઈ જાય છે. માટે શિલ્પિઓના બીજા મતને કેટલાક મળતા છે.

૧ ચાર જાતિ માટે ચાર પ્રકારનું સૂત્ર બતાવ્યું છે પણ એજ ગ્રંથકાર મંડને પોતાના રચેલા વાસ્તુમંડનમાં કહ્યું છે કે-સર્વ જાતિઓને કપાસ અથવા રૂનું સૂત્ર હોય તો ચાલે તેમજ ચાર જાતિઓ માટે જુદી જુદી જાતિના વૃક્ષની ખુંટિયો જમીનમાં ઘાલવાનું કહ્યું છે પણ તેનું માપ આપ્યું નથી. અને વાસ્તુમંડન વિષે કહ્યું છે કે-વિપ્રને પીપળાની બત્રીશ આંગળ લાંબી અને તે ચાર હાસિની ખુંટિયો જોઈએ તથા ક્ષત્રિને આધાવીશ આંગળ ખેરની આઠ હાંસની તથા વૈશ્યને ચંદનની ચોવીશ આંગળ સોળ હાંસની અને શુદ્રને સાદળની વીશ આંગળ લાંબી અને ગોળ ખુંટિયો જોઇએ.

આ કોઠાઓ કહાડ્યા છે તે ઘર કરવાની ભૂમિ છે એમ માનવું.

પૂર્વ.

ઈશાન				અગ્નિ
	પ. વર્ગના પાંચ અક્ષર. ૫	અ. વર્ગના પાંચ અક્ષર ૫.	ક. વર્ગના પાંચ અક્ષર. ૫	
ઉત્તર	શ. વર્ગના ચાર અક્ષર. ૪	આ મધ્ય દિશામાં ય. વર્ગના ચાર ૪	ચ. વર્ગના પાંચ અક્ષર. ૫	દક્ષિણ
	ત. વર્ગના પાંચ અક્ષર. ૫	ઓ. વર્ગના ચાર અક્ષર. ૪	ટ. વર્ગના પાંચ અક્ષર. ૫	
વાયવ્ય				નૈઋત્ય

પશ્ચિમ.

કુંજ ખાડામાં પાણી રહે તો (અર્થાત્ જમીનમાં ઉંડાપણું ન હોય તે) તેનું[1] ઉત્તમ ફળ જાણવું. ૧૬

भूमेःप्राक्प्लवनंचशंकरककुप्सौम्याश्रितंसौख्यकृत
वन्हौवन्हिभयंचमेमरणंचौराद्भयंराक्षसे ॥
वायव्येप्लवनंचधान्यहरणंस्याच्छोकदंवारुणे
विप्रादेरनुवर्णतश्चसुखदंसृष्टेःक्रमात्सौम्यतः ॥ १७ ॥

અર્થઃ—જે જમીન ઉપર ઘર કરવાનું હોય તે જમીન ઉપર પાણીનું વહન, અથવા ગતિ (વહેવું) પૂર્વ દિશા તરફ, ઇશાન દિશા તરફ અને ઉત્તર દિશા તરફ થાય તો તે સુખ આપે, તથા અગ્નિકોણ તરફ વહન થાય તો તે અગ્નિનો ભય ઉત્પન્ન કરે, તથા દક્ષિણ તરફ પાણીની ગતિ થતી હોય તો તે મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરાવે, તથા નૈઋત્ય કોણ તરફ પાણીની ગતિ થતી હોય તો તે ચોરનો ભય ઉત્પન્ન કરાવે, તથા વાયવ્ય કોણ તરફ પાણી વહેતું હોય તો તે ધાન્યનો (અન્નનો) નાશ કરાવે અને પશ્ચિમ દિશા તરફ પાણીની ગતિ થતી હોય તો તે શોક (પરિતાપ) કરાવે.

વળી પક્ષાંતરે કહ્યું છે કે ઉત્તર દિશા તરફ પાણીનું વહન હોય એવા ઢાળની જમીન બ્રાહ્મણને શ્રેષ્ઠ છે, તથા પૂર્વ તરફ પાણીની ગતિ થતી હોય એવી જમીન ક્ષત્રિને શ્રેષ્ઠ છે, તથા દક્ષિણ તરફ પાણીની ગતિ થતી હોય એવી જમીન વૈશ્યને શ્રેષ્ઠ છે; અને પશ્ચિમ દિશા તરફ પાણીની ગતિ થતી હોય એવા ઢાળવાળી ભૂમિ શુદ્રને માટે ઉત્તમ છે. ૧૭

अग्नौराक्षसवायुशंकरदिशिस्थाप्यःक्रमात्कीलिकाः
अश्वत्थात्खदिराच्छिरीषककुभाद्वृक्षात्क्रमेणद्विजात् ॥
वर्णानांकुशमुंजकाशशणजंसूत्रंक्रमात्सूत्रणे
निम्नाभूःस्फुटितोपराविलवतीशल्यैर्युतानोशुभा ॥ १८ ॥

અર્થઃ—જે જમીન ઉપર ઘર કરવું હોય તે જમીનમાં પ્રથમ અગ્નિકોણે ખુંટી ઘાલવી, તથા બીજી ખુટી નૈઋત્યકોણે, ત્રીજી વાયુકોણે અને ચોથી ખુંટી ઇશાનકોણે ઘાલવી. તે એવી રીતે કે, બ્રાહ્મણનું ઘર કરવું હોય તો તે જમીનમાં પીપળાના લાકડાની ખુંટિયો ઘાલવા, તથા ક્ષત્રિનુ ઘર કરવું હોય તો ખેરના લાકડાની, તથા વૈશ્યનું ઘર કરવું હોય તો સિરીષ

૧ ફળ બતાવવાનો હેતુ એવો છે કે, પોચી ભૂમિમાં પાયા શોધાય તે ઘરનો પાયો ઉંડો ખોદી મજબૂત જમીન કરવી પડે તેથી ખરચ વધે તે મધ્યમ ફળ, અને કઠીણ ભૂમિ હોય તો પાયાનું થોડું ખરચ થાય તે ઉત્તમ ફળ છે.

भूमिशोधन.

इंद्रवज्रा.

प्रभन्नयंवापिप्रहाधिपेनदेयस्यवृक्षस्यफलस्यवापि ॥
वाच्यंहिकोष्ठाक्षरसंस्थितेनशल्यंविलोक्यंभवनेपुसृष्ट्या.॥१९॥

અર્થઃ—જે જમીન ઉપર ઘર કરવું હોય તે જમીનમાં રહેલું "શલ્ય"

એ રીતે દરેક દિશાઓ, કોણો અને મધ્ય ભાગમાં દરેક વર્ગના આદ્યના અક્ષરો લખવા. તે એક એક લખવા અથવા કલ્પવા, પણ જે વર્ગના જેટલા અક્ષરો કહ્યા છે તે વર્ગના તેટલા અક્ષરો પોત પોતાના સ્થાનમાં બેઠા હોય એમ સમજવાનું છે. માટે ઘરની ભૂમિના નવ ભાગો કલ્પિ અથવા કોઠા કર્યા પછી શિલ્પિએ ઘરધણીના મ્હોઢેથી દરેક દેવનું, દરેક વૃક્ષનું અથવા દરેક ફળનું નામ દેવરાવવું. જ્યારે ઘરના માલિકે દેવો, વૃક્ષો કે ફળોમાંથી જેનું નામ દીધું હોય, તે નામના આદ્યનો અક્ષર યાદ રાખી ભૂમિના કરેલા નવ કોઠાઓ પૈકી જે કોઠામાં "એ" અક્ષર અથવા એ નામનો આદ્યનો અક્ષર જે કોઠામાં મળે તે કોઠામાં "શલ્ય" છે એમ સમજવું.

દ્રષ્ટાંત.

ઘરધણીએ "મહાદેવનું" નામ દીધું હોય તો આદ્યનો અક્ષર મ છે તે મ, પ વર્ગનો છે તે પ વર્ગ ઘરની જમીનના આગ્નેય કોઠામાં સ્થાન રોકે છે; માટે અગ્નિ કોણના કોઠાવાળી જમીનમાં શલ્ય છે એમ સમજવું. તેમજ "અગ્નિ" નામ આપ્યું હોય તો પૂર્વ દિશાના પહેલાજ કોઠામાં અ વર્ગનો આ છે માટે પૂર્વના કોઠાવાળી જમીનમાં શલ્ય સમજવું; અને ઘરધણીએ લીંબુ નામ આપ્યું હોય તો તે આદ્યનો લ ય વર્ગનો છે તે ઘરની મધ્ય દિશાના કોઠાનો વર્ગ છે માટે મધ્ય કોઠાવાળી જમીનમાં શલ્ય હોય એમ સમજવું. એ રીતે જે જમીનમાં ઘર કરવાનું હોય તે જમીનમાંથી વાળ, કોલસા, હાડકું, લોઢું અને હાડકાં હોય તે કહાડી ઘર કરવું. વળી બીજા ગ્રંથોમાં ચામડું, રાખ વગેરેને શલ્યમાં ગણ્યું છે અને ભૂમિના શોધન માટે નારદ પંચરાત્ર વગેરે ઘણા ગ્રંથોમાં બતાવ્યું છે.

ઘર કરવાની જમીનમાંથી શલ્ય કહાડી ઘર કરવાનું કહ્યું છે, પણ એ જમીન કેટલી ઉંડી ખોદાવે શલ્ય મળશે એ વિષે આ ગ્રંથકર્તાએ કંઈ બતાવ્યું નથી, ત્યારે જે જમીનમાં શલ્ય હોય તે જમીન કેટલી ઉંડી ખોદવી? અને ખોટે નહિ તો ઘરધણીના મનમાં વહેમ રહે તે ન રહેવા શાસ્ત્રાધારે જે રીત હોય તેમ કરવું, એટલે ભય છે. તે રીત સર્વને યાદ રહેવા પ્રમાણ સાથે આ ઠેકાણે બતાવીએ છીએ કે જે વાંચવા સર્વને અમારી ભલામણ છે.

वल्मिकिनीरजंनित्यमूपरास्फुटिवाभुविम् ॥
दत्तेभूःशल्यपुगदुःखंशल्यज्ञाननयोवदेत् ॥ १ ॥
अकचटैतपयान्तनाद्वर्णानिनाक्षर ॥

કરવાં પહેલાં જે જમીનમાં ઘર કરવું હોય તે જમીન ખાડાવાળી, તથા ફાટેલી, (જેમાં દરાર અથવા મોટા ચીરા પડી ગયા હોય તેવી જમીન) તથા ખારવાળી અને જેમાં ઉંદર અને સર્પનાં દરો હોય એવી, તથા જેને ખોદતાં હાડકાં નીકળે તેવી જમીન સર્વથા તજવી અર્થાત્ તેવી જમીનમાં ઘર* કરવું નહિ. ૧૮

---

* હાડકાં નીકળે એવી જમીનમાં ઘર કરવું નહિ એમ કહ્યું છે પણ હવે પછીના શ્લોકમાં "શલ્ય" (હાડકાં વગેરે) કહાડી ઘર કરવું એમ કહેવાશે માટે વાંચનાર વર્ગે એમ નહિ સમજવું કે ઘર કરવાની જમીનમાં હાડકાં નીકળે એટલે તે ઠેકાણે ઘર કરવું નહિ.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ઘરની ભૂમિના નવ કોઠા કરી અથવા કલ્પિને પ્રથમ પૂર્વમાં અ વર્ગનો "અ" લખવો અથવા કલ્પવો, અગ્નિકોણે ક વર્ગનો "ક" લખવો અથવા કલ્પવો, દક્ષિણ કોઠામાં ચ વર્ગનો "ચ" લખવો અથવા કલ્પવો, નૈરૂતે ટ વર્ગનો "ટ," પશ્ચિમે એ વર્ગનો "એ," વાયવ્યકોણે ત વર્ગનો "ત," ઉત્તર દિશાએ શ વર્ગનો "શ," ઇશાને પ વર્ગનો "પ" અને છેલ્લે મધ્ય દિશાના કોઠામાં ય વર્ગનો "ય" લખવો અથવા કલ્પવો.

એ રીતે પ્રથમ પૂર્વ, પછી અગ્નિ, દક્ષિણ, નૈર્ઋત્ય, પશ્ચિમ, વાયવ્ય, ઉત્તર, ઇશાન અને મધ્ય દિશા, એમ અનુક્રમે કોઠાઓનું રૂપ મનમાં કલ્પી અથવા કોઠા કરી દરેક વર્ગના આધના બતાવેલા નવ અક્ષરો પૃથ્વીના દરેક ભાગમાં અથવા કોઠાઓમાં અનુક્રમે સૃષ્ટિમાર્ગે લખવા અથવા કલ્પવા.

એ પ્રમાણે અક્ષરોના નવ વર્ગો છે તે દરેક વર્ગમાં કેટકેટલા અક્ષરો છે ? અને કયા વર્ગમાં કયા અક્ષરો કેટલા જોઇએ એ બાબતની સમજણ આપેલી છે તોપણ સ્પષ્ટ રીતે તુરત સમજવા માટે બનાવીએ છીએ કારણ કે, શિલ્પરીતિ લોપ થવાથી થોડાજ લોકો જાણતા હશે.

૧ પ્રથમ પૂર્વ દિશાના કોઠામાં અ વર્ગના અ, ઇ, ઉ, ઋ, અને ઌ, છે.

૨ અગ્નિ કોણના કોઠામાં ક વર્ગના ક, ખ, ગ, ઘ, અને ઙ છે.

૩ દક્ષિણ દિશાના કોઠામાં ચ વર્ગના ચ, છ, જ. ઝ, અને ઞ છે.

૪ નૈર્ઋત્ય કોણના કોઠામાં ટ વર્ગના ટ, ઠ, ડ, ઢ, અને ણ છે.

૫ પશ્ચિમ દિશાના કોઠામાં એ વર્ગના એ, ઐ, ઓ, અને ઔ, છે.

૬ વાયવ્ય કોણના કોઠામાં ત વર્ગના ત, થ, દ, ધ, અને ન છે.

૭ ઉત્તર દિશાના કોઠામાં શ વર્ગના શ, ષ, સ, અને હ છે.

૮ ઇશાન કોણના કોઠામાં પ વર્ગના પ, ફ, બ, ભ, અને મ છે.

૯ છેલ્લા મધ્ય દિશાના કોઠામાં ય વર્ગના ય, ર, લ, અને વ છે.

भूमिशोधन.

इंद्रवज्रा.

प्रश्नत्रयंवापिगृहाधिपेनदेयस्यवृक्षस्यफलस्यवापि ॥
वाच्यंहिकोष्टाक्षरसंस्थितेनशल्यंविलोक्यंभवनेपुसृष्टया.॥१९॥

અર્થઃ—જે જમીન ઉપર ઘર કરવું હોય તે જમીનમાં રહેલું "શલ્ય"

એ રીતે દરેક દિશાઓ, કોણો અને મધ્ય ભાગમાં દરેક વર્ગના આદ્યના અક્ષરો લખવા. તે એક એક લખવા અથવા કલ્પવા, પણ જે વર્ગના જેટલા અક્ષરો કહ્યા છે તે વર્ગના તેટલા અક્ષરો પોત પોતાના સ્થાનમાં એકઠા હોય એમ સમજવાનું છે. માટે ઘરની ભૂમિના નવ ભાગો કલ્પિ અથવા કોઠા કર્યા પછી શિલ્પિએ ઘરધણીના મ્હોંડેથી હરકોઇ દેવનું, હરકોઇ વૃક્ષનું અથવા હરકોઇ ફળનું નામ દેવરાવવું. જ્યારે ઘરના માલિક દેવો, વૃક્ષો કે ફળોમાંથી જેનું નામ દીધું હોય, તે નામના આદ્યનો અક્ષર યાદ રાખી ભૂમિના કહેલા નવ કોઠાઓ પૈકી જે કોઠામાં "એ" અક્ષર અથવા એ નામનો આદ્યનો અક્ષર જે કોઠામાં મળે તે કોઠામાં "શલ્ય" છે એમ સમજવું.

द्रष्टांत.

ઘરધણીએ "મહાદેવનું" નામ દીધું હોય તો આદ્યનો અક્ષર મ છે તે म, प વર્ગનો છે તે प વર્ગ ઘરની જમીનના આઠમા કોઠામાં ઇશાન કોણે છે; માટે ઇશાન કોણના કોઠાવાળી જમીનમાં શલ્ય છે એમ સમજવું. તેમજ "આંબો" નામ આપ્યું હોય તો પૂર્વ દિશાના પહેલાજ કોઠામાં अ વર્ગનો आ છે માટે પૂર્વના કોઠાવાળી જમીનમાં શલ્ય સમજવું; અને ઘરધણીએ લીંબુ નામ આપ્યું હોય તો તે આદ્યનો ल य' વર્ગનો છે તે ઘરની મધ્ય દિશાના કોઠાનો વર્ગ છે માટે મધ્ય કોઠાવાળી જમીનમાં શલ્ય હોય એમ સમજવું. એ રીતે જે જમીનમાં ઘર કરવાનું હોય તે જમીનમાંથી વાળ, કોયલા, લાકડું, લોહું અને હાડકાં હોય તે કહાડી ઘર કરવું. વળી બીજા ગ્રંથોમાં ચામડું, રાખ વગેરેને શલ્યમાં ગણ્યું છે અને ભૂમિના શોધન માટે નારદ પંચરાત્ર વગેરે ઘણા ગ્રંથોમાં બતાવ્યું છે.

ઘર કરવાની જમીનમાંથી શલ્ય કહાડી ઘર કરવાનું કહ્યું છે, પણ એ જમીન કેટલી ઉંડી ખોદાએ શલ્ય મળશે એ વિષે આ ગ્રંથકર્ત્તાએ કંઈ બતાવ્યું નથી, ત્યારે જે જમીનમાં શલ્ય હોય તે જમીન કેટલી ઉંડી ખોદવી ? અને ખોદે નહિ તો ઘરધણીના મનમાં વહેમ રહે તે ન રહેવા શાસ્ત્રાધારે જે રીત હોય તેમ કરવું, એટલે બસ છે. તે રીત સર્વને યાદ રહેવા પ્રમાણ સાથે આ ઠેકાણે બતાવીએ છીએ કે જે વાંચવા સર્વને અમારી ભલામણ છે.

बालिमीफिनीरुजांनित्यमूपरास्फुटितामृतिम् ॥
दत्तेभूःशल्यपुग्दुःखंशल्यज्ञानमथोवदेत् ॥ १ ॥
अकचतेहशपैयानक्रमाद्वर्णानिमानव ॥

કરવાં પહેલાં જે જમીનમાં ઘર કરવું હોય તે જમીન ખાડાવાળી, તથા ફાટેલી, (જેમાં દરાર અથવા મોટા-ચીરા પડી ગયા હોય તેવી જમીન) તથા ખારવાળી અને જેમાં ઉંદર અને સર્પનાં દરો હોય એવી, તથા જેને ખોદતાં હાડકાં નીકળે તેવી જમીન સર્વથા તજવી અર્થાત્ તેવી જમીનમાં ઘર* કરવું નહિ. ૧૮

* હાડકાં નીકળે એવી જમીનમાં ઘર કરવું નહિ એમ કહ્યું છે પણ હવે પછીના શ્લોકમાં "શલ્ય" (હાડકાં વગેરે) કઢાવી ઘર કરવું એમ કહેવાશે માટે વાંચનાર વર્ગે એમ નહિ સમજવું કે ઘર કરવાની જમીનમાં હાડકાં નીકળે એટલે તે ઠેકાણે ઘર કરવું નહિ.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ઘરની ભૂમિના નવ કોઠા કરી અથવા કલ્પીને પ્રથમ પૂર્વમાં અ વર્ગનો "અ" લખવો અથવા કલ્પવો, અગ્નિકોણે ક વર્ગનો "ક" લખવો અથવા કલ્પવો, દક્ષિણ કોઠામાં ચ વર્ગનો "ચ" લખવો અથવા કલ્પવો, નૈર્ઋત્યે ટ વર્ગનો "ટ," પશ્ચિમે એ વર્ગનો "એ," વાયવ્યકોણે ત વર્ગનો "ત," ઉત્તર દિશાએ પ વર્ગનો "પ" ઇશાને ય વર્ગનો "ય" અને છેલ્લે મધ્ય દિશાના કોઠામાં શ વર્ગનો "શ" લખવો અથવા કલ્પવો.

એ રીતે પ્રથમ પૂર્વ, પછી અગ્નિ, દક્ષિણ, નૈર્ઋત્ય, પશ્ચિમ, વાયવ્ય, ઉત્તર, ઇશાન અને મધ્ય દિશા, એમ અનુક્રમે કોઠાઓનું રૂપ મનમાં કરી અથવા કોઠા કરી દરેક વર્ગના [illegible] ના અક્ષરો પૈકીના દરેક ભાગમાં અથવા કોઠાઓમાં અનુક્રમે લખવા અથવા કલ્પવા.

એ ક્રમે જે અક્ષરોના નવ વર્ગો છે તે દરેક વર્ગમાં કેટલા કેટલા અક્ષરો છે? અને [illegible] અક્ષરો કેવા [illegible] એ બાબતની સમજણ આપેલી છે તેપણ સ્પષ્ટ રીતે [illegible] માટે [illegible] લખીને જાણવું કે, વિપરીતિ લોપ થવાથી [illegible]

૧ પ્રથમ પૂર્વ દિશાના કોઠામાં અ વર્ગના અ, ઇ, ઉ, ઋ, અને લૃ, [illegible]
૨ અગ્નિ કોણના કોઠામાં ક વર્ગના ક, ખ, ગ, ઘ, અને ઙ છે.
૩ દક્ષિણ દિશાના કોઠામાં ચ વર્ગના ચ, છ, જ, ઝ, અને ઞ છે.
૪ નૈર્ઋત્ય કોણના કોઠામાં ટ વર્ગના ટ, ઠ, ડ, ઢ, અને ણ છે.
૫ પશ્ચિમ દિશાના કોઠામાં એ વર્ગના એ, ઐ, ઓ, અને ઔ, છે
૬ વાયવ્ય કોણના કોઠામાં ત વર્ગના ત, થ, દ, ધ, અને ન છે.
૭ ઉત્તર દિશાના કોઠામાં પ વર્ગના પ, ફ, બ, અને ભ છે.
૮ ઇશાન કોણના કોઠામાં ય વર્ગના ય, ર, લ, વ, અને મ [illegible]
[illegible]

भूमिशोधन.

इंद्रवज्रा.

प्रश्नत्रयंवापिगृहाधिपेनदेयस्यवृक्षस्यफलस्यवापि ॥
वाच्यंहिकोष्टाक्षरसंस्थितेनशल्यंविलोक्यंभवनेषुसृष्टया.॥१९॥

અર્થઃ—જે જમીન ઉપર ઘર કરવું હોય તે જમીનમાં રહેલું "શલ્ય"

એ રીતે દરેક દિશાઓ, કોણે અને મધ્ય ભાગમાં દરેક વર્ગના આદ્યના અક્ષરો લખવા. તે એક એક લખવા અથવા કલ્પવા, પણ જે વર્ગના જેટલા અક્ષરો કહ્યા છે તે વર્ગના તેટલા અક્ષરો પોત પોતાના સ્થાનમાં એકઠા હોય એમ સમજવાનું છે. માટે ઘરની ભૂમિના નવ ભાગો કલ્પિ અથવા કોઠા કર્યા પછી શિલ્પિએ ઘરધણીના મ્હોંઉથી હરકોઇ દેવનું, હરકોઇ વૃક્ષનું અથવા હરકોઇ ફળનું નામ દેવરાવવું. જ્યારે ઘરના માલિકે દેવો, વૃક્ષો કે ફળોમાંથી જેનું નામ દીધું હોય, તે નામના આદ્યનો અક્ષર યાદ રાખી ભૂમિના કહેલા નવ કોઠાઓ પૈકી જે કોઠામાં "એ" અક્ષર અથવા એ નામનો આદ્યનો અક્ષર જે કોઠામાં મળે તે કોઠામાં "શલ્ય" છે એમ સમજવું.

દ્રષ્ટાંત.

ઘરધણીએ "મહાદેવનું" નામ દીધું હોય તો આદ્યનો અક્ષર મ છે તે મ, प वर्गनो છે તે प વર્ગ ઘરની જમીનના આઠમા કોઠામાં ઇશાન કોણે છે; માટે ઇશાન કોણના કોઠાવાળી જમીનમાં શલ્ય છે એમ સમજવું. તેમજ "આંબો" નામ આપ્યું હોય તો પૂર્વ દિશાના પહેલાજ કોઠામાં अ વર્ગનો आ છે માટે પૂર્વના કોઠાવાળી જમીનમાં શલ્ય સમજવું; અને ઘરધણીએ લીંબુ નામ આપ્યું હોય તો તે આદ્યનો ल 'य' વર્ગનો છે તે ઘરની મધ્ય દિશાના કોઠાનો વર્ગ છે માટે મધ્ય કોઠાવાળી જમીનમાં શલ્ય હોય એમ સમજવું. એ રીતે જે જમીનમાં ઘર કરવાનું હોય તે જમીનમાંથી વાળ, કોયલા, લાકડું, લોઢું અને હાડકાં હોય તે કહાડી ઘર કરવું. વળી બીજા ગ્રંથોમાં ચામડું, રાખ વગેરેને શલ્યમાં ગણ્યું છે અને ભૂમિના શોધન માટે નારદ પંચરાત્ર વગેરે ઘણા ગ્રંથોમાં બતાવ્યું છે.

ઘર કરવાની જમીનમાંથી શલ્ય કહાડી ઘર કરવાનું કહ્યું છે, પણ એ જમીન કેટલી ઉંડી ખોદાવ્યે શલ્ય મળશે એ વિષે આ ગ્રંથકર્તાએ કંઈ બતાવ્યું નથી, ત્યારે જે જમીનમાં શલ્ય હોય તે જમીન કેટલી ઉંડી ખોદવી ? અને ખોદે નહિ તો ઘરધણીના મનમાં વહેમ રહે તે ન રહેવા શાસ્ત્રાધારે જે રીત હોય તેમ કરવું, એટલે બસ છે. તે રીત સર્વને યાદ રહેવા પ્રમાણ સાથે આ ઠેકાણે બતાવીએ છીએ કે જે વાંચવા સર્વને અમારી ભલામણ છે.

वाल्मिकिनीरुर्जनित्यमूषरास्फुटितामृतिम् ॥
दृष्टेभूःशल्यपुग्दुःखंशल्पज्ञानमथोवदेत् ॥ १ ॥
अकचतेहशपैयान्क्रमाद्वर्णानिमाधव ॥

કહાડવા માટે પ્રથમ શિલ્પિને ઘરના માલિકે પ્રશ્ન પૂછવો. એટલે શિલ્પિએ ઘરધણી-
ના મુખથી કોઇ પણ દેવ, વૃક્ષ કે ફળનું નામ બોલાવવું, ત્યાર પછી અક્ષર

नवकोष्ठीकृतेभूमीभागेप्राच्यादितानालिखेत् ॥ २ ॥
अप्रश्नेप्राग्दिशास्थानेशल्यंनरशिरस्तु ॥
सार्धहस्तप्रमाणेनमानुष्यमृत्यवे ॥ ३ ॥
कप्रश्नेग्निदिग्भागेखरशल्यंकरद्वये ॥
राजदंडोभवेत्तस्यभयंनैवनिवर्तते ॥ ४ ॥
याम्यांदिशिचप्रश्नेनरशल्यंकटाधरे ॥
तद्गृहस्वामिनोमृत्युंकरोत्याश्चिरंस्थितम् ॥ ५ ॥
नैर्ऋत्यांदिशितप्रश्नेसार्द्धहस्तादधस्तथा ॥
शुनोस्थिजायतेतच्चडिंभानांजनयेन्मृतिम् ॥ ६ ॥
एप्रश्नेपश्चिमस्यांतुशिशोःशल्यंचजायते ॥
सार्द्धहस्तेप्रवासायसदनस्वामिन पुनः ॥ ७ ॥
वायव्यांदिशिहप्रश्नेतुषांगाराश्चतुःकरे ॥
कुर्वंतिमित्रनाशनेदुःस्वप्नस्यप्रदर्शनात् ॥ ८ ॥
उदीच्यांदिशिसप्रश्नेविप्रशल्यंकटेरधः ॥
तच्छीघ्रंनिर्धनत्वायकुबेरसदृशस्यहि ॥ ९ ॥
ईशान्यांदिशिपप्रश्नेगोःशल्यंसार्द्धहस्ततः ॥
तद्गोधनस्यनाशायजायतेगृहमेधिनः ॥१०॥
मध्यकोष्ठेचयप्रश्नेवक्षोमात्रेभवेद्यः ॥
केशाःकपालंपर्यस्थभस्मलोहंचमृत्यवे ॥११॥

॥ इतिशल्यज्ञानंभूपालवल्लभे ॥

અર્થઃ—રાફડાવાળી ભૂમિમાં ઘર કરવાથી ઘરધણીને રોગ કરે, ખારવાળી અને ફાટેલી ભૂમિમાં ઘર કરવાથી ઘરધણીનું મૃત્યુ કરે અને શલ્યવાળી ભૂમિમાં ઘર કરવાથી ઘરધણીને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય, માટે એ શલ્યજ્ઞાન કહેવું જોઇએ.

એ શલ્યજ્ઞાન સમજવાની રીત એવી છે કે, ૧. જમીનમાં ઘર કરવાનું હોય તે જમીનના નવ ભાગો (કોઠાઓ) કરી તે દરેક કોઠામાં પૂર્વ દિશાથી આરંભી (ગૃહિમાર્ગે) મધ્યદિશા સુધી નવ કોઠામાં અનુક્રમે નવ અક્ષરો લખવા અથવા કલ્પવા. તે અક્ષરો એ છે કે, અ, ક, ચ, ત, એ, હ, શ, પ, ય, એ નવ અક્ષરો છે. ૨. તે નવ કોઠાઓમાં કલ્પિ ઘરધણી પાસેથી ફળ મૂકાવવું અને પછી, જોવું કે 'અ' વાળા પૂર્વના કોઠામાં જો

નામ દેવતાઓનાં પહેલાં ઘર કરવાની જમીનના નવ ભાગ અથવા નવ કોઠા કરવા અથવા કરવા. એ નવ કોઠામાં હેય અથવા જુદા જુદા દેવતાઓના નામનો આદ્યનો અક્ષર આવે તે કોઠાની જમીનમાંથી થોડી માટી ખોદાવવું. ૧૯

શાલિની.

आ क च ट ए त श प य वर्गाःप्राच्यादिस्थेकोष्ठकेशल्यमुक्तम्
केशांगाराःकाष्ठलोहास्थिकाद्यंतस्मात्कार्यंशोधनंभूमिकायाः ।२०।

અર્થઃ—વાળ, કોલસા, લાકડું, લોઢું અને હાડકાં વગેરે શલ્ય કઢાવવા માટે ઘર કરવાની જમીન ઉપર પૂર્વ દિશાથી શુદ્ધિ માટે નવ કોઠા

તો સમજવું કે ઘર કરવાની જમીન મધ્યે પૂર્વ દિશાએ જમીનમાં દોઢ હાથ ઉંડું મનુષ્યનું અસ્થિ (હાડકું) છે તે અસ્થિ કાઢી ન્હાંખ તો એ જમીન ઉપર કરેલા ઘરમાં વસનારનું મૃત્યુ થાય, માટે પૂર્વ દિશામાંથી તે કઢાવ કઢાવવું. ૨ અગ્નિ દિશાના કોઠામાં કૃમિ મુકાયું હોય તો તે દિશાના કોઠામાં 'ક' છે તો તે જમીનમાં ખરનું અસ્થિ હોય તે રહે તો તે ઘરમાં વસનારને રાજદંડ થાય, એટલુંજ નહિ પણ તે ઘરમાં વસનારને નિરંતર ભય રહે. ૪ દક્ષિણના કોઠામાં કૃમિ મુકાયું હોય તો ત્યાં 'ચ' છે માટે તે જમીનમાં કેડની કમર સુધી ઉંડું મનુષ્યનું અસ્થિ હોય તે રહી જાય તો તે ઘરમાં રહેનારનું મૃત્યુ કરે. ૫ નૈઋત્ય દિશા તરફના 'ત' વાળા કોઠામાં કૃમિ મૂકે તો તે કોઠામાં દોઢ હાથ ઉંડું શ્વાનનું અસ્થિ હોય તે રહી જાય તો તે જમીન ઉપર ઘર કરી રહેનાર ધણીના બાળકો જીવે નહિ. ૬ પશ્ચિમ દિશાના 'એ' વાળા કોઠામાં કૃમિ મૂકે તો તે જમીનમાં દોઢ હાથ નીચે બાળકનું અસ્થિ હોય; માટે તે જમીન ઉપરના ઘરમાં રહેનાર મનુષ્યને વારંવાર પ્રવાસ કરવા પડે. ૭ વાયવ્ય કોણમાં 'દ' વાળા કોઠામાં કૃમિ મૂકે તો ત્યાં ચાર હાથ ઉંડે કોલસા અથવા કોયલા હોય માટે તે જમીન ઉપરના ઘરમાંથી કાઢ કઢાવ્યા વિના રહી જાય તો તે ઘરમાં વસનારને વારંવાર ખોટાં સ્વપ્નાં આવે અને તેવાં દુઃસ્વપ્નાં ઘર હમેશાં આવ્યા કરે તો મિત્રોનો નાશ થાય. ૮ ઉત્તર દિશામાં 'શ' વાળા કોઠામાં કૃમિ મૂકે તો તે જમીનમાં કમરથી નીચે અથવા કમર પુરતી ઉંડાઇથી થોડી વધારે ઉંડાઇમાં બ્રાહ્મણનું અસ્થિ હોય (બીજા પ્રતોમાં આવાં એટલે બકરાનું કહ્યું છે.) તેવી જમીન ઉપર ઘર હોય તેમાં વસનાર મનુષ્ય કુબેર જેવો હોય (કુબેર જેવો ધનવાન હોય) તો પણ તત્કાળ તે નિર્ધન થાય છે. ૯ ઇશાન દિશાના 'પ' વાળા કોઠામાં કૃમિ મૂકે તો તે ભૂમિમાં દોઢ હાથ નીચે ગાયનું અસ્થિ હોય તે રહી જાય તો તે જમીન ઉપરના ઘરમાં રહેનાર મનુષ્યની ગાયો વગેરે ઢોરોનો નાશ થાય. ૧૦ મધ્ય દિશાના 'ય' વાળા કોઠામાં ઘરધણી કૃમિ મૂકે તો તે જમીનમાં મનુષ્યની છાતી બરોબર ઉંડું શલ્ય છે એમ જાણવું. તે શલ્યો કેશ દાંતના હોય કે, મનુષ્યના વાળ, મનુષ્યના ખોપરી, ઘરમ (ચામ), લાકડું, ઇત્યાદિ સર્વે શલ્યો અથવા તેમાંથી કોઇ પણ જાતિનું શલ્ય હોય એમ સમજવું. તે શલ્ય જમીનમાં રહી જાય તેમ છતાં તેવી જમીન ઉપર ઘર કરવામાં આવે અને તે ઘરમાં વસે તો તે વસનારનું મૃત્યુ થાય એમ સમજવું. ૧૧

કઢાડવા માટે પ્રથમ શિલ્પીને ઘરના માલિકે પ્રશ્ન પૂછવો. એટલે શિલ્પીએ ઘરધણી-ના મુખથી કોઇ પણ દેવ, વૃક્ષ કે ફળનું નામ બોલાવવું, અને પછી અક્ષર

नवकोष्ठीकृतेभूमिभागेमान्यादिनानिलेन् ॥ २ ॥
अप्रश्नेस्यात्प्रादिशान्यांनरशल्यंगदाभवेत् ॥
सार्धहस्तप्रमाणेनतन्मानुष्यमृत्यवे ॥ ३ ॥
आग्नेयांदिशिकप्रश्नेखरशल्यंकरद्वये ॥
राजदंडोभवेत्तस्मिन्गेहेनैवनिवर्तते ॥ ४ ॥
याम्यांदिशिचप्रश्नेनरशल्यंकटावधेः ॥
तद्गृहस्वामिनोमृत्युंकरोत्याचिरंशिखाम् ॥ ५ ॥
नैऋत्यांदिशितप्रश्नेसार्धहस्तादधस्तले ॥
शुनोस्थिजायतेतच्चबालानांजनयेन्मृतिम् ॥ ६ ॥
एप्रश्नेपश्चिमस्यांतुशिशोःशल्यंप्रजायते ॥
सार्धहस्तेप्रवासायसदनस्वामिनःपुनः ॥ ७ ॥
वायव्यांदिशिहप्रश्नेतुषांगाराश्चतुःकरे ॥
कुर्वंतिमित्रनाशंतेदुःस्वप्नदर्शनात् ॥ ८ ॥
उदीच्यांदिशिशप्रश्नेतिद्विजशल्यंकटेरधः ॥
तच्छीघ्रंनिर्धनत्वायकुबेरसदृशस्यहि ॥ ९ ॥
ईशान्यांदिशिपप्रश्नेगोशल्यंसार्धहस्ततः ॥
तद्गोधनस्यनाशायजायतेगृहमेधिनः ॥ १० ॥
मध्यकोष्ठेचयप्रश्नेवक्षोमात्रेभवेदधः ॥
केशाःकपालंमर्त्यस्यभस्मलोहंचमृत्यवे ॥ ११ ॥

॥ इतिशल्यज्ञानंभूपालवल्लभे ॥

અર્થઃ—શલ્યવાળી ભૂમિમાં ઘર કરવાથી ઘરધણીને રોગ કરે, ખારવાળી અને ફાટેલી ભૂમિમાં ઘર કરવાથી ઘરધણીનું મૃત્યુ કરે અને શલ્યવાળી ભૂમિમાં ઘર કરવાથી ઘરધણીને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય, માટે એ શલ્યજ્ઞાન કહેવું જોઇએ.

એ શલ્યજ્ઞાન સમજવાની રીત એવી છે કે, જે જમીનમાં ઘર કરવાનું હોય તે જમીનના નવ ભાગો (કોઠાઓ) કરી તે દરેક કોઠામાં પૂર્વ દિશાથી આરંભી (પ્રદક્ષિણાએ) મધ્યદિશા સુધી નવ કોઠામાં અનુક્રમે નવ અક્ષરો લખવા અથવા કલ્પવા. તે અક્ષરો એ છે કે, અ, ક, ચ, ત, એ, હ, શ, પ, ય, એ નવ અક્ષરો છે. ૨. તે નવ કોઠાઓમાં કલ્પિ ઘરધણી પાસેથી ફળ મૂકાવવું અને પછી, જોવું કે 'અ' વાળા પૂર્વના કોઠામાં જો

આઠ દેવતાઓમાં પહેલાં ઘર કરવાની જમીનના નવ ભાગ અથવા નવ કોઠા કરવા અથવા કલ્પવા કે નવ કોઠામાં દેવ અથવા ગ્રહ અથવા કોના નામનો આંકનો અક્ષર આવે તે કોઠાની જમીનમાંથી ખોદી શલ્ય કહાડવું. ૧૯

શાલિની.

शा का चा टा ए त शा पा य वर्गाः प्राच्यादिस्थे कोष्ठके शल्यमुक्तम्
केशांगाराश्माष्टलोहास्थिकाद्यं तस्मात्कार्यं शोधनं भूमिकायाः ॥२०॥

અર્થ.—વાળ, કોયલા, હાડકું, લોહું અને હાડકાં વગેરે શલ્ય કહાડવા માટે ઘર કરવાની જમીન ઉપર પૂર્વ દિશાથી શરૂ કરીને નવ કોઠા

તે, જાણવું કે ઘર કરવાની જમીન ઉપર પૂર્વ દિશાએ જમીનમાં દોઢ હાથ ઊંડું મનુષ્યનું અસ્થિ (હાડકું) છે તે અસ્થિ જો નહિ જાય તો એ જમીન ઉપર કરેલ ઘરમાં વસનારનું મૃત્યુ થાય; માટે પૂર્વ દિશામાંથી તે શલ્ય કહાડવું. ૨ અગ્નિ દિશાના કોઠામાં પ્રશ્ન આવ્યું હોય તો તે દિશાના કોઠામાં 'ક' છે તો તે જમીનમાં ગધેડાનું અસ્થિ હોય તે રહે તો તે ઘરમાં વસનારને રાજદંડ થાય. [illegible] નહિ પણ તે ઘરમાં વસનારને નિરંતર ભય રહે. ૪ દક્ષિણના કોઠામાં પ્રશ્ન આવ્યું હોય છે. ત્યાં 'ચ' છે માટે તે જમીનમાં પુરુષની કમર સુધી ઊંડું મનુષ્યનું અસ્થિ હોય તે રહી જાય તો તે ઘરમાં રહેનારનું મૃત્યુ કરે. ૫ નૈઋત્ય દિશાતરફના 'ત' વાળા કોઠામાં પ્રશ્ન પડે તો તે કોઠામાં દોઢ હાથ ઊંડું શ્વાનનું અસ્થિ હોય તે રહી જાય તો તે જમીન ઉપર ઘર કરી રહેનાર મનુષ્યોનાં બાળકો જીવે નહિ. ૬ પશ્ચિમ દિશાના 'એ' વાળા કોઠામાં પ્રશ્ન પડે તો તે જમીનમાં દોઢ હાથ નીચે બાળકનું અસ્થિ હોય; માટે તે જમીન ઉપરના ઘરમાં રહેનાર મનુષ્યને વારંવાર પ્રવાસ કરવો પડે. ૭ વાયવ્ય કોણમાં 'હ' વાળા કોઠામાં પ્રશ્ન પડે તો ત્યાં ચાર હાથ ઊંડે કોલસા અથવા કોયલા હોય માટે તે જમીન ઉપરના ઘરમાંથી શલ્ય કહાડ્યા વિના રહી જાય તો તે ઘરમાં વસનારને વારંવાર ખોટાં સ્વપ્ન આવે અને તેના દુશ્મનો [illegible] કરે તો મિત્રો નાશ થાય. ૮ ઉત્તર દિશામાં 'શ' વાળા કોઠામાં પ્રશ્ન પડે તો તે જમીનમાં કમરથી નીચે અથવા કમર પુરતી ઊંડાઈથી થોડી વધારે ઊંડાઈમાં બ્રાહ્મણનું અસ્થિ હોય ([illegible] ભાગવાનું કહ્યું છે.) તેવી જમીન ઉપર ઘર હોય તેમાં વસનાર મનુષ્ય કુબેર જેવો હોય (કુબેર જેવો ધનવાન હોય) તો પણ દરિદ્રી, તે નિર્ધન થાય છે. ૯ ઈશાન દિશાના 'પ' વાળા કોઠામાં પ્રશ્ન પડે તો તે કોઠામાં દોઢ હાથ નીચે ગાયનું અસ્થિ હોય તે રહી જાય તો તે જમીન ઉપરના ઘરમાં રહેનાર મનુષ્યની ગાયો વગેરે ઢોરોનો નાશ થાય. ૧૦ મધ્ય દિશાના 'ય' વાળા કોઠામાં ઘરધણી પ્રશ્ન કરે તો તે જમીનમાં મનુષ્યની છાતી બરોબર ઊંડે શલ્ય છે એમ જાણવું. તે શલ્યો કેવી જાતનાં હોય છે, મનુષ્યના વાળ, [illegible] ખોપરી, ચરમ (ચામ), હાડું, ઇત્યાદિ સર્વ શલ્યો અથવા તેમાંથી કોઈપણ જાતિનું શલ્ય હોય એમ સમજવું. તે શલ્ય જમીનમાંથી કહાડી નાખે તેમ છતાં તેવી જમીન ઉપર ઘર કરવામાં આવે અને તે ઘરમાં વસે તો તે વસનારનું મૃત્યુ થાય એમ સમજવું. ૧૧

કરવા કહ્યા છે, તે દરેક કોઠામાં અ, ક, ચ, ટ, ત, શ, પ, અને ય, એ રીતે નવ વર્ગના આદ્ય અક્ષરો નવે કોઠાઓમાં સૃષ્ટિમાર્ગે સ્થાપી ભૂમિ શોધી શલ્ય કહાડી ઘર કરવું. ૨૦

उपजाति.

शल्यंगवांभूपभयंहयानांरुजःशुनोचैकलहप्रणाशौ ॥
खरोष्ट्रयोर्हानिमपत्यनाशंनृणामजस्याग्निभयंतनोति॥२१॥

અર્થ:—જે ભૂમિમાં ઘર કરવું હોય તે ભૂમિમાં ગાયનું શલ્ય (હાડકું) રહી જાય તો રાજાનો ભય થાય તથા ઘોડાનું શલ્ય રહી જાય તો રોગ કરે; શ્વાનનું હાડકું રહી જાય તો ક્લેશ અને નાશ કરે, ગધેડાનું શલ્ય રહી જાય તથા ઉંટનું શલ્ય રહી જાય તો સંતતીનો (બાળકનો) નાશ કરે અને મનુષ્ય તથા અજ (બકરાનું) શલ્ય રહી જાય તો અગ્નિનો ભય કરે. ૨૧.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે "ભૂપાળવલ્લભ" નામે ગ્રંથકર્તા શલ્યનું માપ બતાવે છે. તેજ રીતે બીજા ગ્રંથોમાં પણ બતાવેલ છે, પરંતુ અ ક ચ વગેરે જે અક્ષરો કોઠાઓમાં મૂકવાના બતાવ્યા છે, તેમાં અને રાજવલ્લભમાં બતાવેલા અક્ષરોમાં થોડો ફેર પડે છે, તે વાંચનારે વિચારી લેવું. જુવો રાજવલ્લભના અક્ષરો અને ભૂપાળવલ્લભના અક્ષરો મેળવો.

અ, ક, ચ, ટ, એ, ત, શ, પ, ય. આ નવ રાજવલ્લભ કર્તાએ બતાવ્યા છે અને
અ, ક, ચ, ત, એ, હ, શ, પ, ય. આ નવ અક્ષરો ભૂપાળવલ્લભનો કર્તા બતાવે છે.

એ રીતે શલ્ય કહાડી ઘર કરવાનું કહ્યું છે, પણ શલ્ય કહાડે નહિ તો તે માટે ઉપર બતાવેલા દોષો પ્રમાણે વિશ્વકર્માપ્રકાશે, જ્ઞાનરત્નકોષે, અપરાજિતે, વાસ્તુમંડને, વાસ્તુમંજરી, વાસ્તુરત્નાવળી, વાસ્તુપ્રદીપે, પ્રતિષ્ઠાસારસમુચ્ચયે, અને સમરાંગણે ઇત્યાદિ ઘણાં વાસ્તુ પુસ્તકમાં તેમજ નારદપંચરાત્ર, ગર્ગ, વસિષ્ઠ અને મય વગેરે ગ્રંથોમાં દોષો બતાવ્યા છે, માટે ઘર કરતાં પહેલાં ભૂમિશોધન કરી શલ્ય કહાડવું અવશ્યનું છે, વળિ, વિશ્વકર્માનો પુત્ર જય પોતાના નામથી "જય" નામના કરેલા ગ્રંથમાં લખે છે કે-

जानुमात्रां खनेद्भूमिमथवापुरुषोन्मिताम् ॥

અર્થ:—શલ્ય કહાડવા માટે ઢીંચણ સુધી અથવા પુરૂષ પ્રમાણે ખોદવું. વળી, "પ્રતિષ્ઠાસારસમુચ્ચય" વિષે લખે છે કે—

अधःपुरुषमात्रात्तुनशल्यंदोषदंगृहे ॥ जलांतिकं स्थितंशल्यं
प्रासादेदोषदंनृणाम् ॥ तस्यात्प्रासादिकींभूमिंखनेद्यावज्जलांतकम्

અર્થ:—ઘર કરવાની જમીનમાં એક પુરૂષપ્રમાણથી નીચે શલ્ય હોય તો તે શલ્યનો કોઈ દોષ નથી; પણ પ્રાસાદ કરવાની ભૂમિ વિષે તો પાણી આવે ત્યાં સુધી ખોદે નહિ તો દોષ રહે છે. પાણી પર્યંત પ્રાસાદની ભૂમિ ખોદવાનું કહ્યું છે. એમ વાસ્તુમંજરીનો કર્તા નાથા નામનો સૂત્રધાર વાસ્તુમંજરીના પ્રથમ તબકમાં "પ્રતિષ્ઠાસારસમુચ્ચય" ની સાક્ષી આપી લખે છે, એટલુંજ નહિ પણ અનેક ઋષિ મુનીઓએ કરેલા ધર્મશાસ્ત્રો

शार्दूलविक्रीडित.

कन्यादौरविवित्रितयेफणिमुखंपूर्वादिसृष्टिक्रमात्
त्वातंवायुवपुर्दिशात्रयगतंलांगूलपृष्ठंशिरः ॥
द्वारंतस्यमुखेगृहादिभयदंकुक्षिद्वयंसौख्यदं
दुःखंप्राक्खननेशिरोंघ्रिपुपःकुक्ष्योःसुखंस्याद्द्वयोः ॥२२॥

અર્થ:—કન્યા, તુલા, અને વૃશ્ચિક, એ ત્રણ રાશિના સૂર્યમાં શેષના શરીરનો ભાગ (સર્પનો) ત્રણ દિશાઓમાં રહે છે. તે એવી રીતે કે, શેષનું મુખ અથવા મસ્તક પૂર્વમાં હોય છે, પણ ઈશાન કોણના ભાગને લાગુ પડે છે માટે એ દિશાએ તથા તેનું પૂછડું નૈઋત કોણે અને પીઠ અગ્નિ કોણે રહે છે, માટે એ ત્રણ દિશામાં ઘરનું ખાત કરવું નહિ; પણ એ સર્પની બે કુક્ષિ વચ્ચે ખાલી રહેલી વાયવ્ય કોણમાં ખાત કરવાથી સુખ થાય છે; તથા ધન, મકર અને કુંભ એ ત્રણ રાશિના સૂર્યમાં નાગનું મુખ અગ્નિ કોણે હોય છે તે વખત સર્પની બે કુક્ષિના મધ્ય ભાગે ખાલી રહેલી ઈશાન કોણમાં ખાત કરવું તથા મિથુન, કર્ક અને સિંહ એ ત્રણ રાશિના સૂર્યમાં નાગનું મુખ વાયવ્ય કોણે હોય છે, તે વખત તેની બે કુક્ષિના મધ્યની ખાલી રહેલી નૈઋત્ય કોણે ખાત કરવું કહ્યું છે. જે દિશામાં નાગનું મુખ હોય તે દિશામાં ઘરનું દ્વાર તો મુકવુંજ નહિ, કારણ કે, નાગનું મુખ હોય તે દિશામાં દ્વાર મુકવાથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૨

વળી પક્ષાંતરે કહ્યું છે કે:—

प्राच्यांनागमुखंबुधैर्निगदितंभाद्राश्विनेकार्त्तिके
मार्गात्फाल्गुनशुक्रयोःक्रमतयायाम्येजलेचोत्तरे ॥
क्षेत्रष्टाष्टविभाजितेदिनकराद्वारोंह्रिखेत्कोणगान्
द्वान्यंगारकयोश्चतत्रफणिनःशारीरकंनोखनेत् ॥ २३ ॥

અર્થ:—ભાદ્રપદ, આશો અને કાર્તિક એ ત્રણ માસમા નાગનું મુખ પૂર્વમાં હોય છે. માગશર, પોષ અને મહા એ ત્રણ માસમાં નાગનું મુખ દક્ષિણમાં હોય છે. ફાગણ, ચૈત્ર અને વૈશાખ એ ત્રણ માસમાં નાગનું મુખ પશ્ચિમમાં હોય છે અને જ્યેષ્ઠ, આષાઢ અને શ્રાવણ એ ત્રણ માસમાં નાગનું મુખ ઉત્તર દિશામાં હોય છે.

અને પુરાણાદિકમાં શલ્યદોષ બતાવેલો છે તેની સાક્ષીઓ આપતાં ફક્ત શલ્ય માટેજ એકાદા પુરાણ જેટલો વિસ્તાર થાય માટે સક્ષમાકરણ એટલું બસ છે એમ ધારી બંધ કરીએ છીએ.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે નાગચક્ર કરવાની એવી રીત છે કે, એ નાગચક્રના આઠ આઠ કોઠાઓ કરવા (લંબાઈ અને પહોળાઈમાં આઠ આઠ મળવાથી ચોસઠ કોઠાઓ થશે.) તે દરેક કોઠાઓમાં અનુક્રમે સૂર્યાદિ (રવિવારથી વારો લખવા, એટલે જે વાર આદ્યના કોઠામાં આવે તે વાર છેલ્લા કોઠામાં આવે તે મધ્યે નાગચક્ર કરવું. તેની કૃતિ એવી છે કે, શનિશ્વર અને મંગળ એ બે વારોના કોઠાઓની પંક્તિ સર્પના શરીરમાં વિંધાએલી હોવી જોઈએ. એ વિંધાએલો ભાગ જ્યાં હોય ત્યાં ખાત કરવું નહિ. ૨૩

(જૂઓ આકૃતિમાંનાં નાગચક્રો.)

शीर्षेमातृपितृक्षयंप्रथमतोखातंरुजांपुच्छके
पृष्ठेहानिभयंचकुक्षिखननेस्यात्पुत्रधान्यादिकम् ॥
पूर्वास्येनिलखातनंयममुखेखातंशिवेकारयेत्
शीर्षेपश्चिमगेचवह्निखननंसौम्येखनेन्नैर्ऋते ॥ २४ ॥

અર્થઃ—નાગના મસ્તકે ખાત કરે તો ઘરના માલિકની માતા અને પિતાનો નાશ થાય, પૂંછડાઉપર ખાત કરે તો રોગ કરે, નાગની પીઠ ઉપર ખાત કરે તો હાનિ ને ભય કરે અને કુક્ષિમાં ખાત કરે તો પુત્ર અને ધાન્યની પ્રાપ્તિ થાય.

નાગનું મુખ જ્યારે પૂર્વ દિશામાં હોય ત્યારે વાયુ કોણમાં ખાત કરવું. નાગનું મુખ દક્ષિણે હોય ત્યારે ઇશાનકોણમાં ખાત કરવું નાગનું મુખ પશ્ચિમે હોય ત્યારે અગ્નિ કોણે ખાત કરવું અને નાગનું મુખ ઉત્તર દિશામાં હોય ત્યારે ઘરનું ખાત નૈર્ઋત્ય કોણમાં કરવું કહ્યું છે. ૨૪

आर्या.

दक्षिणपूर्वविभागेपूजनपूर्वंशिलासमास्थाप्या ॥
शेषशिलादक्षिणतःस्तंभोप्येवंविधानेन ॥ २५ ॥

અર્થઃ—દક્ષિણ અને પૂર્વના ગર્ભે (મધ્યભાગે) એટલે અગ્નિ કોણમાં "સમચોરસ" શિલાનું પૂજન કરિ પછી તે શિલાનું સ્થાપન કરવું; તેજ રીતે શેષ રહેલી શિલાઓનું દિશાઓના અનુક્રમે સ્થાપન કરવું, અને એજ પ્રમાણે દિશાઓના અનુક્રમે સ્તંભો સ્થાપન કરવા ૨૫

शालिनी.

भित्तेर्मूलंस्थापनीयंजलांतेपाषाणेर्वाहेमरत्नैःसगर्भम् ॥
शीर्षेगुर्वीलेपहीनाधिकावासंधिश्रेणीपादहीनार्थहान्यै ॥२६॥

અર્થઃ—ભીંતના પાયો પાણી પર્યંત નાણવો અથવા સજીવન પત્થર

પર્યંત નાખવો, પણ તે નાખતી વખતે [1]પંચરત્ન સાથે ઉપર બતાવેલી શિલા સ્થાપવી અને તે પછી એ સ્થાપન કરેલી શિલા ઉપર બીજી એક મોટી શિલા સ્થાપવી, અથવા ઢાંકવી. ત્યાર પછી એ ઢાંકેલી મોટી શિલા ઉપરથી ભીંતનો પાયો ચણવો; પણ જે ભીંતનો ઓસાર (પહોળાઇ) પાયામાંથી જે પ્રમાણે લીધો હોય તેજ પ્રમાણે ઠેઠ સુધી રાખવો; પણ નીચેથી સાંકડો અને ઉપર આવતાં પહોળો ઓસાર કરવો નહિ. પાયામાં કોરી ઈંટો ખડકવી નહિ પણ ચુનાનો અથવા માટીના લેપવાળો પાયો ચણવો અને તે પાયામાં [2]સાંધ રાખવી નહિ. તેમજ એણીશંગ વાંકું ચુંકું, ચણતર થવા દેવું નહિ; કારણ કે, એણીશંગ થાય અને પાયાની મજબુતી ન હોય તો તેથી ઘરની હાનિ થાય. ૨૬

માલિની.

भवनपुरसुराणांसूत्रणेपूर्वमुक्तः
यथितइहपृथिव्याःशोधनेचद्वितीयः ॥
तदनुमुखनिवेशेस्तंभसंरोपणेस्याद्
भवनवसनकालेपंचधावास्तुयज्ञः ॥ २७ ॥

અર્થઃ—ઘર, નગર અને પ્રાસાદની ભૂમિને પ્રથમ દોરીવડે ત્રેવડતાં (ચાર દિશે ખુંટીઓ ચાલી જમીનની ચોરસાઈ મેળવવા) વાસ્તુપૂજન કરવું. પ્રથમ જે વખત ભૂમિનું શોધન કરવામાં આવે ત્યારપછી શિલા સ્થાપન થાય તે વખત બીજીવાર વાસ્તુપૂજન કરવું. જ્યારે દ્વાર મુકવામાં આવે ત્યારે ત્રીજીવાર, સ્તંભો ઉભા કરવામાં આવે ત્યારે ચોથીવાર અને જ્યારે ઘર તૈયાર થાય ત્યાર પછી ઘરમાં વાસ કરવો હોય ત્યારે પાંચમી વખત વાસ્તુપૂજન કરવું કહ્યું છે. ૨૭

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

वृक्षादुग्धसकंटकाश्चफलिनस्त्याज्यागृहाद्दूरतः
शस्तेचंपकपाटलेचकदलीजातीतथाकेतकी ॥

---

૧ ઘરનો પાયો નાખતી વખતે વાસ્તુપૂજન કરવું પડે છે, તે વખત શિલા સ્થાપના શિલા સાથે પંચરત્ન જોઇએ. તે પંચરત્નનું પડીકું સોની કેટલાક ચોકસ કરીને આપે છે. પણ તે ગરીબો માટે છે પરંતુ ધનવાન અને રાજાઓએ તો ખરા પંચરત્નો મુકવાં એ ઠીક છે

૨ છોકરાના દાંત ઉગવાના જેવું અને તેજ રીતે પથ્થર ઉપર ચણવાનું છે

यामादुर्द्ध्वमशेषवृक्षसुरजाछायानशस्तागृहे
पार्श्वेकस्यहरेरवीशपुरतोजैनेतुचंड्याःक्वचित् ॥२८॥

અર્થઃ—ઘર પાસે દૂધવાળાં, કાંટાવાળા અને [1]ઘણાં ફળવાળાં વૃક્ષો રોપવાં નહિ. પણ ચંપો, પાડળ, [2]રકુળ, જાઇ અને કેતકીનાં વૃક્ષો રોપવાં. વળી જે ઘર ઉપર દિવસના બીજા અને ત્રીજા પહોરે ઝાડની તથા દેવમંદિરની છાયા આવે તે સારી નહિ, તોપણ પ્રથમ અને ચોથા પહોરે એવી છાયા ઘર ઉપર આવે તો તેનો દોષ નથી, બ્રહ્માના દેવળ પાસે, વિષ્ણુ, સૂર્ય અને મહાદેવના દેવળ સામે, તથા જૈન પ્રાસાદની પાછળ ઘર કરવું નહિ અને જ્યાં ચંડીની સ્થાપના હોય તેની તો કોઇપણ નજીકની બાજુ ઉપર ઘર કરવું નહિ. તેનાથી તો દૂર ઘર કરવું. ૩૮

(ચંડીની મૂર્તિ અને ઘર વચ્ચે ભીંત હોય તો પછી દોષ નથી એમ બીજા ગ્રંથમાં લખે છે.)

उपजाति.

सदुग्धवृक्षाद्द्रविणस्यनाशंकुर्वंतितेकंटकिनोरिभीतिम् ॥
प्रजाविनाशंफलिनःसमीपेगृहस्यवर्ज्याःकलधौतपुष्पाः ॥२९॥

અર્થઃ—ઘર આગળ દૂધવાળાં વૃક્ષો હોય તો દ્રવ્યનો નાશ થાય કાંટાવાળાં વૃક્ષ હોય તો શત્રુનો ભય ઉત્પન્ન કરે, ઘણાં ફળવાળાં વૃક્ષો હોય તે. પ્રજાનો નાશ કરે, અને પીળાં ફુલવાળાં વૃક્ષો હોય તો છે ખોટાં છે માટે તે પણ રોપવાં નહિ. ૨૯

शार्दूलविक्रीडित.

दुग्धाभृन्ननिवेशितापिविटपीनोच्छिद्यतेशक्तितः
तद्वन्दिरवदामीत्वशोकबकुलौपुन्नागसच्चंपकौ ॥

૧ અહીં [illegible] કહ્યું છે તે [illegible] ઘણાં મોટાં ફળો [illegible] [illegible] [illegible] જેમકે [illegible] સુધી, [illegible] [illegible] રોપવાં નહિ [illegible] [illegible]

૨ [illegible] કહે છે [illegible] અને [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] છે—

द्राक्षापुष्पकमंडपंचतिलकानकृष्णांवपेद्दाडिमीं
सौम्यादेःशुभदौकापित्थकवटावौदुंबराश्वत्थकौ ॥ ३० ॥

અર્થઃ—[1] દુષ્ટ વૃક્ષ તેમજ જે વૃક્ષમાં [2]ભૂતનો વાસો હોય તેવાં વૃક્ષોને મૂળવડે કરી કાપવાં નહિ, તેજ રીતે બોલી, ખીજડો, આશોપાલવ, બોરસળી, પુન્નાગ અને ચંપો ઈત્યાદિ વૃક્ષો પણ કાપવાં નહિ. અને ઘર આગળ દ્રાક્ષનો માંડવો તથા પુષ્પવાળી વેલીઓનો માંડવો, ચંદનનું વૃક્ષ[3], પીપળી અને દાડિમી. એ વગેરે વૃક્ષો (ઘર આગળ) રોપવાં કહ્યાં છે. તેમજ ઘરથી ઉત્તર દિશાએ કોઠી, પૂર્વ દિશાએ વડ, દક્ષિણ દિશાએ ઊંબરો (ગુલર) અને પશ્ચિમ દિશાએ પીંપળો. એ ચારે દિશાએ ચાર જાતિનાં વૃક્ષો રોપવાં કહ્યાં છે. ૩૦

॥ वृक्षच्छायादि निर्णय ॥

खर्जूरीदाडिमीरंभाबदरीबीजपूरिका.
केतकीचिसबोल्दाह्यपंगेहेनसौख्यदाः ॥ ७६ ॥
अश्वत्थोदुंबरवटप्लक्षाम्रकार्षुकादिकान् ॥
वर्जयेद्गृहमाश्रित्यहर्म्यवृद्धिविघातकान् ॥ ७८ ॥
करवीरस्थानिद्रासाजातीतगरकुब्जिकाः ॥
अन्येदेवद्रुमास्तेपांनकुर्यादाश्रितंगृहम् ॥ ७९ ॥ इत्यादि इ०

ભાવાર્થઃ—ખજૂરી, દાડિમી, કેળ, બોરડી, બીજોરી, (લીંબુડીનાં વૃક્ષ), કેતકી, રીંગણી, પીંપળો, ઉંબરો, (ગુલર) વડ, પીંપળી, આંબો, બેર, કણેર, અગરત અથવા અગથિઓ, દ્રાક્ષ, જાઈ, તગર અને કાંટાવાળી સેવતી એટલુંજ નહિ પણ બીજાં જે દેવદ્રુમ અર્થાત્ જે ઝાડ નીચે દેવનું સ્થાનક હોય તેવાં ઝાડ ઘર આગળ વાવવાથી સુખ થાય નહિ માટે તેવાં વૃક્ષો રોપવાથી ઘરની વૃદ્ધિ એટલે ઘરની અથવા ઘરમાં રહેનાર માલિકની ચડતી કળા થાય નહિ એમ કહ્યું છે તો તેવાં વૃક્ષોનો આશ્રય હોય ત્યાં ઘર કરવું નહિ. ૮૧-૭૮-૭૯ શ્લોકાદિ ૪.

૧ રાજવલ્લભના ચોથા શ્લોકમાં દુષ્ટ ઝાડ કહ્યાં છે. તેનું નામ આપ્યું નથી; પણ લોક વ્યવહારે જણાય છે કે, જે વૃક્ષને કાપતાં રુધિર જેવો પ્રવાહિ પદાર્થ નીકળે જેવો કે, રક્તરોહીડો ઉપરનો લાલ રંગ નીકળે છે. આવા ઝાડનું મારવાડ વગેરે દેશમાં કાતણુ પણ કાપવા નથી; કારણ કે તેવાં ઝાડ કાપવાથી નિર્વંશ જાય છે, એવો ઘણાઓને વ્હેમ છે. તેમજ પીંપળા માટે પણ છે.

૨ જે ઝાડમાં ભૂત, બ્રહ્મરાક્ષસ, જિન અને ડાકણનો વાસો હોય તેવાં વૃક્ષો કાપતાં કેટલાક મનાઈ કરે તેમ છતાં ઉન્મત્તપણે અથવા મમતવડે ભૂલીને પણ કાપવાં નહિ.

૩ સોરઠીમાં પીંપર રોપવી નહિ એવો ચાલ છે, પણ મોટમાં [3]શ્લોકમાં બીજા પદમાં જે " કૃષ્ણા " શબ્દ વાપર્યો છે તેનો અર્થ પીંપળ થાય છે

[illegible]दुर्दैन[illegible]सुरजाछापानशस्तागृहे
[illegible]कस्य[illegible]रवीरापुरतोजेनेतुर्नड्याक्रनित् ॥२८॥

અર્થ—[illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] અને કેળવીનાં [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] વગેરે [illegible] તથા [illegible] [illegible] પ્રથમ અને [illegible] વગેરે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] તો પાણી [illegible] નથી [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]र्ष्टिनिन्दितोनिशीतिम् ॥
[illegible]गुणाः ॥२९॥

[illegible] તો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તો [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]नि[illegible]
[illegible]गूढोमुक्ताम[illegible]री ॥

[illegible]

[illegible]

शार्दूलविक्रीडित.

प्रागेशाद्विनिशामयेद्यदि पुरं सिद्धाप्रवेशम्

नामाद्यं तदा [illegible] नयाद्बुधैः ॥

[illegible]

प्राग्भवनोत्पिण्डपंचादुर्घटेनैवत्यनुर्प्रपुरे ॥ ३२ ॥

અર્થ — [illegible] પૂર્વ બાજુએ પ્રવેશ [illegible] પ્રવેશ કરાય તેનું નામ "[illegible]" [illegible] બાજુએ હોય જેમાં પ્રવેશ [illegible] તો તે પ્રવેશનું નામ "[illegible]" [illegible] જે ઘરનું મુખ ઉત્તરમાં હોય તે [illegible] પ્રવેશ કરવામાં આવે તો તેનું નામ "[illegible]" પ્રવેશ [illegible] અને જે ઘરનું મુખ પૂર્વમાં હોય તેમાં પ્રવેશ [illegible] પ્રવેશ કરવામાં આવે તો તેનું "પૂર્ણબાહુ" [illegible] આ પ્રકારના ચાર પ્રવેશ કહ્યા છે તેજ પ્રમાણે નગરના પણ આ પ્રકારના પ્રવેશ સમજવા. ૩૨

સ્રગ્ધરા.

हस्तःपर्वाष्टयुक्तोमुनिवररचितःपर्वपर्वैर्निमात्रं

मात्रापञ्चांशयानामुदरमिलनात्सिरसरचामुत्तमानाम् ॥

पुष्पैर्धरमारिपूर्वंतदनुचविभजेदंगुलैःपर्वपुष्पै

र्निर्मेपीरगफाष्टोमयुमपउदितःस्यादिरोवंशधात्वोः॥३३॥

અર્થ.—[illegible] આઠ પર્વનો એક હાથ અથવા ગજ કહ્યો છે. [illegible] એક પર્વ [illegible] માત્રાનું થાય છે. એ [illegible] માત્રા [illegible] જેના ઉપર [illegible] અથવા [illegible] છ (૬) આરા [illegible] એક માત્રા [illegible] ચાર પર્વ અથવા

---

૧ [illegible] પૂર્વમાં આવાય તે, [illegible] અને [illegible] પૂર્વમાં [illegible] તેનું નામ "સંહાર" [illegible] છે, [illegible] હાથ [illegible] પ્રવેશ થાય તે [illegible] [illegible] પ્રવેશ [illegible] તે સંહારમાર્ગ છે.

ફૂલ અથવા ચોકડીઓ કરવી. એટલે ચોથા પર્વે અર્ધગજ થશે, અને બાકી રહેલા અર્ધગજમાં એકએક આંગળ અથવા તસુના જૂદા વિભાગો કરવા, તોપણ તેમાં દર ત્રણ ત્રણ તસુના છેટે એટલે દરેક પર્વે એક એક ફૂલ અથવા ચોકડી કરવી, એવો જે ગજ થાય તે ગાંઠ વિનાનો કરવો અને તે રાતા ચંદનનો, (રતાંજળી,) મહુડાનો, ખેરનો, વાંસનો, સુવર્ણનો, રૂપાનો કે તાંબા ઈત્યાદિનો ગજ કરવો જોઈએ. ૩૩

शार्दूलविक्रीडित.

ज्येष्ठोष्टाभिरथोदरैस्तुमुनिभिर्मध्यस्तुषड्भिर्लघुः
माप्यंचोत्तमकेनखेटकपुरंक्रोशादिकंयोजनम् ॥
प्रासादप्रतिमेनृपस्यभवनंमध्येनहर्म्यादिकं
यानंपट्टपवसंभवेनशयनंछत्रासनाद्यादिकम् ॥ ३४ ॥

અર્થ:—આઠ આડા જવના પ્રમાણવડે એક તસુ થાય છે અને એવા ચોવીશ તસુનો એક હાથ અથવા ગજ થાય. એવા ગજનું નામ "જ્યેષ્ઠગજ" કહેવાય, તથા સાત આડા જવનો એક તસુ થાય, એવા ચોવીશ તસુના ગજનું નામ "મધ્ય" અથવા મધ્યમ ગજ કહ્યો છે, અને ૭ આડા જવનો એક તસુ ... એવા ચોવીશ તસુનો એક ગજ થાય એવા ગજનું નામ "લઘુ" (કનિષ્ઠ) ગજ કહેવાય.

જ્યારે ગામ, નગર, કોસ અને યોજનાદિ માપવાં હોય ત્યારે પ્રથમ કહેલા જ્યેષ્ઠ ગજવડે માપવાં. પ્રાસાદ, પ્રતિમા, રાજાનાં ઘરો તથા બીજા સાધારણ લોકોનાં ઘરો માપવાં હોય તો બીજા પ્રકારના મધ્યમ ગજે માપવાં; પણ ગાડી, રથ, પાલખી, ખાટલો અથવા પલંગ, સિંહાસન, છત્ર અને શસ્ત્રો ઈત્યાદિ ત્રીજા પ્રકારના લઘુ ગજવડે માપવા કહ્યું છે.

शालिनी.

रुद्रोवायुर्विश्वकर्माहुताशोब्रह्माकालस्तोयपःसोमविष्णू ॥
दुर्गेदेवानूलकोस्मिन्प्रथमस्यानुपंचाष्टर्यंचपङ्क्ति.वेदैर्विभाज्यम्॥३५॥

અર્થ:—ગજના આરંભ છેડાનો દેવતા "રુદ્ર" છે; પ્રથમ ફૂલ અથવા ચોકડીનો દેવતા "વાયુ" છે, બીજા ફૂલનો દેવતા "વિશ્વકર્મા" છે, ત્રીજા ફૂલનો દેવતા "અગ્નિ" છે, ચોથા ફૂલનો દેવતા "બ્રહ્મા" છે, પાંચમા ફૂલનો દેવતા "કાળ" છે, છઠ્ઠા ફૂલનો દેવતા "વરુણ" છે, સાતમા ફૂલનો દેવતા "સોમ" છે, અને છેલ્લા આઠમા ફૂલનો દેવતા વિષ્ણુ છે.

એ પ્રમાણે ગજના મૂળ અથવા ગજના આધના છેડાથી માંડી છેલ્લા ભાગસુધી નવ દેવતાઓનું સ્થાપન કરવું. ગજના મધ્ય ભાગથી બાકી રહેલા ઉત્તર ભાગના પાંચમા તસુના બે ભાગો કરવા; તથા આઠમા તસુના ત્રણ ભાગો કરવા, અને છેવટના બારમા તસુના ચાર ભાગો કરવા. ૩૫

शार्दूलविक्रीडित.

ईशोमारुतविश्ववन्हिविधयःसूर्यश्चरुद्रोयमः
वैरूपोवसवोष्टदंतिवरुणौषड्‌क्रइच्छाक्रिया ।
ज्ञानंवित्तपतिर्निशापतिजयौश्रीवासुदेवोहली
कामोविष्णुरितिक्रमेणमरुतोहस्तेत्रयोविंशतिः ॥ ३६ ॥

અર્થ:—એક ગજના ચોવીસ તસુની ત્રેવીસ રેખાઓ (આંકા) થાય છે તે દરેક રેખા અથવા આંકા ઉપર એક એક દેવતા ગણતાં ત્રેવીસ દેવતાઓ થાય છે; માટે એ ત્રેવીશ રેખાઓ ઉપર ત્રેવીશ દેવોનું સ્થાપન કરવું તે એવી રીતે કે,—

પ્રથમ રેખા ઉપર મહાદેવનું સ્થાપન કરવું. બીજી ઉપર વાયુનું, ત્રીજી ઉપર વિશ્વદેવનું, ચોથી ઉપર અગ્નિનું, પાંચમી ઉપર બ્રહ્માનું, છઠ્ઠી ઉપર સૂર્યનું, સાતમી ઉપર રૂદ્રનું, આઠમી ઉપર યમનું, નવમી ઉપર વિશ્વકર્માનું, દશમી ઉપર આઠે વસુઓનું, અગિઆરમી ઉપર ગણુપતિનું, બારમી ઉપર વરૂણનું, તેરમી ઉપર કાર્તિકસ્વામીનું, ચૌદમી ઉપર ઇચ્છા દેવીનું, પંદરમી ઉપર ક્રિયાદેવીનું, સોળમી ઉપર જ્ઞાનનું, સત્તરમી ઉપર કુબેરનું, અઢારમી ઉપર ચંદ્રમાનું, ઓગણીસમી ઉપર જયનું, વીસમી ઉપર વાસુદેવનું, એકવીશમી ઉપર બળભદ્રનું, બાવીસમી ઉપર કામદેવનું, અને ત્રેવીસમી રેખા ઉપર વિષ્ણુનું સ્થાપન કરી, એ સર્વેનું પૂજન કરવું. ૩૬

इंद्रवज्रा.

उच्चाटनंरोगभयंचदुःखंवन्हेर्भयंपीडनकंप्रजाया ।
मृत्युर्विनाशोपिधनक्षयःस्यान्मोहःक्रमाद्देवतपीडनेन ॥३७॥

અર્થ:—[1]ગજના મૂળનો દેવતા શિલ્પિના હાથમાં દબાય તો ઉચ્ચાટન

---

૧ કામનો આરંભ કરતાં પહેલાં ગજનું પૂજન થઈ રહ્યા પછી કામ ઉપર જતાં ગજ ઉપાડવો; તે વખત ગજના આધનો છેડો (ખુંણો) હાથમાં આવવો નહિ. કદાચ આવે તો તેથી ઉચ્ચાટ પેદા થાય.

કરે. પહેલા કુલનો દેવ દબાય તો રોગ કરે. બીજા કુલનો દેવ દબાય તો દુઃખ કરે. ત્રીજા કુલનો દેવ દબાય તો અગ્નિનો ભય કરે, ચોથા કુલનો દેવ દબાય તો માલકને દુઃખી કરે, પાંચમા કુલનો દેવ દબાય તો મૃત્યુ કરે, છઠ્ઠા કુલનો દેવ દબાય તો કુટુંબનો નાશ કરે, સાતમા કુલનો દેવ દબાય તો ધનનો ક્ષય કરે, અને આઠમા કુલનો દેવ દબાય તો મોહ કરે અર્થાત ચિત્તભ્રમ અથવા ગાંડો કરે. ૩૭

शालिनी.

हस्तोयत्नात्पुष्पयोरंतरालेत्वष्ट्राधार्योमंदिरादेर्निवेशे ।
हस्तादूर्ध्वंपात्यकस्मात्तदासौकार्येविघ्नंदुःखमाविष्करोति ॥३८॥

અર્થ.—ઘર કરનાર સૂત્રધારે ઘરનું કામ આરંભતાં ગજના બે ફુલોના [illegible] ગજ પકડવો જોઈએ. અગર જો ગજ ઉપાડતી વખતે હાથ [illegible] ઉપર પડી જાય તો કામમાં વિઘ્ન અને દુઃખ કરે. ૩૮

शार्दूलविक्रीडित.

[illegible]ाद्दशमात्रिकापरिमितस्तालद्वयंस्यात्करः
पादानद्विकयोस्त्रिकुर्दितश्चापश्चतुर्भिःकरैः ।
क्रोशोर्दंडसहस्रयुग्ममुदितोद्वाभ्यांचगव्यूतिका
ताभ्यांयोजनमेरुभूमिरखिलाकोटीशतैर्योजनैः ॥३९॥

અર્થ.—[illegible] એક તાલ થાય, બે તાલનો એક ગજ થાય, [illegible] એક [illegible] થાય, ચાર ગજનું એક ધનુષ અથવા એક દંડ થાય, બે હજાર ધનુષને એક કોસ થાય, બે કોસ એક ગવ્યુતી થાય, બે ગવ્યુતીએ એક યોજન થાય અને એવા સો (૧૦૦) કરોડ જોજનની આખી પૃથ્વી [illegible]. ૩૯

उपजाति.

[illegible] ॥
[illegible]निरस्ताः ॥४०॥

અર્થ.—[illegible]

[illegible]

પ્રથમ દષ્ટિ સૂત્ર ૧, બીજો ગજ ૨, ત્રીજી મુંજની દોરી ૩, ચોથો સૂત્રનો દોરો ૪, પાંચમો અવલંબ અથવા ઓળંબો ૫, છઠ્ઠો કાટખુણો ૬, સાતમો સાધણી ૭, અને આઠમો વિલેખ્ય અથવા પ્રકાર ૮, એ રીતે આઠ પ્રકારનાં સૂત્રો કહ્યાં છે. ૪૦

પાટલીના મધ્ય ભાગે "ન" બિંદુના છિદ્રમાં સૂત્ર પરોવી તે સૂત્રનો બીજો છેડો અવલંબના "ર" છિદ્રમાં બાંધવો, તથા સાધણીની "ય" પાટીના મધ્ય ભાગે "જ" એક રેખા દોરેલી છે તે રેખામાં સૂત્ર બેસે તો જે જમીન ઉપર સાધણી મુકી હોય તે જમીન ચોરસ છે એમ સમજવું, પણ ચોરસ નહિ હોય તો તે રેખામાં સૂત્ર નહિ બેસતાં જે તરફની જમીન ઉંચી હશે તે તરફની સામી બાજુ ઉપર અર્થાત્ જે તરફ નીચી જમીન હશે તે તરફ સૂત્ર જશે.

સાધણીના બે છેડા સમસૂત્ર કરવાની રીત એવી છે કે, સહાઈદાર બે લાકડાની પેટીના બે છેડા મથાળે સરખા મળે તેવા કાપી જોડયા પછી એક પાળીમાં પાણી ભરી સાધણીના બે છેડા પાણીમાં મુકે પાણીનો આંક બન્ને તરફ જેટલો લાગ્યો હોય તેટલો ભાગ બન્ને તરફથી કાપવો એટલે આપણી સાધણીના બે છેડા સરખા થશે.

इतिश्री वास्तुसारे राजवल्लभ मंडनकृते मिश्रफललक्षणं नामो प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

આ પહેલા અધ્યાયમાં ૭ સાત અને આઠ જવનો તસુ બતાવવામાં આવ્યો છે તેવા મજુ તસુનું એક હસ્ત તથા બાર માત્રા અથવા બાર તસુનો એક તાલ, બે તાલે એક ગજ, પોણાબે ગજે એક કિષ્કુ અને ચાર ગજનું એક ધનુષ એ વગેરે ભરવાનું માપ બાંધેલું છે તેજ પ્રમાણે બધે તેથી પણ વધારે બારીકી બીજા ગ્રંથોમાં છે, તે બાબત વાચનારે અવશ્ય યાદ રાખવું જોઇએ.

॥ राजवल्लभ ॥

अध्याय २ जो.

शार्दुलविक्रीडित.

संग्रामेंधकरुद्रयोश्चपतितःस्वेदोमहेशात्क्षितौ
तस्माद्भूतमभूच्चभीतिजननंद्यावापृथिव्योर्महत् ॥
तद्देवैःसहसाविगृह्यनिहितंभूमावधोवक्त्रकं
देवानांवचनाद्यवास्तुपुरुषस्तेनैवपूज्योबुधैः ॥ १ ॥

અર્થઃ—અંધક દૈત્ય સાથે સંગ્રામ કરતાં મહાદેવજીને પરિશ્રમ થયે પરસેવો થયો તેનું બિંદુ ભૂમિ ઉપર પડયું તે બિંદુમાંથી આકાશ અને ભૂમિને ભય કરે એવો એક પ્રાણી ઉત્પન્ન થયો. તે પ્રાણીને સર્વ દેવતાઓ મળી એકદમ પકડી નીચે મુખે (ઉંધો) નાખી તેના ઉપર તે દેવોએ વાસ કર્યો, તે ઉપરથી તે પ્રાણીનું નામ "વાસ્તુપુરૂષ" કહેવાય છે, માટે ડાહ્યા મનુષ્યોએ એ વાસ્તુપુરૂષને અવશ્ય પૂજવો જોઈએ. १

प्रासादेभवनेतडागखननेकूपेचवाप्यांवने
जिर्णोद्धारपुरेषुयागभवनेप्रारंभनिर्वर्त्तने ॥
वास्तोःपूजनकंसुखायकथितंपूजांविनाहानये
पादौरक्षसिकेशिदिव्यैमिकरयोःसंधिश्चकोणद्वये ॥ २ ॥

અર્થઃ—પ્રાસાદ વિષે, ઘર વિષે, તળાવ ખોદાવતી વખતે, કુવા કરાવતી વખતે, વાવડી કરાવતી વખતે, રોપતી વખતે (બાગમાં વૃક્ષ રોપતી વખતે) જિર્ણોદ્ધાર વખતે, નગર વસાવતી વખતે, અને યજ્ઞાદિ કર્મ વખતે ઈત્યાદિ કોઈપણ કાર્યના આરંભ અને કાર્યની સમાપ્તિ વખતે (બન્ને વખત) વાસ્તુદેવનું પૂજન કરવાથી સુખ થાય છે, અને જો તેનું પૂજન કરે નહિ તો હાનિ થાય છે.

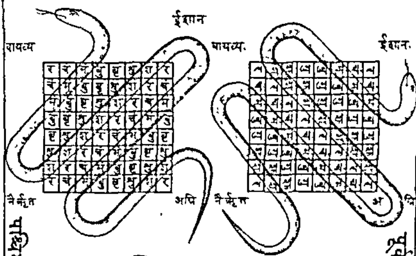
એ વાસ્તુપુરૂષ ઉંધો સૂતો છે. તે એવી રીતે કે તેના બે પગ નૈર્ઋત કોણમાં છે. [illegible] બન્ને [illegible] સાથે જોડેલાં છે, તેનું મસ્તક ઈશાન કોણમાં છે, અને [illegible] અગ્નિ અને વાયવ્ય કોણમાં છે.

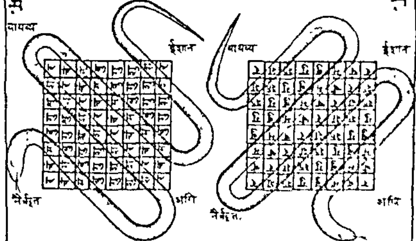
वायव्य. | उत्तर. | ईशान.

मीन मेष अने वृष ए त्रण संक्रांतीमां नागनुं मुख पश्चिमे त्यारे अग्निकोणे खात थाय

मिथुन, कर्क अने सिंह ए त्रण संक्रांतीमां नागनुं मुख उत्तरे होय त्यारे नैर्ऋते खात थाय.

पश्चिम. | पूर्व.

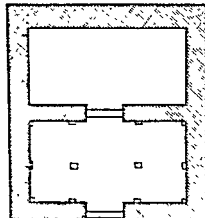

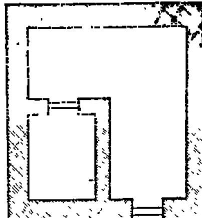
नैर्ऋत. | दक्षिण. | अग्नि.

धन, मकर, कुंभ ए त्रण संक्रांतीमां नागनुं मुख दक्षिणे होय ते वखत ईशानकोणे खात थाय

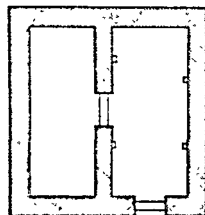
कन्या, तुला, अने वृश्चिक ए त्रण संक्रांतीमां नागनुं मुख पूर्वमां होय ते वखत वायुकोणे खात करवुं

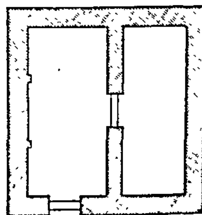
उत्तंग.१

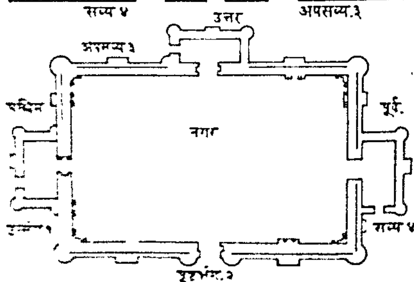
पृष्ठभंग.२

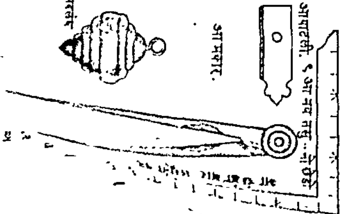
सव्य ४

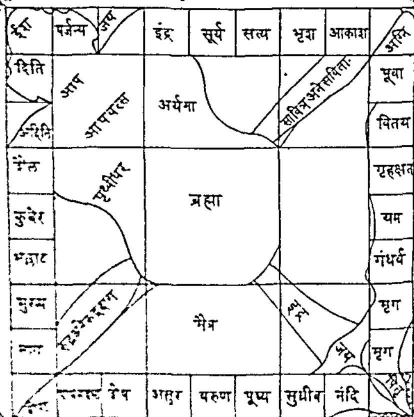

अपसव्य.३

वायु.	विश्वकर्मा.	अग्नि.	ब्रह्मा.	काल.	वरुण.	सोम.	विष्णु.
⁘	⁘	⁘	⁘	⁘	⁘	⁘	
		९	१२ १३ १४	१५	१६ १७१८	१९२० २१ २२	२३

आ [illegible] छे, तेनो आकार उंधो छे एटले पुरुषाकृति देखाती नथी पण [illegible] छे के [illegible] मस्तक [illegible] तथा पूतना उपरनो भा[illegible] [illegible] पूर्व पश्चिमे [illegible] अंग छे, ते [illegible] प्रमाणे [illegible] छे

इंद्रवज्रा.

क्षेत्राकृतिर्वास्तुरिहार्चनीयएकांशतोभागसहस्रयुक्तः ॥
साधारणोष्टाष्टपदोपितेपुचैकाधिकाशीतिपदस्तथैव ॥ ३ ॥

અર્થઃ—પ્રથમ ઉપર કહેલાં કેટલાંઓમાં વાસ્તુને ક્ષેત્રના આકારમાં પૂજવો (જેટલી જમીનમાં ઘર કરવું હોય તેટલી જમીન, તેટલા મોટા આકારનો વાસ્તુ કલ્પવો) તે એવી રીતે કે—એક પદથી માંડી હજાર પદ સુધીનો વાસ્તુ પૂજવો, તેમાં સાધારણ રીતિ એવી છે કે—ચોસઠ (૬૪) પદનો અને એકાશી (૮૧) પદનો વાસ્તુ પૂજવો. ૩

शार्दूलविक्रीडित.

ग्रामेभूपतिमंदिरेचनगरेपूज्यश्चतुःषष्टिके
रेकाशीतिपदैःसमस्तभवनेजीर्णेनवाब्ध्यंशकैः ।
प्रासादेतुशतांशकैस्तुसकलेपूज्यस्तथामंडपे
कूपेपण्नवचंद्रभागसहितेवाप्यांतडागेवने ॥ ४ ॥

અર્થઃ—વાસ્તુ પૂજવાની એવી રીત છે કે-ગામ વિષે (ગામ વસાવતાં) રાજમંદિર વિષે અને નગર વિષે ચોસઠ પદનો (૬૪) વાસ્તુ પૂજવો. બીજા સર્વના ઘર માટે એકાશી પદનો (૮૧) વાસ્તુ પૂજવો, અને જીર્ણોદ્ધાર વિષે તો ઓગણપચાસ પદનો (૪૯) વાસ્તુ પૂજવો. સર્વ પ્રકારના પ્રાસાદો અને મંડપો વિષે સો પદનો (૧૦૦) વાસ્તુ પૂજવો. કુવા, તળાવ, વાવડીઓ અને વન માટે એક સો ને છન્નુ પદનો (૧૯૬) વાસ્તુ પૂજવો. ૪

ईशोमूर्ध्निसमाश्रितःश्रवणयोःपर्जन्यनामादिति
रापस्तस्यगलेतदंशयुगलेप्रोक्तोजयश्चादितिः ॥
उक्तावर्यमभूधरौस्तनयुगेस्यादापवत्सोहृदि
पंचेंद्रादिसुराश्चदक्षिणभुजेवामेचनागादयः ॥ ५ ॥
सावित्रःसविताचदक्षिणकरेवामेद्वयंरुद्रतो
मृत्युर्मैत्रगणस्तथोरुविषयेस्यान्नाभिपृष्ठेविधिः ॥

૧ પદ એટલે ભાગ. એક પદથી હજાર પદ સુધીનો વાસ્તુ પૂજવો. એની એવી રીત છે કે ઘર કરવાનું જે ક્ષેત્ર અથવા જમીન હોય તે ક્ષેત્રના એકથી હજાર સુધી ભાગ અથવા કોઠાઓ (પદ) કરવા; તે ભાગોના એક ભાગથી માંડી હજાર ભાગ સુધી વાસ્તુને પૂજવા કહ્યું છે પણ તે સર્વ સાધારણ લોકો ઘર કરે તે વખત નહિ પૂજવો એ વિધિની સમજુત આગળ [illegible] છે તે વાંચવી. ૨ ભાગ.

मेढ्रेशक्रजयौचजानुयुगलेतौवह्निरोगौस्मृतौ
पूषानंदिगणाश्चसप्तविबुधानल्पोःपदोःपैतृकाः ॥ ६ ॥

અર્થ:—વાસ્તુપુરૂષના મસ્તક ઉપર મહાદેવજીનું સ્થાપન કરવું, બે કાનો ઉપર પર્જન્યનું, અને દિતિનું; ગળા ઉપર આપદેવનું. બે સ્કંધો અથવા ખભાઓ ઉપર જય અને અદિતિનું, બે સ્તન ઉપર અર્યમા અને પૃથ્વીધરનું, હૃદય ઉપર આપવત્સનું, જમણા બાહુ ઉપર ઇંદ્રાદિ[1] પાંચ દેવોનું, ડાબા બાહુ ઉપર નાગાદિ[2] પાંચ દેવોનું, ૫ જમણા હાથ ઉપર સાવિત્ર અને સવિતા એ બે દેવોનું (કોણીથી પોંચા સુધી), ડાબા હાથ ઉપર રૂદ્ર અને રૂદ્રદાસનું, સાથળ ઉપર મૃત્યુ અને મૈત્ર એ બે દેવનું, નાભિના પૃષ્ઠ ભાગે બ્રહ્માનું (વાસ્તુ પુરૂષ ઉંધો સૂતો છે એટલે નાભિની પાછળ કમરથી થોડે ઉંચે પીઠ સામે), [3]ઉપસ્થસ્થાને ઇંદ્ર અને જયનું; બે ઢીંચણ અથવા ગોઠણ ઉપર અગ્નિ અને રોગનું, બે પગની બે નળિયો ઉપર પૂષાદિ સાત દેવો અને નંદિગણાદિ સાત દેવોનું અને બન્ને પગની એડી ઉપર પિતૃ દેવતાનું સ્થાપન કરવું.૬

હવે વાસ્તુપુરૂષના અંગની કલ્પના વિના પદવિભાગે વાસ્તુનું રૂપ બતાવે છે.

इंद्रवज्रा.

ईंशस्तुपर्जन्यजयेंद्रसूर्याःसत्योभृशाकाशकएवपूर्वे ॥
वह्निश्चपूषावितथाभिधानोगृहक्षतःप्रेतपतिःक्रमेण ॥ ७ ॥

उपजाति.

गंधर्वभृंगौमृगपितृसंज्ञौद्वारस्थसुग्रीवकपुष्पदंताः ॥
जलाधिनाथोप्यसुरश्चशोषःसपापयक्ष्मापिचरोगनागौ ॥८॥
मुख्यश्चभल्लाटकुबेरशैलास्तथैववाह्येद्यदितिर्दितिश्च ॥
द्वात्रिंशदेवंक्रमतोर्च्चनीयास्त्रयोदशैवत्रिदशाश्चमध्ये ॥ ९ ॥

અર્થ:—ઈશાન કોણે મહાદેવજીના તથા પૂર્વ દિશા વચ્ચેના સાત કોઠાઓમાં પર્જન્ય, જય, ઇંદ્ર, સૂર્ય, સત્ય, ભૃશ અને આકાશ, એ સાત દેવોની. અગ્નિ કોણમાં અગ્નિની તથા દક્ષિણ દિશાના મધ્યના સાત કોઠાઓમાં પૂષા-

---

૧ ઇંદ્ર, સૂર્ય, સત્ય, ભૃશ અને આકાશ એ પાંચ દેવો છે. તે જમણા બાહુ ઉપર સ્થાપવા.
૨ નાગ, મુખ્ય, ભલ્લાટ, કુબેર અને રોગનું.
૩ ઉપસ્થસ્થાન એટલે ઇંદ્રિયસ્થાન.

એ રીતે જેના આખા શરીર ઉપર દેવોનું સ્થાપન કરવામાં આવે છે એવા વાસ્તુ પુરૂષનું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે, તે જુઓ.

વિતથ, ગૃહક્ષત, યમ, (૭) ગંધર્વ, ભૃંગ, અને મૃગ, એ સાત દેવોની નૈર્ઋત્ય કોણે પિતૃ દેવની, તથા પશ્ચિમ દિશાના મધ્યમના સાત કોઠાઓમાં નંદી, સુગ્રીવ, પુષ્પદંત, વરુણ, અસુર, શેષ અને પાપયક્ષ્મા, એ સાતને સાત કોઠાઓમાં. વાયુ કોણે રોગની ઉત્તર દિશાના સાત કોઠાઓમાં નાગ, (૮) મુખ્ય, ભલ્લાટ, કુબેર, શૈલ, અદિતિ અને દિતિ. એ સાત દેવોની સ્થાપના કરવી. એ રીતે અનુક્રમે બત્રીસ દેવોને બહારના કોઠાઓમાં પૂજવા, (બહારના એટલે સર્વથી ઉપરના કોઠાઓમાં) અને મધ્યના કોઠાઓમાં તેર દેવો પૂજવા. ૯

इंद्रवज्रा.

प्रागर्यमादक्षिणतोविवस्वान्मैत्रोपरेसौम्यदिशोविभागे ॥

पृथ्वीधरोर्चयस्त्वथमध्यतोपिब्रह्मार्चनीयःसकलेपुनूनम् ॥ १० ॥

અર્થઃ—ઉપરના કોઠાઓથી નીચેના કોઠાઓની પૂર્વ દિશામાં અર્યમા, તથા દક્ષિણ દિશામાં વિવસ્વાન્ (સૂર્ય) તથા પશ્ચિમમાં મૈત્ર અને ઉત્તરમાં પૃથ્વીધરને પૂજવા અને ત્યારપછી એ સર્વ પદો વચ્ચે (સર્વ કોઠાઓ વચ્ચે) રહેલા સર્વ કોઠાઓમાં બ્રહ્માને પૂજવા ૧૦

आपापवत्सौशिवकोणमध्येसाविन्नकोमौसवितातथैव ॥

कोणेमहेंद्रोथजयस्तृतीयेरुद्रोनिलेर्च्योप्यथरुद्रदासः ॥ ११ ॥

અર્થઃ—ઇશાન કોણે આપ અને આપવત્સ, તથા અગ્નિ કોણે સાવિત્ર અને સવિતા તથા નૈર્ઋત્ય કોણે ઈંદ્ર અને અને જય તથા વાયુ કોણે રૂદ્ર અને રૂદ્રદાસને પૂજવા. ૧૧

उपजाति.

ईशानवाह्येचरकीद्वितीयेविदारिकापूतनिकातृतीये ॥

पापाभिधामारुतकोणकेतुपूज्याःसुराउक्तविधानकैस्तु ॥ १२ ॥

અર્થઃ—મંડળની બહાર ઇશાન કોણે ચરકીને, તથા અગ્નિ કોણે વિદારિકાને, તથા નૈર્ઋત્ય કોણે પૂતનાને અને વાયવ્ય કોણે પાપાને પૂજવી એ રીતે શાસ્ત્રના વિધિવડે દેવતાઓને પૂજવા. ૧૨

शार्दूलविक्रीडित.

ब्रह्मावेदपदस्तुतेनसमकादेवार्यमाद्याअमी

कोणेष्टौद्विपदास्तथाष्टमरुतःकोणार्द्धभागाब्दहिः ॥

शेषाएकपदाःसुराश्चकथिताचेदर्तुकोष्टेनव

ब्रह्मापट्पदतोर्यमादिविबुधाईशादयश्चैकशः ॥ १३ ॥

અર્થઃ—ચોસઠ (૬૪) પદના વાસ્તુ વિષે ચાર પદના બ્રહ્મા, તથા અર્ય-

માદિ ચાર દેવતાઓ પણ ચાર ચાર પદના, તથા ખૂણાઓના આઠ દેવતાઓ બે બે પદના, તથા બહારના આઠ દેવતાઓ અર્ધ અર્ધ પદના અને બાકીના દેવો એક એક પદના કહ્યા છે. તથા એકાશી પદના વાસ્તુમાં નવ પદના બ્રહ્મા, તથા અર્યમાદિ દેવતાઓ છ છ પદના, તથા ખૂણાના આઠ દેવતાઓ બે બે પદના, તથા બહારના ખૂણાના આઠ દેવતાઓ અર્ધ અર્ધ પદના અને બાકી રહેલા દેવતાઓ એક એક પદના છે. ૧૩

उपजाति.

ब्रह्माकलांशोवसुतोर्यमाद्याःकोलेषुवाह्येपिचसार्द्धभागाः ॥
विधातृकोणेद्विपदास्तथाष्टौशेषाःसुराएकपदाःशतांशे ॥ १४ ॥

અર્થઃ—સો (૧૦૦) પદના વાસ્તુમા સોળ પદના બ્રહ્મા, તથા અર્યમાદિ ચાર દેવો આઠ આઠ પદના, તથા બ્રહ્મના બહારના ખૂણામાં આઠ દેવો બે બે પદના, તથા તે ખૂણાથી ઉપરના (છેલ્લા) બહારના ખૂણામાં આઠ દેવો દોઢ દોઢ પદના, અને બાકીના દેવતાઓ એક એક પદના છે. ૧૩

वसंततिलका.

ब्रह्माजिनांशउदितःशिवतोर्यमाद्याः
कोणेषुसार्द्धपदतोपितथैवचाष्टौ ॥
शेषाद्विभागसमकारविभागकोयं
पूज्योरथाश्वगजवाहनकेंबुयंत्रे ॥ १५ ॥

અર્થઃ—એક સો ને ચુંવાળિસ (૧૪૪) વાસ્તુમાં ચોવીસ (૨૪) પદના બ્રહ્મા, તથા અર્યમાદિ ચાર દેવતાઓ (૪) અગિઆર પદના, તથા આઠ (૮) ખુણાના દેવતાઓ દોઢ દોઢ પદના અને બાકીના દેવો સરખે ભાગે બે બે પદના છે, આ વાસ્તુને રથશાળા, અશ્વશાળા, ગજશાળા યાનશાળા, (પાલખીશાળા) અને જળમંત્ર વિષે પૂજવો. ૧૫

यंत्रेत्रयोदशपदैरपिपूजनीय—
स्तत्पंचविंशतिरजोदशतोर्यमाद्याः ॥
[1]कोणेध्वयोमरगणाबहिकेकलांशो
भद्रेद्विधकंरसपदाश्चपरेद्विभागाः ॥ १६ ॥

અર્થ.—એક સો અગન્યોતેર (૧૬૯) પદના વાસ્તુમાં પચીશ (૨૫)

[1] कोणे घहियुंग सुरा निगमोपमांशा-पाठांतर ॥

પદના બ્રહ્મા તથા અર્યમાદિ ચાર દેવતાઓ (૪) દશ દશ પદના, તથા બહારના ચાર ખૂણાના (૮) ચાર ચાર દેવતાઓ ચાર ચાર પદના, તથા બાકીના ચાર (૪) દેવતાઓ છ છ પદના અને બાકી રહેતા દેવતાઓ બે બે પદના કહ્યા છે. ૧૬

शार्दूलविक्रीडित.

द्वात्रिंशत्कमलासनोर्यममुखाःस्युःसूर्यभागाःक्रमात्
कोणेतोष्टसुराद्विभागसहितावाह्येपुसार्द्धांशकाः ॥
अष्टौरामपदाःपुनर्द्विपदिकाषट्भागिनोष्टौसुराः
क्षेत्रेपणनवचंद्रभागसहितेस्याद्देवतानांक्रमः ॥ १७ ॥

અર્થઃ—ચોસઠ ને છન્નુ (૧૯૬) પદના વાસ્તુમાં બત્રીશ (૩૨) પદના બ્રહ્મા, તથા અર્યમાદિ ચાર (૪) દેવતાઓ બાર બાર (૧૨) પદના તથા ખૂણાના આઠ (૮ દેવતાઓ બે બે (૨) પદના, તથા બહારના આઠ (૮) દેવતાઓ દોઢ દોઢ (૧॥) પદના, તથા આઠ (૮) દેવતાઓ ત્રણ ત્રણ (૩) પદના, તથા (૮) દેવતાઓ બે બે (૨) પદના અને આઠ (૮) દેવતાઓ છ છ (૬) પદના કહ્યા છે. ૧૭

वेदांशोविधिरर्यमप्रभृतयस्त्र्यंशानवत्वष्टकं
कोणेतोष्टपदार्द्धकाःपरसुराःपट्भागहीनेपदे ॥
वास्तोर्नंदयुगांशएवमधुनाष्टांशोश्चतुःपष्टिके
संधेःसूत्रमितान्सुधीःपरिहरेद्भित्तिचतुलांस्तंभकान् ॥ १८ ॥

અર્થઃ—(૪૯) ઓગણપચાસ પદના વાસ્તુમા ચાર (૪) પદના બ્રહ્મા તથા અર્યમાદિ (૪) ચાર દેવો ત્રણ ત્રણ પદના તથા આઠ (૮) દેવો નવ (૯) પદન. તથા ખુણાના આઠ (૮) દેવો અર્ધ અર્ધ પદના અને બાકીના ચોવીશ (૨૪) દેવો વીશ (૨૦) પદના સ્થાપવા, એ દરેક દેવ માટે એક પદના છ ભાગ કરી તેમાથી છઠ્ઠો ભાગ (૬) મૂકી પાંચ ભાગમાં એક દેવનું સ્થાપન કરવું, તથા (૨૪) દેવોને વીશ (૨૦) પદમાં સ્થાપવા તે એવી રીતે કે, દરેક પદના છ ભાગ કરતાં વીશ પદના એક સો ને વીશ (૧૨૦) ભાગો થાય. તે ભાગોને ચોવીશે (૨૪) ભાગતાં દરેક દેવના ભાગે પાંચ પાંચ અંશ (૫) આવે એટલે એક સો ને વીશ (૧૨૦) પૂરા થાય છે. વળી, ઘરની ભૂમિના ચોસઠ (૬૪) ભાગો કરી તેમાં વાસ્તુપુરુષની કલ્પના કરવી પણ તે વાસ્તુપુરુષની સાંધી ભાગમાં (સાંધા ઉપર) બુદ્ધિમાન્ પુરુષે ભીંત, તુલા, કે સ્તંભ મુકવો નહિ. ૧૮

उपजाति.

रेखाद्वयंकोणगतंविधेयंअंशांतरेणैवतुकर्णसूत्रात॥
यदष्टसूत्रैःकथितंचपद्मंतत्पीडनात्स्वामिधनप्रणाशः॥१९॥

અર્થ:—ઘર કરવાની ભૂમિના ચોશઠ (૬૪) ભાગો કરી તે ભૂમિના ચારે ખૂણામાં બે રેખાઓ (કરણ) કરવી અને એ રેખાઓ અથવા કરણ સૂત્રના અંશોથી બ્રહ્માના ચોથા પદમાં (૪) આઠ સૂત્રો (૮) ભેગાં થયેથી તે ઠેકાણે કમળ થાય છે. તે કમળને પીડવું નહીં, અર્થાત્ તે કમળ ઉપર ભીંત, તુળા કે, સ્તંભ આવવો જોઇએ નહિ, પણ જો તેમાંથી કોઈ બાબત તે ઠેકાણે ઉપર આવે તો ઘરના માલિકનો અને ધનનો નાશ થાય. ૧૯

प्रोक्तंचतुर्विंशतिभागकंयत्पदार्द्धगंहानिकरंप्रजायाः।
षड्भिस्तुसूत्रैर्मरणायवज्रंकोणेत्रिशूलंचरिपोर्भयाय॥२०॥

વળી, ઘરની ભૂમિના ચોવીશ (૨૪) ભાગો કરી તે ભાગોમાં છ (૬) સૂત્રવડે (સૂત્ર છાંટીને) ષટ્કોણ કરી તે ષટ્કોણના પદાર્ધ ઉપર (ષટ્કોણના ભાગના કોઠાના અર્ધ પદ અથવા અર્ધ કોઠે) સ્તંભ આવે તો તેથી પ્રજાનો (બાળકનો) નાશ થાય, તથા વજ્રાકૃતિ (વજ્ર જેવી આકૃતિ) ઉપર ભીંત આવે અથવા સ્તંભ આવે તો મરણ કરે અને ત્રિશૂળ ઉપર સ્તંભ કે ભીંત આવે તો તે શત્રુનો ભય ઉત્પન્ન કરે. ૨૦

उपजाति.

परीक्ष्यभूमीमवसेचयेत्तांसुपंचगव्येनततोविलिख्याः॥
रेखाःसुवर्णेनमणिप्रवालैःपिष्टाक्षतैर्वापिपुनस्तदूर्ध्वे॥२१॥

અર્થ:—પ્રથમ પૃથ્વીની પરીક્ષા કરી તે પૃથ્વી ઉપર [1]પંચગવ્ય છાંટવું અને એ છાંટયા પછી સુવર્ણ, મણિયો, પ્રવાળાં અથવા લોટ કે ચોખાની (એ પાંચમાંથી હરકોઈ વસ્તુની) રેખાઓ કરવી. ૨૧

इंद्रवज्रा.

द्वात्रिंशदंशापृथुलेचदैर्घ्यकोणेपुवर्ज्याजिनसंख्यभागाः॥
एतत्पदानांकथितंसहस्त्रंक्षेत्रंचसर्वोत्तममेववास्तु॥२२॥

અર્થ:—આડા અને ઉભા એવા બત્રીસ (૩૨) બત્રીસ કોઠાઓ કરવા એટલે એક હજાર ને ચોવીશ ૧૦૨૪ કોઠાઓ થશે, તે કોઠાઓના દરેક

[1] પંચગવ્ય એટલે ગાયનું ઘી, ગાયનું દૂધ, ગાયનું દહિં, ગાયનું મૂત્ર અને ગાયનું છાણ એ લેવાં.

ખુણાઓના છ (૬) છ કોઠાઓ ત્યાગવા (ચોવીશ કોઠાઓ મુકી દેવા). એટલે એક હજાર પદનો વાસ્તુ થાય, એ વાસ્તુ સર્વ વાસ્તુઓમાં ઉત્તમ જાણવો. ૨૨

શાલિની.

मध्येब्रह्मापूजनीयःशतांशैश्चत्वारिंशद्भिःपदैर्ब्राह्मवीथी ॥
प्रोक्तादेवाअर्यमाद्याअशीत्यामध्येकोणेष्टांशतंचाष्टषष्ठ्या ॥२३॥

અર્થ:—એ હજાર પદના વાસ્તુમાં મધ્યભાગે સો (૧૦) પદના બ્રહ્મા પૂજવા, અને એ બ્રહ્માની ચારે બાજુઓએ દશ (૧૦) દશ પદની વીથી[1] રાખવી, (દશ દશ કોઠાઓનો માર્ગ રાખવો અર્થાત્ બ્રહ્માની ચારે તરફના ચાળીશ કોઠાઓ ખાલી રાખવા) તથા અર્યમાદિ ચાર (૪) દેવતાઓ એંશી (૮૦) એશીં પદના પૂજવા, તથા માંહિના ખુણાના આઠ દેવો (૮) એકવીસ (૨૧) પદના પૂજવા. ૨૩

उपजाति.

कोणेष्वयोनंदपदैःसुराश्चशेषास्तुवाह्यावसुभागिनश्च॥
वीथीचवाह्येरविभागयुक्तंशतंपदानांकथितंमुनीन्द्रैः ॥ २४ ॥

અર્થ:—તથા બહારના ખુણાઓના ચાર (૪) દેવતાઓ નવ (૯) પદના પૂજવા, અને બાકીના દેવો આઠ (૮) આઠ પદના પૂજવા, વળી બહારની વીથી ચારે તરફ છત્રીશ (૩૬) છત્રીશ કોઠાઓની થાય અને ચારે દિશાઓના ખુણાઓના બે બે કોઠાઓ ખાલી રહે, એ રીતે બહારની વીથીના સર્વ મળી એકસો ને બાર (૧૧૨) અંશો [કોઠાઓ] થાય એમ મુનિઓએ કહ્યું છે. ૨૪

दुर्गप्रतिष्ठाविपयेनिवेशेतथामहार्चासुचकोटिहोमे ।
मेरौचराष्ट्रेष्वपिसिद्धलिंगेवास्तुःसहस्रेणपदैःप्रपूज्यः ॥२५॥

અર્થ:—એ હજાર પદનો વાસ્તુ કિલ્લાની પ્રતિષ્ઠા વખતે તથ નગર વસાવતી વખતે, તથા મોટી પૂજા વખતે, તથા કરોડ આહુતિના હોમ વખતે, તથા મેરુ-પ્રાસાદ વખતે, તથા દેશ વસાવવો હોય તે વખતે અને મોટા લિંગની સ્થાપના કરતી વખતે, એટલે ઠેકાણે સહસ્ર પદનો વાસ્તુ પૂજવો કહ્યો છે. ૨૫

मेरौ च राष्ट्रेष्वपि ज्येष्ठलिंगे ॥ इति पाठांतरं.

૧ વીથી એટલે ગભારાને ફરતી વસ્તુના ચારે તરફ માર્ગ હોય તે; પણ એ માર્ગે વિતાન અથવા મંડપ મધ્યમાં રહેલી વસ્તુ હોવી જોઈએ. જેમ કે, ઘરની ચારે તરફ ફરવા માટે ઓટલો હોય તે વીથી કહેવાય. અને પર દેવ ને મધ્ય પ્રતિષ્ઠિત કહેવાય.

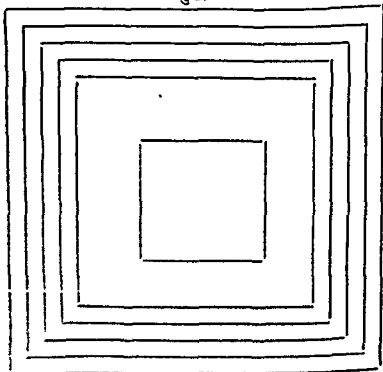
त्रिमेखलंशंकरादिग्विभागेकुंडंप्रकुर्यात्करतौयुगात्रम्
होमंसुराणांशतमष्टयुक्तंप्रत्येकमष्टश्वधिकविंशतिंवा ॥२६॥
मध्वाज्यदुग्धैर्दधिशर्कराभ्यांकृष्णैस्तिलैर्व्रीहियवैर्नवान्नैः ॥
पलासदुर्वांकुरदुग्धवृक्षैर्होमंतदंतेसुरपूजनंच ॥ २७ ॥

અર્થ:—ઘરની ઇશાન કોણે એક હાથનો ચતુરસ્ર કુંડ[1] કરી તેને ત્રણ મેખલાઓ કરવી, અને તે કુંડમા દરેક દેવને (૧૦૮) અથવા (૨૮) આહુતિઓ આપવી. ૨૬

વળી; મધ, ઘી, દૂધ, દહીં, સાકર, કાળાતલ, વરી[2] અને જવ, એ સર્વ નવાં પદાર્થો હોમવાં તથા ખાખરો, (ખાખરાના નાના નાના કટકા) તથા લીલી ધરોના અંકુરા (ધરો ઉપર તાજી ત્રણ પાંખડીની શળિયો હોય તે) તથા દૂધવાળાં વૃક્ષોમાં પીપળો અને ઉંબરો ઇત્યાદિ સમિધો હોમવી અને દેવતાઓનું પૂજન કરવું. ૨૭

1 કુંડના કૃતિ માટે સવિસ્તર વર્ણન " કુંડસિદ્ધિ " ગ્રંથમાં બતાવ્યું છે.
2 વરી એટલે વ્રીહિ અથવા ડાંગરની ધાણી.

કુંડ.

६४ चोशटपदनोवास्तु

चरकी | विदारिका

दि	प	ज	इं	सू	स	भृ	आ अ
अ	आप	आपवत्स	अर्यमा		सावित्र	सविता	पू
शो							वि
कु	पृथ्वीधर		ब्रम्हा		वैवस्वत		गृ
म							य
मु	रुद्र	रुद्रदास	मैत्रगण		जय	इंद्र	गं
ना							भृं
रो	शो	अ	व	पु	सु	न	पि

पूतना

८१ पदनो वास्तु.

चरकी | विदारिका

दि	भ	ज	इ	सू	स	भृ	आ	अ
दि	आप	आपवत्स		अर्यमा		सावित्र	सविता	पू
अ								वि
शो		पृथ्वीधर		ब्रम्हा		वैवस्वत		गृ
कु								य
भ								ग
मु	रुद्र	रुद्रदास		मैत्रगण		जय	इंद्र	भृं
ना								मृ
रो	पा	शो	अ	व	पु	सु	न	पि

$\frac{४०}{२}$

१०० पदनो वास्तु.

चर्की. | पापा

	ई	प	ज	इं	सू	स	भृ	आ	
दिति		आप					सावित्र		अ
अ	आपवत्स			अर्यमा.				सविता	पू
शै									वि
कु									गृ
भ	पृथ्वीधर.			ब्रह्मा.			वैवस्वत.		य
मु									गं
ना	रुद्र							इंद्र	भृं
रा		रुद्रदास		मित्र	गण.		जय.		मृ
	पापा	शो	अ	व	पु	सु	नं	पितृ	

४०
३

१५४ पदनो वास्तु.

सर्प्प | दितिश

	ई	य	ज	इं		स्		स	भृ	आ	
दि											अ
अ			श्री		अर्यमा			सा			यू
शो		श्री							रु		मि
कु											गृ
	पृथ्वीधर				ब्रह्मा				वैवस्वत		
म											य
म्र		रु							ज		गं
ना			रू					आ			भृ
रो											मृ.
	पा	शो	अ	व		पु		स	नं	वि	

पप | पूतना

$\frac{४०}{४}$

१६९ पदनोवास्तु.

चरकी — पिलिपिंज

ई	श.	प	ज	इंद्र		सूर्य.		स.	भृ	आ	अ	ग्नि.
भाग	४	२	२	२	भा.	ग	६	२	२	२	भाग	४
दिति	२	आपवत्स.							सावित्र.		पूषा	२
अदिति	२	आपवत्स		पूर्व	अर्य	मादे	वता	भाग९		सविता		
शैल	२										गृह	क्षत२
सोम	देवता										यम	देव
भा	ग	पृथ्वीधर				ब्रह्मा			वैव	स्वत	भा	ग.
	६	भाग	१०			भाग	१५		भा	ग		६
मल्लाट २										१०	गंध	र्व२
मुख्य १		[illegible]				मित्र	गण			इंद्र	भृंग	२
नाग २			[illegible]			भा	ग१०		जय	२ १	मृग	२
रोग	भाग	पाप	शोष	असुर		वरुण		पुष्प	सुग्री	दौवा	पित्र	गण
४		२	२	२		भाग	६	२	२	२	भाग	४

स्कं — पूतना.

$\frac{४०}{५}$

१९६ पदनो वास्तु.

चरकी

विदारिका

इ प उ इं रा ग भृ आ

दिति आप अ

आप सवि अर्यमा

अदि रुद्र सावित्र भृ

शं रि

कु गृ

पृथ्वीधर ब्रह्मा वैवस्वत

भ य

म ग

मा रु इं यक्ष मित्रगण जय भृं

रो रुद्र भृ

पा शो अ प पु स नं पि

पापा

पूतना

४९ पदनो वास्तु.

चरकी विदारिका

दि ई | प | ज | इं | सू | स | भृ | आ अ

अ | आ भा | अ | सवित्र सविता | पू

शे | वि

कु | पृथ्वीधर | ब्रह्मा | वैवस्वत | गृ

भ | य

मु | गं

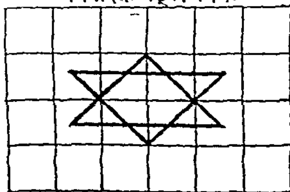
ना | रुद्र रुद्रदास | मित्रगण | जय इन्द्र | भृ

दौ पि | सो | अ | व पु | सु | नं | व स

पापा पूतना

अष्टसूत्रि कमलवेध.

ममैधास्क षट्कोणवेध.

४९ पदनो वास्तु.

चरकी
विदारिका.

दि ई प ज इं सू स भृ आ अ

अ आ आ अ सवित्र. सविता. पू

शै घि

कु पृथ्वीधर ब्रह्मा वैवस्वत मृ

भ य

मु गं

ना रुद्रदास मैत्रगण जय भृ

रो पा सो अ व पु सु नं मृ

पापा
पूतना

वसंततिलका.

ईशेघृतान्नमपरेसघृतौदनंचदद्याज्जयायहरितांवरमेवकूर्मं ॥
रत्नानिपैष्टिकमयंकुलिशंसुरेंद्रेभृग्नंवितानमुदितंचदिवाकरस्य॥२८॥

इंद्रवज्रा.

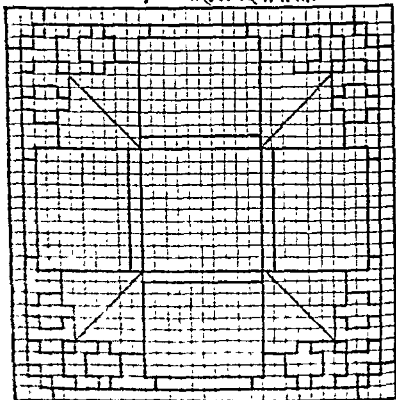
गोधूमयुक्तंघृतमेवसत्येमत्स्यान्भृशेसंकलिमंतरिक्षे ॥
वह्नौसुचौपुण्णितथैवलाजान्दद्यादधर्मेचणकौदनंच ॥ २९ ॥

शार्दूलविक्रीडित.

मध्न्नंचगृहक्षतायमतोमांसौदनंदापयेत् ।
गंधर्वेशतपत्रमोदनमिदंभृंगेजजिव्हांतथा ॥
प्रोक्तानीलयवाभृगायपितृतोदेयाश्वसन्मोदकाः ।
पैष्टंकृष्णवलितथैवविधिवद्दद्याद्दौवारिके ॥ ३० ॥
सुग्रीवायचपूपकागणवरेश्वेतंप्रसूनंपयः ।
पद्मंवारुणकेसुराप्यसुरकेतैलंतिलाःशेषके ॥
पापाख्येपिचपक्कमांसमुदितंरोगायमर्यौषधीः ।
गोक्षीरंफणिनेचमुख्यविबुधेश्रीखंडभक्तौतथा ॥ ३१ ॥
भल्लाटायसुवर्णकंधनपतौमंडाजदुग्धंतथा ।
सक्तुंपर्वतकेऽदितेस्तुलपिकांदद्यादितौपूरिकाम् ॥
तत्क्षीरंदधिकंक्रमेणविहितंत्वापापवत्सेनथा ।
च्यर्यम्णेऽरुणचंदनंचपयसायुक्तंतथाशर्करा ॥ ३२ ॥
सावित्रेपिचलड्डुकाश्वसवितुःपूपागुडास्तृताः
देयंचापविवस्वतेघृतयुतंदुग्धंतथामोदकाः ॥
इंद्राख्येकुसुमस्रगिंद्रजयकेदेयंतथाचंपकं ।
मैत्रेदुग्धघृतंचगुग्गुलयुतोगंधस्तथारुद्रके ॥ ३३ ॥

$\frac{४०}{८}$

१००० सहस्त्रपदनोवास्तु

वसंततिलका.

ईशेघृतान्नमपरेसघृतौदनंचदद्याज्जयायहरितांबरमेवकूर्मे ॥
रत्नानिपैष्टिकमयंकुलिशंसुरेंद्रेभृंग्रंवितानमुदितंचदिवाकरस्य॥२८॥

इंद्रवज्रा.

गोधूमयुक्तंघृतमेवसत्येमत्स्यान्भृशेसंकलिमंतरिक्षे ॥
वह्नौसुचौपुष्णितथैवलाजान्दद्यादधर्मेचणकौदनंच ॥ २९ ॥

शार्दूलविक्रीडित.

मध्नंचगृहक्षतायमतोमांसौदनंदापयेत् ।
गंधर्वेशतपत्रमोदनमिदंभृंगेजजिव्हांतथा ॥
प्रोक्तानीलयवामृगायपितृतोदेयाश्चसन्मोदकाः ।
पैष्टंकृष्णवलिंतथैवविधिवद्दद्याच्चदौवारिके ॥ ३० ॥
सुग्रीवायचपूपकागणवरेश्वेतंप्रसूनंपयः ।
पद्मंवारुणकेसुराप्यसुरकेतैलंतिलाःशेषके ॥
पापाख्येपिचपक्रमांसमुदितंरोगायमत्स्यौषधीः ।
गोक्षीरंफणिनेचमुख्यविबुधेश्रीखंडभक्तौतथा ॥ ३१ ॥
भल्लाटायसुवर्णकंधनपतौमंडाजदुग्धंतथा ।
सक्तुपर्वतकेऽदितेस्तुलपिकांदद्याद्दितौपूरिकाम् ॥
तस्क्षीरंदधिकंक्रमेणविहितंत्वापापवत्सेतथा ।
प्यर्यम्णेऽरुणचंदनंचपयसायुक्तातथाशर्करा ॥ ३२ ॥
साविन्नेपिचलड्डकाश्चसवितुःपूपागुडासत्रृताः
देयंचाथविवस्वतेघृतयुतंदुग्धंतथामोदकाः ॥
इंद्रायैकुसुमस्त्रगिंद्रजयकेदेयंतथाचंपकं ।
मैत्रेदुग्धघृतंचगुग्गुलयुतोगंधस्तथारुद्रके ॥ ३३ ॥

उपजाति.

तस्सिद्धमन्नंत्वपिरुद्रदासेसद्रत्नमालांपृथिवीधराय ॥
पयस्विनींगाममृतस्यकुंभंदद्याद्विधोस्वर्णमतोखिलेभ्य ॥३४॥
सुरास्थिमांसंविहितंचरकयेतथैवपीतौदनकंविदार्ये ।
रक्तौदनैःपूतनिकार्चनीयामत्स्यासवेनापितथैवपापा ॥३५॥
मांसंपकंपिलिपिच्छायेतज्जूंभायेविहितंसयः
स्कंदायैतन्मदिरायुक्तंत्वस्थार्यम्णेदिशिपूर्वादौ ॥ ३६ ॥

અર્થ:—ઇશને ઘી, અને ખીચડી, પર્જન્યને ભાત અને ઘી, જયને લીલા રંગનું વસ્ત્ર અને લોટનો કાચબો, ઇંદ્રને લોટનું વજ્ર અને પંચરત્ન, સૂર્યને ઢાંકવા વસ્ત્રનો ચંદરવો. (૨૮) સત્યને ઘઉં અને ઘી, ભ્રંશને માછલાં, આકાશને તલસાંકળી, અગ્નિને ચોખાનો ચરૂ, પૂષાને ડાંગરની ધાણી, અધર્મને (વિતથને) ચણાના બાકળા અને ભાત (૨૯) ગૃહક્ષતને મધ અને અન્ન, યમને માંસ અને ભાત, ગંધર્વને ભાત અને સેવંત્રાનાં ફુલ (ગુલદાવદી), ભૃંગરાજને બકરાની જીભ, મૃગને લીલા જવ, પિતૃને લાડુ, દૌવારિકને (નંદી) અડદના લોટનાં વડાં. (૩૦) સુગ્રીવને માલ પૂડા (પૂડા). પુષ્પદંતને દૂધ અને ધોળા ફુલ, વરૂણને કમળકાકડી, અસુરને મદ્ય [દારૂ], શેષને તલ અને તલનું તેલ. પાપને રાંધેલું માંસ, રોગને મદિરા અને ઔષધી, સર્પને ગાયનું દૂધ, મુખ્યને ચંદન અને ભાત. (૩૧) ભલ્લાટને સુવર્ણ, કુબેરને માડા અને બકરીનું દૂધ; પર્વતને માથવો, અદિતિને લાપસી, દિતિને પુરી, આપને દૂધ, આપવત્સને દહિ, અર્યમાને રતાંદળી. દૂધ અને સાકર, (૩૨) સાવિત્રને લાડુ, સવિતાને પુડા ગોળ અને ઘી, વિવસ્વાનને ઘી, દૂધ અને લાપ્સી, ઇંદ્રને પુષ્પની માળા, તથા ઇંદ્રજયને ચંપાનું ફૂલ તથા મૈત્રને ઘી અને દૂધ, રૂદ્રને ગુગળનો ધૂપ અને કપુરાદિ સુગંધિત પદાર્થો અથવા ફળો. (૩૩) રૂદ્રદાસને રાંધેલું અન્ન, પૃથ્વીધરને રત્નની માળા, બ્રહ્માને દૂધવાળી ગાય અને અમૃતનો ઘડો (દૂધે ભરેલો ઘડો) એ રીતે સર્વ દેવોને બલિદાન આપવું તે સાથે સર્વ દેવોને સુવર્ણ પણ મુકવું જોઇએ. (૩૪) ચરકીને મદિરા અને માંસવાળું હાડકું, વિદારિકાને હળદરવડે પીળો કરેલો ભાત, પુતનાને રૂધિર અને ભાત, પાપાને મદિરા અને માછલાં. (૩૫) પિલિપિચ્છાને રાંધેલું માંસ, જૂંભાને તાજું માંસ, સ્કંદાને મદિરા સાથે માંસ અને અર્યમાને બાફેલા માંસવાળું હાડકું આપવું, એ રીતે પુર્વાદિ ચારે દિશાઓમાં બહારના ભાગે રહેલા ચાર દેવો છે એમ સમજવું (૩૬),

उपजाति.

यःपूजयेद्वास्तुमनन्यभक्त्यानतस्यदुःखंभवतीहकिंचित् ॥
जीवत्यसौवर्षशतंसुखेनस्वर्गेनरस्तिष्ठतिकल्पमेकम् ॥ ३७ ॥

इति श्री वास्तुसारे राजवल्लभे वास्तुप्रकरणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

અર્થ:—જે પુરુષ અસાધારણ ભક્તિવડે [1]વાસ્તુદેવને પૂજે છે, તેને આ લોકમાં કોઇ પ્રકારનું દુઃખ થાય નહિ. એટલું જ નહિ પણ તે સો (૧૦૦) વર્ષ પર્યંત સુખે જીવે અને ત્યાર પછી એક કલ્પ પર્યંત તે સ્વર્ગમાં રહે છે. ૩૭

---

૧ વાસ્તુદેવનું પૂજન કરતાં તેના શરીરના જુદા જુદા વિભાગો ઉપર સ્થાપવામાં આવતા પ્રથમ દેવોને બળિદાનમાં, માંસ અને મદિરાદિની તરેહવાર વસ્તુઓ આપવાનું જણાવ્યું છે. તે પ્રમાણે વર્તમાન કાળમાં કોઇ આપતું નથી, તેમજ વાસ્તુનું પૂજન પણ કરતા નથી, તેથીજ મકાનોથી તેમાં રહેનાર અને ઘર બાંધનાર મનુષ્યો સુખી થતા નથી, એવું કેટલીક ઠેકાણે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે એમ શિલ્પશાસ્ત્રીઓ કહે છે. અને તે શિલ્પશાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણેજ કહે છે એ વાત ખરી છે. પરંતુ મધ્યસ્થ બુદ્ધિમાન્ પુરુષો ત્યાર પછી એવાં બળિદાનો બંધ કરવાનું કારણ કેટલાક લોકો ખરચની કંજુસી કરવા લાગ્યા, તથા કેટલાક શિલ્પકામ કરનાર ઘરના માલિકોની મરજી સંપાદન કરવા લાગ્યા તેથી તેમ બન્યું હશે. તોપણ રાજાઓએ તો અવશ્ય તેવાં બળિદાનો આપવાં જોઇએ અને બીજા સાધારણ લોકોએ એવી વસ્તુના બદલામાં તેવા ગુણની બીજી વસ્તુવડે વાસ્તુનું પૂજન કરવું જોઇએ જેમકે, હવનમાં બકરાને ઠેકાણે કોળું આપવામાં આવે છે, વળી કેટલાકના કહેવામાં આવે છે કે:—ભારતવર્ષમાં જૈનધર્મનો અતિ પ્રબોધ થયો જેથી જોઇએ તે કરતાં ઉલટી રીતે વાસ્તુપૂજન થવા લાગ્યાં. એટલુંજ નહિ, પણ કેટલાક ઉછરેલા સાધર્મિઓએ મિથ્યાત્વિના દેવોને પૂજવા નહિ એવી વાતો સમજાવી વાસ્તુપૂજન પણ કરવા દીધું નહિ; અર્થાત્ વાસ્તુની દરકાર પણ રાખે નહિ. પરંતુ વાસ્તુપૂજન કરવાની મના જૈનાચાર્યોએ કરેલી જ નથી; પણ વાસ્તુના રૂપનો ફેર હોય તો તે પણ શાસ્ત્રકારોએ જ બતાવેલો છે; માટે ઉત્તમ વસ્તુમાં રહેલા ગુણો તે વસ્તુના ગુણોવાળી વસ્તુવડે વાસ્તુપૂજન તો અવશ્ય કરવું જ જોઇએ. અગર એમ તો કહેવું જ પડશે કે મદ્ય માંસાદિવડે વાસ્તુના દેવોનું પૂજન કરવાનું કામ હલકીઓનું છે. ત્યારે ઉત્તમ જાતિના મનુષ્યોએ ઉત્તમ વસ્તુના બળિદાનોવડે (ફળ, પુષ્પ અને અન્નના ઉત્તમ પદાર્થોવડે) વાસ્તુપૂજન કેમ ન કરવું! અવશ્ય કરવું જોઇએ. અને વાસ્તુપૂજન કરવા માટે જૈનાચાર્યોએ મના કરેલી નથી, એ બાબતની સાબીતીમાં જૈન ધર્મના મુખ્ય સૂત્ર ગણાતાંમાં આવેલ "જંબુદ્વિપપન્નત્તિ" વિષે લખે છે તે સૂત્રનો શ્લોક વાંચો

पत्तामोत्तिपदेसुतत्थेसुथेववत्थुसत्तेसुगुणआणपत्तेदिपविदिण्णुवणवाल्योसा
पदेसपाजमिग्वादिवादिकिरस्सहवहूपनिरूपणे ॥ रत्नमालाभाष्ये ॥

આ વખતમાં વસનાર શિલ્પશાસ્ત્રીઓનું બાહુ જોર અને વિદ્વાનપણું હશે તે વખત વિચારતાં દેશોમાં થતાં શિલ્પ કામોમાં આવો વ્યવહાર થાય છે કે નહિ? તે જાણવામાં નથી.

राजवल्लभ.

अध्याय ३ जो.

शार्दूलविक्रीडित.

आयर्क्षव्ययतारकांशकविधूनराशिंगृहाद्येतथा
धान्यंसौख्ययशोभिवृद्धिरधिकायस्मादतःयथ्यते ॥
आयास्तुध्वजधूमसिंहशुनकागोरासभेभाःक्रमात्
ध्वांक्षस्त्वष्टमआयकेषुविषमाःश्रेष्ठाःसुराणांगृहे ॥ १ ॥

અર્થ:—ગૃહાદિકો વિષે આય, ઋક્ષ, વ્યય, તારા, અંશ, ચંદ્ર અને રાશિની રીત બતાવીએ છીએ. કારણકે, તેઓ શ્રેષ્ઠ આવ્યેથી ધાન્ય, સુખ અને યશની અધિક વૃદ્ધિ થાય માટે પ્રથમ આય વિષે કહિએ છીએ.

પ્રથમ ધ્વજ આય ૧, બીજો ધૂમ ૨, સિંહ ૩, શ્વાન ૪, વૃષ ૫, ગર્દભ ૬, ગજ ૭, અને ધ્વાંક્ષ ૮ આઠમો આય છે. તે આયોમાં પહેલો ૧. ત્રીજો ૩, પાંચમો ૫. અને સાતમો ૭, એટલા આયો દેવમંદિર વિષે શ્રેષ્ઠ છે એમ જાણવું. ૧

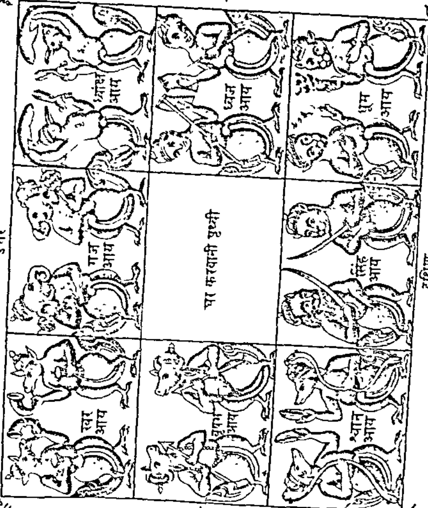
मानंदेवगृहादिभूपसदनेशास्त्रोक्तहस्तेनतत्
गेहेकर्मकरस्यनाथकरतःस्यात्रैणछाद्येगृहे ॥
आयोदंडकरांगुलादिमपितोहस्तांगुलैरंशतः
क्षेत्रस्त्राप्यनुमानतोपिनगरेदंडेनमानंपुरे ॥ २ ॥

અર્થ:—દેવમંદિર અને રાજઘર વિષે શાસ્ત્રમાં કહેલા હાથે માપ કરવું તથા સાધારણ લોકોના ઘરોનું માપ શિલ્પના હાથે કરવું; પણ ઘાસવડે છાજેલું હોય અર્થાત્ ઘાસ, પાંદડાં અને એવાં બીજાં તૃણોવડે ઘર છાઈ રહેનારા ગરીબ લોકોના ઘરનું માપ ઘરધણીના હાથનું કરવું કહ્યું છે.

ઘર કરવાની ભૂમિને હાથ આંગુળ અને જવથી માપી તે ભૂમિનું ક્ષેત્રફળ કાઢી હાથ, આંગુળ અને જવની ગણતરી પ્રમાણે આય મેળવવો; પણ નગર અને પુરનું માપ દંડવડે કરવું કહ્યું છે એમ સમજવું. ૨

राजवल्लभ अध्याय ३.

आ नीचे आयोना बेवे रूपो बनाव्यां छे तेमां एक स्त्री अने बीजो पुरुष छे

શાલિની.

आयःकल्प्योहस्तमेयःपरेष्वक्षेत्रमात्राभिर्मितेमातृकाभिः ॥
मध्येपर्यंकासनेमंदिरेचदेवागारेमंडपेभित्तिवाह्ये ॥ ३ ॥

અર્થ —હાથ અને આંગુળો માપી લેનું ક્ષેત્રફળ કાઢયા પછી હાથ અને આંગુળો પ્રમાણે આય કલ્પવો કહ્યા છે પણ ખાટલો અથવા પલંગની બે ઈસો અને બે ઉપળા મળી આને માપવા ન હોતાં ફક્ત મધ્યનો ગાળો ધારી આય લાવવો અને તેજ રીતે ઘરના જે દ્વાર ઓટ ગોખલા અને પછીત એ ચારના ભીંતડાં માપવાં ન હોતાં એ ચારેના અંતરનું અર્થાત્ એ ચારના મધ્યે રહેલા ગાળાનું માપ લઈ આય લાવવો, પણ દેવમંદિર અને મંડપની બહારની કુરસીથી અર્થાત્ ચારે તરફની ભીંતના ઓસારો સહિત (જમીન અને પાયાઓમાં દબાય તે છુટક માપવા લેવાનું કહ્યું છે) માપતાં ગણી આય લાવવો. ૩

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

छत्रेदेवगृहेद्विजस्यभवनेस्याद्वेदिकायांजले
विस्तारोच्छ्रयवस्त्रभूषणमखागारेषुशस्तोध्वजः ॥
धूमोवन्ह्युपजीविनामपिगृहेकुंडेचहोमोद्भवे
सिंहद्वारनृपालयेब्जनिचयेसिंहश्चसिंहासने ॥ ४ ॥

અર્થ:—[1]છત્ર, દેવમંદિર, બ્રાહ્મણનું ઘર, વેદિકા, જળાશય, વસ્ત્રોના વિસ્તાર, દોરીઓની ઉંચાઈ, વસ્ત્ર, આભૂષણ અને યજ્ઞશાળા એટલે ઠેકાણે ધ્વજ આય લેઈ છે. તથા અગ્નિવડે ગુજરનારના ઘરમાં અને હોમનાકુંડ વિષે ધૂમ્ર આય લેઈ છે, અને [3]સિંહદ્વારમાં, રાજઘરમાં, શસ્ત્રોમાં અને સિંહાસનમાં એટલે ઠેકાણે સિંહ આય લેઈ છે. ૪

---

૧ છત્ર અને તેવા બીજા નાના પ્રકારોમાં વિષે ગજ અને આંગુળોનું માપ લેવાય નહિ તો આયુધ, છત્ર, ધ્વજ, દીપ અને વાહનની આકૃતિવડે માપ લેવું અને આય મેળવવો. કારણ કે દીપ આદિ રત્નોનું માપ આંગુળેથી થાય નહિ.

૨ ઘર કરવાની જમીનનેજ ક્ષેત્ર કહેવાય છે એમ નથી, પણ પલંગ, બાજઠ, સિંહાસન એ વગેરે વસ્તુનું જે કાંઈ કરવું હોય તે વસ્તુને પણ ક્ષેત્ર કહેવાય છે.

૩ કિલ્લાના દરવાજાઓ, રાજના દરબારનો દરવાજો અને રાજના મહેલનો દરવાજો એ વગેરે સિંહદ્વાર છે, તે સિંહદ્વારની હકીકત આગળ કહેવામાં આવશે.

चांडालेश्वुनकोविशांचवृषभोहर्म्येहयानांहितो
वाणिज्येधनभोजनस्यभवनेधांवाद्यगेहेखरः ॥
वादित्रेखरजीविनामपिगृहेशूद्रेगजोयोज्यते
यानेस्त्रीगृहवाहनेचशयनेशस्तोगृहेहस्तिनाम् ॥ ५ ॥

અર્થ:—ચાંડાળના ઘર વિષે શ્વાન આય શ્રેષ્ઠ છે તથા વાણિયાના ઘર વિષે, અશ્વશાળા વિષે, વ્યાપારીની દુકાન વિષે, લાકડાં ભરવાના ઘર વિષે, અને ભોજનશાળા વિષે વૃષ આય શ્રેષ્ઠ છે, તથા વાદિત્રોના ઘર વિષે અને ગધેડાં વડે જેની આજીવિકા ચાલતી હોય તેના ઘરમ. ખર આય શ્રેષ્ઠ છે, તથા શૂદ્રના ઘર વિષે, યાન અથવા પાલખી વિષે, સ્ત્રીઓના ઘર વિષે, વાહન વિષે, (રથ ગાડી ગાડાં વગેરે વિષે) શય્યા (ખાટલો પલંગ કે કોચ) વિષે, અને ગજશાળા વિષે, એટલે ઠેકાણે ગજ આય શ્રેષ્ઠ છે. ૫

ध्वांक्षःशिल्पितपस्विनांहितकरस्तेषांमुखंनामवत्
ध्वांक्षःकाकमुखोविडालवदनोधूमोध्वजोमानुषः ॥
सर्वेपक्षिपदाहरेरिवगलाहस्तानरस्येवतत्
प्राच्यासृष्टिगताक्रमेणपतयोह्यष्टौचतेसन्मुखाः ॥ ६ ॥

અર્થ:—શિલ્પિના ઘર વિષે અને તપસ્વિના સ્થાન વિષે ધ્વાંક્ષ આય સુખકારી છે. એ રીતે બતાવેલાં આઠે આયોનાં મુખો પોતપોતાના નામો જેવાં છે, પણ વિશેષ કરી ધ્વાંક્ષ આયનું મુખ કાગડાના મુખ જેવું છે, તથા ધૂમ આયનું મુખ બિલાડાના મુખ જેવું છે, અને ધ્વજ આયનું મુખ મનુષ્યના મુખ જેવું છે. પરંતુ સર્વ આયોના પગ તો પક્ષીઓના પગ જેવા છે, તથા તેમનાં ગળાં સિંહના જેવાં છે અને આયોના હાથો તો મનુષ્યના હાથો જેવા છે. એ આયો પૂર્વ, અગ્નિ, દક્ષિણ, નૈર્ઋત, પશ્ચિમ, વાયવ્ય, ઉત્તર અને ઈશાન. એ અનુક્રમે આઠે દિશાઓના સ્વામી આઠ આયો છે. તે [૪]સૃષ્ટિ માર્ગે છે, એટલે જે દિશાનો સ્વામિ જે આય છે તે દિશા સામે તે આયનું મુખ છે એમ સમજવું. ૬

૪ ધ્વજ આય પૂર્વનો સ્વામી છે તેથી તેનું મુખ તે દિશામાં સમજવું, ધૂમનું અગ્નિ કોણે મુખ છે, સિંહનું મુખ દક્ષિણે, શ્વાનનું નૈર્ઋત્યે, વૃષનું પશ્ચિમે, ગર્દભનું વાયવ્યે, ગજનું ઉત્તરે અને ધ્વાંક્ષનું મુખ ઈશાન કોણ સામે છે.

देयाःसिंहगजध्वजादिवृषभाःसिंहध्वजौकुंजरे
सिंहोवेध्वजइप्यतेनवृषभोन्यत्रापिदेयोबुधैः ॥
सिंहश्चेभवृपेगृहेमृतिकरस्त्वायश्चवक्रंगृहं
तस्मिन्नेवचवामदक्षिणदिशाद्वारस्यआयःशुभः ॥ ७ ॥

અર્થઃ—પહેલી ભૂમિમાં વૃષઆય દેવો, તથા બીજી ભૂમિમાં સિંહ આય દેવો અથવા ગજ આય દેવો અથવા ધ્વજ આય દેવો. આય આપનાર સૂત્રધારે યાદ રાખવાનું છે કે–"ગજ આય ઉપર સિંહ આય અથવા ધ્વજ આય દેવો, તેમજ સિંહ આય ઉપર ધ્વજ આય દેવો" પણ ડાહ્યા મનુષ્યે કોઈપણ આય ઉપર વૃષ આય લાવવો નહિ, કદાચ ઘર વિષે સિંહ આય ઉપર ગજ આય અથવા વૃષ આય આવે તો તે મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરાવે અને ઘરનું દ્વાર આયના સામે હોય તો તે શુભ છે તેમજ ઘરથી જમણી તરફ અથવા ડાબી તરફ આય આવે તો તે પણ શ્રેષ્ઠ છે. ૭

व्यासेदैर्घ्यगुणेष्टभिर्विभजितेशेषोध्वजाद्यायको
ऽष्टघ्नेतद्गुणितेचधिष्ण्यभजितेस्याद्दृक्षमश्वादिकम् ॥
नक्षत्रेवसुभिर्व्ययेविभजितेहीनस्तुलक्ष्मीप्रदः
तुल्यायश्चपिशाचकोध्वजमृतेसंवर्द्धितोराक्षसः ॥ ८ ॥

અર્થઃ—ઘર કરવાની જમીન અથવા ક્ષેત્રનો વિસ્તાર અથવા પહોળાઇ જેટલા ગજ હોય તેટલાને બે ની લંબાઇના ગજો સાથે ગુણતાં જે પિંડ આવે (ક્ષેત્રફળનો જેટલો અંક આવે. તે પિંડને આઠે ભાગતાં શેષ જે રહે તે "ધ્વજાદિ" આઠ આય સમજવા, ત્યારપછી ગુણેલા પિંડને (ક્ષેત્રની પહોળાઇ સાથે લંબાઇને ગુણતા જે અંક આવ્યો હોય તેને) આઠે ભાગતાં જે અંક આવે તે અંકને સત્યાવિશે (૨૭) ભાગતાં શેષ જે રહે તે "અશ્વિન્યાદિ" નક્ષત્ર જાણવું, અને એ જે નક્ષાત્ર આવ્યું હોય તે નક્ષત્રનો અંક આઠે ભાગતાં શેષ જે રહે તે "વ્યય" જાણવો. તે વ્યયનો અંક આયના અંકથી ઓછો આવે તો લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ કરાવે, પણ આયનો અંક અને વ્યયનો અંક સમ આવે અર્થાત્ ઓછો કે વધારે ન આવે તો તેને પિશાચ જાણવો, અને ધ્વજ આય વિના બીજા આયોના અંકથી વ્યયનો અંક વધારે આવે તો તે રાક્ષસ સમજવો. ૮

तन्मूलेव्ययहर्म्यनामसहितेभक्तेत्रिभिस्त्वंशकः
स्यादिंद्रोयमभूपतिक्रमवशाद्देवेसुरेंद्रोहितः ॥
वेद्यामेपयमस्तुपण्यभवनेनागेतथाभैरवे
राजांशोगजवाजियाननगरेराजालयेमंदिरे ॥ ९ ॥

અર્થઃ—મૂળ રાશિનો જે અંક હોય તે અંકમાં આવેલા વ્યયનો અંક મેળવવો, તેમજ ધ્રુવાદિક ઘરોમાંનું જે ઘર હોય તે ઘરના નામના જેટલા અક્ષરો હોય તેટલો અંક પણ તેમાંજ મેળવવો. એ ત્રણે બાબતો એકત્ર કરતાં જે અંક અથવા જેટલો સરવાળો થાય તેટલાને ત્રણે ભાગતાં શેષ જો એક (૧) વધે તો તે "ઇંદ્રાંશ" કહેવાય, તથા બે (૨) વધે તો તે "યમાંશ" કહેવાય અને ત્રણ (૩) અથવા શુન્ય વધે તો તે "રાજાંશ" કહેવાય. એ ત્રણ અંશોમાંનો ઇંદ્રાંશ તો દેવાલય અને વેદિકામાં શ્રેષ્ઠ છે, તથા યમાંશ દુકાન વિષે, નાગદેવના વિષે અને ભૈરવ વિષે શ્રેષ્ઠ છે, તથા ગજશાળામાં, અશ્વશાળામાં, યાનમાં, નગરમાં રાજાના ઘરમાં અને બીજા સાધારણ લોકોના ઘરો વિષે રાજાંશ શ્રેષ્ઠ છે. ૯

इंद्रवज्रा.

यावद्गृहर्क्षंगणयेत्स्वधिष्ण्यात्ताराविभक्तेनवभिश्चशेषा ॥
बुधैस्तृतीयासकलेपुवर्ज्यायांपंचमीसप्तमिकानशस्ता ॥ १० ॥

અર્થઃ—ઘરધણીના જન્મનું જે નક્ષત્ર હોય તે નક્ષત્રથી ઘરનું જે નક્ષત્ર આવ્યું હોય તે નક્ષત્ર સુધી ગણતાં જેટલો અંક આવે તેટલા અંકને નવે [૯] ભાગતાં શેષ જે રહે તેટલામી* તારા સમજવી; એ તારાઓમાંથી ત્રીજી તારા આવે તો તેને સર્વ કામમાં ડાહ્યા મનુષ્યે ત્યાગવી કહી છે. તેજ રીતે પંચમી અને સાતમી તારા પણ સારી નથી અને બાકી રહેલી તારાઓમાં પહેલી ૧ બીજી ૨ ચોથી ૪ છઠ્ઠી ૬ આઠમી ૮ અને નવમી ૯. એટલી તારાઓમાંથી જમે તે તારા આવે તો તે શ્રેષ્ઠ છે. •

---

* શાંતા ૧ મનોહરા ૨ ક્રૂરા ૩ વિજયા ૪ કુલોદ્ભવા; } નામ્યંશ?
પદ્મિની ૬ રાક્ષસી ૭ ભાવા ૮ આનંદા ૯ નવમી મૂતા. ૭૭ }

અર્થઃ—[illegible] ૧ [illegible] ૪ કુલોદ્ભવા ૫ પદ્મિની ૬ રાક્ષસી ૭
[illegible] ૮ અને આનંદ ૯ એ [illegible] છે. ૭૭

शांताच्चमनोहराक्रूरा । विजयाचकुलोद्भवा ॥
पद्मिनीराक्षसी भावा ॥ आनंदानवमीस्मृता. ४८

એ [illegible] છે.

शार्दूलविक्रीडित.

धिष्ण्यानीहचससससक्रमतोवह्नेस्तुपूर्वादितः
सृष्ट्यातानिभवंतियत्रगृहभंतत्रैवचंद्रोभवेत् ॥
हानिंपृष्ठगतःकरोतिपुरतस्त्वायुःक्षयंचंद्रमाः
पार्श्वेदक्षिणवामकेशुभकरोऽग्रेदेवभूपालये ॥ ११ ॥

અર્થઃ—કૃત્તિકાદિથી સાત નક્ષત્રો પૂર્વદિશામાં સ્થાપન કરવાં અથવા કલ્પવાં.

ટીપ્પણુઃ વ્યય એટલે-ખરચ એ બાબતની સમજણ એવી છે કે, ઘર કરવાનો આરંભ કરતા પહેલાં ઘરના કામમાં જે ખરચ કરવું ધાર્યું હોય તે ધારવા પ્રમાણે ન થતાં વધારે અથવા ઓછું ખરચ થવાનું કારણ આયના અંકથી વ્યયનો અંક ઓછો આવે તો ઓછું ખરચ થાય અને આયના અંકથી વ્યયનો અંક વધારે આવે તો વધારે ખરચ થાય, એ વાત પ્રથમ બતાવવામાં આવી છે. તે લક્ષમાં રાખી ગમે તે પ્રકારે ગણી વ્યયનો અંક આયના અંકથી ઓછો લાવવો એ સારૂં છે.

હવે જે અંકનું નક્ષત્ર આવ્યું હોય (૨૬) તે અંકને આઠે ભાગતાં ૨૬÷૮ શેષ ૨ આવે તો તે બીજો વ્યય સમજવો. તે વ્યય મિશ્ર છે. વળી અંશ લાવવાની એવી રીત છે કે,—

મૂળ રાશિ (૨૬) એટલે જે નક્ષત્ર આવ્યું હોય તે નક્ષત્રમાં વ્યયનો આવેલો અંક મેળવતાં (મૂળ રાશિ ૨૬ અને વ્યય ૨) ૨૮ અઠ્ઠાવીશ થાય અને ધ્રુવાદિક ઘરોમાંથી જે નામનું ઘર ઉત્પન્ન થયું હોય તે ઘરના નામના જેટલા અક્ષરો હોય તેટલા અંક પ્રથમ થએલા (૨૮) અંકમાં મેળવવા, "મનોરમ" ઘરના ચાર અક્ષર છે તે મેળવતાં બત્રીશ (૩૨) થાય તેને ત્રણે ભાગતાં શેષ એક (૧) વધે તો તે ઇંદ્રાંશ થયો જાણવો. તથા બે (૨) વધે તો યમાંશ અને ત્રણ (૩) વધે અથવા પૂર્ણ એટલે શૂન્ય આવે તો તે રાજાંશ થયો એમ જાણવું.

જુઓ મૂળ રાશિનો અંક ૨૬+૨=૨૮+ =૩૨÷૩=શેષ=૨ બે આવ્યા. એ બે યમાંશ આવે છે એટલે તે અંશ સારો નથી માટે ઘર કરવાના આરંભ ઉપર બતાવેલી રીતોમાં પ્રથમ બાબતથી જ ફેરફાર કરતાં સારી રીત આવે તેમ કરવું. કદાચ ઘરની જમીનનો કાંઇ ભાગ વધારવો ઘટાડવો પડે તો તેમ કરવું.

ઉદાહરણ.

ઘર કરવાની જમીન ઓગણત્રીશ ગજ (૨૯) અને અગિયાર (૧૧) આંગળ અથવા તસુઓ તે લાંબી છે એમ માનો અને તેના આંગળ કરો એટલે નવસેં ને સુડતાળીશ (૯૪૭) આંગળ થયા તથા તે જમીનનો વિસ્તાર (પહોળાઇ) નવ ગજ (૯) અને પાંચ આંગળ છે તેના આંગળ કરો એટલે બસેંને એકવીશ (૨૨૧) થયા. એ લંબાઇ અને પહોળાઇની બન્ને રકમોને ૯૪૭×૨૨૧ ગુણતાં બે લાખ નવ હજાર બસેં અને સત્યાશી આંગળ ક્ષેત્રફળ આવ્યું. ૨૦૯૨૮૭ એ ક્ષેત્રફળને આઠે ભાગતાં ૨૦૯૨૮૭÷૮ શેષ સાત (૭) રહેશે માટે સમજવું કે સાતમો ગજઆય આવ્યો, ત્યાર પછી નક્ષત્ર લાવવાની રીત એવી છે કે:—

તથા મઘાદિ સાત નક્ષત્રો દક્ષિણમાં, તથા અનુરાધાદિ સાત નક્ષત્રો પશ્ચિમમાં, અને ધનિષ્ઠાદિ સાત નક્ષત્રો ઉત્તર દિશામાં સ્થાપવાં અથવા કલ્પવાં.

એ રીતે દિશાઓનો અનુક્રમ લઇ નક્ષત્રોના અનુક્રમે દરેક દિશાના ભાગે સાત નક્ષત્રો સ્થાપન કરતાં ઘરનું ઉત્પન્ન થએલું નક્ષત્ર જે દિશામાં આવે તે દિશામાં ચંદ્ર છે એમ સમજવું. પણ તે ચંદ્ર ઘરની પાછળ આવે તો હાનિ કરે; તથા ઘરના સામે આવે તો ઘરના આયુષનો ક્ષય કરે; અને ઘરની જમણી તરફ અથવા ડાબી તરફ આવે તો, તે શ્રેષ્ઠ છે. દેવમંદિર અને રાજાના ઘરની સામે ચંદ્ર આવે તો તે પણ સારો છે. ૧૧

प्रीतिःस्यात्समसप्तमीचदशमीचैकादशीशोभनाः
दारिद्र्यंयुगलाकरोतिमरणंषष्ठीकलिंपंचमी ॥
मेषोश्विन्नितयेहरिस्तुपितृभाचापंत्रयेमूलतः
शेषैस्युर्नवराशयःपरमतेनंदांशकैस्तेपृथक् ॥ १२ ॥

અર્થઃ—ઘરધણીની રાશિથી ઘરની રાશિ સાતમી આવે તો તે પ્રીતિ કરે, તથા દશમી અથવા ચોથી રાશિ આવે તો તે પણ સારી છે અગિયારમી અથવા ત્રીજી રાશિ આવે તો તે પણ સારી છે, પરંતુ ઘરધણીની રાશિથી ઘરની બીજી અથવા બારમી રાશિ આવે તો તે દરિદ્રી કરે, તથા છઠ્ઠી અથવા આઠમી રાશિ આવે તો તે મરણ પ્રાપ્ત કરાવે અને ઘરધણીની રાશિથી ઘરની રાશિ પાંચમી અથવા નવમી આવે તો તે કલેશ ઉત્પન્ન કરાવે.

ઉપર કહેલી રાશિઓની ગણતરી એવી રીતે છે કે—અશ્વિન્યાદિ ત્રણ નક્ષત્રો ઘરનાં આવે તો તેની મેષ રાશિ થાય, મઘાદિ ત્રણ નક્ષત્રો ઘરનાં આવે તો તે સિંહ રાશિ થાય, મૃગાદિ ત્રણ નક્ષત્રો ઘરનાં આવે તો તે ધનરાશિ થાય અને બાકી રહેલી નવ રાશિઓ જે છે, તે દરેક રાશિ બે બે નક્ષત્રોના છે, પણ જ્યોતિષશાસ્ત્રના મત પ્રમાણે તો નક્ષત્રના *નવ ચરણની એક

[illegible] અને પંચાણના આંકોને ગણતાં [illegible] (૨૦૬૨૮૭) [illegible] (૨૭) [illegible] ૨૦ ૨૮૭૪૮=૧૬૭૮૨૬૬ [illegible] ૧૧૭૪૨૬૬+૨૦=૬૪ ૨૧ [illegible] અશ્વિન્યાદિથી ગણતાં [illegible] અને નક્ષત્ર ગણી લાવવાનું કહ્યું છે.

* [illegible]

રાશિ થાય છે. તે રાશિઓ ઘર વિષે લેવાતી નથી પણ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે જ્યોતિષના મત પ્રમાણે ઘરધણીની રાશિ લેવાની કહી છે. ૧૨

भौमौवृश्चिकमेषयोर्वृषतुलेशुक्रस्ययुग्मस्त्रियौ ।
चांद्रेरात्रियुगंचकर्कसदनंचंद्रस्यसिंहोरवेः ॥
जीवोमीनधनुःपतिर्मृगघटौमंदस्यचोक्तंगृहं
मित्राण्यर्ककुजेंदुदेवगुरवोऽन्येवैरिणस्तेमिथः ॥ १३ ॥

અર્થઃ—વૃશ્ચિક અને મેષનો સ્વામી મંગળ છે, વૃષ અને તુળાનો સ્વામી શુક્ર છે, મિથુન અને કન્યાનો સ્વામી બુધ છે, કર્કનો સ્વામી ચંદ્રમા છે, સિંહનો સ્વામી સૂર્ય છે, મીન અને ધનનો સ્વામી બૃહસ્પતિ છે અને મકર ને કુંભનો સ્વામી શનૈશ્વર છે.

એ રીતે રાશિના સ્વામી કહ્યા છે, તેમાં સૂર્ય, મંગળ, ચંદ્ર અને બૃહસ્પતિ એ ચારે પરસ્પરમાં મિત્રો સમજવા, તથા [1]બુધ, શુક્ર, શનૈશ્વર અને રાહુ એ ચારે પ્રથમના ચારના (સૂર્ય, મંગળ, ચંદ્ર અને બૃહસ્પતિના) વૈરી છે એમ સમજવું. ૧૩

એક ભાગ મળી નવ ભાગ થાય, તે ભાગને ચરણ અથવા પદ કહેવામાં આવે છે, તે નવ ચરણમાં સવાબે નક્ષત્રો થાય એમ જ્યોતિષનો મત છે, પણ શિલ્પશાસ્ત્રના મત પ્રમાણે તો એક રાશિ એ નક્ષત્રની ગણાય છે અને જ્યોતિષ પ્રમાણે સવાબે નક્ષત્રની એક રાશિ ગણાય છે.

૧ બુધ ચંદ્રમાનો વૈરી છે એમ આ ગ્રંથકર્તાનું બતાવવું છે; પણ શ્લોકના અર્થ પ્રમાણે કોણ કોનો શત્રુ છે ? તથા કોણ કોના મિત્ર છે ? એ વાતનો સ્પષ્ટ ખુલાસો નથી એટલે વાંચનારાને તુર્ત સમજણ પડવા હરકત પડશે, માટે સ્પષ્ટ સમજવા જ્યોતિષનો આધાર આપવો અગત્યનો છે. કારણ કે, શિલ્પકામ કરનારને મહેરો મેળવતાં સંશય રહે નહિ.

मुहुर्तचिंतामणीविवाहप्रकरणे.

शार्दूलविक्रीडित.

मित्राणिद्युमणेःकुजेज्यशशिनःशुक्रार्कजौवैरिणौ
सौम्यश्चास्यसमोविधोर्बुधरवीमित्रेनचास्यद्विषत् ॥
शेषाश्चास्यसमाः कुजस्यसुहृदश्चंद्रेज्यसूर्याबुधः
शत्रुःशुक्रशनीसमौचशशभृत्सूनोःसिताहस्करौ ॥ २७ ॥
मित्रेचास्यरिपुःशशीगुरुशनिक्ष्माजाःसमागीष्पतेः
मित्राण्यर्ककुजेंदवोबुधसितौशत्रूसमःसूर्यजः ॥
मित्रेसौम्यशनीकवेःशशिरवीशत्रूकुजेज्यौसमौ
मित्रेशुक्रबुधौशनेःशशिरविक्ष्माजाद्विषोऽन्यःसमः ॥ २८ ॥

અર્થઃ—મંગળ, બૃહસ્પતિ અને ચંદ્ર એ ત્રણે સૂર્યના મિત્રો છે તથા શુક્ર અને શની

देवर्क्षंश्रुतिपुष्यतोऽश्विभमृगंमैत्रानिलंपौष्णभं
हस्तादित्यमथोनुरंतकविधेःपूर्वोत्तरारुद्रभम् ॥
रत्योमूलविशाखिकाग्निपितृमंचित्राधनिष्ठाद्वयं
ज्येष्ठाश्लेषमपीहदैत्यमनुजेर्मृत्युस्तुदेवैःकलिः ॥ १४ ॥

અર્થઃ—શ્રવણ, પુષ્ય, અશ્વિની, મૃગશિર, અનુરાધા, સ્વાંતિ, રેવતી, હસ્ત અને પુનર્વસુ. એ નવ નક્ષત્રો દેવ ગણનાં છે. તથા ભરણી, રોહણી, પૂર્વાફાલ્ગુની, પૂર્વાષાઢા, પૂર્વાભાદ્રપદ, ઉત્તરાફાલ્ગુની, ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરાભાદ્રપદ, અને આર્દ્રા એ નવ નક્ષત્રો મનુષ્ય ગણનાં જાણવાં. તથા મૂળ, વિશાખા કૃત્તિકા, મઘા, ચિત્રા, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, જ્યેષ્ઠા અને અશ્લેષા એ નવ નક્ષત્રો રાક્ષસ ગણનાં છે એમ સમજવું માટે—

ઘરનું નક્ષત્ર જો દેવ અથવા રાક્ષસ ગણનું હોય અને ઘરધણીનું નક્ષત્ર મનુષ્ય ગણનું હોય અથવા ઘરનું નક્ષત્ર મનુષ્ય ગણનું હોય અને ઘરધણીનું નક્ષત્ર રાક્ષસ ગણનું હોય તો તે ઘરધણીનું મૃત્યુ કરે (મનુષ્ય અને રાક્ષસ એ

એ બન્ને ચંદ્રના શત્રુ છે; અને બુધ સૂર્યને સમ છે (શત્રુ નહિ અને મિત્ર પણ નહિ.) "બુધ અને સૂર્ય એ બન્ને ચંદ્રને મિત્ર છે" પણ ચંદ્રનો શત્રુ કોઇ નથી. વળી બાકીના જે મંગળ, શુક્ર, ગુરૂ અને શનૈશ્ચર એ ચાર ચંદ્રને સમ છે તથા ચંદ્ર, બૃહસ્પતિ અને સૂર્ય એ ત્રણે મંગળના મિત્ર છે; પણ બુધ તો મંગળનો શત્રુ છે. શુક્ર અને શનૈશ્ચર એ બે મંગળને સમ છે અને શુક્ર તથા સૂર્ય એ બે બુધના મિત્ર છે.

બુધને શત્રુ ચંદ્ર છે અને ગુરૂ, શનૈશ્ચર અને મંગળ એ ત્રણ બુધને સમ છે, તથા સૂર્ય, મંગળ અને ચંદ્ર ત્રણે બૃહસ્પતિના મિત્ર છે પણ બુધ અને શુક્ર એ બે બૃહસ્પતિના શત્રુ છે, તથા શનૈશ્ચર બૃહસ્પતિને સમ છે બુધ અને શનૈશ્ચર એ બે શુક્રના મિત્ર છે, પણ સૂર્ય અને ચંદ્ર એ બે શુક્રના શત્રુ છે, તથા મંગળ અને બૃહસ્પતિ, એ બે શુક્રને સમ છે તથા શુક્ર અને બુધ એ બે શનૈશ્ચરના મિત્ર છે પણ ચંદ્ર, સૂર્ય અને મંગળ, એ ત્રણે શનૈશ્ચરના શત્રુ છે અને બૃહસ્પતિ તો શનૈશ્ચરને સમ છે એમ જાણવું ૨૮

[illegible] ગ્રંથમાં બુધને ચંદ્રનો મિત્ર [illegible] " " [illegible] સમ વિષમ [illegible] પણ [illegible] નહિ. પણ [illegible] ચંદ્રનો શત્રુ [illegible] મિત્ર અને [illegible] નહિ

જેમાં પરસ્પર વિરોધ ભાવ છે માટે). તથા ઘરનું નક્ષત્ર દેવગણનું હોય અને ઘરધણીનું નક્ષત્ર રાક્ષસ ગણનું હોય અથવા ઘરનું નક્ષત્ર રાક્ષસ ગણનું હોય અને ઘરધણીનું નક્ષત્ર દેવગણનું હોય તો તે કલેશ કરે, માટે એવાં પરસ્પર વિરોધી નક્ષત્રોનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. (હવે શ્રેષ્ઠ નક્ષત્રો કહે છે.)

ઘરનું નક્ષત્ર દેવગણનું હોય અને ઘરધણીનું નક્ષત્ર મનુષ્યગણનું હોય અથવા ઘરનું નક્ષત્ર મનુષ્યગણનું હોય અને ઘરધણીનું નક્ષત્ર દેવગણનું હોય; તેમજ ઘરનું અને ઘરધણીનું એ બન્નેનાં નક્ષત્રો દેવગણનાં હોય અથવા એ બન્નેના નક્ષત્રો મનુષ્યગણનાં હોય તો તે શ્રેષ્ઠ છે. ૧૪

वैरंचोत्तरफाल्गुनीश्वियुगलेस्वातीभरण्योर्द्वयोः
रोहिण्युत्तरपाढयोःश्रुतिपुनर्वस्वोर्विरोधस्तथा ॥
चित्राहस्तभयोश्चपूष्यफणिनोर्ज्येष्ठाविशाखाद्वये
प्रासादेभवनासनेचशयनेनक्षत्रवैरंत्यजेत् ॥ १५ ॥

અર્થઃ—ઉત્તરાફાલ્ગુની અને અશ્વિની એ બન્ને નક્ષત્રોને પરસ્પરમાં વૈર છે, સ્વાતિ અને ભરણી એ બે નક્ષત્રોને વૈર છે, રોહિણી અને ઉત્તરાષાઢા એ બે નક્ષત્રોમાં વૈર છે, શ્રવણ અને પુનર્વસુ એ બે નક્ષત્રોને વૈર છે, ચિત્રા અને હસ્ત એ બે નક્ષત્રોમાં વૈર છે, પુષ્ય અને અશ્લેષા એ બે નક્ષત્રોમાં વૈર છે, જ્યેષ્ઠા અને વિશાખા એ બે નક્ષત્રોને વૈર છે એ રીતે નક્ષત્ર વૈર છે; માટે પ્રાસાદ વિષે, ઘર વિષે, આસન વિષે અને શય્યા વિષે (ખાટલો અથવા પલંગ વગેરે સુઈ રહેવાનાં સાધનો વિષે) ઉપર બતાવેલાં નક્ષત્રવૈર તજવા કહ્યું છે. ૧૫

विप्राकर्कटमीनतौलिरुदितासिंहाजचापान्नृपाः
विट्कन्यामकरोवृषोथवृपलायुग्मंचकुंभस्तुला ॥
वर्णेनोत्तमकामिनीचभवनंप्राज्ञेदधोयत्नतः
श्रेष्ठाद्वादशनंदरागगुणतोविप्रक्रमाद्राशयः ॥ १६ ॥

અર્થઃ—કર્ક, મીન અને વૃશ્ચિક એ ત્રણ રાશિના બ્રાહ્મણવર્ણ જાણવો. સિંહ, મેષ અને ધન એ ત્રણ રાશિનો ક્ષત્રિયવર્ણ જાણવો; કન્યા, મકર અને વૃષ એ ત્રણ રાશિનો વૈશ્યવર્ણ જાણવો, મિથુન, કુંભ અને તુલા એ ત્રણ રાશિનો શૂદ્રવર્ણ જાણવો.

જેમ સ્વામીની રાશિના વર્ણથી સ્ત્રીની રાશિનો વર્ણ ઉત્તમ હોય તો તેવી સ્ત્રીને સ્વામીએ પરણવી નહિ, તેમજ ઘરધણીની રાશિના વર્ણથી ઘરની રાશિના ઉત્તમ વર્ણવાળું ઘર કરવું નહિ, પણ રાશિના બ્રાહ્મણવર્ણવાળાને મીન રાશિનું ઘર કરવું, તથા રાશિના ક્ષત્રિયવર્ણવાળાને ધન રાશિનું ઘર કરવું.

રાશિના વૈશ્યવર્ણવાળાએ કન્યા રાશિનું ઘર કરવું અને રાશિના શૂદ્રવર્ણવાળાએ મિથુન રાશિનું ઘર કરવું. ૧૬

वसंततिलका.

अश्वोऽश्विनीशतभयोर्यमपूर्विहस्ती
छागोग्निपुष्यउरगोऽथविधातृसौम्ये ॥
मूलार्द्रयोःशुनकओतुरहावदित्ये
पूफामघासुमतउंदुरुरेवयोनिः ॥ १७ ॥

અર્થ:—અશ્વિની અને શતભિષા એ બન્ને નક્ષત્રોની અશ્વયોનિ છે એમ જાણવું. ભરણી અને રેવતી એ બે નક્ષત્રોની હસ્તી યોનિ છે. કૃત્તિકા અને પુષ્ય એ બે નક્ષત્રોની [1]છાગયોનિ છે. રોહિણી અને મૃગશિર એ બે નક્ષત્રોની સર્પયોનિ છે. મૂળ અને આર્દ્રા એ બે નક્ષત્રોની શ્વાનયોનિ છે. અશ્લેષા અને પુનર્વસુ એ બે નક્ષત્રોની માંજારયોનિ છે. પુર્વાફાલ્ગુની અને મઘા એ બે નક્ષત્રોની ઉંદરયોનિ છે એમ સમજવું. ૧૭

शार्दूलविक्रीडित.

गौर्भद्रोत्तरफाल्गुनीत्तउदितास्वातौकरेमाहिषी
व्याघ्रस्त्वार्द्रविशाखयोश्वहरिणोज्येष्टानुराधाभयोः
पूषाढाश्रवणेकपिर्निगदितोविश्वाभिजिन्नाकुलं
पूभायांत्वसुभेमृगेंद्रउदितोवैरंत्यजेल्लोकतः ॥ १८ ॥

અર્થ:—ઉત્તરાભાદ્રપદ અને ઉત્તરાફાલ્ગુની એ બે નક્ષત્રોની ગાયની યોનિ છે, સ્વાતિ અને હસ્ત એ બે નક્ષત્રોની [2]મહિષીયોનિ છે, ચિત્રા અને વિશાખા એ બે નક્ષત્રોની વાઘની યોનિ છે, જ્યેષ્ઠા અને અનુરાધા એ બે નક્ષત્રોની હરણની યોનિ છે, પૂર્વાષાઢા અને શ્રવણ એ બે નક્ષત્રોની વાનરની યોનિ છે. ઉત્તરાષાઢા અને અભિજિત્ એ બે નક્ષત્રોની નકુળ [નોળિયાની] યોનિ છે, અને પૂર્વાભાદ્રપદ ને ધનિષ્ઠા એ બે નક્ષત્રોની સિંહની યોનિ છે, એમ સમજવું. એ રીતે નક્ષત્રની યોનિથી ઉત્પન્ન થયેલું વૈર જો ઘરની જોડે ઘરના ધણીને લોકવ્યવહારે લાગુ પડતું હોય તો તે તજવું. ૧૮

---

૧ છાગ અથવા છાગી નામ ઘેટીનું છે એમ શિલ્પમતે માનેલું છે, પણ અમરકોષના મત પ્રમાણે છાગ નામ બકરીનું છે એ વાતને ટેકો આપનાર ઘેટાં અને બકરાંનું પાલણ કરનાર ભરવાડ તથા રબારી લોકો બકરીને છાગી કહે છે.

૨ મહિષી-ભેંશ.

इंद्रवज्रा.

आयर्क्षताराव्ययमंशकंचह्येकक्रृपरत्वाविभजेत्क्रमेण ॥
तिथ्याचवारेणतथैवलग्नैःशेषैस्तुनान्येत्रभवेयुरंकैः ॥ १९ ॥

અર્થઃ—આયનો અંક, નક્ષત્રનો, તારાનો, વ્યયનો અને અંશકનો એ સર્વ અંકોને એકઠા કરતાં જેટલો અંક થાય તે અંકને પંદર ભાગે ભાગતાં શેષ જે રહે તે ઘરની [તિથિ છે એમ સમજવું, તથા તેજ અંકને [સર્વ અંકોને એકઠા કર્યે એકંદરે જે અંક થયો હોય તેને] સાતે ભાગતાં શેષ જે રહે તે વાર જાણવો અને વળી તેજ અંકને બારે ભાગતાં શેષ જે રહે તે લગ્ન જાણવું. ૧૯

उपजाति.

दैर्घ्यंपृथुत्वेनचताडनीयंतयोर्यदैक्यंपुनरुच्छ्रयेण ॥
शेषोऽधिनाथोवसुभाजितेस्मिन्समःप्रशस्तोविषमस्तुनेव॥२०॥

અર્થઃ—ઘરની લંબાઇ સાથે પહોળાઈને ગુણતાં જે અંક આવે, તે અંકને ઘરની ઉંચાઈના અંક સાથે મેળવી સરવાળો કરતાં, જેટલો અંક આવે તેટલા અંકને આઠે (૮) ભાગતાં, શેષ જે રહે તે ઘરનો અધિપતિ વર્ગ જાણવો. [તેવા આઠ વર્ગો છે.] તે વર્ગોમાંથી બીજો (૨), ચોથો (૪), છઠ્ઠો (૬), આઠમો (૮), વર્ગ, એ ચારમાંથી કોઈપણ વર્ગ આવે તો તે શ્રેષ્ઠ સમજવો; પણ પહેલો (૧), ત્રીજો (૩), પાંચમો ૫), અને સાતમો (૭) એ ચારમાંથી કોઈ પણ વર્ગ આવે તો તે સારો નહિ, એમ જાણવું. ૨૦

वसन्ततिलका.

वर्गाष्टकस्यपतयोगरुडोविडालःसिंहस्तथैवशुनकारगमूषकेणाः॥
*मेषःक्रमेणगादिताःखलुपूर्वतोपियःपंचमःसरिपुरेववुधैर्विवर्ज्यः२१

અર્થઃ—ગરૂડ ૧, બિલાડો ૨, સિંહ ૩, શ્વાન ૪, સર્પ ૫, મૂષક અથવા ઉંદર ૬, મૃગ ૭, અને ઘેટો ૮, એ આઠ વર્ગો પૂર્વદિશાથી અનુક્રમે પશ્ચિમાદિ દિશાઓ અને વિદિશાઓ, [કોણો] મળી આઠના સ્વામી છે, માટે તે ઘરની

* सिंहोऽजखरश्चपरतः पदशाश्च वर्गाः ॥ पाठान्तरम्

આઠ દિશાઓના આઠ સ્વામી સમજવા અને હવે પાઠાંતરથી ઘરના ધણીના વર્ગો સમજવાના તે એવી રીતે કેઃ—

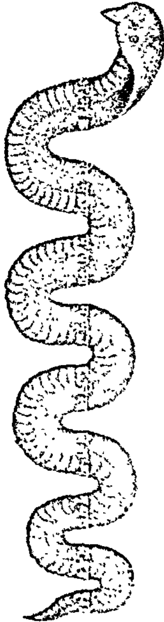
"અ" "ઈ" "ઉ" "એ" એ ચાર અક્ષરોમાંથી ગમે તે અક્ષર ઘરધણીના નામના આદ્યમાં હોય તો તેનો "ગરૂડ" વર્ગ, "ક" "ખ" "ગ" "ઘ" "ઙ" એ પાંચ અક્ષરોમાંથી ગમે તે અક્ષર ઘરધણીના નામના આદ્યે હોય તો તેનો "બિડાલ" વર્ગ છે, "ચ" "છ" "જ" "ઝ" "ઞ" એ પાંચ અક્ષરોમાંથી ગમે તે અક્ષર ઘરધણીના નામના આદ્યે હોય તો તેનો "સિંહ" વર્ગ, "ટ" "ઠ" "ડ" "ઢ" "ણ" એ પાંચમાંથી ગમે તે અક્ષર નામના આદ્યે હોય તો તેનો "શ્વાન" વર્ગ છે, "ત" "થ" "દ" "ધ" "ન" એ પાંચમાંથી ગમે તે અક્ષર નામના આદ્યે હોય તો તેનો "સર્પ વર્ગ છે, "પ" "ફ" "બ" "ભ" "મ" એ પાંચમાંથી ગમે તે અક્ષર નામના આદ્યે હોય તો તેનો "મૂષક" વર્ગ છે, "ય" "ર" "લ" "વ" એ ચારમાંથી ગમે તે અક્ષર નામના આદ્યે હોય તો તેનો "મૃગ" વર્ગ છે અને "શ" "ષ" "સ" "હ" એ ચાર અક્ષરોમાંથી ગમે તે અક્ષર ઘરધણીના નામના આદ્યમાં હોય તો તેનો "મેંઢા" નો વર્ગ છે એમ સમજવું. પણ ઘરધણીના વર્ગથી ઘરનો પાંચમો વર્ગ આવે તો તે શત્રુ છે માટે તેને તજવો કહ્યો છે. ૨૧

शार्दूलविक्रीडित.

अश्विन्यादिकभत्रयंफणिनिभंचक्रंत्रिनाड्युद्भवं
ह्येकस्थंवरकन्ययोश्चयदिभंतन्मृत्युदंचांशतः ॥
नाडीसेव्यकमित्रगेहपुरतश्चैकाशुभासव्यधाः
आयादित्रिकपंचसप्तनवभिस्त्वंगेर्गृहंसौख्यदम् ॥२२॥

અર્થઃ—સર્પના આકારે ત્રણ નાડીનું ચક્ર કરી તેમાં અશ્વિન્યાદિ સત્તાવીશ (૨૭) નક્ષત્રો વેધ કરવાં, [સર્પના નવ ભાગો કરી તે દરેક ભાગમાં ત્રણ નક્ષત્રો વેધવાં] એ નક્ષત્રો એવી રીતે વેધવાં કે,–સર્પાકૃતિ ચક્રમાં નાડીમાં વર અને કન્યાના નક્ષત્રો આવે તો તે મૃત્યુ કરે માટે તે સારાં તેથી તે નક્ષત્રોના અંશ તજવા [અંશ એટલે ભાગો–અથવા ચરણો] સ્વામી અને સેવકને, મિત્ર મિત્રને, ઘરને અને ઘરના સ્વામીને તેમજ નગરને અને રાજાને એટલાઓના નક્ષત્રોનો એક નાડીમાં વેધ થાય તો સારો છે. વળી પ્રથમના ભાગમાં ઘરો વિષે આયાદિ નવ પ્રકાર જોવાના કહ્યા છે

राजवल्लभ अध्याय ३.

पुढें गाळा पत्र

પણ તેમાં વિશેષે કરી ત્રણ પ્રકાર લેવા અથવા પાંચ, સાત, કે નવ પ્રકાર લેઈ ઘર કરે તો ઘર કરનાર સુખી થાય એમ સમજવું. ૨૨

द्रुतविलंबित.

बहुगुणंलघुदोपसमन्वितंभवनदेवगृहादिकमिष्यते ॥
जललवेनशिखीबहुतापवान्नशममेतिगुणैरधिकोयतः ॥२३॥

અર્થ—જેમાં ઘણા ગુણો અને થોડા દોષો રહેલા હોય એવાં ઘર અને દેવમંદિરાદિ કરવામાં કાંઈ હરકત નથી. જેમકે, ઘણા તાપવાળો અગ્નિ પાણીના ઝીણા બિંદુવડે બુઝાય નહિ તેજ રીતે જે વસ્તુમાં ઘણા ગુણો રહેલા હોય તે પદાર્થને થોડા દોષવડે કાંઈ હાનિ થાય નહિ. ૨૩

इतिश्री वास्तुशास्त्रेराजवल्लभेमंडनकृतेआयादिलक्षणंनामतृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

राजवल्लभ.

अध्याय ४ थो.

शार्दूलविक्रीडित.

वापीकूपतडागदेवभवनान्यारामयागादिकं
तीर्थानामवगाहनंचविधिवत्कन्याप्रदानादिकम् ॥
सर्वंपुण्यमिदंनृपःसलभतेयःकारयेत्पर्वते
दुर्गंसर्वजनायशर्मजननंविश्राममेकंपरम् ॥ १ ॥

અર્થ—સર્વ લોકોને સુખકારી અને શત્રુના ભયથી બચાવનાર એવો કિલ્લો જે રાજાઓ પર્વત ઉપર રચાવે છે તે રાજાઓને કુવા, તળાવ, વાવ ડિયો, દેવમંદિરો, બાગો અને યજ્ઞાદિનાં પુણ્યોનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે; એટલુંજ નહિ પણ તીર્થસ્નાન અને વિધિ સહિત કન્યાદાનાદિનાં સર્વ પ્રકારનાં પુણ્યો એવા કિલ્લાઓ રચાવનાર રાજાઓને મળે છે. ૧

सिंहोवैरिपराभवंप्रकुरुतेतिष्ठन्गिरेर्गव्हरे
दुर्गस्थोनृपतिःप्रभूतकटकंशत्रुजयेत्संगरे ॥
कैलासेनगरंशिवेनरचितंगौर्यादिसंरक्षणं
दुर्गपश्चिमसागरेचहरिणान्येषांकिमत्रोच्यते ॥ २ ॥

અર્થ—પર્વતની ગુફામાં રહેનાર સિંહ જેમ પોતાના શત્રુનો નાશ કરે છે તેજ રીતે કિલ્લામાં રહેનાર રાજા સામે તેનો શત્રુ મોટી સેનાવાળો છતાં દુર્ગપતિ રાજા શત્રુનો નાશ કરી શકે છે; એમ જાણી પાર્વતીના રક્ષણ માટે મહાદેવજીએ કૈલાસપર્વત ઉપર નગર રચ્યું, અને તેજ રીતે પશ્ચિમ સમુદ્ર વિષે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે દ્વારકા નગરી રચેલી છે, તો બીજાઓ માટે શું કહિએ ? માટે રાજાઓએ અવશ્ય એવો કિલ્લો રચવો જ જોઇએ. ૨

भूदुर्गंजलदुर्गमद्रिविषयेदुर्गंभवेद्गव्हरे
तेषांमुत्तममद्रिमुर्ध्निरचितंतद्वैरिणांदुर्गमम् ॥

अन्नाद्यैर्घृततोयतैललवणैःकाष्टैस्तृणाद्यैस्तथा
यंत्रोपस्करवाणशस्त्रसुभटैःसंपूरयेद्भूपतिः ॥ ३ ॥

અર્થઃ—એવા કિલ્લાઓ ચાર પ્રકારના છે. તેમાં પ્રથમ [1]ભૂમિદુર્ગ, બીજો [2]જળદુર્ગ, ત્રીજો [3]ગિરિદુર્ગ અને ચોથો [4]ગહ્વરદુર્ગ છે. એ ચાર કિલ્લાઓમાં ત્રીજો કે જે પર્વતના મસ્તક ઉપર હોય તે સર્વ કિલ્લાઓથી શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે, તેવા દુર્ગમાં શત્રુ સહેલાઈથી પ્રવેશ કરી શકે નહિ.

ઉપર બતાવેલા કિલ્લાઓમાં અન્ન, ઘી, પાણી, તેલ, લવણ (મીઠું) બળતણ, ઘાસ અને સંગ્રામની સામગ્રીનાં †યંત્રો, * ઉપસ્કર +બાણ, શસ્ત્રો અને યુદ્ધપ્રસંગે ઉત્તમ પ્રકારે શત્રુ સામે લડી જાણનાર એવા યોદ્ધાઓ ઇત્યાદિ પૂર્ણ રીતે રાજાએ કિલ્લામાં રાખવાની તજવીજ રાખવી જોઇયે. ૩

---

૧ ભૂમિદુર્ગ એટલે જમીન ઉપર કિલ્લો હોય તે.

૨ જળદુર્ગ એટલે જેની ચારે તરફ પાણી હોય તે. જેમ, દ્વારકાં, લંકા વગેરે.

૩ ગિરિદુર્ગ એટલે પર્વતના મસ્તક ઉપર હોય તે. જેમ, ભુજ, ચીતોડ, ગુંબઅગેર, અજમેર, જયપુરનો નાહરગઢ અને જોધપુર વગેરેના કિલ્લા છે તે.

૪ ગહ્વર એટલે પર્વતો વચ્ચે હોય તે. જેમ, ઇડર વગેરે ઠેકાણે છે તે.

† યંત્ર એટલે તોપો અને એવાજ બીજાં અનેક પ્રકારનાં જે કે, બળ વિના કળવડે કાર્ય થાય તે.* ઉપસ્કર એટલે યંત્રોમાં ભરવાની સામગ્રીમાં દારૂ, ગોળા અને બીજા જોઇતાં અનેક સાધનો હોય તે. + બાણ એટલે તીરનું નામ છે પણ બીજા પ્રકારનું બાણ હોય છે તેને અગ્ન્યાસ્ત્ર કહે છે. તે બાણોનો ઉપયોગ હાલના વખતમાં થતો નથી; પણ જ્યારે થોડા વર્ષો ઉપર ખાપી લોઢા બાણ થતાવી જાણે છે, તે બાણો ગાદનાં થાય છે. તેની લંબાઈ એક ગજ સુધી હોય છે. તેમાં એકથી તે સાત આઠ સુધી કોઠી રાખવામાં આવે છે, અને તેમાં દારૂ ભરી વાઢબુજન લોઢો ગુંચા ખાંડવાની ઢિંકુળી રાખે છે, તેવી ઢિંકુળીવડે ખાંડવામાં આવે છે. તે બાણ શત્રુની સેના સામે યુદ્ધતાં પ્યાદાને, ઘોડેસ્વારને, ઉંટના સ્વારને અને હાથીના સ્વારને મારવા હોય તો જમીનથી ચાર આંગળ, એક વેંત અર્ધ હાથ, અને ગજ સુધી અનુક્રમે ઉંચું રાખી, તે બાણને એક તરફ આડી નાખી હોય છે. તથા બે તરવારો બાંધવામાં આવે છે. પછી બાણને ચલાવવામાં આવે છે તે વખત મજબુત મનુષ્યો હોવાં જોઇએ અગર ગેરવાકે હોય તો તે બાણ ઉલ્ટી રીતે ફરી જે તરફથી મુકવામાં આવ્યું હોય તેજ તરફની ફોજમાં જઈ પડે. તે સેનાનો સંહાર કરી નાખે. તેજ રીતે શત્રુની સેનામાં ચાલવે કામ કરે છે, પણ તે બાણ ચાલતે ફરતાં જ્યારે એક કોઠીમાંથી દારૂ છુટી રહે છે ત્યારે તે નીચે પડી જાય છે. એટલે લોકો તેને ઉપાડી લેતા જાય છે. એટલામાં બીજી કોઠીમાં અગ્નિનો પ્રવેશ થવે તુરત પાછું તેજ રીતે કામ કરે છે. એટલે તમામ લોકો તેનો ચમત્કારી અસર જાણતા

राजवल्लभ.

अध्याय ४ थो.

शार्दूलविक्रीडित.

वापीकूपतडागदेवभवनान्यारामयागादिकं
तीर्थानामवगाहनंचविधिवत्कन्याप्रदानादिकम् ॥
सर्वंपुण्यमिदंनृपःसलभतेयःकारयेत्पर्वते
दुर्गंसर्वजनायशर्मजननंविश्राममेकंपरम् ॥ १ ॥

અર્થ—સર્વ લોકોને સુખકારી અને શત્રુના ભયથી બચાવનાર એવો કિલ્લો જે રાજાઓ પર્વત ઉપર રચાવે છે તે રાજાઓને કુવા, તળાવ, વાવડિયો, દેવમંદિરો, બાગો અને યજ્ઞાદિનાં પુણ્યોનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે; એટલુંજ નહિ પણ તીર્થસ્નાન અને વિધિ સહિત કન્યાદાનાદિનાં સર્વ પ્રકારનાં પુણ્યો એવા કિલ્લાઓ રચાવનાર રાજાઓને મળે છે. ૧

सिंहोवैरिपराभवंप्रकुरुतेतिष्ठन्गिरेगव्हरे
दुर्गस्थोनृपतिःप्रभूतकटकंशत्रुजयेत्संगरे ॥
कैलासेनगरंशिवेनरचितंगौर्यादिसंरक्षणं
दुर्गंपश्चिमसागरेचहरिणान्येषांकिमत्रोच्यते ॥ २ ॥

અર્થ—પર્વતની ગુફામાં રહેનાર સિંહ જેમ પોતાના શત્રુનો નાશ કરે છે તેજ રીતે કિલ્લામાં રહેનાર રાજા સામે તેનો શત્રુ મોટી સેનાવાળો છતાં દુર્ગપતિ રાજા શત્રુનો નાશ કરી શકે છે; એમ જાણી પાર્વતીના રક્ષણ માટે મહાદેવજીએ કૈલાસપર્વત ઉપર નગર રચ્યું, અને તેજ રીતે પશ્ચિમ સમુદ્ર વિષે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે દ્વારકા નગરી રચેલી છે, તો બીજાઓ માટે શું કહિયે? માટે અવશ્ય એવો કિલ્લો રચવો જ જોઇએ. ૨

भूदुर्गंजलदुर्गमद्रिविपयेदुर्गंभवेद्गव्हरे
[illegible]

ઙ " ૩, જે નગર વિલોકન અથવા લંબગોળ
ગર ખાલી ખુલ્લું હોય તેનું નામ "નંદ" પ,

મોકલવા; એટલે ત્યાંની જે હકીકત હોય તે ગુપ્ત
કરે, પણ તે ચર છે એમ બીજા કોઇના જાણવામાં
(અથવા ઉપર બતાવેલે ઠેકાણેથી જે ચરો આપ્યા
રોએ સભામાં, ભિક્ષુકોના સ્થાનમાં, બજારમાં, ક્રીડા
ન ગમત થતી હોય ત્યાં), મલ્લકુસ્તિ થતી હોય તે સ્થા
નાં, પંડિતોના સમાગમ સ્થાનમાં, જે જે ઠેકાણે ખનીજ
. અધિકારી અથવા ગલ્લર અધિકારી બેસતા હોય ત્યાં
] ચરોએ તપાસ રાખવો.

ાનું બળ કમી હોય અને સામાવાળો બળવાન હોય
બળવાન શત્રુ લોભી હોય તો તેને ધન આપી સ્વાધીન
તેની સાથે સંધી રાખવી તથા રાજાનું બળવાનપણું હોય
તેને જીતો કર્યો હોય એવા શત્રુને, રાજાને નિર્બળપણે
તેને મારી નાખવો અગર તેની શક્તિ નહિ હોય તો પર્ણ
ી મારફતે ખબર મગાવતાં સામાવાળા શત્રુને જીતી શકાય
ન પડે તેવો વખત સાધીને તુરત ફોજ લઇ તેના ઉપર ચઢી
અને સામાવાળાનું સર્વ પ્રકારનું બળ જોઈ તથા પોતાના નગ-
(બંદોબસ્ત કરી પછી જવું. કદાચ સામાવાળો બળવાન હોય
ના સામાવાળાના દેશમાં નહિ જવા દેવાથી તે નિર્બળ થશે '
એટલુંજ નહિ પણ તેના રાજ્યમાં અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો થવા
ગાડવાં તેમજ તેના કામદારોને પોતાના મિત્રો કરવા.

ામાં સુવર્ણની અને લવણ અથવા હીરાની ખાણો ઉપર ચોકી
બવો, તેમજ ઉત્પન્નના ખાતામાં અને ન્યાય કામમાં પોતાના વિશ્વાસુ
ગર સામાવાળો બળવાન રાજાએ પીડા કરી હોય તો પોતાનું
દુર્ગ [કિલ્લો] હોય તેમાં જઇ પોતાના મિત્ર અને કુટુંબ સહવર્તમાન
દંડ અને ભેદાદિના વિચાર કરવા, અને તેવા વખતમાં પોતાના ગામ
રાજા પીડા કરતો હોય તેનાં ગામડાંઓને ઉજડ કરી નગરનં
પણ ધનવાન ગૃહસ્થો હોય તેમને દુર્ગમાં રાખી વારંવાર ધૈર્ય આ
જનું અનાજ તમામ કિલ્લામાં પોતાના કબજે રાખવું, અગર જે કે
રમ હોય તો તે ઠેકાણે અગ્નિ લગાડી અન્ન વગેરે બાળી નાખવું.
દેવું નહી, અગર ખેતરોમાં ઉગેલાં ધાન્ય હોય ત્યાં રાજાથી જવા
શત્રુના મનુષ્યો સાથે ભેદ કરી તેમના હાથે બાળી નખાવવું એટલે
ાવે નહિ તેમજ પરના હાથમાં આવે નહિ, તથા તેવા વખતમાં -

माहेंद्रंचतुरस्रमायतिपुरंततूसर्वतोभद्रकं
वृत्तंसिंहविलोकनंनिगदितंवृत्तायतंवारुणम् ॥
नंदाख्यंचविमुक्तकोणमथनंदावर्त्तकंस्वस्तिका
कारंस्याद्यववज्रयंतमपितद्दिव्यंगिरेर्मस्तके ॥ ४ ॥

અર્થ:—ચતુરસ્ર અથવા ચોખંડું નગર હોય તો તેનું નામ "માહેંદ્ર"૧ નગર કહેવાય, જે નગર લાંબા સાથે ચોખંડું નગર હોય તેનું નામ સર્વતોભદ્ર"૨

નાસવા લાગે છે અને તેજ બાણો શત્રુની સેના પાસે જમીનમાં મુકી, તેના ઉપર ચોડા વજનદાર પથરાઓ ખડકી, અગ્નિ લગાડવાથી ખડકેલા પથરાઓ ઉંચા ઉડી ફોજમાં પડે છે તેમજ એ બાણ દારૂખાનામાં જઇ પડે તો તેથી સળગી ઉઠે ફોજને નાસવું પડે છે. એ રીતે બાણોનો પ્રયોગ થતો હતો.

હવે યંત્રો માટે ઉપરકરો, દારૂ, ગોળા વગેરે બતાવવામાં આવ્યું છે, પણ યુદ્ધના પ્રાસંગિક અને રાજરીતને અનુસરતી જેટલી બાબતો એવા પ્રસંગે કામમાં આવે છે, તે સર્વ બાબતોનો ઉપરકરમાં સમાવેસ થાય છે. એવા ઉપરકરોમાંથી દારૂ બનાવવાની રીતિ બતાવવા વાસ્તુમંડનમાં લખે છે. કિલ્લાઓમાં રાખવાના ઉપરકરો માટે મહાભારતમાં બતાવેલું છે તે (મહાભારતમાં) જોતાં પુષ્કળ બાબતો છે, તે હિંદુસ્તાનના રાજાઓ કોઇકજ જાણતા હશે; પણ હાલના પ્રસંગે ચક્રવર્તિપણાનું માન ધરાવનાર ઇગ્રેજ સરકારની રીતભાત જોઇ આપણે આશ્ચર્ય પામીએ છીએ, પણ આર્યભૂમિમાં ઉત્પન્ન થએલા વિદ્વાનોએ દરેક બાબતના રચેલા ગ્રંથોની રીતભાતો જેના જાણવામાં આવતી નથી તેને મારેજ આશ્ચર્ય છે.

મહાભારતમાં રાજધર્મ શાંતિપર્વના (૬૯) અગન્યોતેરમા અધ્યાયમાં ભીષ્મપિતા પ્રત્યે યુધિષ્ઠિર પુછે છે કે, રાજાઓનાં કર્તવ્ય શું છે? દેશનું રક્ષણ શી રીતે કરવું? શત્રુ શી રીતે જીતવા? અન્ય દેશોમાં ચરો (દુતો) શી રીતે મોકલવા? ચાર વર્ણોમાં રાજાએ પોતાનો વિશ્વાસ શી રીતે બેસાડવો? અને ચાકરો, સ્ત્રી તથા પુત્રાદિને શી રીતે રાખવાં? તે કહો.

ભીષ્મ—રાજાએ પ્રથમ તો પોતાનો આત્મા જીતા પછી શત્રુઓને જીતવા; કેમકે, અજીતાત્મા રાજા શત્રુને શી રીતે જીતી શકે? આત્મા જીતવાનું કામ એટલુંજ છે કે, જેણે પંચેંદ્રિય જીતી તે શત્રુ જીતી શકે છે.

હવે દુર્ગ માટે કહું છું કે, રાજાએ કિલ્લામાં યોદ્ધાઓની ચોકિયો રાખવી. રાજભૂમિની સધી ઉપર યોદ્ધાઓ રાખવા. નગર અને બાગમાં યોદ્ધાઓ રાખવા, રાજવાડામાં નગરકોટપાળની જગોએ, વગેરે ઠેકાણે ચોકીનો બંદોબસ્ત રાખવો, અને ચરો (છુપી પોલીસ) એવા રાખવા કે તેને બીજા લોકો જાણે કે, તે બેહેરા છે, બોબડા (મુંગા) ને દિવાન છે, તેવા ચરો પોતાનો વેશ બનાવટી કે નહિ? એ વાતનો નિશ્ચય થવા માટે તેની પરીક્ષા લેવાની રીત એવી છે કે, એવા ચરોને રાજાએ પોતાના દિવાન તથા બીજા કાર્યભારિયો અને પોતાના પુત્ર પૌત્રાદિક તરફ મોકલવા. કેમકે, તેમના વિચારો રાજા માટે કેવા છે? તેમજ શેહેરમાં નગરચર્યા જોવા માટે મોકલવા અને પોતાના

જે નગર ગોળ હોય તેનું નામ "સિંહ" ૩, જે નગર વિલોકન અથવા લંબગોળ હોય તેનું નામ "વારૂણ" ૪, જે નગર ખાલી ખુણાનું હોય તેનું નામ "નંદ" ૫,

---

તાબાના બીજા ખંડિયા રાજાઓ તરફ મોકલવા; એટલે ત્યાંની જે હકીકત હોય તે ગુપ્ત રીતે તપાસી દરરોજ રાજાને નિવેદન કરે, પણ તે ચર છે એમ બીજા કોઇના જાણવામાં આવવા દે નહિ, વળી રાજા પ્રતિવાદી અથવા ઉપર બતાવેલે ઠેકાણેથી જે ચરો આવ્યા હોય તેને ઓળખી લેવા તથા તેવા ચરોએ સભામાં, ભિક્ષુકોના સ્થાનમાં, બજારમાં, ક્રીડા કરવાના સ્થાનમાં (અનેક પ્રકારની રમત ગમત થતી હોય ત્યાં), મલ્લકુસ્તિ થતી હોય તે સ્થાનમાં, વણિક લોકોના હાટોમાં, બાગમાં, પંડિતોના સમાગમ સ્થાનમાં, જે જે ઠેકાણે ખનીજ પદાર્થોની ખાણો હોય ત્યાં, ચકલાના અધિકારી અથવા ચત્વર અધિકારી બેસતા હોય ત્યાં અને શ્રીમંતોના ઘરમાં એટલે ઠેકાણે ચરોએ તપાસ રાખવો.

રાજાએ જાણવું જોઇએ કે, પોતાનું બળ કમી હોય અને સામાવાળો બળવાન હોય તો તેના સામે સંધી કરવી અથવા બળવાન શત્રુ લોભી હોય તો તેને ધન આપી સ્વાધીન કરવો, તેમજ વિદ્વાનને ધન આપી તેની સાથે સંધી રાખવી તથા રાજાનું બળવાનપણું હોય તેવા વખતમાં દુષ્ટ ઉપર દયા લાવી તેને જતો કર્યો હોય એવા શત્રુને, રાજાને નિર્બળપણું પ્રાપ્ત થયું હોય તેવા વખતમાં તેને મારી નાખવો અગર તેવી શક્તિ નહિ હોય તો પછી તેના સામે ઉપેક્ષા કરવી. ચરોની મારફતે ખબર મળાવતાં સામાવાળા શત્રુને હરાવી શકાશે એમ જણાય તો શત્રુને ખબર ન પડે તેવો વખત સાધીને તુરત ફોજ લઇ તેના ઉપર ચઢી જવું, પણ તે પહેલાં પોતાનું અને સામાવાળાનું સર્વ પ્રકારનું બળ જોઇ તથા પોતાના નગરનું રક્ષણ થવા માટેનો પુરતો બંદોબસ્ત કરી પછી જવું. કદાચ સામાવાળો બળવાન હોય તો પોતાના દેશની કઇ વસ્તુઓ સામાવાળાના દેશમાં નહિ જવા દેવાથી તે નિર્બળ થશે? તેનો તપાસ કરી અટકાવવી એટલુંજ નહિ પણ તેના રાજ્યમાં અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો થવા અગ્નિ વગેરે સાધનો કામે લગાડવાં તેમજ તેના કામદારોને પોતાના મિત્રો કરવા.

રાજાએ પોતાના દેશમાં સુવર્ણની અને લવણ અથવા મીઠાની ખાણો ઊપર ચોકી પેહરાનો પક્કો બંદોબસ્ત રાખવો, તેમજ ઉત્પન્નના ખાતામાં અને ન્યાય કામમાં પોતાના વિશ્વાસુ અધિકારીઓ રાખવા, અગર સામાવાળા બળવાન રાજાએ પીડા કરી હોય તો પોતાનું રાજ્ય મુકી એકદ મજબુત દુર્ગ (કિલ્લો) હોય તેમાં જઇ પોતાના મિત્ર અને કુટુંબ સહવર્તમાન રહ્યા પછી સામ, દાન, દંડ અને ભેદાદિના વિચાર કરવા, અને તેવા વખતમાં પોતાના ગામડાંઓના લોકોને બળિષ્ટ રાજા પીડા કરતો હોય તેવાં ગામડાંઓને ઉજડ કરી નગરની નજીકમાં લોકોને રાખવા, પણ ધનવાન ગૃહસ્થો હોય તેમને દુર્ગમાં રાખી વારંવાર ધૈર્ય આપવું; તથા મુલકમાં નીપજતું અનાજ તમામ કિલ્લામાં પોતાના કબજે રાખવું, અગર જે ઠેકાણેથી નહિ આવી શકે તેમ હોય તો તે ઠેકાણે અગ્નિ લગાડી અન્ન વગેરે બાળી નાખવું. પણ શત્રુના હાથમાં જવા દેવું નહી, અગર ખેતરોમાં ઉભેલાં ધાન્ય હોય ત્યાં રાજાથી જવાય શકાય તેમ ન હોય તો શત્રુના મનુષ્યો સાથે ભેદ કરી તેમના હાથે બાળી નખાવવું. એટલે જેમ પોતાના હાથમાં આવે નહિ તેમજ પરના હાથમાં આવે નહિ, તથા તેવા વખતમાં -

જે નગર સાથિયાના આકારે હોય તેનું નામ " નંદાવર્ત્ત " ૬, જે નગર યવ અથવા જવના આકારે હોય તેનું નામ "જયંત" ૭, અને પર્વતના મસ્તક ઉપર જે નગર હોય તેનું " દિવ્ય " ૮, નામો નગર ઇ. ૪

હોમાં ઉતરવાના જે પુલો હોય તે તોડાવી નખાવવા, તળાવોનાં પાણી ફોડી કહાડી નાખવાં, કુવા અને વાવડિઓના પાણીમાં વિષ પદાર્થ નાખી દેવા, આવેલા શત્રુ રાજાનો જે શત્રુ રાજા હોય તે રાજા સાથે તેવા વખતમાં સ્નેહ કરી રહેવું અને તેની મદદ મેળવવી, પોતાને માલુમ પડતા શત્રુનો તેવા વખતમાં નાશ કરવો, સુગાદિ નાના દુર્ગો હોય (વૃક્ષ વગેરેની આડીવાળો દુર્ગ) તેવા દુર્ગો શત્રુના હાથમાં જવે તેને આશ્રય મળવા જેવું હોય તો તેમ નહિ થવા દેવા માટે તેવા દુર્ગોને છેદન કરવા; પણ મોટા દુર્ગો તેમજ દેવસ્થ્રોને છેદવાં નહિ.

રાજા જે કિલ્લામાં રહેલો હોય તે કિલ્લાની ચારે દિશાએ "પ્રગંડી" કરવી (નગર અથવા કિલ્લાથી થોડે દૂર મેદાનમાં નાના આકારના બુરજો કરવા, કારણ કે તે બુરજો ઉપર બેસી શત્રુના મનુષ્યો આવતા હોય અથવા એવી બીજી બાબતોનો તપાસ રાખી વારંવાર પ્રગંડી ખબર આપે અને કિલ્લાની આસપાસની બાજુઓ ઉપર હાંકેલા પાહિલા બેંચી લેવાં વળી સંધી વિગ્રહનું કામ અને સ્થાન ભેદાદિ જાણનાર તથા શત્રુ મિત્ર અને ઉદાસીન વગેરે જાણે તેવા પ્રગંડો પોતાની પાસે તેમજ બુરજોમાં રાખવા, કોટમાં સુદ્દષ્ઠિઓ (સિપાઇ) રાખવાં, પૂરીસ્રાસ અથવા સંકટબારીઓ રાખવી; પણ તેનો યોગ્ય બંદોબસ્ત રાખવો (રાજાને સંકટ પડયે તે બારીમાંથી નીકળી શત્રુના હાથમાંથી છટકી જવાની સંકટબારી), મોટા દરવાજાઓ હોય ત્યાં યંત્રો સ્થાપન કરવાં, પાણી ન હોય તો કુવા ખોદવા, લાકડાં ભેગાં કરી રાખવાં, ઘાસના ઘરો હોય તો તેને ગારાવડે લીંપી લેવાં, અને એવા વખતમાં ચૈત્ર, વૈશાખ માસ હોય તો લવાર, સોની અને સૂતિકાગૃહ હોય એવા ઠેકાણા વિના બીજા કોઇ લોકો કિલ્લામાં દિવસના વખતે, રાંધવાના કામમાં પણ કોઇ અગ્નિ સળગાવે નહિ એવો બંદોબસ્ત રાખવો. અગર કોઇ દેવતા રાખે તો સારી રીતે અથવા ચોકસથી ભારી રાખે. એટલુંજ નહિ, પણ એવા વખતે ભિક્ષુકને, ગાડાવાળાને, હીજડાને, નિશો કરી મસ્ત થનારને, અને બાજીગર-તરના ધંધા કરનાર વગેરેને કિલ્લામાં નહિ રહેવા દેતાં તેવાઓને કહાડી મુકવા.

રાજાએ દિવાનથી માંડીને જંગલખાતાના કામદાર સુધી અઢાર હોદ્દા રાખવા જોઇએ; અને તેવાઓનો તપાસ રાખનાર તેમના ઉપરી બીજા અઢાર કામદારો ગુપ્ત રાખવા. નગરમાં માર્ગો પહોળા રાખવા, અશ્વશાળા, ગજશાળા, યોધશાળા, શસ્ત્રાગાર, (શસ્ત્ર રાખવાનાં ઘર) યંત્રાગાર (તોપો રહેવાનું તોપખાનું) રાખવાં. બીજાના જાણવામાં આવે નહિ એવી રીતના ગુપ્ત માર્ગો કિલ્લામાં રાખવા; કિલ્લામાં ધનનો સંગ્રહ રાખવો. તેલ, ચરબી, મધ, ઘી, સર્વ પ્રકારનાં ઔષધો, કોયલા, ડાભડાનો જથ્થો, ખાખરાના પાંદડાનો જથ્થો, ભરૂ, લખનાર લેખકો અથવા વણિક, ઘાસ, લાકડાં, છરીકાણો, સર્વ પ્રકારનાં હથિયારો, બખતરો, ફોજો, મૂળો, ચાર પ્રકારના વૈદો, " વિષવૈદ્ય, રોગવૈદ્ય, શલ્યવૈદ્ય અથવા શસ્ત્રવૈદ્ય અને મંત્રાભિચાર વૈદ્ય અર્થાત્ પ્રયોગ જાણનાર વૈદ્ય " નટ, માપવી

पुष्पंचाष्टदलोपमंचपुरुपाकारंपुरंपौरुषं
स्नाहंकुक्षिपुभूधरस्यकथितंदंडाभिधंदैर्घ्यकम् ॥
शक्रंप्राक्सरितःपरत्रकमलंयाम्येनदीधार्मिकं
द्वाभ्यांचैवमहाजयंचधनदाशायांनदीसौम्यकम् ॥ ५ ॥

અર્થઃ—જે અષ્ટદળ નગર હોય [આઠ પાંખડીવાળા કમળ જેવી આકૃતિ જેવું હોય તે] તે નગરનું નામ "પુષ્પપુર" ૯, કહેવાય, જે નગર પુરૂષના

(બહુરૂપી), મલ્લ, નૃત્ય કરનાર, નટવા, ઇત્યાદિ કિલ્લામાં રાખવા; પણ જેને માટે જેવી શંકા આવે તેને તેવી રીતે સત્કાર અથવા શાસન કરતા રહેવું. રાજાએ માન આપવાનું અથવા વસ્તુનું અવશ્ય રક્ષણ કરવું. તે એ છે કે, (અંદર અને હમેશ) પોતાના આત્માનું, દિવાનનું, તિજોરીનું, દંડનીતિનું, મિત્રનું, દેશનું અને પોતાના નગરનું રક્ષણ કરવું. એ રીતે રાજાએ વર્તવું, એટલુંજ નહિ પણ જે ષડ્ગુણ જાણનાર હોય તે પુરીતે મોટા રાજા કહેવાય. તે ગુણો એવા છે કે,—

૧ સંધાનાસન, (શત્રુ સાથે સ્નેહ રાખી જેને રહેતા આવડે તે).
૨ યાત્રાસંધાન (શત્રુ સામે સેના લઈ જઇ શત્રુને મારવો અથવા તાબે કરી જાણે તે).
૩ વિગ્રહિણ્યાસન, (શત્રુ સામે દર હમેશાં વેર રાખી રહેતાં આવડે તે).
૪ દ્વૈધીભાવાસન, (શત્રુ સામે લશ્કરનો મોટો આડંબર દેખાડી સ્વસ્થાનમાં રહે તે).
૫ સંધીઆગમન, (શત્રુ સામે સ્નેહજ રાખવો તે).
૬ અન્યાશ્રયાસન, (બીજાના આશ્રય નીચે રહેવું તે).

અધ્યાય ૮૬ મો.

ભીષ્મપ્રત્યે યુધિષ્ઠિર પુછે છે, રાજાએ પોતાના વસાવેલા નગરમાં રહેવું કે બીજાના વસાવેલામાં રહેવું ? એવું સાંભળી ભીષ્મ બોલ્યા કે, રાજાએ ષડ્વિધ દુર્ગનો આશ્રય કરી રહેવું. તે ૭ પ્રકારના કિલ્લા એવા હોવા જોઇએ કે,—

૧ પ્રથમ ધન્વદુર્ગ એટલે નિર્જળ દેશ. જે ઠેકાણે પાણી થોડું મળે ત્યાં (શત્રુ હેરાન થાય માટે).
૨ બીજો જમીન ઉપર કિલ્લો હોય એવા દુર્ગમાં રાજાએ રહેવું.
૩ ત્રીજો ગિરિદુર્ગ એટલે પર્વતના મથાળા ઉપર કિલ્લો હોય તેમાં રહેવું.
૪ ચોથો મનુષ્યદુર્ગ એટલે જ્યાં મનુષ્યોનો મોટો જથ્થો હોય અને તે મદદકાર થાય તેવામાં રહેવું.
૫ પાંચમો જળદુર્ગ એટલે જળનો કોટ હોય તેમાં રહેવું (ભારતપુરમાં છે તેવો.)
છઠ્ઠો વનદુર્ગ એટલે મોટું જડીવાળું જંગલ હોય તેમાં રહેવું જોઇએ.

આકારે હોય તેનું નામ "પાદ્રૂપ" ૧૦, પર્વતના કુણમાં હોય તેનું નામ "[illegible]" ૧૧, જે નગર લાંબું હોય (પાઘડીપને) તેનું નામ "દંડનગર" ૧૨, જે નગર નદીથી પૂર્વ દિશામાં હોય તેનું નામ "શક્રપુર" ૧૩, જે નગર નદી થકી પશ્ચિમ દિશામાં હોય તેનું નામ "કમળપુર" ૧૪, જે નગર નદીથકી દક્ષિણ દિશામાં હોય તેનું નામ "ધાર્મિકપુર" ૧૫, જે નગરની બન્ને બાજુએ નદી હોય તેનું નામ "મહાજય" ૧૬, અને જે નગર નદીથી ઉત્તર દિશામાં હોય તે નગરનું નામ "સૌમ્ય" ૧૭, નગર કહેવાય. ૫.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેના દુર્ગવાળા નગરમાં રાજાએ રહેવું. તે દુર્ગમાં ધાન્ય, ફોજ, મજબુત કિલ્લો, હાથી, ઘોડા, રથો, વિદ્વાનો અને શિલ્પિ હોય તેમજ જેમાં ઘણાં પદાર્થોનો સંગ્રહ હોય, ધાર્મિક હોય (મનુષ્યો ધાર્મિક હોય તેવું), હાથી, ઘોડા તેજસ્વી હોય, રસ્તાઓ સારા હોય તેમજ વ્યવહાર સારા હોય, જેમાં મોટાં ઘરો હોય, શ્રીમાન્ પુરુષો રહેતા હોય, વેદવિદ્યા, સભાઉત્સવ અને દેવપૂજન સદા થતું હોય, દિવાન અને સેના વંશ હોય, એવા નગરોમાંથી જે દોષો હોય તે કહાડી નાખવા; અને કોષો (ખજાના), ફોજ, મિત્ર, વ્યવહાર એ વગેરે વધારવા. શસ્ત્રધરો, યંત્રધરો, અને મંત્રધરો વધારવાં. તે કિલ્લામાં જે સામાન રાખવો તે એ છે કે,—

લાકડાં, લોઢું, ફોતરાં, કોયલા, દારૂ, શિંગડાં, હાડકાં, વાંસડા, ચરબી-મજ્જા. (હાડકાં ઉપરની ચરબી અને હાડકા માંહીની ચરબી એ બે વસ્તુઓ તથા હાડકાં વગેરે યુદ્ધ પ્રસંગે મનુષ્યોને પાટા બાંધવા અને હાડકાં જોડવાના કામમાં વપરાય છે), તેલ, ઘી, મધ, ઔષધિ, સણ, રાળ, ધાન્ય, આયુધો, બાણો, ચામડાં, તાંતો, (પીંજારાને રૂ પીંજવાની હોય છે તેવી) નેત્ર અથવા નેતર, મૂંજ, બળવજ, (પાનો નદીકિનારે લાંબા પાંદડાવાળી થાય છે અને તેમાં બાજરીનાં કણસલા જેવું કથાવું થાય છે તેને કેટલાક રામબાણ કહે છે તે પાનમાંજરિયા રેસાઓ કહાડી જેનું અંગ સાધારણ હથિયારવડે કપાયું હોય તે ભાગમાં રેસા ભરવાથી તુરત આરામ થાય છે), સારા શબ્દવાન વાદિત્રો, જળસ્થાનો, કુવા, વાવ ડિયો, (જેમાં ઘણું પાણી હોય તેવી) અને છાયાવાળાં વૃક્ષો ઇત્યાદિનું રાજાએ હમેશાં રક્ષણ કરવું. તથા આચાર્ય અને આચાર્યને મદદ કરનાર ઋત્વિજ, પુરોહિત, ધનુર્ધારી, શિલ્પિ, જ્યોતિષી, વૈદ્ય, વિદ્વાન, બુદ્ધિમાન, જિતેંદ્રિય, દક્ષ-ડાહ્યા, શૂર, બહુશ્રુત, કુળવાન, ધૈર્યવાન અને સર્વ કાર્યમાં સાવધાન હોય એવા પુરુષોનો રાજાએ મોટા માનવડે સત્કાર કરવો. તેમજ ધર્મકાર્યો કરનારને રાજાએ પૂજવા અને અધર્મિઓને શિક્ષા કરવી. સર્વ વર્ણોને પોતપોતાનાં કાર્ય સોંપી દેવાં. તથા નગર અને દેશની બાહ્ય વાતો અને અભ્યંતર વાતોની ઉત્તમ ચરો અથવા બાતમીદારો દ્વારાએ જાણી લેવી; અને પછી તેના યોગ્ય ઉપાયો રચવા. મિત્રકુળ નહિ પણ, ચરોની, મંત્રીના વિચારોની, શિરોરીની અને દંડનીતિની, એ ચાર એની સંભાળ નિત્યપ્રત્યે રાજાએ પોતેજ લેવી, કારણ કે તેમાં સર્વ ગુણો રહ્યા છે.

प्राकारैकयुतंश्रियाग्व्यनगरंद्वाभ्यांरिपुघ्नंपुरं
स्वष्टाभ्यंकथयंतिस्वस्तिकमितिप्रोक्तागुणाविंशतिः ॥
भूपानांसुखदायशोर्थफलदाःकीर्तिप्रतापोद्भवाः
लोकानांचनिवासतोविरचिताःप्राक्शंभुनेमेगुणाः ॥६॥

અર્થ:—જે નગરને એક કિલ્લો હોય તેનું નામ "શ્રીનગર" ૧૮ કહેવાય, જે નગરને બે કિલ્લા હોય તેનું નામ "રિપુઘ્ન" ૧૯ નગર કહેવાય, અને જે નગરને આઠ કોણ હોય તેનું નામ "સ્વસ્તિક" ૨૦ નગર કહેવાય.

એ રીતે નગરના વીશ ભેદો મહાદેવજીએ કહ્યા છે, તેવા નગરોમાં લોકોએ નિવાસ કરવાથી તે નગરના રાજાને સુખ, યશ અને ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તથા કીર્તિ અને પ્રતાપની વૃદ્ધિ થાય છે ૬

वह्नेर्भीतिकरंत्रिकोणनगरंषट्कोणकंक्लेशदं
वज्रेयत्तभयंचशाकटपुरेरोगस्त्रिशूलेकलिः ॥
प्रोक्तंतस्करभीतयोद्विशाकटंकर्णाधियोऽर्थक्षयः
दोषाःसप्तभयावहाःप्रकटितायेविश्वकर्मादिताः ॥ ७ ॥

અર્થ:—જે નગર ત્રિકોણ હોય તેને અગ્નિનો ભય થાય, ષટ્કોણ નગર હોય તો તે નગરને કલેશ ઉત્પન્ન કરે. જે નગર વજ્રાકાર હોય તે નગરને વીજળીનો ભય થાય, જે નગર ગાડાના આકારે હોય તો તેમાં રોગનો ભય થાય (ભય રહે.), જે નગર ત્રિશૂળના આકારે હોય તો તેને યુદ્ધનો ભય થાય, જે નગર બે ગાડાના આકારે હોય તેવા નગરને ચોરનો ભય થાય અને જે ગામ અથવા નગરની ચોરસાઇ કરતાં કરણો (ખુણાઓ) વધારે પડતા હોય (કાટખુણાની સીધાઈમાં ન હોય) એવા નગરના ધનનો ક્ષય થાય છે. એ રીતે લોકોને ભય આપનાર એવા સાત દોષો વિશ્વકર્માએ કહ્યા છે. ૭

સામાન્ય શત્રુ અને મિત્રના આક્રમણો, નગર અને દેશ વિષેના ચરો પાસેથી જાણવા પછી આગસ તજી એઇના ઉપાયો યોજવા; તથા શલ્યજાતોનો મત્હાર અને રાજદ્રોહીને શિક્ષા કરવી; તથા યજ્ઞાનાદિ કાર્ય કરવાને બ્હાને કોઇને પીડા કરવી નહિ. પ્રજાનું રક્ષણ કરવું ધર્મને બાધ આવે તેમ કરવું નહિ. ગરીબ, અનાથ વૃદ્ધ, વિધવા અને સ્ત્રીઓ; એમના સુખ અને આજીવિકા માટે કોઇ પ્રકારનું વિઘ્ન નહિ થવા દેતાં તેમને સુખ મળે તેમ કરવું. તથા આશ્રમીઓને વખતો વખત વસ્ત્ર, પાત્ર, ભોજન, મોટો સત્કાર, પૂજન અને માન આપવું. તપસ્વી આગળ નમ્રતાથી રહેવું. પોતાનો આત્મા તથા સર્વ કાર્ય અને દેશ ઇત્યાદિ અર્પણ કરવું. (ત્યસ્તીઓ આશ્રમાં અનેક દોગી હોય છ એવા નહિ પણ પૂર્વે મહાન ઋષિ લોકોના તેવા માટે કહ્યું હોય એમ લાગે છે) એ રીતે ક્રિયાકાંડમાં બતાવેલા સર્વ ઉપકરણોનો સમાસ થાય છે. તે રાજાઓએ રાખવા કહ્યાં છે, અને યુદ્ધ પ્રસંગે તો તેથી પણ વધારે ઉપકરણો બતાવ્યાં છે.

उपजाति.

षट्त्रिंशतःषट्क्रमतोविदध्यात् देवेपुरेचत्वरकेक्रमेण ॥
यदृच्छयामानमुशंतिकेचित् प्राकारकोट्टेपिचभित्तिकायाम् ॥११॥

અર્થઃ—દેવમંદિર, નગર અને ચોવટા વિષે છત્રીસ હાથની પહોળાઈ હોય તો તેમાં [1]૭ હાથની વૃદ્ધિ કરી બેતાળીસ (૪૨) હાથની લંબાઈ કરવી, તથા બહોતેર હાથ (૭૨) પહોળાઇ હોય તો તેમાં બાર હાથ (૧૨) વધારી ચોરાશી હાથની (૮૪) લંબાઇ કરવી; એ રીતે દેવમંદિર, નગર અને ચોવટાની જેટલી પહોળાઇ હોય તેટલીમાં, દર છત્રીસ (૩૬) હાથે ૭ ૭ હાથની વૃદ્ધિ (લંબા·

---

૧ ૭ હાથની વૃદ્ધિ દર છત્રીસ હાથ પહોળાઇમાં ઉમેરી લંબાઈ કરવી એમ બતાવ્યું છે. તે માટે ' अपराजित " ગ્રંથ વિશ્વકર્માએ આ રીતિ બતાવી છે કે—

षट्त्रिंसतश्चषट्वृद्धि र्मूर्तैश्चतुरोत्तरम् ॥
पुरेप्रासादसंख्यायां देवसंख्याक्रमेणतु ॥ १२ ॥

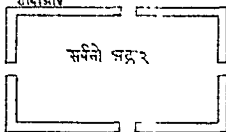
(સૂત્ર ૭૨)

અર્થઃ—નગર તથા રાજમહેલ અને દેવમંદિર વિષે છત્રીસ હાથ પહોળાઈ હોય તો તેમાં ૭ હાથ ઉમેરી લંબાઇમા વૃદ્ધિ કરવી, અને બહોતેર (૭૨) હાથ પહોળાઇ હોય તો તેમાં બાર હાથ ઉમેરતાં ચોરાશી હાથ થાય (૮૪) માટે ચોરાશી હાથની લંબાઈ કરવી, પણ બહોતેર હાથ ઉપરાંત હોય તો પછી દર છત્રીસ હાથ વૃદ્ધિ કરી લંબાઈ કરતા જવું. ૧૨ એટલે કેઃ—

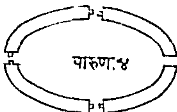
નગર, દેવમંદિર કે રાજમહેલની પહોળાઇ છત્રીસ હાથ હોય તો બેતાળીસની લંબાઈ કરવી તથા બહોતેર હાથ પહોળાઈ હોય તો તેની લંબાઇ ચોરાશી હાથની કરવી અને એકસો ને આઠ હાથની (૧૦૮) પહોળાઈ હોય તે તેના પ્રમાણમાં સોળ હાથ (૧૬) વધારી લંબાઇમાં એક સો ને ચોવીસ થશે. જુઓ બહોતેર હાથ સુધી બાર હાથ આવી અને ત્યાર પછીના છત્રીશ હાથે ચાર ઉમેર્યે એકસો ચોવીસ હાથ લંબાઇ થઈ એ રીતે ઉપર બતાવેલા સ્થળોમાં બહોતેર હાથ ઉપરાંત પહોળાઈ થાય તો પછી દર છત્રીસ હાથે ચાર હાથ વધારી લંબાઈ કરવી, કદાચ છત્રીસ હાથ કરતાં જરા કમી હોય તો પહોળાઇના છત્રીસ હાથના વિભાગ ચાર હાથ લંબાઇના આગળો કરી છત્રીસ હાથના ત્રરાડે સૂત્રધારે ગણી લેવું. તેમજ છત્રીસ હાથ ઉપરાંત હોય તો (પહોળાઇનો) તેના આગળો કરી લંબાઇના આંગળોના જવના હિસાબે વહેંચી નાખવું જોઇએ. પણ આવા કામોમાં તો ગજનું માપ હોય છે.

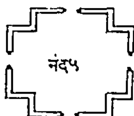
ઉપર બતાવેલી રાજવલ્લભની રીતિમાં નગર, દેવમંદિર અને ચોવટાની પહોળાઇથી લંબાઇમાં સાડા આઠમો ભાગ ૧/૬ વધારવાની બાબત બતાવી છે, તે અને અપરાજિતની રીતિ લગભગ મળતી આવે છે.

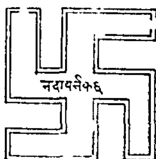

माहेंद्र.१

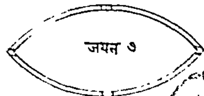

सर्वतो भद्र२

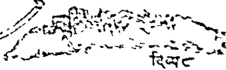

सिंह३

वारुण.४

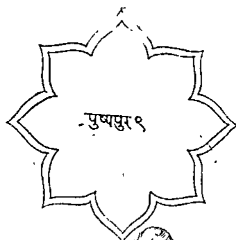

नंद५

नंद्यावर्तक६

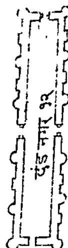

जयंत ७

दिव्य८

रावा आ ४

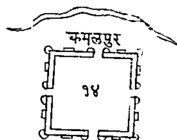

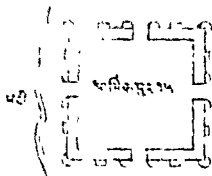

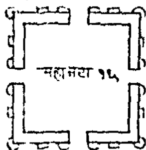

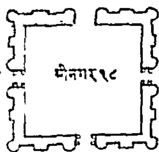

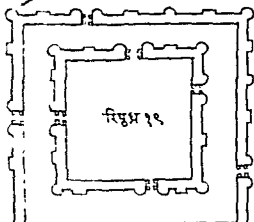

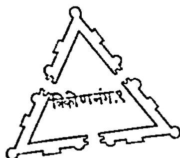

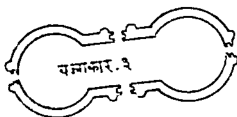

मीनागर १८

स्वस्तिक २०

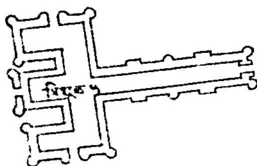

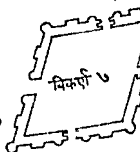

त्रिकोणनग.१

षट्कोण
२

गाडानें आकारे. ४

विकर्ण ७

ઈમાં) કરવી. વળી કેટલાક આચાર્યોનો મત એવો છે કે, કિલ્લો તથા [1]કોટ અને ભીંતનું માન મરજી પ્રમાણે કરવું. ૧૧

ઇંદ્રવજ્રા.

पूर्वापरास्याःपुरसन्मुखाश्च देवाःशुभानोत्तरदक्षिणास्याः ॥
भंगंपुरस्यापिपराङ्मुखास्ते कुर्वंतिधातार्कजनार्दनेशाः ॥१२॥

અર્થ:—પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશા સામેના મુખવાળા તથા નગર સામેના મુખવાળા દેવો હોય તો તે સારા છે, પણ ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશા સામેના મુખવાળા દેવો સારા નહિ. વળી બ્રહ્મા, સૂર્ય, વિષ્ણુ અને શંકર એ ચાર દેવતાઓની પીઠ નગર સામે જો હોય તો તે નગરનો ભંગ કરે. ૧૨

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

ब्रह्माविष्णुशिवेंद्रभास्करगुहाःपूर्वापरास्याःशुभाः
प्रोक्तौसर्वदिशामुखौशिवजिनौविष्णुर्विधातातथा ॥
चामुंडाग्रहमातरोधनपतिर्हेमातुरोभैरवो
देवादक्षिणदिग्मुखाःकपिवरोनैर्ऋत्यवक्त्रोभवेत् ॥ १३ ॥ स्त्री)

અર્થ:—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, ઇંદ્ર, સૂર્ય અને કાર્તિકસ્વામી, એટલા દેવતાઓ પૂર્વ તથા પશ્ચિમ દિશાના મુખવાળા હોય તો તે સારા, તેમાં પણ શિવ, તીર્થંકર, વિષ્ણુ અને બ્રહ્મા, એટલા દેવતાઓ તો ચાર દિશાઓમાંથી ગમે તે દિશાના મુખવાળા હોય તો તે સારા છે. તથા ચામુંડા, *ષોડશમાત્રિકાઓ, કુબેર, ગણપતિ અને ભૈરવ. એટલા દેવતાઓ દક્ષિણ દિશાના મુખવાળા સારા અને હનુમાનનું મુખ નૈર્ઋતકોણ સામે સારૂં છે. ૧૩.

---

[1] કોટ એટલે લાકડાનો અથવા કાંટાની વાડનું માન મરજી પ્રમાણે કરવું. આ પ્રકારના કોટનું નામ પણ પ્રાકાર છે, એમ અમરકોષનો ટીકાકાર લખે છે; પણ કિલ્લે કલ્પના જેવું છે અને ત્રીજો કોટ પગનો હોય છે, એને થોડી ભીંતિ રહેલી છે અને એવ.- વે છે. જેમકે ભરતપુરનો પુલિયો કિલ્લો છે જેને તે ધૂળકોટ કહેવાય છે તે માટે પણ કે ભુક વિચાર કરીએ તો સંભવિત વાત નથી. ખરેખરી વાત તો એવી હોવી જોઇએ કે પણ મોટા માનના દેવમંદિરની ચાતરફ વંડી વાળવામાં આવે છે. તેમજ કોઇ મકાનને કોટ કહેવાય છે તે વાત ખરી પડવા માટે અત્યાર પર્યંત ગુજરાતના ગામડાંઓમાં જ્યાં ચબુતરા રહે છે, તે જગોને વરંડો હોય છે. તેને કોટ કહેવામાં આવે છે. તથા ધર્મશાળા કે દેવમંદિરની આસપાસના વંડાને કોટ કહેવાય છે.

* गौरी १ पद्मा २ शची ३ मेधा ४ सावित्री ५ विजया ६ जया ७ देवसेना ८ स्वधा ९ स्वाहा १० मातरोलोकमातर १ धृति पुष्टिस्तथा तुष्टि, रात्मनः कुलदेवताः गणेशेनाधिकाह्येता, वृद्धौ पूज्याश्चिषोडश २

અર્થ—ગૌરી ૧, પદ્મા ૨, શચી ૩, મેધા ૪, સાવિત્રી ૫, વિજયા ૬, જયા ૭, દેવ-

मार्गाःसप्तदशांकपंचशिखिनोयुग्मंपुरातखर्वटं
मार्गाःषोडशसूर्यविंशतिकराकार्यास्त्रिधाविस्तरे ॥
प्राकारोदयऋक्षहस्तमपितोद्वाभ्यांविहीनाधिकः
व्यासार्धेनतदुर्ध्वतश्चकपिशीर्षाण्यष्टमात्रांतरम् ॥ १४ ॥

અર્થઃ—પુરને વિષે સત્તર (૧૭) માર્ગો કરવા, ગ્રામને વિષે નવ (૯) માર્ગો કરવા, ખેટને વિષે પાંચ (૫) માર્ગો કરવા. કૂટને વિષે ત્રણ (૩) માર્ગો કરવા અને ખર્વટને વિષે બે (૨) માર્ગો કરવા. તે માર્ગોની પહોળાઈ એવી રીતે રાખવાની છે કે,—

જે માર્ગ વીશ (૨૦) ગજ પહોળો હોય તે જ્યેષ્ઠ માર્ગ જાણવો, તથા જે માર્ગ સોળ (૧૬) ગજ પહોળો હોય તે મધ્યમ માર્ગ જાણવો. અને જે માર્ગ બાર ગજ (૧૨) પહોળો હોય તે કનિષ્ઠ માર્ગ જાણવો. તેમજ કિલ્લાઓ માટે એવી રીતિ છે કે,—

કિલ્લાનો ઉદય (ઉંચાઈ) સત્તાવીશ (૨૭) ગજનો કરવો, અથવા તેમાંથી બે ગજ ઓછા (૨૫) અથવા તેથી બે ગજ વધારે ઉંચો (૨૯) કરવો, એવા કિલ્લાના વિસ્તારના (પહોળાઈના) અર્ધ ભાગમાં કાંગરાં કરવાં અને તે કાંગરા અથવા [1]કપિશીર્ષ એક બીજાથી આઠ આંગળ અથવા આઠ [illegible] છેટે રાખવાં જોઈએ. ૧૪.

प्राकारेपिचकोष्टकादशकराः सूर्येंद्रहस्तास्तथा
प्रोक्तास्तेनसमाचकोणसहिताविद्याधरीमध्यगा ॥
नस्यांचापसुवृत्तकेचविविधंयुद्धासनंकारयेत्
प्राकारोदयतोद्विधाचपरिखाविस्तारउक्तोबुधैः ॥ १५ ॥

અર્થઃ—પ્રાકાર અથવા કિલ્લાને કોઠાઓ કરવાની એવી રીતિ છે કે, કનિષ્ઠ [illegible] કોઠાનો વ્યાસ અથવા પહોળાઈ દશ (૧૦) ગજ અથવા દશ [illegible], તથા મધ્યમ કોઠાનો વ્યાસ બાર ગજ અથવા બાર [illegible] અને જ્યેષ્ઠ માનના કોઠા ચૌદ ગજ વ્યાસવાળા [illegible] વળી [illegible] બે બે કોઠાઓના મધ્યમાં એક એક વિદ્યાધરી ચોરસ કરવી.

[illegible] ૮ [illegible] ૯ [illegible] ૧૦, [illegible] ૧૧, [illegible] ૧૨, [illegible] ૧૩ [illegible] ૧૪ [illegible] ૧૫ અને [illegible] કવિઓમાં [illegible] સાથે [illegible] પ્રમાણે ગણાતી છે.

[1] [illegible]

તે કોઠાઓની બરોબર કરવી એ વિદ્યાધરી અને કોઠાઓમાં વિવિધ પ્રકારના યોદ્ધાસનો (યોદ્ધાઓને બેસવા માટે આસનો) કરવાં. એવા કિલ્લાનો જે ઉદય હોય તે ઉદય (ઉંચાઇ) કરતાં બમણી વિસ્તારવાળી (બમણી પહોળી) ખાઈ કિલ્લાની આસપાસ કરવી એમ પંડિતોએ કહ્યું છે. ૧૫

उपजाति.

विद्याधरीकोष्टकयोश्चमध्येबाहुप्रमाणंशररामहस्तम् ॥
पंचाधिकंपंचकरेणहीनमितित्रिधावास्तुमतोदितंच ॥१६॥

અર્થઃ—વિદ્યાધરી[1] અને કોઠાઓની વચમા પાત્રીસ (૩૫) [2]બાહુનું અંતર (છેટું) રાખવું, અથવા પાંત્રીસ ગજનું અંતર રાખવું જોઇએ. વળી એમ પણ કહ્યું છે કે, એ પ્રમાણ કરતાં પાંચ ગજ અથવા બાહુનું પ્રમાણ હોય તો પાંચ બાહુ ઓછું અંતર રાખવું, અથવા પાંચ બાહુ કે પાંચ ગજ વધારે અંતર રાખવું, એ રીતે ત્રણ પ્રકાર વાસ્તુશાસ્ત્રે કહેલા છે. ૧૬

इंद्रवज्रा.

दुर्गोदयंनंदकरप्रमाणंतिथ्यासमंसप्तदशोत्तकेचित् ॥
एकोनविंशत्पृथुताश्रयाणांदिक्पालसूर्याष्टकरंवदंति ॥१७॥

અર્થઃ—કિલ્લાનો ઉદય નવ (૯) હાથ અથવા નવ ગજ કરવો, પણ કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે,-કનિષ્ઠ પક્ષે પંદર (૧૫) હાથ ઉદયવાળો દુર્ગ (કિલ્લો) થાય. તથા મધ્યમ પક્ષે સત્તર (૧૭) હાથ ઉદયવાળો કિલ્લો

૧ વિદ્યાધરી શબ્દનો અપભ્રંશ થઇ હમ ણાંની રાજસત્તાના વખતમા તેનું "બજરી" નામ થયું છે.

૨ બાહુ એટલે હાથની આંગળીથી કોણી અથવા ખભાની મોખી સુધી જેટલું હોય તે અથવા પોણાએ ગજ થાય છે, એ બાહુનું બીજું નામ "કિષ્કુ" છે તે કિષ્કુ બેંતાળીસ (૪૨) તસુનો થાય છે એ વાત પ્રથમ અધ્યાયના ઓગણચાળીસમા શ્લોકની ટીકામાં જણાવી છે તોપણ ફરીથી પ્રમાણ સાથે બતાવીએ છીએ કે, એ કિષ્કુના પ્રમાણ માટે મહારાજાધીરાજ ભોજદેવના રચેલ સમરાંગણ નામના ગ્રંથમા કહ્યું છે કેઃ-

द्वाचत्वारिंशताकिष्कुरंगुलैः परिकीर्तितः ।
चतुरशीत्यांगुलैर्धनुःस्यात्पुरुषस्तथा ॥ } अध्याय ९

અર્થઃ—બેંતાળીસ આંગળનો કિષ્કુ થાય તથા ચોરાશી આંગળનું ધનુષ થાય અને તે ધનુષ પ્રમાણે પુરુષની પહોળાઇ છે (બન્ને હાથ બે દિશાતરફથી લાંબા અથવા પહોળા કરેલા છે તે પહોળાઈ છે) અને ઉંચાઇ પણ તેટલીજ છે.

मार्गाःसप्तदशांकपंचशिखिनोयुग्मंपुरात्खर्वटं
मार्गाःपोडशसूर्यविंशतिकराकार्यास्त्रिधाविस्तरे ॥
प्राकारोदयऋक्षहस्तमपितोद्वाभ्यांविहीनाधिकः
व्यासार्धेनत्तदुर्ध्वतश्चकपिशीर्षाण्यष्टमात्रांतरम् ॥ १४ ॥

અર્થઃ—પુરને વિષે સત્તર (૧૭) માર્ગો કરવા, ગ્રામને વિષે નવ (૯) માર્ગો કરવા, ખેટને વિષે પાંચ (૫) માર્ગો કરવા. કૂટને વિષે ત્રણ (૩) માર્ગો કરવા અને ખર્વટને વિષે બે (૨) માર્ગો કરવા. તે માર્ગોની પહોળાઈ એવી રીતે રાખવાની છે કે,—

જે માર્ગ વીશ (૨૦) ગજ પહોળો હોય તે જ્યેષ્ઠ માર્ગ જાણવો, તથા જે માર્ગ સોળ (૧૬) ગજ પહોળો હોય તે મધ્યમ માર્ગ જાણવો. અને જે માર્ગ બાર ગજ (૧૨) પહોળો હોય તે કનિષ્ઠ માર્ગ જાણવો. તેમજ કિલ્લાઓ માટે એવી રીતિ છે કે,—

કિલ્લાનો ઉદય (ઉંચાઈ) સત્યાવીશ (૨૭) ગજનો કરવો, અથવા તેમાંથી બે ગજ ઓછા (૨૫) અથવા તેથી બે ગજ વધારે ઉંચો (૨૯) કરવો, એવા કિલ્લાના વિસ્તારના (પહોળાઇના) અર્ધ ભાગમાં કાંગરાં કરવાં અને તે કાંગરા અથવા [1]કપિશીર્ષ એક બીજાથી આઠ આંગળ અથવા આઠ તસુના છેટે હોવાં જોઇએ. ૧૪.

प्राकारेपिचकोष्टकादशकराः सूर्येंद्रहस्तास्तथा
प्रोक्तास्तेनसमाचकोणसहिताविद्याधरीमध्यगा ॥
तस्यांचाधसुवृत्तकेचविविधंयुद्धासनंकारयेत्
प्राकारोदयतोद्विधाचपरिखाविस्तारउक्तोबुधैः ॥ १५ ॥

અર્થઃ—પ્રાકાર અથવા કિલ્લાને કોઠાઓ કરવાની એવી રીતિ છે કે, કનિષ્ઠ પક્ષના કોઠાનો વ્યાસ અથવા પહોળાઈ દશ (૧૦) ગજ અથવા દશ હાથની હોવી જોઇયે, તથા મધ્યમ કોઠાનો વ્યાસ બાર ગજ અથવા બાર હાથનો હોવો જોઇયે અને જ્યેષ્ઠ માનના કોઠા ચૌદ ગજ વ્યાસવાળા હોવા જોઇયે; વળી તેવા બે બે કોઠાઓના મધ્યમા એક એક વિદ્યાધરી ચોરસ કરવી

ચન્દ્ર, ૮ સ્વચ્છ, ૯ નન્દ ૧૦, માનર ૧૧, લોકમાનર ૧૨, મુનિ ૧૩, પુંડ ૧૪. ઈ. ૧૫ અને પેટાળી કન્દેશ મધે અગ્નિકમાં ગજપતિ સાથે સોકરા માતૃકાઓ પૂજાય છે. [illegible]

[1] કિલ્લાની પહોળાઈના અર્ધ ભાગે મનુષ્યના ગાળાં જેટલાથી દેખાય નહિ, એટલે કિલ્લો જે કોટ કરવામાં આવે છે તે કોટના બહારના ભાગે જે કાંગરાં કરવામાં આવે છે તેને કપિશીર્ષ કહે છે, અને તે કાંગરાં એક બીજાથી આઠ આઠ તસુને છેટે હોય છે.

તે કોઠાઓની બરોબર કરવી જે વિદ્યાધરી અને કોઠાઓમાં વિવિધ પ્રકારના યોદ્ધાસનો (યોદ્ધાઓને બેસવા માટે આસનો) કરવાં. એવા કિલ્લાનો જે ઉદય હોય તે ઉદય (ઉંચાઈ) કરતાં બમણા વિસ્તારવાળી (બમણી પહોળી) ખાઈ કિલ્લાની આસપાસ કરવી એમ પંડિતોએ કહ્યું છે. ૧૫

उपजाति.

विद्याधरीकोष्टकयोश्चमध्येबाहुप्रमाणंशररामहस्तम् ॥
पंचाधिकंपंचकरेणहीनमितित्रिधावास्तुमतोदितंच ॥१६॥

અર્થ:—વિદ્યાધરી[1] અને કોઠાઓની વચમાં પાંત્રીસ (૩૫) [2]બાહુનું અંતર (છેટું) રાખવું, અથવા પાંત્રીસ ગજનું અંતર રાખવું જોઈએ. વળી એમ પણ કહ્યું છે કે, એ પ્રમાણ કરતા પાંચ ગજ અથવા બાહુનું પ્રમાણ હોય તો પાંચ બાહુ ઓછું અંતર રાખવું, અથવા પાંચ બાહુ કે પાંચ ગજ વધારે અંતર રાખવું, એ રીતે ત્રણ પ્રકાર વાસ્તુશાસ્ત્રે કહેલા છે. ૧૬

इंद्रवज्रा.

दुर्गोदयंनंदकरप्रमाणंतिथ्यासमंसप्तदशैवकेचित् ॥
एकोनविंशत्पृथुतात्रयाणांदिक्पालसूर्याष्टकरंवदंति ॥१७॥

અર્થ:—કિલ્લાનો ઉદય નવ (૯) હાથ અથવા નવ ગજ કરવો, પણ કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે,-કનિષ્ઠ પક્ષે પંદર (૧૫) હાથ ઉદયવાળો દુર્ગ (કિલ્લો) થાય. તથા મધ્યમ પક્ષે સત્તર (૧૭) હાથ ઉદયવાળો કિલ્લો

---

૧ વિદ્યાધરી શબ્દનો અપભ્રંશ થઈ ક્રમે મુસલમાની રાજસત્તાના વખતમાં તેનું "પજરી" નામ થયું છે.

૨ બાહુ એટલે હાથની આંગળીથી કોણી અથવા ખભાની મધ્ધી સુધી ગણાય છે અથવા ચોવીસે ગજ થાય છે, એ બાહુનું બીજું નામ "કિષ્કુ" છે તે કિષ્કુ બેંતાળીસ (૪૨) તસુનો થાય છે એ વાત પ્રથમ અધ્યાયના ઓગણચાળીસમા શ્લોકની ટીપમાં જણાવી છે તોપણ ફરીથી પ્રમાણ સાથે બતાવીએ છીએ કે, એ કિષ્કુના પ્રમાણ માટે માળવાધીશ મહારાજા ભોજદેવના રચેલ સમરાંગણ નામના ગ્રંથમાં લખે છે કે:-

द्वाचत्वारिंशताकिष्कुरंगुलैः परिकीर्त्तितः ।
चतुरशीत्याव्यासःस्यात्पुरुषस्तथा ॥ } अध्याय ९

અર્થ:—બેંતાળીસ આંગળનો કિષ્કુ થાય તથા ચોરાશી આંગળનું ધનુષ થાય અને તે ધનુષ પ્રમાણે પુરુષની પહોળાઈ છે (બન્ને હાથ પહોળા કરવાથી વામ અથવા વાંસ કહેવાય છે તે પહોળાઈ છે) અને ઉંચાઈ પણ તેટલીજ છે.

मार्गाःसप्तदशांकपंचशिखिनोयुग्मंपुरात्खर्वटं
मार्गाःषोडशसूर्यविंशतिकराकार्यास्त्रिधाविस्तरे ॥
प्राकारोदयऋक्षहस्तमपितोद्वाभ्यांविहीनाधिकः
व्यासार्धेनत्तदुर्ध्वतश्चकपिशीर्षाण्यष्टमात्रांतरम् ॥ १४ ॥

અર્થઃ—પુરને વિષે સત્તર (૧૭) માર્ગો કરવા, ગ્રામને વિષે નવ (૯) માર્ગો કરવા, ખેટને વિષે પાંચ (૫) માર્ગો કરવા. કુટને વિષે ત્રણ (૩) માર્ગો કરવા અને ખર્વટને વિષે બે (૨) માર્ગો કરવા. તે માર્ગોની પહોળાઈ એવી રીતે રાખવાની છે કે,—

જે માર્ગ વીશ (૨૦) ગજ પહોળો હોય તે જ્યેષ્ઠ માર્ગ જાણવો, તથા જે માર્ગ સોળ (૧૬) ગજ પહોળો હોય તે મધ્યમ માર્ગ જાણવો. અને જે માર્ગ બાર ગજ (૧૨) પહોળો હોય તે કનિષ્ઠ માર્ગ જાણવો. તેમજ કિલ્લાઓ માટે એવી રીતિ છે કે,—

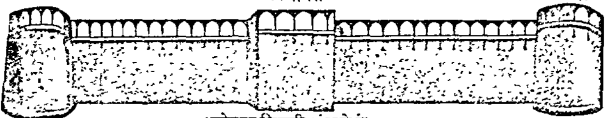
કિલ્લાનો ઉદય (ઉંચાઈ) સત્તાવીશ (૨૭) ગજનો કરવો, અથવા તેમાંથી બે ગજ ઓછા (૨૫) અથવા તેથી બે ગજ વધારે ઉંચો (૨૯) કરવો, એવા કિલ્લાના વિસ્તારના (પહોળાઈના) અર્ધ ભાગમાં કાંગરાં કરવાં અને તે કાંગરા અથવા [1]કપિશીર્ષ એક બીજાથી આઠ આંગળ અથવા આઠ તસુના છેટે હોવાં જોઈએ. ૧૪.

प्राकारेपिचकोष्टकादशकराः सूर्यैद्रहस्तास्तथा
प्रोक्तास्तेनसमाचकोणसहिताविद्याधरीमध्यगा ॥
तस्यांचाथसुवृत्तकेचविविधंयुद्धासनंकारयेत्
प्राकारोदयतोद्विधाचपरिखाविस्तारउक्तोबुधैः ॥ १५ ॥

અર્થઃ—પ્રાકાર અથવા કિલ્લાને કોઠાઓ કરવાની એવી રીતિ છે કે, કનિષ્ઠ પ્રમાણ કોઠાનો વ્યાસ અથવા પહોળાઈ દશ (૧૦) ગજ અથવા દશ હાથની હોવી જોઈયે, તથા મધ્યમ કોઠાનો વ્યાસ બાર ગજ અથવા બાર હાથનો હોવો જોઈય અને જ્યેષ્ઠ માનના કોઠા ચૌદ ગજ વ્યાસવાળા હોવા જોઈયે; વળી તેવા બે બે કોઠાઓના મધ્યમાં એક એક વિદ્યાધરી ચોરસ કરવી.

[illegible], ૮ [illegible], ૯ [illegible] ૧૦, ભાસ્કર ૧૧, [illegible] ૧૨, મુનિ ૧૩, [illegible] ૧૪, [illegible] ૧૫ અને [illegible] કવિઓમાં સંખ્યાને સાથે [illegible] માત્રાઓ [illegible] છે.

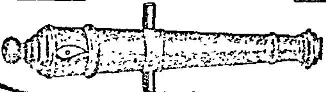
૧ કિલ્લાને [illegible] અને મનુષ્યના માથાં [illegible] નહિ, એટલે [illegible] જે [illegible] કે તે કોટના [illegible] અને જે કાંગરાં કરવામાં આવે છે, તેને કપિશીર્ષ કહે છે અને તે કાંગરાં એક બીજાથી આઠ આઠ તસુને છેટે હોય છે.

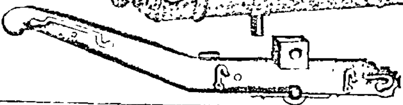

आ देखाव किल्लाना बहारनो छे तेमां कांगरा छे ते कपिशीर्ष कहेवाय
कोठो
विद्याधरी
कोठो.

आ देखाव किल्लानी अंदरनो छे

થાય. અને જ્યેષ્ઠ પક્ષે ઓગણીસ (૧૯) હાથ ઉદયનાળો કિલ્લો થાય. એ ત્રણે પ્રકારના દુર્ગના વિસ્તાર અથવા પહોળાઈની એવી રીતિ છે કેઃ—

મધ્યમ પક્ષનો જે દુર્ગ હોય તેની પહોળાઇ દશ (૧૦) હાથ અથવા દશ ગજની જોઈયે. જ્યેષ્ઠ દુર્ગનો વિસ્તાર બાર હાથનો અને કનિષ્ઠ પક્ષના કિલ્લાની પહોળાઈ આઠ હાથની જોઈએ. ૧૭

शार्दूलविक्रीडित.

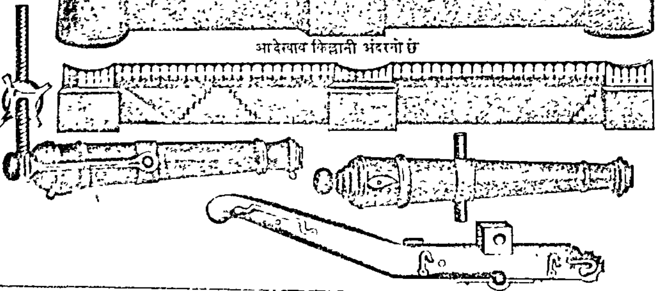
तांबूलंफलदंतगंधकुसुमंमुक्तादिकंयद्भवेत्
राजद्वारसुरालयतोहिसुधियाकार्यंपुरेसर्वतः ॥
प्राग्विप्रास्तस्यदक्षिणेनृपतयःशूद्राःकुबेराश्रिताः
कर्तव्याःपुरमध्यतोपिवणिजोवैश्याविचित्रैर्गृहेः ॥ १८ ॥

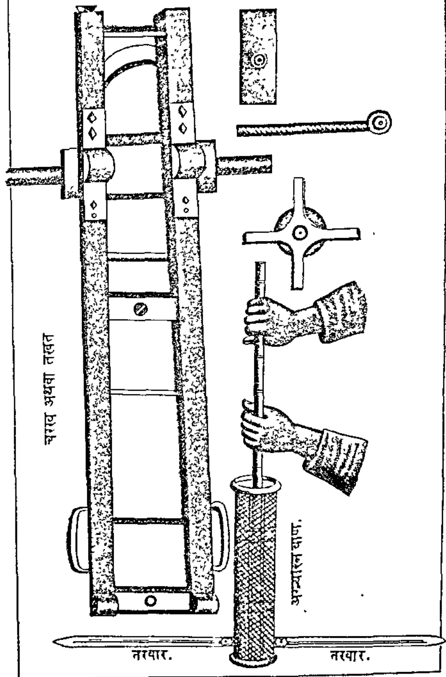
અર્થ.—નગરમા તાંબુલની (પાનની), ફળોની, દાંતની, [1]સુગંધિ પદાર્થની, પુષ્પોની અને મોતી વગેરે [2]રત્નોની દુકાનો બુદ્ધિમાન્ પુરૂષોએ રા[illegible] તેમજ દેવમંદિર [illegible] કરાવવી, તથા નગરમાં પૂર્વ દિશાએ [illegible], [illegible] દિશાએ ક્ષત્રિયો, ઉત્તર દિશાએ શુદ્રોને, તથા વૈશ્યોને વસા[illegible] અને [illegible] વેપારી લોકોને નગરના મધ્ય ભાગમાં વિચિત્ર રીતે ચિતરેલા [illegible] ૧૮

इंद्रो[illegible]काःकुविंदरजकाश्चन्हीचतन्नीविनः
प्रोक्ताःअंत्यजचर्मकारचुरुडाःस्युःशौंडिकाराक्षसे ॥
[illegible]निर्ऋतौचमालिनयुतेकोणेन्पसेत्लुब्धकान्
[illegible]कूपतडागकुंडमखिलंतोयेतथावारुणे ॥ १९ ॥

અર્થ.—[illegible] દેવળ [illegible] [illegible] અથવા [illegible] તથા [illegible]
[illegible] લોકોને વસાવવા, તથા [illegible]ની [illegible]

[illegible]

आ देखाव किल्लाना चढ़ाणनो छे तेमां कांगरा छे ते कपिशीर्ष कहेवाय
कोठो
विद्याधरी
कोठो.
आ देखाव किल्लानी अंदरनो छे

चरख अथवा तखत
अग्न्यास्त्र बाण.
तरवार.
तरवार.

ટવિકા ચલાવનારા લોકોને નગરની અગ્નિકોણમાં વસાવવા. [1]અંત્યજ, [2]ચર્મકાર, વંસફોડા અથવા ઘાંચી અને કલાલ એ લોકોને દક્ષિણ દિશામાં વસાવવા. નગરની નૈર્ઋત કોણમાં વેશ્યાઓને તથા નગરની વાયવ્ય કોણમાં પારધી લોકોને વસાવવા અને નગરથી પશ્ચિમ દિશામાં કુવા, તળાવ, વાવડી અને કુંડ ઈત્યાદિ [3]જળાશયો સ્થાપવાં. ૧૯

सिंहद्वारचतुष्टयंचखटकीद्वाराणिचाष्टौतथा
कर्त्तव्यानिदृढार्गलानिरुचिरैःकापाटकैःसुदृढैः ॥
कीर्तिस्तंभनृपालयामरगृहैर्हट्टैःसुधानिर्मितैः
हर्म्यैश्चोपवनैर्जलाश्रययुतैःकार्यंपुरंशोभनम् ॥ २० ॥

અર્થઃ—નગરને ચાર [4]સિંહદ્વાર કરવાં અને આઠ ખડકીદ્વાર કરવાં, તેમજ તેવાં દ્વારોને મજબુત અર્ગલા અથવા જેને ભુંગળ કહે છે તે કરવી, તથા મજબુત અને શોભાયમાન કમાડો કરવાં, તથા રાજમંદિર આગળ એક કીર્તિસ્તંભ કરવો, તથા રાજઘર, દેવપ્રાસાદ, હાટો અને હવેલીઓ એ સર્વે ચૂનામય ઉજળાં, કરવાં (ચુનેથી છાબેલાં) તથા નગરની પાસે બાગ કરવો અને તે બાગમાં જળાશય કરવું; તેમજ નગરમાં અને રાજમહેલ પાસે પણ જળાશય કરવાનું કહ્યું છે. ૨૦ (હવે યંત્ર પ્રકરણ કહિયે છિયે.)

उपजाति.

यंत्राःपुराणामथरक्षणाय संग्रामवन्ह्यंबुसमीरणाख्याः ॥
+विनिर्मितास्तेजयदानृपाणां भवन्तिपूज्याःसुरयाथसांसैः॥२१॥

અર્થઃ—નગરના રક્ષણ માટે સંગ્રામમાં મુકવાનાં યંત્રો એવાં હોવાં

---

[1] અંત્યજ એટલે જેનો સ્પર્શ થયાથી આર્ય લોકોને નહાવુ પડે છે એવા ઢેડ, ભંગી અને ચમાર.

[2] ચર્મકાર એટલે—ચામડું પકવનાર ચમાર તથા ચામડું રંગનાર અને ચામડું સીવનાર મોચી વગેરે.

[3] જળાશયો સ્થાપવાં તે નગર વસાવતી વખત સ્થાપવાં અને પછી તો ગમે ત્યાં કરવાં.

[4] સિંહદ્વાર એટલે, નગરના દરવાજા મોટા હોય તે તથા દરબારનું દ્વાર હોય એ વગેરે કહેવાય.

+ षट्पंचाशतांकविभेद भिन्ना } पाठांतर.

અર્થઃ—સંગ્રામ ચારનો યંત્રોના સાઠ ભેદ છે, તેમજ જળયંત્રના નવ ભેદ છે, તથા અગ્નિયંત્રના છ ભેદ છે અને વાયુયંત્રના નવ ભેદ છે. એ સર્વ મળી યંત્રોના ચોરાશી (૮૪) ભેદ છે.

આ યંત્રમાં તોપ અને બાણ વગેરે છે. તેમાં બાણ બાંધવાની રીતિ પ્રસિદ્ધમાં નથી; પણ આ અધ્યાયના અંતર્ભેદ માટે જે દીપ આપ્યા છે તે વાંચી બાજુનું ચિત્ર પણ જોવું.

જોઇએ કે-જળ, અગ્નિ અને વાયુવડે ચલાવી શકાય. એવાં યંત્રોને માંસ અને મદિરાનું બળિદાન આપવું કે જેથી શત્રુનો જય થાય. ૩૧

शार्दूलविक्रीडित.

हस्ताअष्टचभैरवेनवकरैश्चंद्रोदशार्कोभवेत्
रुद्रैर्भीमगजोपिभास्करकरैर्युग्मंतुविश्वैःशिखी ॥
प्रोक्तोसौयमदंडएवमनुभिस्तिथ्यामहाभैरवः
त्वष्टौशंकरनिर्मिताश्वसमरे देवासुरेभैरवाः ॥ २२ ॥

અર્થ:—દેવો અને અસુરોના સંગ્રામ વખતે આઠ પ્રકારના ભૈરવયંત્રો મહાદેવજીએ રચેલાં છે, તે યંત્રોમાંથી જે યંત્રની લંબાઈ આઠ (૮) હાથ હોય તેનું "ભૈરવ¹" નામ છે, તથા જે યંત્રની લંબાઈ નવ (૯) હાથની હોય તે "ચંદ્ર" નામા યંત્ર કહેવાય તથા દશ (૧૦) હાથ લંબાઈ હોય તે "અર્ક," અગિયાર (૧૧) હાથ લંબાઈ હોય તે "ભીમગજ⁴" બાર હાથ (૧૨) લંબાઈ હોય તે "યુગ્મ⁵" તેર હાથ (૧૩) લબાઇ હોય તે "¹શિખિ" ચૌદ (૧૪) હાથ લંબાઇ હોય તે "યમદંડ" અને જે યંત્રની લંબાઈ પંદર (૧૫) હાથની હોય તે યંત્રનું નામ "મહાભૈરવ" કહેવાય છે. એ રીતે આઠ ભૈરવ યંત્રો જાણવાં. ૨૨

यंत्रेचाष्टकरेष्टहस्तफणिनीसूर्यांगुलाविस्तरे
स्तंभोमर्कटिकाचपंजरमतःषट्त्रित्रिहस्ताःक्रमात् ॥
यष्टयापृष्टविभागतोपिरदनैस्तुल्योष्टमात्रांगुलैः
प्रोक्ताकुंडलवेलणीवहिरतोमध्यादशीत्यंगुलैः ॥२३॥

અર્થ:—આઠ હાથના યંત્રને આઠ હાથની ફણિની (ગોફણ) જોઇએ; પણ તે ફણિનીનો વિસ્તાર (ગોફણના ચાડાની પહોળાઇ) બાર આંગળનો કરવો, તથા બે સ્તંભાઓ વચ્ચે છ હાથની પહોળાઇ રાખવી, તથા ત્રણ હાથની મર્કટિકા (માંકડી) કરવી, તથા ત્રણ હાથનું પાંજરું કરવું, તથા યંત્રના પાછળના ભાગે બત્રીસ (૩૨) આંગળની યષ્ટી કરવી ને તે યષ્ટિની જાડાઈ તથા પોહોળાઇ આઠ આંગળ સમ કરવી અને તેવા યંત્રને જે કુંડળ વેણી રાખવામાં આવે તે એંશી (૮૦) આંગળ બહાર નીકળતી રાખવી. ૨૩

इंद्रवज्रा.

यष्टयांदृढांमर्कटिकांविदध्यात् लोहस्यकीलेनचचर्मणाच ॥
यंत्रंप्रकुर्याद्दृढकाष्ठकस्य तन्यात्तथायोतिकयासमेतम् ॥२४॥

અર્થ:—યંત્રની યષ્ટિમાં લોઢાના ખીલાવડે અથવા ચામડાની વાધરવડે મર્કટીને

ઇદ કરવી તેમજ તળી અને ચોતિકા સહિત મજબુત લાકડાનો તે યંત્ર કરવો. ૨૪

उपजाति.

तिर्य्यांगुलेपंजरकस्यदैर्घ्यं केषांमतेहस्तमितिचयंत्रे ॥
येढींकुलीवह्निजलानिलाख्याः तेलक्षतोज्ञैःपरिकल्पनीयाः ॥२५॥

અર્થઃ—કેટલાક આચાર્યોનો એવો મત છે કે-એક હાથનું યંત્ર કરવું અને તે યંત્રને પંદર (૧૫) આંગુળનું પાંજરૂં કરવું, તથા જે અગ્નિયંત્ર, જળયંત્ર અને વાયુયંત્ર થાય છે તે યંત્રો *ઢીકુળી સહિત કરવાં, એવાં યંત્રો પંડિતોએ તર્કશક્તિએ રચવાં જોઇએ. ૨૫

उपेंद्रवज्रा.

नीराश्रयःपुण्यवताविधेयः मध्येपुरस्यापितथैवबाह्ये ॥
वाप्यथतस्यापिदशैवकूपाः चत्वारिकुंडानिचषट्तडागाः ॥२६॥

અર્થ—નગરમાં અને તેના બહારના ભાગે પુણ્યવંત પુરુષે જળાશયો કરવાં તે એવી રીતે કે-ચાર પ્રકારની વાવડિયો દશ પ્રકારના કુવા, તથા ચાર પ્રકારના કુંડો અને છ પ્રકારનાં તળાવો કરવાં. ૨૬

* ઢીકુળી શબ્દ દેશ ભાષાનો છે એમ ઘણાં ઠેકાણે ઠેકાણે કહે છે એ વાત ખરી કરે છે; કારણ કે કોઇપણ કળથી કામ કરવામાં આવે છે તેને ગામડાના લોકો ઢેકળી અથવા ઢીકળી કહે છે. વળી કેટલેક ઠેકાણે "કારશી" પણ કહે છે, એ ઢીકળી શબ્દ કોશોમાં તો જોઇએ નહિ છે; કારણ કે હાલમાં વિદ્વાનો વધારો થયે એવા પ્રાચીન શબ્દોનો અનાદર થવાથી તેમ બન્યું છે એટલુંજ નહિ પણ તેવો શબ્દ કોઇ બોલે તો તેને ગામડિયો કહી હસી કહાડે છે પણ તેવા શબ્દોનો નિર્બંધ કરવામાં આવતો નથી. ગામડામાં "એખણી" અથવા "ઇખણી" બોલાય છે તેથી ગામડિયાં ભાષા કહેવાય છે; પણ વિચાર કરવામાં આવે તો તે સંસ્કૃત શબ્દમાં જરાક અપભ્રંશ થયા છે. ઇષન અથવા ઇષણ.

+ એ રીતે ઢીકુળી છે તે સર્વ યંત્રોમાં લાગવે સહેલાઇથી કામ થાય છે તેનું નામ કળ છે તે કળ બંદુકમાં ઘોડો, ધમણમાં પવન લેવાનું પાટિયું, જળયંત્રી, પવનયંત્રી, અરટ વગેરેમાં લાકડા અથવા લોઢાની ઢીકુળી આજ્ઞાય સહેલાઇથી કરે છે, એ રીતે યંત્રોમાં ઢીકુળી મુખ્ય છેવ છે તેવા યંત્રો ઘણી પ્રકારનાં પૂર્વે કરવામાં આવતાં હતાં પણ તેની દરકાર નહિ રહેવાથી ઉપર બતાવેલાં યંત્રોનાં નામ અને અર્થ ન સમજાય તેવું થયું છે ત્યારે મિત્ર તે બનેજ ક્યાંથી? એ અનભ્યાસનું કારણ છે; તેપણ યંત્રો માટે આવી મહેનત ભારી છે પણ ખરચની તંગીથી લાચાર!!

शार्दूलविक्रीडित.

कूपाःश्रीमुखवैजयौचतदनुप्रांतस्तथादुंदुभिः
तस्मादेवमनोहरश्चपरतःप्रोक्तश्चचूडामणिः ॥
दिग्भद्रोजयनंदशंकरमतोवेदाद्रिहस्तैर्मितैः
विश्रांतैःक्रमवर्द्धितैश्चकथितावेदादधःकूपिका ॥२७॥

અર્થ:—ચાર હાથથી માંડીને તેર હાથ સુધીના વિસ્તારવાળા કુવા કરવાનું કહ્યુ છે તેમાં જે કુવાની પહોળાઇ ચાર હાથ સુધી હોય તે "શ્રીમુખ[1]" નામા કૂપ કહેવાય, તથા જે પાંચ હાથ પહોળો હોય તે "વૈજય[2]" કહેવાય, તથા છ હાથ પહોળો હોય તે "પ્રાંત[3]" કહેવાય. તથા સાત હાથ પહોળો હોય તે "દુંદુભિ[4]" કહેવાય, તથા આઠ હાથ પહોળો હોય તે "મનોહર[5]" કહેવાય. તથા નવ હાથ પહોળો હોય તે "ચૂડામણિ[6]" કહેવાય તથા દશ હાથ પહોળો હોય તે "દિગ્ભદ્ર[7]" કહેવાય, તથા અગિયાર હાથ પહોળો હોય તે "જય[8]" કહેવાય, તથા બાર હાથ પહોળો હોય તે "નંદ[9]" કહેવાય અને જે કુવો તેર હાથ પહોળો હોય તે "શંકર[10]" નામનો કહેવાય; પણ ચાર હાથથી ઓછી પહોળાઇ હોય તે "કૂપ" કહેવાય. ૨૭

उपजाति.

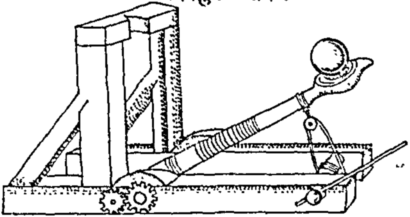
वापीचनंदैकमुखात्रिकूटा षट्कूटिकायुग्ममुखाचभद्रा ॥
जयात्रिवक्त्रानवकूटयुक्ता स्वकैस्तुकूटैर्विजयामतासा ॥२८॥

અર્થ:—જે વાવડીને એક મુખ હોય અને તેમાં (વાવમાં) ત્રણ *કૂટ હોય તો તે વાવડીનું નામ "નંદા[1]" કહેવાય, તથા જેને છ કૂટ હોય અને બે મુખ હોય તે "ભદ્રા[2]" નામની વાવ કહેવાય, તથા જેને ત્રણ મુખ અને નવ કૂટ હોય તે "જયા[3]" નામા વાવ કહેવાય અને જે વાપીને ચાર મુખ અને બાર કૂટ હોય તેનું નામ 'વિજયા" નામે વાવ કહેવાય છે. ૨૮

सरोर्धचंद्रंतुमहासरश्च वृत्तंचतुःकोणकमेवभद्रम् ॥
भद्रैःसुभद्रं परिघैकयुग्मं वक्रस्थलैकद्वयमेवयस्मिन् ॥२९॥

અર્થ:—જે તળાવ અર્ધ ચંદ્રાકારે હોય તેનું નામ "અર્ધ ચંદ્ર[1]" કહેવાય, તથા જે ચારે તરફ બાંધેલું હોય તેનું નામ "મહાસર[2]" કહેવાય; તથા જે ગોળ હોય તેનું નામ "વૃત્ત[3]" તળાવ કહેવાય, તથા જે ચાર ખુણાવાળું

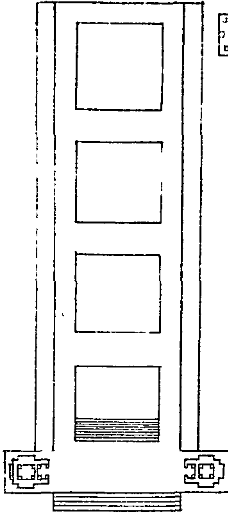
* કૂટ એટલે વાવડીમાં પડો આવે છે તેના ઉપર સ્તંભો મૂકી દિવાળખ દેરિયો કરવામાં આવે છે તેને કૂટ કહે છે.

मे० हेनरीकजन साहेबनी मारफते मळेल
संग्राममां पांषाण नास्वानो यंत्र.

अग्यारबाण.

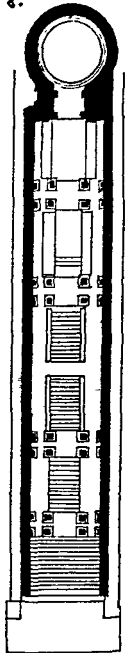
शाखाओ ४

एक मुखनो वापडी १

बेमुखनी २

बे मुखनी वावडी. २
त्रण मुखनी वावडी ३
च्यार मुखनी वावडी ४

भणमुखनि वापदी २

(ચોખંડું) હોય તે "ચતુઃકોણ" કહેવાય તથા જે તળાવને એક ભદ્ર+ હોય તે "ભદ્ર" નામા તળાવ કહેવાય, અને જે તળાવને ચારે તરફ ભદ્ર હોય તે "સુભદ્ર" નામા તળાવ કહેવાય છે. એવાં તળાવોને એક અથવા બે ÷પરિઘ કરવાં, તેમજ એવા તળાવો વચ્ચે એક અથવા બે જારધળો* પણ કરવાં. ૨૯

ज्येष्ठंमितंदंडसहस्रकेण मध्यंतदर्धेनततःकनिष्ठम् ॥
×ज्येष्ठंकरैःपंचशतानिदैर्घ्ये तदर्धमध्यंतुपुनःकनिष्ठम्॥३०॥

અર્થ:—જે તળાવ એક હજાર દંડ અથવા ધનુષનું હોય તે જ્યેષ્ઠમાનનું તળાવ કહેવાય, તથા પાંચસેં ધનુષનું હોય તે મધ્યમાનનું કહેવાય, અને અઢીસેં દંડનું જે તળાવ હોય તે કનિષ્ઠમાનનું કહેવાય છે. એ રીતના અનુક્રમે જે તળાવને પાંચસેં હાથ ઉંચી પાળ હોય (હજાર ધનુષના જ્યેષ્ઠમાનના તળાવને) તે જ્યેષ્ઠમાનની પાળ કહેવાય, તથા અઢીસેં હાથ ઉંચી હોય તે મધ્યમાનની પાળ કહેવાય, અને સવાસો હાથ ઉંચી હોય તે કનિષ્ઠમાનના પાળ કહેવાય છે. ૩૦

+ ભદ્ર એટલે, તળાવના મુખ આગળ ખુણો પડતો હોય તે ખુણાનું નામ ભદ્ર કહેવાય છે.

÷ પરિઘ એટલે તળાવમાં ઉપર પેટાળા પરનાળા મોનરા જેવો આકાર હોય છે તેનું પહેલું નામ પરિધિ છે.

* જારધળ એટલે, તળાવના મધ્ય ભાગમાં જમાવી વગેરે પક્ષિઓને બેસવા માટે માટીનો બેટ, અથવા ટીંબો રાખવામાં આવે છે તેનું નામ જારધળ છે, તે હોવાથી બીજા પ્રાણી જાનવરોથી પક્ષિઓ અભયપણે રહે છે.

× આ શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધ ભાગે તળાવોનાં માન બતાવ્યા છે અને ઉત્તરાર્ધમાં તળાવોના અનુક્રમે તેની પાળોનું માન બતાવ્યું છે; પણ તે અપ્રાકારમાં છે એટલુંજ નહિ પણ, એ ઉત્તરાર્ધમાં પ્રથમના પદના ચાર અક્ષરો પછીના "પંચશતાનિ દૈર્ઘ્યે" એ વાક્યમાં પાંચસેં હાથ ઉંચી પાળ અથવા બીજી રીતે કહિએ તો દૈર્ઘ્ય શબ્દનો અર્થ મોટી અથવા લાંબી અથવા પહોળી થાય છે, એમ હોય તો જ્યેષ્ઠ તળાવ એક હજાર દંડનું કહ્યું છે તેને પાંચસેં હાથ પહોળી પાળ હોય અને એવા અનુક્રમે પાંચસેં દંડના તળાવને અઢીસેં હાથ પહોળી તેમજ અઢીસેં દંડના તળાવને સવાસો હાથ પહોળી પાળ અથવા ઉંચી હોવી જોઈએ એ વાત અસંભવિત છે, પણ વ્યાકરણની રીતે "પંચશતાનિદૈર્ઘ્યે" એ વાક્યનો અર્થ બીજી રીતે થાય નહિ, કદાચ "પંચાશત્" કહિયે તો છંદશાસ્ત્રના નિયમનો ભંગ થાય છે એવા કારણથી એકામાં ઓછી શબ્દવૃદ્ધિની વીસ પ્રતો મેળવી તપાસ કરી પણ એ વાક્યનું મૂળ ઉંડું ઉતરી ગયેલુ હોવાથી એકજ રીતનો પાઠ મળી આવ્યો !! એટલે તે વાક્ય ફેરવવાનું અને દુરસ્ત થાવું નહિ તોપણ, તે વાક્ય આખા ગ્રંથમાં કાંટા જેવું ખુંચનારું છે, માટે તેના શોધ કામનો પ્રયત્ન જારી રહ્યો અને કરેલુ અનુમાન સાચું થવાના સાધનરૂપી શિલ્પ પ્રકરણી કેટલાક ગ્રંથો સંગ્રહ કરેલા તે પૈકી "જ્ઞાનરત્નકોષ" નામે અપૂર્વ ગ્રંથમાં તળાવ અને તેની પાળ માટે

उपजाति.

भद्राख्यकुंडंचतुरस्त्रकंच सुभद्रकंभद्रयुतंद्वितीयम् ॥
नंदाख्यकंस्यात्प्रतिभद्रयुक्तं मध्येसभिद्वंपरिघंचतुर्थम् ॥३१॥

અર્થઃ—જે કુંડ ચતુરસ્ર (ચોરસ) હોય તે કુંડનું નામ "ભદ્ર" કહેવાય, પણ જે કુંડ ભદ્ર સહિત હોય તે કુંડનું નામ "સુભદ્ર" કહેવાય; તથા

રપટ હકીકત મળી આવ્યાથી સંશય દૂર થવા અંતરને આધાર મળે છે કે, વાસ્તુશાસ્ત્રના બીજા પણ ગ્રંથો જેણે ગ્રંથ્યા છે એવા પંડિતની પંક્તિના શોભાવનાર મંડન સુત્રધારે રાજવલ્લભ જેવા રત્નમાં આવું પદ મૂક્યું હોય એમ સંભવતું નથી કારણ કે, એજ રાજવલ્લભની એ પ્રતમાં એવું વાક્ય છે કે, "કરાષ્ટતઃ પંચશતાનિ દર્ધે તદર્ધ મધ્યંતુપુનઃ કનિષ્ટમ્" આઠ હાથથી માંડી પાંચસેં હાથ સુધી પહોળી પાળ કરવી તે પછી મધ્ય અને કનિષ્ઠ પાળ અનુક્રમે અર્ધ પ્રમાણથી કરવી. એ રીતે પાઠાંતર મળે છે તેથી સમજાય છે કે પદમાં ફેરફાર થવાનું કારણ લિપિકારોના પરંપરા કેટલાક વર્ષોથી ચાલી આવે છે તે ફરીને અશુદ્ધિ ગ્રંથ સમારનાર અને લેખકની કાળજી હશે નહિ તેથી તેમ બન્યું હશે.

[illegible]मध्यंधनदंघंतः॥मध्यार्धेस्यात्कनिष्ठंच। त्रिविधंतुस्यदीर्घंत.३४॥
[illegible]पालिमानतुविस्तरो॥३५[illegible]॥

અર્થઃ—એક હજાર હાથનું જે તળાવ હોય તે જ્યેષ્ઠ માનનું કહેવાય, તથા પાંચસેં હાથનું હોય તે મધ્ય માનનું અને અઢીસેં હાથનું હોય તે કનિષ્ઠ માનનું કહેવાય, એ રીતે ત્રણ પ્રકારના [illegible] તળાવ તેમાં જ્યેષ્ઠ માનના તળાવને પચાસ હાથની પાળ હોય તે જ્યેષ્ઠમાનની પાળ કહેવાય, તથા મધ્ય તળાવને પચીસ હાથના વિસ્તારવાળી પાળ હોય તે મધ્યમમાનની કહેવાય અને કનિષ્ઠમાનના તળાવને બાર હાથની પાળ હોય તે કનિષ્ઠમાનની કહેવાય.૩૪,૩૫.

એ રીતે તળાવ અને તેની અનુક્રમે પાળનું માન કહ્યું છે તે બરોબર હશે એમ નિશ્ચય થાય છે. [illegible] પ્રથમ પદમાં ॥ **[illegible]** છે તેના બદલે [illegible] એમાંદિ [illegible] પણ તેમ ન હતાં પંચાશ છે તેના [illegible] નિયમથી ઉલટું થાય છે કારણ કે [illegible] અને ઓછી ગુરૂ રહેવા જેણે એવો નિયમ [illegible] અર્થ [illegible] કરાય, અને તે પાઠમાં અને ઓછી એ બન્ની [illegible]

[illegible] છે, [illegible] નહિ [illegible] છે તે [illegible]

પ્રતિભદ્ર રહિત હોય તો તે કુંડનું નામ "નંદ" કહેવાય અને જે કુંડના મધ્ય ભાગમાં ભિદ્ર હોય તે કુંડનું નામ "પરિઘ" કહેવાય. ૩૧

करादृतोहस्तशतप्रमाणं द्वारैश्चतुर्भिःसहितानिकुर्यात् ॥
मध्येगवाक्षाश्चदिशोविभागे कोणेचतुष्कयस्तत्रपिपट्टशालाः॥३२॥

અર્થઃ—આઠ હાથથી માંડી સો (૧૦૦) હાથ અથવા સો ગજ સુધીનો કુંડ કરવો, અને તેને ચાર દ્વારો કરવાં [ચારે તરફથી ઉતરવા માટે]. તે દ્વારોમાં દિશાઓના ભાગમાં ગોખલા કરવા; તેમજ કુંડના ખુંણાઓમાં ચોકિયો તથા પટ્ટશાળાઓ કરવી. ૩૨

शार्दूलविक्रीडित.

गंगाद्यारवयोहरेश्चदशकंरुद्रादशैकाधिका:
दुर्गाभैरवमातृकागणपतिर्वन्हेस्त्रिकंचंडिका ॥
दुर्वासामुनिनारदस्तुसकलाद्वारावतीलीलिका
लोकाःपंचपितामहादिविबुधाःस्युर्मध्यभिद्रेसदा ॥ ३३ ॥

અર્થઃ—કુંડમા રહેલી *ભિદ્ર વિષે ગંગા આદિ નદીઓની પ્રતિમાઓ કરવી, તથા બાર સૂર્યના બાર પ્રતિમાઓ, તથા વિષ્ણુના દશે અવતારોની દશ પ્રતિમાઓ, તથા અગિયાર રુદ્રની, તથા દુર્ગાની, ભૈરવની, સોળ માતૃકાઓની, ગણપતિની, ત્રણ અગ્નિની, ચંડિકાની, દુર્વાસા મુનિની, નારદની દ્વારકાની લીલા અને બ્રહ્માદિ પાંચ [1]લોકપાળના પ્રતિમાઓનું સ્થાપન કરવું.૩૩

उपजाति.

[2]तस्योर्द्धतःश्रीधरमंडपस्य संदर्शनात् पूर्णफलंचकाश्याः ॥
स्नानाद्यगंगाप्लवनस्यपुण्यं कृतंभवेच्चेत्विधिवत्विधिज्ञैः॥३४॥

અર્થઃ—કુંડના દ્વારના પ્રથાર અથવા પરથાર ઉપર ૧૩ શ્રીધરમંડપ

---

* ભિદ્ર એટલે એક પ્રકારના ઘર છે તે ભિદ્રમાં ગોખલાઓ આવે છે તેની મુર્તિઓ સ્થાપન કરવી.

૧ પાંચ લોકપાળ એટલે ઇંદ્ર, યમ, વરુણ, કુબેર અને બ્રહ્મા.

२ तस्योर्द्धत.श्रीधरमाडमस्य. }
तस्योर्द्धत:श्रीधरमाडपस्य. } इतिपाठांतर

ઉપરના ઉંચા *શ્લોકમાં ગામ અથવા નગરના પ્રમાણના સોળમા ભાગની ભુમિમાં રાજાનું મકાન કરવાનું કહ્યું છે તે એવી રીતે કે, ગામ અથવા નગર જેટલા વિસ્તારમાં હોય તેટલા વિસ્તારનું ક્ષેત્રફળ કાઢતાં જે આવે તે ક્ષેત્રફળના સોળમા ભાગમાં અથવા અંશમાં રાજાનુ ઘર કરવા માટેની જમીન હોવી જોઇએ જેમકેઃ—૧૬

[illegible]

[illegible] ॥
[illegible] ॥१४॥

[illegible]

[illegible]

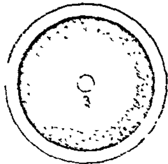
[illegible]
[illegible] ॥
[illegible]
[illegible] ॥ १५ ॥

[illegible] ॥

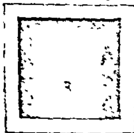
[illegible]

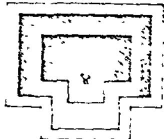
[illegible]

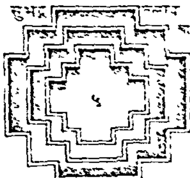
राजवल्लभ अध्याय ४.

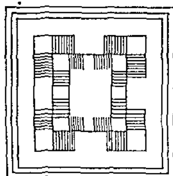

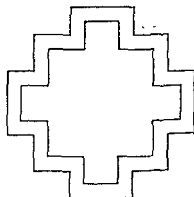

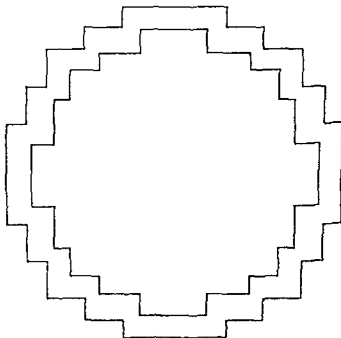
राजवल्लभ अध्याय ४.

भद्रकुंड १

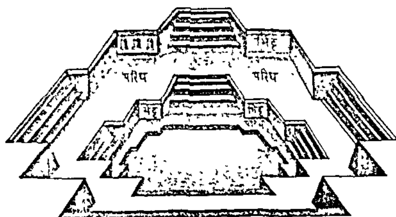

सुभद्र. २

अतिभद्र. ३

राजवल्लभ अध्याय ४

परिघ ४

श्रीधरमाड.

कुंड.

भिट्ट

राजवल्लभ.

अध्याय ५ मो.

उपजाति.

अथोनृपाणांभवनानिवक्ष्ये त्वेकातपत्रावनिपालकस्य ॥
शतंचहस्ताष्टसमन्वितंच व्यासंगृहंचोत्तममेवतस्य ॥ १ ॥

અર્થઃ—એક છત્રધારી (ચક્રવર્ત્તિ) રાજાના ઉત્તમ ઘરનો વ્યાસ (વિસ્તાર અથવા પહોળાઈ) એકસો અને આઠ (૧૦૮) હાથનો કરવો. ૧

इंद्रवज्रा.

येद्वापरेभूमिभूजोबभूवुः तेषांगृहंहस्तशतंद्विहीनम् ॥
तत्रियंशभूमीश्वरकोनृनाथः स्त्वष्टाधिकाशीतिकरंगृहंस्यात् ।

અર્થઃ—દ્વાપરયુગ વિષે જે ચક્રવર્ત્તિ રાજાઓ હતા તેમનાં ઘરો અઠ્ઠાણું (૯૮) હાથનાં હતાં; પણ તેવા રાજાઓથી ત્રીજા ભાગની પૃથ્વીના માલિક જે રાજાઓ હતા તેમનાં અઠ્ઠયાશી (૮૮) હાથનાં ઘરો હતાં. ૨

उपजाति.

ग्रामैकलक्षद्वयमस्तियस्य प्रोक्तोमहामंडलिकोनरेंद्रः ॥
अशीतिहस्तंद्विकरेणहीनं कुर्याद्गृहंशोभनमेवतस्य ॥ ३ ॥

અર્થઃ—જે રાજાને એક અથવા બે લાખ ગામો હોય તેને મહામંડળિક કહેવો. તે મહામંડલિક રાજાનું ઘર અઠ્ઠ્યોતેર (૭૮) હાથનું શોભાયમાન કરવું. ૩

पंचायुतेशोनृपमंडलीको भवेद्गृहंतस्यकराष्टपष्टिः ॥
सामंतमुख्योद्वयुताधिपोसौ तद्गेहमष्टपुकरप्रमाणम् ॥४॥

અર્થઃ—પચાસ હજાર ગામ હોય એવા મંડલિક રાજાનું અડસટ (૬૮) હાથનું ઘર કરવું અને વીસ હજાર ગામ હોય એવા મુખ્ય સામંત રાજાનું અઠ્ઠાવન (૫૮) હાથનું ઘર કરવું. ૪

सामंतसंज्ञोयुतनाथएव तद्वेश्मपंचाशदपिद्विहीनम् ॥
तथातृतीयोपिततोर्धहीन स्त्रिशत्कराष्टाधिकमेवगेहम् ॥५॥

અર્થઃ—દશ હજાર ગામનો ધણી જે સામંત રાજા હોય તેનું અડતા-

બીસ (૪૮) હાથનું ઘર કરવું, અને જે પાંચ હજાર ગામનો ધણી સામંત રાજા હોય તેનું બત્રીશ (૩૨) હાથનું ઘર કરવું. ૫.

इंद्रवज्रा.

प्रोक्तःप्रवीणैश्चतुराशिकोसौ ग्रामाहियस्यैवसहस्रमेकम्
अष्टाधिकंविंशतिहस्तहर्म्यं सिद्ध्यैसमस्तानियथोदितानि॥६॥

અર્થઃ—જે રાજાને એક હજાર ગામ હોય તે ચોરાશીનો ધણી કહેવાય માટે તેવા રાજાનું ઘર અઠ્ઠાવીસ હાથનું કરવું. એ રીતે શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ઘરો કરવાથી સિદ્ધિ થાય છે, પણ તેથી ઉલટી રીતે ઘરો કરવામાં આવે તો હાનિ થાય છે. ૬

उपजाति.

ग्रामाधिपायेतुशताधिपाश्च तेस्वल्पराष्ट्राअपिसैन्यपाश्च ॥
तेषांगृहाअष्टदशाधिकैश्च करैःसमानामुनिनिर्मिताश्च ॥ ७ ॥

અર્થઃ—સો (૧૦૦) ગામનો ધણી જે હોય તે અલ્પ દેશનો રાજા કહેવાય માટે તેવા રાજાનું અને [1]સેનાપતિનું એ બન્નેનું ઘર અઢાર હાથનું કરવું એમ મુનીશ્વરોએ કહ્યું છે. ૭

भूपालयार्धेनचमंत्रिगेहं यथाधिकारेणभवंतिहीनम् ॥
व्यासाद्दशांशाधिकमेवदैर्घ्यं कुर्यादथोपंचमभागमिष्टम् ॥८॥

અર્થઃ—રાજાના ઘર કરતાં તેના મંત્રીનું (પ્રધાનનું) અર્ધ ભાગનું ઘર કરવું, તથા મંત્રીથી અનુક્રમે ઉતરતા અધિકારીઓનાં ઘરો પણ પ્રધાનના ઘરથી અનુક્રમે અર્ધ અર્ધ ભાગનાં કરવાં, તેમજ ઘરોનો જેટલો વિસ્તાર [પહોળાઇ] કરવો કહ્યો છે તે દરેક ઘરની પહોળાઇ હોય તેનો દશાંશ ભાગ $\frac{1}{10}$ ઘરની લંબાઈમાં વધારી લાંબું ઘર કરવું અથવા પહોળાઇનો પંચમાંશ $\frac{1}{5}$ લંબાઇમાં ઉમેરી ઘરની લંબાઈ કરવી. ૮

गृहंचतुर्हस्तमितंकरादि वृद्ध्याद्विरामांतमितिप्रमाणम् ॥
ततःपरंभूपतिमंदिराणि यावच्छतंचाष्टकराभियुक्तम् ॥ ९ ॥

અર્થઃ—ચાર હાથથી માંડીને બત્રીસ (૩૨) હાથ સુધીના વિસ્તારવાળું

---

૧ સેનાપતિનું ઘર અને સો ગામના રાજાનું ઘર એ બન્નેનાં અઢાર અઢાર હાથનાં ઘરો કરવાનું કહ્યું છે. તે ઉપરથી સો ગામના રાજાને સેનાપતિ સમજવાનું નથી; પણ પૂર્વે કહેલા સામંત રાજાઓના સેનાપતિ સમજવા. કારણ કે આ રાજવલ્લભ ગ્રંથમાં બહુ ટુંકામાં સમાપ્ત કરેલ છે પણ બીજા ગ્રંથોમાં એ બાબતનો વધારે ખુલાસો છે.

ઘર સાધારણ મનુષ્યોને હોય અને તેથી ઉપરાંત એકસોને સાઠ (૧૦૮) હાથ સુધીના વિસ્તારવાળાં ઘરો રાજાઓના કરવાં જોઈયે. ૯

स्यद्भूमिरेकावसुहस्तगेहे दशाभिवृध्याचपुनर्द्वितीया ॥
प्रासादएवामरभूपयोश्च हर्म्याणिलोकेमुनिनोदितानि ॥१०॥

અર્થ:—આઠ હાથનું ઘર હોય તો તેને એક ભૂમિ કરવી અને અઢાર હાથનું ઘર હોય તો તેને બે ભૂમિ (માળ) કરવી, દેવનું અથવા રાજાનું ઘર હોય તો તેને પ્રાસાદ કહેવાય અને બીજા સાધારણ લોકોનાંઘરને હર્મ્ય કહેવાય, એમ મુનિઓએ કહ્યું છે. ૧૦

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

शालायानवधाचपंचकरतोमानंचविश्रांतकं
भित्तेरेवचतुर्दशांगुलमितंयावत्सपादंकरम् ॥
आगारस्यचषोडशांशरहितोप्यर्द्धेनहीनोथवा
भित्तेर्मानमिदंत्रिधाविरचितंकल्प्यंयथायोग्यतः ॥ ११ ॥

અર્થ:—શાળાઓ નવ પ્રકારની થાય છે. તે એવી રીતે કે, પાંચ હાથથી માંડીને તેર હાથ સુધીની કરવી, [૧ પાંચ હાથની, ૨ છ હાથ, ૩ સાત, ૪ આઠ, ૫ નવ, ૬ દશ, ૭ અગિયાર, ૮ બાર, ૯ તેર હાથ સુધી કરવી.] તે શાળાઓની ભીંતનું માન [પાયાનો અથવા ભીંતનો ઓસાર] ચૌદ (૧૪) આંગુળથી તે સવા હાથ સુધીના ઓસારવાળી ભીંત કરવી અગર તેમ નહિ તો ઘરના માપથી [ઘરના વિસ્તારથી] સાડા સોળમો અંશ અથવા અર્ધ અંશ ઓછો અર્થાત્ સાડાપંદર અંશના ઓસારવાળી ભીંત કરવી, એ રીતે ભીંતના ઓસારનું માન ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે માટે જ્યાં જેમ ઘટે તેવી રીતે યથાયોગ્ય માન કરવું જોઈએ. ૧૧

दैर्घ्येचंद्रकलांगुलोत्तमशिलामध्यांगुलोनांतिमा
व्यासोदिग्नवभूभृदुच्छ्रितिरपित्र्यंशोनविस्तारतः ॥
हस्तादेस्त्रिकरोदयंनवविधंपीठंगृहेसर्वतः
विप्रादेरसभूतवेदगुणकाःस्युःपीठपंक्तेस्तलाः ॥ १२ ॥

અર્થ:—જે શિલા સોળ આંગુળ લાંબી હોય તે ઉત્તમ શિલા જાણવી,

ચાર હાથના છન્નુ આંગુળો (૯૬) થાય તેમાં વીસ (૨૦) આંગુળો મેળવતાં એક સો ને સોળ આંગુળો (૧૧૬) થાય માટે તેટલો ઘરનો ઉદય થાય તો તે "જ્યેષ્ઠ જ્યેષ્ઠ" ઉદય જાણવો, તથા ચાર હાથના છન્નુ (૯૬) આંગુળોમાં સોળ (૧૬) આંગુળો મેળવતાં એક સો ને બાર (૧૧૨) આંગુળો થાય તે પ્રમાણેનો ઉદય કરવામાં આવે તો તે "જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠ" ઉદય જાણવો, અને ચાર હાથના છન્નુ (૯૬) આંગુળોમાં અઢાર (૧૮) આંગળો મેળવતાં એક સો ને ચૌદ (૧૧૪) આંગુળો થાય તેટલો ઉદય હોય તો તે "જ્યેષ્ઠ મધ્યમ" ઉદય જાણવો. ૧૫

---

૧ ઉપર બતાવેલા ઘરના ઉદયોમાં અગિયાર ઉદયો ગણુવામાં આવે છે તેની સમજ અને બાર ઉદયની સમજ આ નીચે બતાવવામાં આવી છે તે વાંચવાથી સેહેલી રીતે સમજ પડશે.

મુખ્ય ઉદય.

(૧) પાંચ ગજનો ઉદય હોય તે જ્યેષ્ઠ ઉદય. (૨) ચાર ગજનો ઉદય હોય તે કનિષ્ઠ ઉદય, અને (૩) જે ઘરનો સાડાચાર ગજનો ઉદય હોય તે મધ્યમ ઉદય કહેવાય, આ ઉદયોમાં જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવો અનુક્રમ બતાવ્યો નથી પણ ઉલટ સુલટ બતાવ્યો છે માટે આ નીચેના અનુક્રમે છે. (૧) પાંચ ગજ ઉદયવાળું ઘર જ્યેષ્ઠ. (૨) સાડાચાર ગજ ઉદયવાળું ઘર મધ્યમ. અને (૩) ચાર ગજ ઉદયવાળું ઘર કનિષ્ઠ.

હવે નવ પેટા ભેદોદય.

એકસો ને સોળ (૧૧૬) આંગુળના ઉદયવાળું ઘર "જ્યેષ્ઠ જ્યેષ્ઠ" નામનું સમજવું. ૧. તથા એકસો ને ચઉદ (૧૧૪) આંગુળના ઉદયવાળું ઘર "જ્યેષ્ઠ મધ્યમ" નામનું સમજવું. ૨. તથા એકસો ને બાર (૧૧૨) આંગુળના ઉદયવાળું ઘર "જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠ" નામનું સમજવું. ૩. તથા એકસો ને અગિયાર (૧૧૧) આંગુળના ઉદયવાળું ઘર "મધ્યમ જ્યેષ્ઠ" સમજવું, ૪. તથા એકસો ને પંચ (૧૦૫) આંગુળના ઉદયવાળું ઘર "મધ્યમ મધ્યમ" નામનું સમજવું, ૫. તથા નવ્વાણું (૯૮) આંગુળના ઉદયવાળું ઘર "મધ્યમ કનિષ્ઠ" સમજવું, ૬. તથા નવ્વાણું (૯૬) આંગુળના ઉદયવાળું ઘર "કનિષ્ઠ જ્યેષ્ઠ" નામનું સમજવું, ૭. તથા [illegible] (૯૩) આંગુળના ઉદયવાળું ઘર "કનિષ્ઠ મધ્યમ" સમજવું, ૮. તથા [illegible] (૯૦) આંગુળના ઉદયવાળું ઘર "કનિષ્ઠ કનિષ્ઠ" નામનું સમજવું. ૯

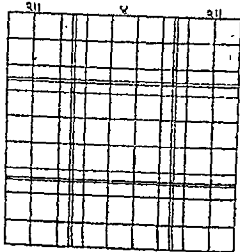
એ રીતે બાર પ્રકારના ઉદયો છે તેમ છતાં અગિયાર પ્રકાર ગણવાનું કારણ એવું છે કે ઘર અને [illegible] ઉદય નવ્વાણું (૯૯) આંગુળનો છે એટલે એ બન્ને [illegible] એક ઉદયમાં ગણી [illegible] કરેલા હોય એમ સમજાય છે, પણ મુખ્ય ઉદય તો ત્રણ (૩) છે અને નવ (૯) પેટા ઉદય મળી બાર (૧૨) ઉદયો છે.

[illegible]

८६
२

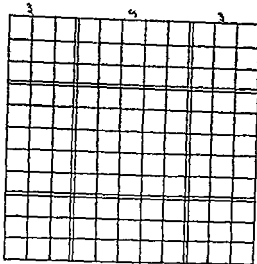
३

शालाभाग ९

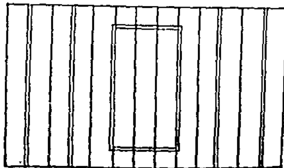
अलिंद

शालाभाग ११

अलिंद

भाग १३

चोडागर्भ.

त्रिस्थानेयुगपर्वतास्तिथियुताधिष्ण्यैकविंशान्विता
मध्योयंत्रिकरैस्तदंशसहितैःप्रोक्तःकनिष्टस्त्रिधा ॥
वृक्षंदग्धविशुष्ककंटकयुतंनीडैस्तुचैत्यद्रुमं
क्षीरंमारुतपातितंचभवनेचिंचांविभीतंत्यजेत् ॥ १६ ॥

અર્થ:—સાડાત્રણ ગજના ચોરાશી (૮) આંગુળોમાં પંદર (૧૫) આંગુળો મેળવતાં નવ્વાણું (૯૯) આંગુળો થાય, તેટલો ઉદય હોય તો તે "મધ્યમ કનિષ્ઠ" ઉદય જાણવો, સાડાત્રણ ગજના ચોરાશી (૮૪) આંગુળોમાં સત્યાવિશ (૨૭) આંગુળો મેળવતાં એક સો ને અગિયાર (૧૧૧) આંગુળો થાય તે પ્રમાણે હોય તો તે "મધ્યમ જ્યેષ્ઠ" ઉદય જાણવો, સાડા ત્રણ હાથના ચોરાશી (૮૪) આંગુળોમાં એકવીસ (૨૧) આંગુળો મેળવતાં એક સો ને પાંચ (૧૦૫) આંગુળો થાય તેટલો ઉદય હોય તો તે "મધ્યમ મધ્યમ" ઉદય જાણવો, ત્રણ ગજના બહોતેર (૭૨) આંગુળોમાં પન્નર (૧૫) આંગુળો મેળવતાં સત્યાશી (૮૭) આંગુળો થાય તેટલો ઉદય હોય તે "કનિષ્ઠ કનિષ્ઠ" ઉદય જાણવો, ત્રણ ગજના બહોતેર (૭૨) આંગુળોમા સત્યાવિશ આંગુળો મેળવતાં નવ્વાણું (૯૯) આંગુળો થાય તે પ્રમાણે ઉદય હોય તો તે "કનિષ્ઠ જ્યેષ્ઠ" ઉદય જાણવો, તથા ત્રણ હાથના બહોતેર (૭૨) આંગુળોમા એકવીસ (૨૧) આંગુળો મેળવતાં ત્રાણું (૯૩) આંગુળો થાય તેટલો ઉદય હોય તો તે "કનિષ્ઠ મધ્યમ" ઉદય જાણવો. (આ અર્ધા શ્લોકનો અર્થ થયો.)

ઘરના કામમાં બળેલું વૃક્ષ, પોતાની મેળે ઉભું સૂકાઈ ગયેલું વૃક્ષ, જેમાં પક્ષિયોના માળા હોય તેવું વૃક્ષ, દેવાલય પાસેનું વૃક્ષ, જેમાં ભૂત પ્રેતાદિ વસતા હોય તેવું વૃક્ષ, દૂધવાળું વૃક્ષ, પવનવડે પડી ગયેલું વૃક્ષ, આંબલીનું વૃક્ષ, અને બહેડાનું વૃક્ષ, એટલા પ્રકારના ઝાડોનાં લાકડાં વાપરવાં નહિ. ૧૬

शाकःशालमधुकसर्जखदिरारक्तासनाःशोभनाः
एकोसौसरलोर्जुनश्चपनसःश्रीपर्णिकाशींशपाः ॥
हारिद्रस्त्वपिचंदनःसुरतरुःपद्माह्वकस्तिंदुकः
नैतेन्येनयुताभवंतिफलदाःशाकादयःशोभनाः ॥१७॥

અર્થ:—સાગ, શાળ, મહુડો, સર્જ, ખેર અને બિયો. એટલાં વૃક્ષોનાં લાકડાં ઘરમા એમાં હોય અથવા એટલાં ઝાડોમાંથી ગમે તો એકજ વૃક્ષ જાતિનાં લાકડાં ઘરમાં હોય તો તે શ્રેષ્ઠ છે, તથા સરલ, અર્જુનવૃક્ષ, પનસ અથવા ફણસ, [1]શ્રીપર્ણિકા, શીશમ, હળદરવો, ચંદન [2]સુરતરુ, પદ્માક અને ટીબરૂ,

[1] શ્રીપર્ણિકા કેટલા પ્રકારનું ઝાડ એમ શબ્દરત્નાકરની ટીકામાં છે પણ ... મૂળમાં પણ છે તે માટે ભાષાંતર સમાપ્ત કર્યું છે. ૨ કલ્પવૃક્ષ (...)

[illegible] ... १७

वसंततिलका.

[illegible] स्तंभोर्ध्वभागसमकंभरणांशिरश्च ॥
[illegible] पद्मतेनिकुनःसममानए॥१८

[illegible]

शार्दूलविक्रीडित.

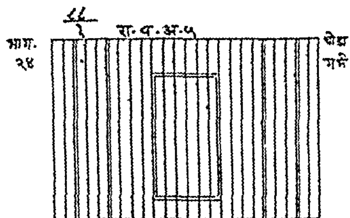
[illegible] णोपुग्मोशाकः
[illegible] ॥
[illegible]
[illegible] ॥१९॥

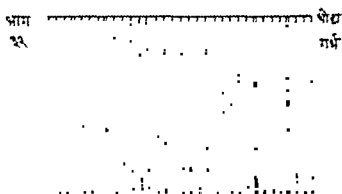
[illegible]

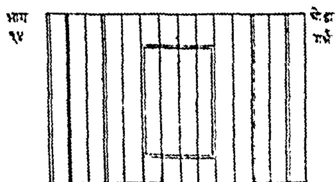
[illegible]

[illegible] ॥
[illegible] ॥

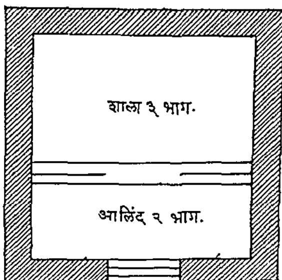
[illegible]

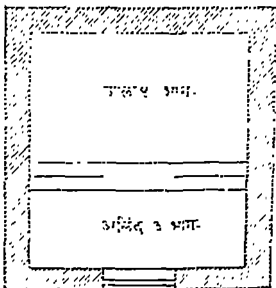

रा.प.अ.५
भाग. २४

भाग २२

भाग १४

रा|आ|५

રાખી બન્ને તરફ ત્રણ ત્રણ ભાગે પોઠારૂઢ આવે, અને વળી તે પછી બે બે ભાગે પોઠારૂઢ બન્ને તરફ આવે, તથા દ્વાર ઉપરના ઉદુંબરના તળીયા [ઉદુંબરના નીચેનો ભાગ] બરોબર પોઠાઓના કાનો રાખવા [ઉદુંબરના તળીયાથી પોઠાના કાનો ઉંચા થવા જોઇએ] એ શાસ્ત્ર છે પણ, દ્વારના [illegible] અથવા દ્વારના ગર્ભે ગોઠો આવે તે સારું નહીં ૭૦

उपजाति.

दीपालयोदक्षिणदिग्विभागे सदाविधेयोगल्यानमानः ॥
वामेचमध्येनशुभायगेहेसुनालयंवामदिशीष्टमिच्छे ॥ ७१ ॥

અર્થ:—દીવા મૂકવાનું આલય અથવા ગોખલું ઘરના જમણા ભાગે રાખવું. તે આલયની ઉંચાઇ દ્વાર [illegible] અને દીપાલય એ [illegible] રાખવાં જોઇએ, પણ એ દીપાલય [illegible] ઘરના ડાબા બાજુએ અથવા તો બીજા ભાગમાં અથવા ઘરના [illegible] ઇત્યાદિ ઠેકાણે કરવું નહિ એમ કહ્યું છે; પણ દેવમંદિરના ડાબા બાજુએ દીપાલય હોય તો તે સારું છે. ૭૧

शार्दूलविक्रीडित.

द्वाराग्रेघटकीसुरंगघनदंभोद्याःपोदस्तांताधिपं
सर्वेषांशुभमिच्छताप्यसततंकार्येनपट्टादपः ॥
तन्नूनंनशुभंतुलातलगतंकुर्वीतयाष्टदं
कार्यपंचपृथक्वनीतगहिंयन्मूलपूर्वोत्तरं ॥ ७२ ॥

અર્થ:—ઘરના દ્વાર આગળ અટારી કરવું [illegible] ઘરના દ્વારનો [illegible] અને અટારીના દ્વારમાં ઉંચી [illegible] દ્વાર કરવું.

અટારીના દ્વારો [illegible] ઘરમાં નહિ પણ, અટારીના દ્વારના નીચેના [illegible] અટારીના દ્વારો [illegible] પણ ઘરના [illegible] નહિ [illegible] તોપણ ઘરના દ્વારના [illegible] અટારીઓના [illegible]

મનુષ્યો પોતાનું શુભ ઇચ્છનાર હોય તેમણે ઘરનાં દ્વારકામો પાટડાથી નીચે રાખવાં, પણ તુળા તળગત એટલે ગમે તે દ્વાર પાટડાના તળાંચાથી ઊંચું થવું જોઇએ નહિ, અને તેજ રીતે મુખ્યશાળાના દ્વારની ઉંચાઈથી બીજા સર્વ દ્વારોનો નીચેનો ભાગ નીચોજ રાખવો; [ઊંબરા નીચા રાખવા] તેમજ કુક્ષ અને પાછળના ભાગમાં પણ જૂદે કમી ન કરતાં સરખાં દ્વારો રાખવાં જોઇએ, અને ઘરના કામમાં જોઇતાં લાકડાં પંચકમાં લાવવાં નહિ તે લાકડાનાં મૂળો અથવા થડો ઘરને વિષે પૂર્વ અને ઉત્તર દિશા સામે રાખવાં નહિ. ૨૨

શાલિની.

द्वारोर्द्धंयद्वारमस्यप्रमाणं संकीर्णंवाशोभनंनाधिकंतत् ॥
ह्रस्वद्वाराण्येवयानिप्रथूनि तेपांशीर्षाण्येकसूत्राणिकुर्यात् ॥२३॥

અર્થઃ—ઘરના દ્વાર ઉપર દ્વાર મુકવામાં આવે તે દ્વાર, ઘરના નીચેના દ્વાર પ્રમાણે કરવું. નીચેના દ્વારથી ઉપરનું દ્વાર સાંકડું કરવું; પણ તે સુશોભિત કરવું. નીચેના દ્વાર કરતાં ઉપરનું દ્વાર પહોળું કરવું નહિ તેમજ ઉદયમાં વધારવું નહિ. નાનાં અને મોટાં એ સર્વ દ્વારોનાં મથાળાં સમસૂત્ર રાખવાં જોઇએ અર્થાત્ નીચેના દ્વારના મથાળા પ્રમાણે નીચેનાં સર્વ અને ઉપરના દ્વારના મથાળા પ્રમાણે ઉપરનાં સર્વ દ્વારોનાં મથાળાં એક સૂત્રમાં રાખવાં કહ્યાં છે. ૨૩

सर्वद्वारंचीयमानंरुजायै यद्वान्हस्वंतत्करोत्यर्थनाशम् ॥
गेहाद्यंयत्पूर्ववास्तुस्वरूपं तेपांभंगान्नैवसौख्यंकदाचित्॥२४॥

અર્થઃ—તૈયાર થએલાં સર્વ પ્રકારનાં દ્વારોમાંથી કોઈ પણ દ્વાર ચણી લેવામાં આવે તો તેથી ઘરનાં મનુષ્યોમાં રોગ ઉત્પન્ન થાય, તથા પ્રથમથી જે પ્રમાણમાં દ્વાર હોય તે પ્રમાણ કરતાં જૂદા પ્રમાણ માટે પ્રથમનું દ્વાર પાડી નાનું અથવા મોટું દ્વાર કરવામાં આવે તો તેથી ધનનો નાશ થાય. એટલુંજ નહિ પણ પ્રથમનું ઘર જે વાસ્તુ પ્રમાણે હોય તે વાસ્તુનો ભંગ[1] કરવામાં આવે તો તેથી ઘરના માલિકને કોઇ દિવસ સુખ પ્રાપ્ત થાય નહિ. ૨૪

---

૧ વાસ્તુનો ભંગ એટલે હમેશા ઘરની રચના અથવા આકૃતિ ફેરવી નવીન પ્રકાર કરેલ હોય તો તે ઘરને પાયામાંથી ઊખેડી ફરી પાયો પૂરી, ફરી બીજી વખત વાસ્તુનું પૂજન કરી નવિન ઘર કરવું કહ્યું છે. જીર્ણોદ્ધાર કરેલ હોય તો પ્રથમના વાસ્તુનો ભંગ કરેલ નહિ એમ સમજવું છે.

शार्दूलविक्रीडित.

द्वारंव्यासरदांशतोधिकमिदंकार्यंग्रहंदक्षिणे
तुल्यंहस्तिगृहंचवाजिसदनंतेनाधिकंवामतः॥
अष्टांशेचनवांशकेचवितथेतोयेजयेंद्रोहितं
द्वारंसौम्यगृहक्षतेचकुसुमेभल्लाटकेशस्यते ॥ २५ ॥

અર્થ:—મનુષ્ય માટેના ઘરની મોવાળના બત્રીશ ભાગો કરી ગર્ભથી જમણી બાજુએ એક અંશ અથવા એક ભાગ વધારે રાખી (સત્તર ભાગો જમણી તરફ રાખી પંદર ભાગોમાં દ્વાર મુકવું, પણ હસ્તિશાળા હોય તો તેની મોવાળ બન્ને બાજુએ સરખી રાખી ગર્ભે દ્વાર મુકવું; તેમજ અશ્વશાળા (ઘોડાર) હોય તો તેની મોવાળના બત્રીશ ભાગો કરી ગર્ભથી ડાબી તરફ એક ભાગ વધારે રાખી દ્વાર મુકવું. શાળાના આઠ અથવા નવ ભાગો કરી તે શાળાની દક્ષિણ દિશામાં વિતથ દેવના ભાગમાં દ્વાર મુકવું, પશ્ચિમે વરૂણના ભાગમા દ્વાર મુકવું; પૂર્વ દિશામાં જય અને ઇંદ્ર એ બે દેવના ભાગમાં દ્વાર મુકવું, ઉત્તર દિશામાં સૌમ્ય અથવા કુબેર દેવના ભાગમાં દ્વાર મુકવું, દક્ષિણ દિશામાં ગૃહક્ષત દેવના ભાગમાં દ્વાર મુકવું, પશ્ચિમ દિશામાં પુષ્પદેવના ભાગમાં દ્વાર મુકવું અને ઉત્તર દિશામાં ભલ્લાટ દેવના ભાગમાં દ્વાર મુકવું. ૨૫

प्राग्द्वाराष्टकमध्यतोपिनशुभंसूर्येंद्रपर्जन्यतो
याम्यायांचयमाग्निपौष्णमपरेशोषासुरंपापकम्॥
सौम्यायामथरोगनागगिरिजंत्याज्यंतथान्यच्छुभं
केचिद्वारुणसौम्ययोर्नहिहितंप्रोक्तंगवाक्षायने ॥ २६ ॥

અર્થ:—પૂર્વ દિશાના આઠ ભાગોમાં સૂર્ય, ઇંદ્ર અને પર્જન્ય, એ ત્રણ દેવોના વિભાગોમા દ્વાર મુકવું નહિ; દક્ષિણ દિશાના આઠ ભાગોમાં યમ, અગ્નિ અને પૌષ્ણ (પુષા) એ ત્રણ દેવતાઓના વિભાગોમાં દ્વાર મુકવું નહિ; પશ્ચિમ દિશાના આઠ ભાગોમા શિવ, અસુર અને પાપ, એ ત્રણ દેવતાઓના વિભાગોમાં દ્વાર મુકવું નહિ અને ઉત્તર દિશાના આઠ ભાગોમા રોગ, નાગ અને શૈલ, એ ત્રણ દેવતાઓના વિભાગોમાં દ્વાર મુકવું નહિ એ રીતે બતાવેલા બાર દેવોના વિભાગોમાં દ્વાર મુકવું નહિ. એ બાર વિના બીજા બધા દેવો શુભ છે. વળી કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશામાં બારી મુકવી નહિ ૨૬.

द्वारंविद्धमशोभनंचतरुणाकोणभ्रमस्तंभकैः
कूपेनापिचमार्गदेवभवनैर्विद्धंतथाकीलकैः ॥
उच्छ्रायात्द्विगुणांविहायपृथिवींवेधोनभित्यंतरं
प्राकारान्तरराजमार्गपरतोवेधोनकोणद्वये ॥ २७ ॥

અર્થઃ—દ્વારમાં વૃક્ષનો, [1]ખૂણાનો, [2]ભ્રમનો, [3]સ્તભનો, [4]કુવાનો, ઘરમાં માર્ગ પડતો હોય તે, દેવમંદિરનો અને ખીલાનો (ઘરના દ્વાર વચ્ચે અથવા સામે કોઈ પ્રકારનો ખીલો હોય તેનો) એટલા પ્રકારના વેધો તજવા કહ્યા છે, પણ ઘરની ઉંચાઈ હોય તેથી બમણી જમીન છોડી દીધા પછી (ઘરની ઉંચાઈથી બમણી જમીન ઘરના દ્વાર સામે હોય તો) તેટલે છેટે કોઈ પ્રકારનો વેધ હોય તો તે વેધનો દોષ નથી. દ્વાર અને દ્વાર સામે જે વેધ આવતો હોય એ એ વચ્ચે ભીંત હોય તો વેધનો દોષ નથી. વેધ અને દ્વાર વચ્ચે કિલ્લો અથવા કોટ હોય તો વેધનો દોષ નથી દ્વાર અને વેધ વચ્ચે રાજમાર્ગ હોય તો વેધનો દોષ નથી અને દ્વાર તથા આવેલા વેધ વચ્ચે સામેના ઘરના બે ખૂણા આવતા હોય તો તેથી વેધદોષ લાગતો નથી.

दैर्घ्येसार्धशतांगुलंचदशभिर्हीनंचतुर्धात्रिधः
प्रोक्तंचाथशतंत्वशीतिसहितंयुक्तंनवत्याशतम् ॥
तद्वद्षोडशभिःशतंचनवभिर्युक्तंतथाशीतिकं
द्वारंमत्स्यमतानुसारिदशकंयोग्यंविधेयंबुधैः ॥ २८ ॥

અર્થ—મત્સ્યપુરાણના મત પ્રમાણે દ્વારના ઉદય દશ પ્રકારના બતાવ્યા છે. તે એવી રીતે કે, એકસોને પચાસ (૧૫૦] આંગુળ પ્રમાણે ઘરનાદ્વારનો ઉદય કરવો ૧, એ દોઢસો આંગુળવાળા દ્વારના ઉદયમાં ચાર ભેદ છે; તે એવા કે, દરેક દ્વારના ઉદય માટે દોઢસોમાંથી દશ દશ આંગુળ ઓછું કરવામાં આવે છે. એકસોને ચાળીસ (૧૪૦) આંગુળ દ્વારનો ઉદય કરવો (૨) એકસોને ત્રીસ [૩૦] આંગુળનો ઉદય કરવો [૩] એકસોને વીસ [૧૨૦] આંગુળનો

---

૧ ઘરના દ્વાર વચ્ચે બીજાના ઘરના ખુણાનો વેધ આવવા જોઇએ નહિ
૨ ઘાણી, તથા પાણીના અરટનો અને શેલડી પીલવાના કોલુ વગેરે ભ્રમોનો વેધ દ્વારમાં આવવો જોઈએ નહિ
૩ બીજાના ઘરના સ્તભાનો વેધ.
૪ દ્વાર સામે કુવો ન જોઇએ.
૫ ઘરમાં બીજા લોકોને જવા આવવાનો માર્ગ હોય તો તે પણ વેધ છે માટે તે આવવા દેવો નહિ.

१२
१

रा।वसउ।५

पूर्व

	ईश	प	ज	इं	सू	स	भृ	अं	नहि
	अ	आप		अर्यमा		सवित्र		पू	नहि.
नहिं.	शो	आपवत्स				सविता		वि	
उत्तर.	कु							गृ	दक्षिण
	भ	पृथ्वीध		ब्रह्मा.		वैवस्वत		य	नहि
	मु	रुद्र				इंद्र		ग	
नही.	ना	रुद्रदास		मित्र	गण	जय		भृं	
नहीं	रो	शो	अ	व	सु	स्क	न	पि	

नही नहीं नहीं.

पश्चिम.

पूर्व.

हा.सु. हा.सु.

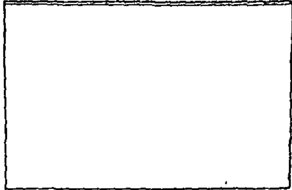
	ईं	प	ज	इं	सू	स	भृ	आ	अ.	
	दि	आप		अर्यमा			सवित्र		पू.	
	अ	आपवत्स					सविता.		वि.	हासुफपुं.
	शो								गृ	हा.सु.
उत्तर. हा.सु	कु	पृथ्वीधर.		ब्रह्मा			वैवस्वत		य	दक्षिण
हासु.	भ								गं	
	मु	रुद्र					इंद्र		भृं	
	ना	रुद्रदास.		मैत्रगण.			जय		ध	
	रो	पा	शो	अ	प	पु	सु	नं	पि	

हा.सु. हा.सु.

करानो २ भाग फीतेमांहे-
ला १ भागनी उंचाइनो करा-
नी टोचबे.

१ भा ४

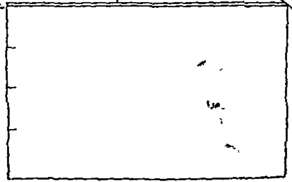
४ भा २

करानाउदयनो अर्ध अने क-
रानाउदयना ४ च्यार भागने-
मांहेलो १ भागभेली नोकराना
४ भाग तेथा ३भाग टोचढा
लनी उं-
चाइबे

$\frac{१}{४}$

$\frac{२}{१}$

(૪) અને એકસોને દશ (૧૧૦) આંગુળ દ્વારનો ઉદય કરવો (૫), તેમજ એક-સોને એંશી (૧૮૦) આંગુળ દ્વારનો ઉદય કરવો (૬), એકસોને નેવું (૧૯૦) આંગુળ દ્વારનો ઉદય કરવો (૭), એકસોને સોળ (૧૧૬) આંગુળ દ્વારનો ઉદય કરવો (૮) એકસોને નવ (૧૦૯) આંગુળ દ્વારનો ઉદય કરવો (૧૯૦) અને એંશી (૮૦) આંગુળ દ્વારનો કરવો (૧૦) એ રીતે (૧૫૦, ૧૪૦, ૧૩૦, ૧૨૦, ૧૧૦, ૧૮૦, ૧૯૦, ૧૧૬, ૧૦૯, ૮૦) દશ પ્રકાર દ્વારના ઉદયના કહ્યા છે માટે ડાહ્યા મનુષ્યે જેવું જ્યાં ઘટે તેવું ત્યાં દ્વાર કરવું. ૨૮

માલિની.

स्वयमपिचकपाटोद्घाटनंवापिधानं
भयदमधिकहीनंशाखयोर्वानिचाले ॥
पुरुषयुवतिनाशंस्तंभशाखाविहीनं
भयदमखिलकाष्टार्ध्वयदाधःस्थितंस्याम् ॥ २९ ॥

અર્થઃ—ઘરનાં દ્વાર પોતાની મેળે વસાઈ જાય અથવા બંધ થાય તેમજ પોતાની મેળે ઉઘડી જાય તો તે ભય ઉત્પન્ન કરે, દ્વારની શાખાઓ એક [1] તરફ પહોળી અને બીજી તરફ સાંકડી હોય તો તે પણ ભય પેદા કરે, તથા સ્તંભ અને શાખા વિનાનું દ્વાર હોય તો તેથી સ્ત્રી અથવા પુરૂષનો નાશ કરે, અને દ્વારના સ્તંભો તેમજ શાખા વગેરે દ્વારના કામમાં જેટલાં લાકડાં ઉભાં કરી રોકવામા આવે છે તે લાકડાંઓના મૂળ અથવા થડનો ભાગ નીચે અને ટોચનો ભાગ ઉંચો રાખવો જોઈએ તેમ છતાં તેથી ઉલટી રીતે રાખવામાં આવે તો તે પણ ભય પેદા કરનાર છે. ૨૯

ઇંદ્રવજ્રા.

देवालयंवाभवनंमठश्च भानोःकरैर्वायुभिरेवभिन्नम् ॥
तन्मूलभूमौपरिवर्जनीयं छायागतायस्यगृहस्यकूपे ॥ ३० ॥

અર્થઃ—દેવમંદિર, ઘર, મઠ ઇત્યાદીની પહેલી ભૂમિમા સૂર્યના [2] કિરણો

---

૧ દ્વારની શાખ્યો પડતાં નીચે અથવા ઉપર એમ એક તરફ પહોળી રહી જાય અને બીજી તરફ સાંકડી રહે તો ખોટી છે

૨ પ્રાસાદના ગંભારામાં તથા ઘરના કે મઠના ઓરડામાં સૂર્યનાં કિરણો તથા પવનનો સંચાર થવો જોઈએ નહિ અર્થાત્ મંદિરના ગંભારામાં અને ઘર અથવા મઠની નીચેની ભૂમિમાં જાળી બારી વગેરે કંઈ મુકવું નહિ. પણ મેડીના ભાગમાં જાળી બારી મુકવાની હરકત નથી.

તથા વાયુનો સંચાર આવવો જોઈએ નહિ, તથા જે ઘરની છાયા બીજા અથવા ત્રીજા પહોરે ઘરની પાસેના કુવાગમાં ઉતરે તો તે ઘર શ્રેષ્ઠ કહેવાય નહિ. ૩૦

उपजाति.

नैकीलघुर्वामदिशाविभागेमध्योह्रिपट्टदारुनचणंगेहे ॥
स्तंभासनंहीनमपिक्षयाययदाधिकंरोगकरंतदास्यात् ॥३१॥

અર્થઃ—ઘરની ડાબી તરફ એક અલિંદ હોય તે સારો નહિ તેમજ ઘર અથવા શાળામાં એક પાટડો તેમજ એક સ્તંભ હોય તો તે પણ સારો નહિ અને કુંભીના પ્રમાણથી કુંભી ઓછી હોય તો તે ક્ષય કરે તેમજ પ્રમાણથી વધારે હોય તો રોગ કરે. ૩૧

शार्दूलविक्रीडित.

स्तंभोष्टास्त्रसुवृत्तभद्रसहितोरूपेणचालंकृतः
युक्तःपल्लवकैस्तथाभरणकंयत्पल्लवेनावृतम् ॥
कुंभीभद्रयुताकुमारसहितंशीर्षंतथाकिन्नराः
पत्रंचेतिगृहेनशोभनमिदंप्रासादकेशस्यते ॥ ३२ ॥

અર્થઃ—અષ્ટાસ્ત્ર અથવા આઠ હાંસવાળો સ્તંભ, વૃત્ત અથવા ગોળ સ્તંભ, [1]ભદ્ર સહિત સ્તંભ, મૂર્ત્તિથી અલંકૃત અથવા મૂર્ત્તિઓ કોતરેલી હોય એવો સ્તંભ, પલ્લવ પાંદડાં કોતરેલાં હોય એવો સ્તંભ અથવા સ્તંભના ભરણામાં પલ્લવ કોતરેલાં હોય એવો સ્તંભ, કુંભીમાં ભદ્ર હોય તેવો, તેમજ શરામાં કીચક હોય એવો સ્તંભ, જેમાં[3] કિન્નર કોતરેલા હોય તેમજ સ્તંભમાં પત્ર કોતરેલાં હોય, એ વગેરે જાણતોવાળો સ્તંભ ઘર વિષે સારો નહિ પણ[4] પ્રાસાદવિષે શ્રેષ્ઠ છે. ૩૨

---

૧ ભદ્ર એટલે જે સ્તંભામાં ચઢતા ઉતરતા ખાંચા હોય તે.

૨ કીચક એટલે સ્તંભાના મથાળે અને શરા ભરણા નીચે એક તરફ અથવા ચારે તરફ એક પ્રકારની બેડોળી મૂર્તિઓ બનાવવામાં આવે છે, તેનાં મોટાં પેટ જાણે ભારના કારણે નાહળેલાં હોય તેવાં રુપ કીચકનાં છે. વિરાટ રાજાના સાળા કીચકને સ્તંભાના શરા નીચે ભીમે દાબવાથી તેવું રુપ થયું છે.

૩ કિન્નર એટલે ગાંધર્વોનું નામ છે. જે વાદિત્રો વગાડતા હોય અથવા સાદા રૂપે હોય.

૪ પ્રાસાદ એટલે દેવમંદિર અને રાજાના મહેલ એ બન્નેનું નામ પ્રાસાદ છે, તેવા પ્રાસાદોમાં એવા સ્તંભાઓ હોય તો દોષ નથી પણ સાધારણ લોકોના ઘરોમાં તેવા સ્તંભો જોઈએ નહિ એમ શિલ્પશાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે.

इंद्रवज्रा.

स्तंभोद्वयोर्मध्यगतोनशस्तः शुभंकरौपट्टयुगांशतोद्वौ ॥
गृहेप्रशस्ताश्चतुरस्त्रकास्ते स्तंभानकंदेनविनाप्रशस्ताः ॥३३॥

અર્થઃ—બે ઘરો વચ્ચે એક સ્તંભ હોય તે સારો નહિ, પણ ચાર પાટડા (ભારવટ અથવા વગ) અને ચાર સ્તંભાઓ અથવા બે પાટડા અને બે સ્તંભા હોય તો તે સારા છે, પરંતુ તે સ્તંભાઓ ચતુરસ્ત્ર (ચાર હાંસવાળા) જોઇએ અને કુંભી વિનાનો સ્તંભ હોય તો તે પણ સારો નહિ. ૩૩

इंद्रवज्रा.

हानिस्तुलामध्यगतापणस्यस्तंभेभदंतालयभित्तिमूपाः ॥
संलग्नचत्वार्यपिहानयेस्युःस्तंभासनंस्तंभशिरश्चशीर्षम् ॥ ३४ ॥

અર્થઃ—[1] પણ વચ્ચે [2]તુળા, એક સ્તંભો તથા એક ગજદંત[3], ભીંત (બે સ્તંભા વચ્ચે ભીંત એટલે એક સ્તંભો એક બાજુ અને બીજો સ્તંભો બીજી બાજુ હોય તે બેના વચ્ચે ભીંત હોય તે અને પ્રણાલ (પાણી જવાની પડનાળ અથવા ખાળ) એટલી બાબતો પણ મધ્યે હોય તો તે સારી નહિ, તેમજ કુંભી, સ્તંભો, શરૂં અને ભરણું એ ચારે વસ્તુઓ એક લાકડામાંથી અથવા એકજ પથરામાંથી કોતરી કહાડેલાં હોય અથવા ઘડી કહાડયાં હોય એવા સ્તંભ હોય તો તે હાનિ કરે. માટે એ ચારે વસ્તુઓ એકજ વસ્તુમાંથી કોતરી અથવા ઘડી વગગાડ રાખવો નહિ એમ કહ્યું છે. ૩૪

---

૧ પણુ એટલે પટ.

૨ તુળા માટે પ્રથમ સમજુત આપી છે તોપણ વિશેષ હોય તો તે ખોટું કહેવાય નહિ કારણ કે, શિલ્પશાસ્ત્રથી અરમાહિત ઘણા લોકો હોવાથી તેમ કરવું પડયું છે.

દૃષ્ટાન્ત.

૩ દ્વાર ઉપરના ઉંબર ઉપર જડતર આવે છે તેમાં જે કડી જડવામાં આવે છે તે કડી અથવા તરિયું દ્વારના ગર્ભમાં આવે તો તે તુળાવેધ કહેવાય, માટે દ્વારના મધ્ય ભાગવિષે આવે નહિ એવો હિસાબ ગણી કડીઓ જડવા કહી છે એવા અનેક વેધો છે. જેમકે, બે સ્તંભાઓ ઉપર એક આડો પાટડો આવે. તે પછી તેના ઉપર ઉભો પાટડો અથવા કડી આવે તો તે તુળા થાય તે વેધ છે. વળી દ્વાર સામેના ભીંતમાં જે ભાગમાં ખીંટી આવે તે ખીંટી સામેના દ્વારના ગર્ભમાં ખીંટી આવે તો તે વેધ છે, તેમજ દ્વારના ગર્ભે ઉભી ભીંત આવે તો તે પણ વેધ ગણાય છે, માટે એવા વેધો સર્વથા તજવા જોઇએ. [એવી રીતે વેધો અને તે વિના બીજા અનેક પ્રકારના ભેદો કાષ્ટ સંબંધી છે તે જાણવા માટે મહારાજા ભોજદેવની સભાના મદન નામના સૂત્રધારે રચેલા પ્રમાણમંજરી નામના ગ્રંથમાં કાષ્ટનું માપ, રીત, વગેરે બહુ સારી સમજુત આપી લોકોઉપર ઉપકાર કરેલો છે, તે ગ્રંથ સર્વજનોએ અવશ્ય જોવો જોઇએ એવી ખાસ અમારી ભલામણ છે.

शार्दूलविक्रीडित.

उच्छ्रायार्द्धविनिर्गतंशरयुगांशेनाधिकंवास्थले
छाद्यंपट्टसमानकंसुखकरंनाशायनिम्नोन्नतम् ॥
तत्काकस्यचपक्षवच्चकुमुदाभंसौर्पकालापकं
प्रालंबंचकरालकंहिविबुधैःप्रोक्तंचतत्षड्विधम् ॥ ३५ ॥

અર્થઃ—ઘરના કરાનો જેટલો ઉદય હોય તેટલા ઉદયનો [1]અર્ધ ભાગ ગણી કરાની ટોચમાં ઉમેરતાં જેટલી ઉંચાઈ થાય તેટલો ઉંચો ઘરનો કરો કરવો. કદાચ ઘરની ઉંચાઈ વધારે બતાવવી હોય અર્થાત્ છાપરાનો ઢાળ વધારે રાખવો હોય તો જે કરાના ઉદયનો અર્ધ ભાગ કરાની ટોચમાં ઉમેરી ટોચ પૂરી કરવામાં આવી હોય તે ટોચમાં મૂળ કરાનો એક ચતુર્થાંશ ¼ અથવા એક પંચમાંશ ⅕ વળી ટોચમાં ઉમેરી ટોચનો ઉદય કરવો, તથા ઘરના છાપરાનો ઢાળ કરવામાં આવે તે ઢાળ પાટડા અથવા છાપરાના દોરિયાના બરોબર રાખવો પણ પાટડાથી નીચો ઢાળ રાખવો નહિ. વળી એ છાપરાં ઢાકવાના છ પ્રકારો કહ્યા છે તે એવી રીતે કેઃ—

૧ એક પ્રકાર એવો છે કે, કાગડાની પાંખના રૂપે છાપરાનો ભાગ ઢાંકવો. (થોડો ઢાળ.)

૨ બીજો પ્રકાર કમળની પાંખડીની આકૃતિરૂપે છાપરૂં ઢાંકવું (બન્ને તરફના વધારે ઢાળો.)

૩ ત્રીજો પ્રકાર સૂપડાની આકૃતિ રૂપે વધારે ઢાળવાળું એકઢાળિયું છાપરૂં હોય તે. એ ત્રણ પ્રકારનાં છાપરાંના ઢાળ અને ઢાંકવાનું કહ્યું છે તે ચોરશીબંધ સમજવાનું છે.

૪ ચોથો પ્રકાર છાપરા ઉપર નળિયાં છાએલાં હોય તે.

૫ પાંચમો પ્રકાર ચૂનાગચ્ચિ અથવા ધાબાબંધ ઘર હોય તે.

૬ છઠ્ઠો પ્રકાર જે ઘર પત્થરવડે ઢાંકેલ હોય તે અર્થાત્ ઘર ઉપરની છત પત્થરબંધ હોય તે રીતે ઘર ઢાંકવાના છ પ્રકારો કહ્યા છે, ૩૫

---

[1] મેડી વિનાનું ઘર હોય તો તેના મેડી મથાળાના ભાગ સુધીનો આખો કરો ભરી તેમાંથી અર્ધ ભાગ કરાની ટોચમ મેળવવો પણ મેડીબંધ ઘર હોય તો મેડી મથાળાથી ઉપર આવેલા કરાનો ભાગ ગણાય છે; ત્યાં સુધીનો અર્ધ ભાગ ગણી કરાની ટોચમાં ઉમેરી ટોચ કરવી. કરાનો ભાગ દાતા જુદનો પડેલાનો છે એમ જાણવું. પ્રથમ ઘરના ઉદય માટે કહ્યું છે. (સોળમા શ્લોકમાં ઉદયની બાર રીતિઓ) તે રીતિ યાદ રાખવાથી આ પ્રસંગે ઉપયોગી થાય છે. વળી નીચેના ઉદયથી મેડીનો ઉદય બારમા ભાગે

भूम्यारोहणमुर्द्धतस्तदुपरिप्रागूदक्षिणंशस्यते
द्वारंतूर्द्धभवंचभूमिरपरान्हस्त्रार्कभागैःक्रमात् ॥
प्रासादेचमठेनरेंद्रभवनेशैलःशुभोनोगृहे
तस्मिन्भीत्तिपुवाह्यकासुशुभदःप्राग्भूमिकुंम्यांतथा ॥३६॥

અર્થ:—પ્રથમ ભૂમિથી બીજા માળ ઉપર ચઢતાં પહેલા દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો પછી જમણા હાથ તરફ મેડીનો છેનો અથવા નીસરણી હોય તે શ્રેષ્ઠ છે; અને નીચેના દ્વાર કરતાં મેડી ઉપરનું દ્વાર બારમા અંશે $\frac{1}{12}$ ઓછું કરવું. તેજ રીતે નીચેના ઉદયથી (ભૂમિતળથી મેડી મથાળા સુધીના ઉદયથી) મેડીનો ઉદય પણ બારમા અંશે $\frac{1}{12}$ ઓછો કરવો; વળી દેવપ્રાસાદ તથા રાજમેહેલ અને મઠની એક બાજુએ અથવા બન્ને બાજુએ પર્વતની ભીંત આવે તો તે સારી છે. પણ સાધારણ લોકોના ઘરને પર્વતની ભીંત આવે તો સારી નહિ, પરંતુ તેવા લોકોના ઘરોની ભીંતના બહારના ભાગે પર્વતનો ભાગ હોય તો તેની ફિકર નથી, તથા લોકોના ઘરની પ્રથમ ભૂમિની ગમે તે જગોની કુંભીના નીચે પર્વતનો ગમે તે ભાગ આવે અથવા તેજ પર્વતના કોઇ પણ ભાગની કુંભી હોય તો તેની ચિંતા નથી, તેમજ ઘર આગળના ઓટલા સુધી પર્વતનો પત્થર આવે અથવા પર્વતના પત્થરનોજ ઓટલો હોય તોપણ તેની ફિકર નથી. ૩૬

ઉપજાતિ.

पृष्टेक्षणानंतरमेववाह्यात्गृहप्रवेशोनशुभंकरोसौ ॥
गृहस्यपृष्टेयदिराजमार्गस्तदादिभूमेर्नहिपृष्टमीक्षम् ॥३७॥

અર્થ:—ઘરના બહારના ભાગથી ઘરની પ્રથમ પછીત જોઈ ઘરમાં પ્રવેશ થાય તો તે ઘર સારૂ નહિ; પણ તેવા ઘરની પછીતે રાજમાર્ગ હોય તો કાંઈ દોષ નથી. તોપણ તેવા ઘરની મેડી નીચેના ભાગની પછીત જોઈ ઘરમાં પ્રવેશ થાય તો તે સારૂં નથીજ, અને તેવા ઘર પછવાડે રાજમાર્ગ અને મેડીની પછીત જોવામાં આવે તો તેનો દોષ નથી, પણ મેડી નીચેની પછીત જોવામાં આવે અને રાજમાર્ગ હોય તોપણ દોષ છે. ૩૭

ઓછો કરવાનું કહ્યું તે, અને દ્વારના ઉદયથી મેડીના દ્વારનો ઉદય પણ બારમા અંશે ઓછો કરવાનું કહ્યું તે માટે પણ તેમા શ્લોકની રીત યાદ રાખવાની છે. એ ઘરનો અને દ્વારનો ઉદય પ્રથમ કહ્યો છે તે ઉદયથી બારમો અંશ ઉપરના ભાગે ઓછો રાખવો અને પછી નીચેના ઉદયનો અર્ધ ભાગ રાખે મેળવવો તેજ રીતે દ્વાર માટે પણ છે.

शालिनी.

जीर्णगेहंभित्तिभग्नंविशीर्णं तत्पातव्यंस्वर्णनागस्यदंतैः ॥
गौशृंगैर्वाशिल्पिनानिश्चयेन पूजांकृत्वावास्तुदोषोनतस्यम् ॥३८॥

અર્થઃ—જે ઘર જીર્ણ થઇ ગયું હોય, જે ઘરની કોઇ પણ ભીંત પડી ગઈ હોય, કે જે ઘર વેરાઈ ગયું હોય, તેવા ઘરને પાડી ફરી કરવું હોય તો શિલ્પિએ નિશ્ચય કરી સુવર્ણના હાથીના *દાંતવડે અથવા સુવર્ણનો ગાયના શિંગડાવડે પાડવું, પણ ઘર પાડતાં પહેલાં વાસ્તુની પૂજા કરી પાડવું એટલે વાસ્તુનો દોષ લાગતો નથી. ૩૮

शार्दूलविक्रीडित.

हर्म्यस्यापिसमृद्धितोगृहपतिर्वृद्धिंयदापीहते
सर्वांशासुविवर्धनंचफलदंदृष्टंतदेकत्रच ॥
प्राग्मित्रैरपिवैरमुत्तरदिशाभागेमनस्तापकृत्
पश्चादर्थविनाशिदक्षिणदिशःशत्रोर्भयंवर्द्धते ॥ ३९ ॥

અર્થઃ—ઘરનો માલિક સમૃદ્ધિવાન્ હોય, ને તે પોતાના ઘરની વૃદ્ધિ કરવા (મોટું ઘર કરવાની) જીજ્ઞાસા ધરાવે તો ઘરની એક દિશા તરફની જમીન ન લેતાં ઘરની આસપાસ એટલે ચારે તરફમાં જોઇતી જમીન લઈ ઘર વધારવું કહ્યું છે. કદાચ એકલી પૂર્વ દિશાની જમીન ઘરવિષે વધારવામાં આવે તો મિત્ર સાથે વેર થાય; ફક્ત ઉત્તર દિશાની જમીન વધારવામાં આવે તો મનને પરિતાપ કરે, એકલી પશ્ચિમ દિશા તરફની જમીન વધારવામાં આવે તો તેથી ધનનો નાશ થાય અને ફક્ત દક્ષિણ દિશાની જમીન ઘરમાં વધારવામાં આવે તો તેથી શત્રુનો ભય ઉત્પન્ન થાય. ૩૯

वामांगेधनवस्त्रदेवभवनंधातुश्रियोर्वाजिनः
नार्यास्त्वौषधभोजनस्यभवनंस्याद्वाटिकावामतः ॥
वह्नेर्गोजलदंतिशस्त्रसदनंस्त्रीणांतथादक्षिणे
स्थानंमाहिषमाजमौर्णिकमिदंयाम्याग्निमध्येशुभम् ॥४०॥

અર્થઃ—ધનનું, વસ્ત્રનું, દેવનું, ધાતુનું, લક્ષ્મીનું, ઘોડાનું, રાણીનું, ઔ-

* સુવર્ણના કે હાથીના દાંતથી અથવા સુવર્ણની ગાયના શૃંગથી ઘર પાડવું એમ જનાવ્યું છે પણ તેમાં સમજવાનું છે કે, મનુષ્યની સંપત્તિના અનુસારે એવા સાધનવડે માત્ર શાસ્ત્રમર્યાદા જાળવવા માટે શકુન તરીકે ભીંતનો કોઇક ભાગ પાડવો અથવા ભીંતના ભાગો સ્પર્શ કરાવી બીજા ઓજારોવડે ઘર પાડવું.

ષધનું, બાગનું, અને ભોજનનું સ્થાનક રાજાએ પોતાના રાજમહેલથી ડાબી તરફ કરવાનું કહ્યું છે. અગ્નિનું, ગાયનું, જળનું, હાથીનું, શસ્ત્રનું; અને ÷સ્ત્રીઓનાં સ્થાનકો મહેલની જમણી બાજુ ઉપર કરવાં, અને ભેંશોનું, બકરાંઓનું અને ગાડરો (ઘેટાં) એટલાઓનાં સ્થાનકો ઘરથી દક્ષિણ અને અગ્નિકોણ વચ્ચે કરવાં.૪૦

सुग्रीवेवरुणेऽसुरेगणवरेस्याद्घोटकानांगृहं
*द्वास्थेयुद्धगृहंचनृत्यरमणंगंधर्वदेवाश्रितम् ॥
राज्ञीमातृगृहंजयेंद्रजयकेरुद्रेमहिष्यागृहं
सत्येधर्मगृहंरवौव्ययगृहंप्रोक्तंजयेश्रीगृहम् ॥ ४१ ॥

અર્થઃ—સુગ્રીવ, વરુણ, અસુર અને [1]ગણધર (પુષ્પદંત) એટલા દેવોના સ્થાનક વિષે ઘોડાઓની શાળા કરવી; દ્વારસ્થના સ્થાન વિષે (નંદિના સ્થાનક વિષે) યુદ્ધગૃહ કરવું, ગંધર્વના સ્થાનક વિષે નૃત્યાગાર (નૃત્યશાળા) કરવું, જય અને ઈંદ્રજયનાં સ્થાનકમાં રાજમાતાનું સ્થાનક કરવું, રૂદ્રના સ્થાનકમાં પટરાણીનું સ્થાન કરવું, સત્યના સ્થાનમાં ધર્મશાળા કરવી, સૂર્યના સ્થાનકમાં વ્યયનું અથવા ધન ખરચાતુ હોય તેવું અથવા તીજોરીનું સ્થાન કરવું અને જયના સ્થાનકમાં લક્ષ્મીનું સ્થાનક કરવું. ૪૧

शालिनी.

ईशप्राच्योरंतरेगर्दभानामुष्ट्राणांवास्थानमेवात्रकार्यम् ॥
धान्यागारंस्याच्चवायव्यकोणे [1]भृंशेप्येवंशंभुकोणेशिवार्चा॥४२॥

અર્થઃ—ઈશાન અને પૂર્વ, એ બે દિશાઓના મધ્યે ગર્દભોનું સ્થાનક અને ઉંટનું સ્થાનક કરવું. વાયવ્ય કોણે ભૃંશના સ્થાનકમાં ધાન્યનો કોઠાર કરવો અને ઈશાન કોણમાં મહાદેવની પૂજા રાખવી. ૪૨

÷ રાજાના ભાઈઓની સ્ત્રિયો તથા રાજકુમારોની સ્ત્રિયો તથા રાજમાતા તથા બ્હેનો અને દીકરિયોના સ્થાનો રાજાના રહેવાના સ્થાનકથી જમણી તરફ કરવાં.

* द्वारे ॥ इति पाठान्तरं ॥

૧ વાસ્તુના અંગે રહેલા દેવોનાં જૂદાં જૂદાં નામો. આવે છે તે નકશાનો કોઠો છે તે વાંચવો.

१ कामेप्येवं शंभुकोणे शिवार्चा ॥ पाठान्तरं ।

इंद्रवज्रा.

प्राक्पश्चिमेमारुतवह्निकोणे प्रोक्ताप्रवीणैरपिनृत्यशाला ॥
वर्चोगृहंरात्रिचरस्यकोणे स्यात्पश्चिमेभोजनशालिकाच ॥४३॥

અર્થઃ—પૂર્વ, પશ્ચિમ, વાયવ્ય અને અગ્નિકોણમા નૃત્યશાળા કરવી એમ બુદ્ધિમાન્ પુરૂષોએ કહ્યુ છે. તથા નૈર્ઋત કોણે જાજરૂ કરવું અને પશ્ચિમે ભોજનશાળા કરવી કહી છે. ૪૩

शार्दूलविक्रीडित.

प्राक्शोभानृपमंदिरेचपुरतःस्थानंतथापौत्रकं
वामांगेनृपतेस्तथायुधधराःकृष्णातनुत्राणिच ॥
छत्रंचामरतापसाःस्वगुरवस्तांबूलधृक्दक्षिणे
गेहाधीशयदृच्छयाचशयनंसर्वासुभूमीषुच ॥ ४४ ॥

અર્થઃ—રાજમેહેલ આગળ શોભાયમાન મંડપ કરવો અને તે મંડપ આગળ પુત્રપૌત્રાદિકોનો મેહેલ કરવો. રાજાના સ્થાનકથી ડાબી બાજુ ઉપર શસ્ત્રધારણ કરનાર યોદ્ધાઓનું અને બખતરો મૂકવાનું સ્થાનક કરવું. રાજમેહેલથી જમણી બાજુઉપર રાજાના શિરે છત્રિ પકડનારનું, ચામર ઢાળનારનું, ગુરૂનું, અને તાંબૂળ ધરનારનું, એટલાઓનાં સ્થાનકો કરવાં એમ કહ્યું છે, પણ ઘરની અંદર શયન કરવાનું સ્થાનક ઘરધણીની મરજીમાં આવે ત્યાં કરવું. ૪૪

उपजाति.

विवस्वदाख्येध्ययनंप्रसिद्धंवादित्रगेहंसवितुर्विधेयम् ॥
पूषाश्रितंभोजनमंदिरंचमहानसंवह्निदिशाविभागे ॥ ४५ ॥

અર્થઃ—વિવસ્વાનના સ્થાનમાં અધ્યયનશાળા કરવી તે પ્રસિદ્ધ છે. સવિતાના સ્થાનમાં વાજીત્રશાળા કરવી. પૂષના સ્થાનમાં ભોજનશાળા અને અગ્નિકોણે રસોડું કરવું. ૪૫

शालिनी.

माहेंद्राख्येगोपुरंद्वित्रिभूमं भानोःसंख्यातस्यमध्येविधेया ॥
उक्तानुक्तंमंदिरादौनिवेशे त्वष्ट्राकार्यंचाज्ञयाभूपतीनाम् ॥४६॥

અર્થઃ—બે અથવા ત્રણ ભૂમિનો દરવાજો ઇંદ્રના સ્થાનમાં કરવો અને તે

દરવાજામાં સૂર્યની ગતિની સંખ્યા બાંધવી. (યંત્રવડે દિવસ અને રાત્રીની ગતિની ખબર પડવાનો સાંચો અથવા ઘડિયાળ કરવી.) એ રીતે જે કહેલું તે અને જે કહેલું નથી તે પણ રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે ગૃહાદિક વિષે શિલ્પિએ કરવું ૪૬

दिक्शालांतंह्येकशालादिगेहं ज्येष्टामध्याकन्यसादक्षिणांगात् ॥
शालाकार्यालोकगेहेयुगांता त्रिद्वयेकाःस्युर्भूमयस्तेपुनूनम्॥४७॥

અર્થ—એક શાળાથી માંડીને દશ શાળા સુધી ઘરો કરવાં, તે શાળાઓમાં જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ પ્રકાર છે. તે ઋષિમાર્ગે કરવા કહ્યું છે, પણ અન્ય લોકો માટે એક શાળાથી માંડીને ચાર શાળા સુધી ઘરો કરવાં. એવાં ઘરો ઉપર ત્રણ માળ, બે અથવા એક માળ સુધી કરવાનું કહ્યું છે.૪૭

ईतिश्री राजवल्लभे वास्तुशास्त्रे मंडनकृते राजगृहादि लक्षणो नाम पंचमोऽध्याय ।।५॥

राजवल्लभ.

अध्याय ६ ट्टो.

उपजाति.

अथैकशालांद्विगुणाञ्चिशालं प्रस्तारतोलक्षणमेवतेपाम् ॥
यथोदितंवास्तुमतेतथैव ब्रवीमिराज्ञामथवाजनानाम् ॥ १ ॥

અર્થ:—એક શાળાનું ઘર, બે શાળાનું, ત્રણ શાળાનું અને ચાર શાળાનાં ઘરો પ્રસ્તારવડે કરવામા આવે છે. પણ એવાં ઘરો રાજાઓ માટે અથવા સાધારણ લોકો માટે કરવાં તે વાસ્તુશાસ્ત્રમાં કહેલાં લક્ષણો પ્રમાણે કરવાં જોઈએ.૧

शार्दूलविक्रीडित.

चत्वारोगुरवस्तुपूर्वगुरुतोधो ह्रस्वतोन्येसमाः
भूयःपश्चिमपूरितंचगुरुभिर्यावल्लघुस्त्वंभवेत् ॥
उद्दिष्टेद्विगुणांककैर्लघुभवैःसंख्यैकमिश्रीकृते
नष्टस्तेविषमेसमंगुरुलघूरूपेतदर्द्धार्द्धतः ॥ २ ॥

૧	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ
૨	।	ऽ	ऽ	ऽ
૩	ऽ	।	ऽ	ऽ
૪	।	।	ऽ	ऽ
૫	ऽ	ऽ	।	ऽ
૬	।	ऽ	।	ऽ
૭	ऽ	।	।	ऽ
૮	।	।	।	ऽ
૯	ऽ	ऽ	ऽ	।
૧૦	।	ऽ	ऽ	।
૧૧	ऽ	।	ऽ	।
૧૨	।	।	ऽ	।
૧૩	ऽ	ऽ	।	।
૧૪	।	ऽ	।	।
૧૫	ऽ	।	।	।
૧૬	।	।	।	।

અર્થ:—ચાર ગુરૂનાં ચાર ચિન્હો પ્રથમના રૂપમાં કર્યા પછી બીજા રૂપમાં (પ્રથમ રૂપના આદ્યના ગુરૂ નીચે) લઘુ ચિન્હ મૂકી પછી આદ્યના રૂપના બાકી રહેલા ત્રણ ગુરૂ નીચે વળી ત્રણ ગુરૂ મૂકવાથી બીજું રૂપ થાય. ત્રીજું રૂપ કરતી વખતે બીજા રૂપમાં આદ્યે લઘુ છે તે પછીના ગુરૂ નીચે લઘુ કરી બાકી બીજા રૂપના જે ચિન્હો હોય તે પ્રકાણે મુકી દેવાં એટલે એ ત્રીજું રૂપ થયું. ચોથા રૂપમાં આદ્યે બે લઘુ અને અંતે બે ગુરૂ આવે. પાંચમા રૂપમાં આદ્યે બે ગુરૂ પછી એક લઘુ અને છેલ્લે ગુરૂ આવે છઠ્ઠા રૂપમાં આદ્યે લઘુ, પછી ગુરૂ, પછી લઘુ અને છેલ્લે ગુરૂ. સાતમા રૂપમાં આદ્યે ગુરૂ પછી બે લઘુ અને છેલ્લે એક ગુરૂ. આઠમા રૂપમા આદ્યે ત્રણ લઘુ અને છેલ્લે એક ગુરૂ હોય. નવમા રૂપમા આદ્યે ત્રણ ગુરૂ અને છેલ્લે એક લઘુ આવે. દશમા રૂપમાં આદ્યે એક લઘુ, પછી બે ગુરૂ અને છેલ્લે એક લઘુ. અગિયારમાં રૂપમાં આદ્યે ગુરૂ, પછી લઘુ, પછી ગુરૂ અને છેલ્લે લઘુ આવે. બારમા રૂપમા આદ્યે બે લઘુ. પછી ગુરૂ અને છેલ્લે એક લઘુ. તેરમા રૂપમાં આદ્યે બે ગુરૂ અને અંતે બે લઘુ, તથા ચૌદમા

[illegible] લખ્યું, પછી, ત્યાં આવે ત્યાં [illegible] બેવડા ઘરમાં આવે [illegible] [illegible] આવે તે [illegible] ઘરમાં [illegible] લઘુ આવે તે [illegible] [illegible]

[illegible] ઉપર [illegible] છે કે, [illegible] [illegible] લઘુ [illegible] રૂપ હોય તેનું [illegible] અને [illegible] [illegible] લઘુ [illegible] [illegible] [illegible] ગુરૂ સુધી [illegible] [illegible] [illegible] હોય તેના [illegible]

[illegible] રીતે [illegible] છે, ચાર ગુરૂના રૂપ કરેલા પ્રમાણ [illegible] ૧ ૨ ૩ ૪ [illegible] રૂપ છે કે [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] છે, [illegible] બિન્દુ છે તે ગુરૂના [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] અને [illegible] બિન્દુ ઉપર આગળના બિન્દુ ઉપરના આંકથી [illegible] કરી જોડીયે, ત્યારેનો અંક સુધી [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] સુધી છેલ્લો અંક આવ્યો. [illegible] ૧ ૨ ૩ ૪ [illegible] બિન્દુ ઉપર [illegible] અંક સુધી આવ્યા છે તે [illegible] બિન્દુ [illegible] બિન્દુ ઉપર ચડેલા (૨–૯) છે અને આગળના આંક છે, તે [illegible] કોઠાનો અંક (૧૦) સાથે તે [illegible] અંક (૧) ઉભી [illegible] કોઠો અંક (૧૧) સાથ મેળવાયું તે રૂપ સાથ ([illegible]) એ રીતે [illegible] ગુરૂના પ્રસ્તારથી જાણે તે રૂપ કોઈ [illegible] આવે તો તે રૂપના [illegible] બિન્દુ ઉપર [illegible] અંક, બીજા ઉપર [illegible] બિન્દુ [illegible] સુધી પાછળના આંકથી ગણવું કરી આગળના બિન્દુ ઉપર ગુરૂના [illegible] ને પછી ગુરૂના બિન્દુ ઉપરના આંક [illegible] લઘુ બિન્દુ ઉપરના આંકોનો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અંક સાથ મેળવાયું તે રૂપ સમજવું [illegible] ૧ ૨ ૩ ૪ [illegible] રૂપ છે [illegible] ગુરૂ બિન્દુના આંક [illegible] (૦) લઘુ બિન્દુના ઉપરના આંક [illegible] તે [illegible] (૧૨) [illegible] [illegible] કોઠો [illegible] (૧૪) [illegible] માટે તે [illegible] રૂપ છે [illegible] કહેવું.

હવે ત્રણ રીતિ [illegible] કોઈ પૂછે કે, ચાર ગુરૂના પ્રસ્તારમાં કેટલું રૂપ [illegible] હશે? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા પહેલા પ્રશ્ન સમ છે કે વિષમ છે? (બેકી હોય તો તે સમ અને એકી હોય તો વિષમ) એ વાત ઉપર ધ્યાન રાખી જોવું કે સમ હોય તો આવે લઘુ ગુરૂ અને વિષમ હોય તો આવે [illegible] [illegible] [illegible] કેટલાં રૂપ [illegible] હોય? એમ પૂછ્યું છે તો

(I) કાંસમાં બતાવેલા લઘુનું ચિન્હ મુકવું અને તે પછી દશનું અર્ધ પાંચ કરવા. એ પાંચ વિષમ છે, માટે પ્રથમ કરેલા લઘુ આગળ ગુરૂનું ચિન્હ મુકવું, (IS) આવી રીતે. હવે પાંચનું અર્ધ થતું નથી (અંક તોડવો નહિ) માટે તેમાં એક ઉમેરી છ કરી તેનું અર્ધ ત્રણ કરવા. એ ત્રણ વિષમ છે એટલે વળી ગુરૂનું ચિન્હ મુકવું. (ISS) તે પછી બાકી રહેલા ત્રણનું અર્ધ થતું નથી માટે તેમાં એક ઉમેરી ચાર કરી તેનું અર્ધ બે થાય તે સમ છે માટે વળી લઘુ મુકવો (SSI I). એ રીતે સમ અંકે અર્ધ કરવું અને વિષમમાં એક ઉમેરી સમ કરી તેનું અર્ધ કરતા જવું. તે જેટલા ગુરૂ હોય તેટલાં ચિન્હો આવે ત્યાં સુધી વિષમનો સમ અંક કરી અર્ધ કરતા જવું, જ્યારે ચાર ગુરૂના પ્રસ્તારનાં ચાર ચિન્હો પૂરાં થાય ત્યાં સુધી તેમ કરવું; તેજ રીતે જેટલા ગુરૂના પ્રસ્તારનું રૂપ પૂછ્યું હોય તેટલાં ચિન્હો પૂરાં કરવાં જોઇએ. એ રીતે સમ અંકનુ પ્રશ્ન પૂરૂં થયું અને હવે વિષમનું કહીએ છીએ. કોઇ પૂછે કે ચાર ગુરૂના પ્રસ્તારમાં તેરમું રૂપ કેવું છે ? એ તેર વિષમ છે માટે પ્રથમ ગુરૂનું ચિન્હ મુકવું. (S), પછી તેરમાં એક ઉમેરી ચૌદ કરી તેનું અર્ધ સાત થાય એટલે એ વિષમ છે માટે તે પણ ગુરૂ ચિન્હ લાવશે (SS). તે પછી સાતમાં એક ઉમેરી આઠ કરી તેનું અર્ધ કરતાં ચાર થાય, એ સમ છે માટે તેનું લઘુ ચિન્હ આવે (S S I), અને તે પછી ચારનું અર્ધ બે થાય તે સમ છે એટલે તેનું લઘુ ચિન્હ આવે (SS I I). એ રીતે પ્રશ્ન ઉપર ધ્યાન રાખી સમનું લઘુ અને વિષમનું ગુરૂ થાય. ૨ [આ પિંગળની રીતિ છે તેજ રીતિ ઘરના છંદના રૂપને લાગુ થાય છે; જેમકે (I I SS) આ રૂપનું કિયું ઘર અને કેટલામું રૂપ થાય ? ચોથું નંદ ઘર જુવો, ચોથું રૂપ છે.] ૨

उपजाति.

स्थानेलघोःसद्ममुखादलिंदं प्रदक्षिणंतंक्रमतोविदध्यात् ॥
प्रस्तारतःषोडशकंगृहाणां प्रोक्तंतथाख्याःकथयामितेषाम् ।३।

અર્થઃ—ઘરનું મુખ અથવા મોવાળ જે દિશામાં હોય તે પૂર્વ દિશા સમજવાની છે. રાજાઓના ઘરો માટે નહિ પણ સાધારણ લોકો માટે તે રીત છે) અને તે ઘરનો એક કરો દક્ષિણ, બીજો ઉત્તર અને પછીત પશ્ચિમ સમજીને સૃષ્ટિમાર્ગે*પ્રસ્તારમાં જે દિશાએ લઘુ આવે તેજ સૃષ્ટિમાર્ગે ઘરને આલિંદ અથવા પ્રશાળ આવે એ રીતથી અનુક્રમે ઘરનાં સોળ રૂપો થાય છે તે કહું છું. ૩

* પ્રસ્તારની રીતિ પાછળ બીજા શ્લોકમાં બતાવી છે તે રીતિ પ્રમાણે ઘર ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે; પણ હાલના વખતમાં શિલ્પિલોકોએ એ રીત ત્યાગી દીધી છે, એટલે તે રીતિને નાદુરસ્ત સમજતે નહિ, પણ જેમ કોઈ [illegible] સ્તને આવતા તેના મતિ [illegible] કોઈની ચોરી કરી [illegible] [illegible]

ध्रुवंचधान्यंजयनंदसंज्ञे खराख्यकांतेचमनोरमाह्वम् ॥
सुवक्त्रमस्मात्किलदुर्मुखाख्यं क्रूरंविपक्षंधनदंक्षयंच ॥४॥
आक्रंदकंवैपुलवैजयेच फलानिनाम्नाचतथैवतेषाम् ॥
धान्यादितोष्टौविजयांतकंहि त्वलिंदयुक्तंमुखतोविदध्यात् ॥५॥

અર્થઃ-ધ્રુવ,[1] ધાન્ય[2], જય[3], નંદ[4], ખર[5], કાંત[6], મનોરમ[7], સુવક્ત્ર[8], દુર્મુખ[9], ક્રૂર[10], વિપક્ષ[11], ધનદ[12], ક્ષય[13], આક્રંદ[14], વૈપુલ[15], અને વિજય[16]. એ સોળ ઘરોનાં જેવાં નામો છે તેવાંજ તેનાં ફળો છે. એ ઘરોમાં બીજા ધાન્યથી વિજય ઘર સુધી એક એક ઘરના અંતરે (એક મુકી બીજું ઘર) આઠ ઘરો લેઈ તે દરેકના મુખ આગળ એક એક અલિંદ વધારમાં આવે તો તેથીરમ્યાદિ આઠ ઘરો થાય છે.૫

રાખતાં ઉજાડમાં જતાં રસ્તો ભૂલી જતાં બેભાન થઇ જંગલમાં આમ તેમ ગોથાં મારે તે રીતે ઘોરનિદ્રા રાખનાર શિલ્પકારો ભૂલી ગયા છે, તે એટલે સુધી ભૂલ્યા છે કે, પ્રસ્તારરૂપી રસ્તાનું નામ પણ જાણતા નથી આ કેટલો મોટો અફસોસ છે!!!

આપણા દેશમાં મુસલમાની રાજસત્તા જ્યારથી સ્થાપન થઇ ત્યાર પછીથી આવી બાબતનો લોપ થતે થતે હાલમાં તો તે જાણે નાશ પામી હોય એવા રૂપમાં શિલ્પવિદ્યા થઇ પડી છે, તોપણ તેની બેન કાવ્ય અને બીજી સંગીત, એ જીવતી છે; તેમાં પણ સંગીતવિદ્યાના તમામ અવયવો ચૂર્ણ થઇ ગયા છે, તેના સાંધા મેળવી ટટાર કરવા માટે ગુજરાત દેશમાં વડોદરા રાજ્યધાનીને શોભાવનાર શ્રીમંત મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ સરકારે તે વિદ્યાના ઉપાસક મ. પ્રોફેસર મૌલાબક્ષની સમ્મતિ પ્રમાણે પોતાના રાજ્યમાં ગાયન-શાળાઓ સ્થાપન કરી છે તેમાં પૂર્વની રીતિ પ્રમાણે વર્ત્તાય છે એ ખુશી થવા જેવું છે!! ગાયન કરનાર કેટલાક ગવૈયા લોકોને લેખી ગાયન કરવાનુ કહેતાં તથા પ્રસ્તારની રીતિ કરી ગાયન કરવાનું કહેતાં તે હસવા લાગે છે અને એમજ બોલે છે કે ગાયનવિદ્યા લેખી હોતી નથી, ત્યારે તો મનકલ્પિત ગાતાં લઘુ ગુરુને સ્થાનભ્રષ્ટ કરી યતિ ભાગ કરી જાય અથવા ન જોઇયે ત્યાં યતિ લગાવે એટલે સ્વરનું અંગ ભંગ થયે કર્ણને ખેદ ઉપજ કરે છે તેજ રીતે શિલ્પમાં ઘરોના છંદોનું અંગ ભંગ થયે જોનારનું મન કુદરતી રીતે ખેંચાતું નથી.

હવે ત્રીજી કાવ્યવિદ્યા છે તે પણ પ્રસ્તાર વડેજ છે એટલે તેના હિસાબે ગણો મુક્તાથી છંદ ઓળખાય છે તે કાવ્યમાં જેટલાં અંગો છે તે પૂર્ણ હોય છે તો પછી કાવ્ય સાંભળનારનું મસ્તક ધુણ્યા વિના કેમ રહેશે! એ કાવ્યવિદ્યાનું પૂર્ણ અંગ આપણા દેશમાં અદ્યાપિ પર્યંત કેટલેક ઠેકાણે આપણા જોવામાં આવે છે. આ ત્રણે વિદ્યા એકજ અંગ ભોગવે છે. પણ તેનાં રૂપો ભિન્ન ભિન્ન છે. જેમકે, કાવ્યમાં પ્રસ્તારવડે ઉપજાતિ ઇંદ્રવજ્રા, ઉપેંદ્રવજ્રા, વસન્તતિલકા, ભુજંગપ્રયાત, માલિની, શિખરિણી, સ્ત્રગ્ધરા, શાર્દૂલવિક્રીડિત અને મંદાક્રાન્તાદિ છંદો છે તેમાં એક લઘુ કે ગુરુ જ્યારે કમી હોય તો છંદનું નામ ફરી જાય છે અને તેમાં દરેક ગણના આદ્યે આટલા ગુરુ મધ્યે આટલા લઘુ, અને આટલા

शार्दूलविक्रीडित.

रम्यंश्रीधरमोदितेचपरतस्तद्वर्द्धमानंगृहं
कारालंचसुनाभमेवतदनुध्वांक्षंसमृद्धंतथा ॥
सर्वाणिध्रुववद्भवंतिसततंपट्टदारुकैःसुंदरं
प्रोक्तंतद्वरदंचभद्रप्रमुदेथोवैमुखाख्यंशिवम् ॥ ६ ॥

અર્થઃ—જેમ ધાન્ય નામા ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધારીએ તો તે "[૧]રમ્ય" નામા ઘર થાય, નંદ ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધારિયે તો તે "શ્રીધર" ઘર થાય, કાંત ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધારીએ તો તે "[૨]મુદિત" ઘર થાય, સુમુખ ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ

ગુરૂ હોવાથી કલાણો ગણ થાય છે અને આટલા ગણો હોવાથી કલાણો છંદ થાય છે; તેવા છંદના અંતે એક લઘુ અથવા ગુરૂ આવવો જોઈએ તોજ તે છંદ થાય એવો નિયમ છે, તેજ રીતે ગાયનમાં પણ લઘુ ગુરુ માટે પ્રસ્તાર કરી તેના છંદ બાંધવામાં આવે છે; ત્યાર પછી ગાયન થાય છે. આ વાત ટુંકામાં બતાવવાનું કારણ સ્પષ્ટભેદ છે.

જેમ કાવ્ય અને ગાયનના પ્રસ્તાર વડે છંદ ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ પ્રસ્તારવડે ઘરોના છંદો થાય છે. જેમકે, "ધ્રુવ, ધાન્ય, જય, નંદ" ઇત્યાદિ છે અને તે છંદો પ્રસ્તારવડે થાય છે તે રીતિનો મુળ નાશ થયો છે એમ કહીએ તો તે ખોટું નથી, માટે તે રીતિ ફરીથી જીવતી થાય તો સારૂં છે. એમ જાણી સર્વને એક સરખી રીતિ જાણવામાં આવે એવા હેતુથી કાંઈક લખવા धार्युं છું તે ઉપર ધ્યાન આપવાથી સમજણ પડશે તો ખરી, તોપણ અભ્યાસી દ્વારાએ જે વિદ્યા શીખવવામાં આવે છે તે બહુ ફળદાયિ થાય છે.

ચાર ગુરૂના પ્રસ્તારના સોળ રૂપો છે, તેજ ધ્રુવાદિ સોળ ઘરો છે; તે પ્રસ્તારમાં જે પ્રથમ રૂપ ચાર ગુરૂનું છે તે ધ્રુવ ઘર સમજવું. અર્થાત્ ગુરૂસ્થાને ભીંત હોય છે એટલે ચાર ગુરૂની ચાર ભીંતો થઈ એટલે તે તો કોઠા જેવું થયું એમ કોઈ કહેશે તો તેમ સમજવાનું નથી; પણ જે અલિંદનું ઘર કરવું હોય તેને પ્રથમ દ્વાર કરવું અને તે દ્વાર પૂર્વ દિશાનું છે એમ માનવું અને તે પૂર્વથી દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર, એ સૃષ્ટિમાર્ગે ફરવાનું છે; (તે બાબતની સ્પષ્ટ સમજ આપવામાં આવી છે, તે બાદ ગણી સૃષ્ટિમાર્ગે સમજવા. ઘરોના અભ્યાસના અધિકાર વાસ્તે નીચેની ટીપમાં જુઓ.) તે પછી ઘરના છંદો ઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રસ્તાર કર્યો સમજવું છે. કાવ્ય ક્રમમાં આદિ લઘુ, મધ્ય ગુરૂ, અંત લઘુ; આદિ ગુરૂ, મધ્ય લઘુ, અંત ગુરૂ ઇત્યાદિ રૂપો આવ્યેથી જુદા જુદા પ્રકારના ઘરો થાય છે, તેજ રીતે ઘરોના છંદો થાય છે. તે જુઓ, પણ સર્વ ઘરોમાં આગળનું ધ્રુવ ઘર અથવા તે છંદ રહે છે તે યાદ રાખવું.

ऽ ऽ ऽ ऽ આ ચાર ગુરૂનું રૂપ છે તેનો ધ્રુવ છંદ છે. તે ધ્રુવ ઘરનું મુખ પૂર્વ છે એમ જાણો

। ऽ ऽ ऽ આ રૂપમાં આદ્ય લઘુ આવ્યો એટલે ધ્રુવ ઘરના આગળ (પૂર્વ દિશાએ) લઘુ અથવા અલિંદ અથવા ઓસાળ અથવા ઓસરી ઉત્પન્ન થઈ ધ્રુવ છંદ મટી હવે નવું ધાન્ય ઘર અથવા છંદ કહેવું.

વધારીએ તો તે "વર્ધમાન" ઘર થાય, ક્રુર ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધારીએ તો તે "[५]કરાળ" ઘર થાય, ધનદ ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધારીએ તો તે "[૬]સુનાભ" ઘર થાય; આક્રંદ ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધારીએ તો તે "[૭]દ્વન્દ્વ" ઘર થાય, વિજયનામા ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધારીએ તો તે "[૮]સમૃદ્ધ" નામનું ઘર થાય, એ રીતે રમ્યાદિ આઠ ઘરો થાય છે.

હવે ધ્રુવાદિ જે સોળ ઘરો છે તેમાં પટ્ટદારૂ હોય નહિ તેમ છતાં એજ ધ્રુવાદિ ઘરોમાં એક એક પટ્ટદારૂ નાખવામાં આવે તો તેથી તે સુંદરાદિ સોળ

---

૩ ડ । ડ ડ આ રૂપમાં આદ્યના ગુરુ પછી લઘુ આવ્યો છે. એ ઠેકાણે અલિંદ ઉત્પન્ન થયો, એ રીતમાં કઈ દિશામાં અલિંદ આવ્યો તે સમજાયું તો હવેજ તોપણ ફરી કહું છું કે, ચાર ગુરુના પ્રસ્તારમાં ચાર ગુરુના ચાર ચિન્હો છે, તે ગુરુ નીચે લઘુ આવે અથવા મધ્યે કે અંતે લઘુ આવે તોપણ ચિન્હો તો ચારજ રહેશે, પણ રૂપ બદલવાથી વસ્તુ જુદી થાય છે. જેમો, ગુરુ સ્થાને ભીંત અને લઘુ સ્થાને અલિંદ, એ ચાર રૂપને ચાર દિશા માનો, તેમાં આદ્યથી પૂર્વ પછી દક્ષિણ, પછી પશ્ચિમ અને છેલ્લી ઉત્તર જાણવી, એવા એવા અનુક્રમથી જુવો:–ત્રીજા રૂપના આદ્યના ગુરુ પછી લઘુ આવ્યો છે એટલે આદ્યનો ગુરુ પૂર્વ અને પછીનો લઘુ છે તે દક્ષિણ છે માટે જે ઘરની દક્ષિણે એક અલિંદ હોય તે જય ઘર અથવા છંદ થાય છે.

૪ । । ડ ડ આ ચોથા રૂપમાં આદ્યે બે લઘુ છે એટલે તે નંદ ઘર થાય છે તે નંદને પૂર્વ અને દક્ષિણે એ બે દિશાએ બે અલિંદો છે.

૫ ડ ડ । ડ આ રૂપમાં ત્રીજી પશ્ચિમ દિશાએ અલિંદ છે તેથી તે ઘરનું નામ ખર છે (પાંચમું)

૬ । ડ । ડ આ છઠ્ઠા રૂપમાં પૂર્વે અલિંદ છે અને ત્રીજે પશ્ચિમદિશાએ છે તેથી તે કાંત છંદ છે.

૭ ડ । । ડ આ રૂપમાં દક્ષિણ અને પશ્ચિમ એ બે દિશાએ બે અલિંદો છે તેથી મનોરમ નામછે

૮ । । । ડ આ રૂપમાં પૂર્વ દક્ષિણ અને પશ્ચિમ એ ત્રણે દિશાએ અલિંદો છે તેથી સુવક્ત્ર નામ છે.

૯ ડ ડ ડ । આ રૂપમાં ચોથી ઉત્તરદિશામાં એક અલિંદ હોવાથી તે દુર્મુખ છંદ અથવા ઘર છે.

૧૦ । ડ ડ । આ રૂપમાં પ્રથમ પૂર્વ અને ચોથી ઉત્તર દિશાએ અલિંદ છે તેથી તે ક્રૂરઘર છે.

૧૧ ડ । ડ । આ રૂપમાં દક્ષિણ અને ઉત્તર એ બે અલિંદો છે તેથી તેનું નામ વિપક્ષ ઘર છે.

૧૨ । । ડ । આ રૂપમાં પૂર્વ, દક્ષિણ અને ઉત્તર એ ત્રણે તરફ અલિંદો છે તેથી ધનદ ઘર થયું.

૧૩ ડ ડ । । આ રૂપમાં પશ્ચિમ અને ઉત્તર એ બે તરફ બે અલિંદો હોવાથી તે ક્ષય નામનું ઘર થયું.

૧૪ । ડ । । આ રૂપમાં પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરે અલિંદ છે તેથી તેનું નામ આક્રંદ છે.

૧૫ ડ । । । આ રૂપમાં દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર એ ત્રણ તરફમાં અલિંદો હોવાથી તેનું નામ વિપુળ છે.

૧૬ । । । । આ ચારે લઘુરૂપ છે તેથી ચારે દિશાએ અલિંદો હોવાથી તે છંદ ઘરનું વિજય નામ છે.

ઘરો થાય. જેમકે, ધ્રુવનામા ઘરમાં એક પટ્ટદારૂ નાખવામાં આવે તો તે "સુંદર[1]" નામા ઘર થાય છે; ધાન્ય ઘરમાં એક પટ્ટદારૂ નાખવામાં આવે તો તે "વરદ[2]" ઘર થાય, જય ઘરમાં એક પટ્ટદારૂ નાખવામાં આવે તો તે "ભદ્ર[3]" ઘર થાય, નંદ ઘરમાં એક પટ્ટદારૂ નાખીએ તો તે "પ્રમુખ[4]" ઘર થાય, ખર નામા ઘરમાં એક પટ્ટદારૂ નાખવામાં આવે તો તે "વિમુખ[5]" ઘર થાય, અને કાંત નામા ઘરમાં એક પટ્ટદારૂ નાખવામાં આવે તો તે "શિવ[6]" નામા ઘર થાય છે. ૬

એ રીતે સોળ રૂપો છે તે દરેક રૂપમાં ધ્રુવ ઘર હોવું જોઈએ ત્યારે જૂદાં રૂપો થાય છે.

આ ચાર ગુરુના પ્રસ્તારનાં સોળ રૂપો થયાં છે તે સોળે ઘરોમાં આદ્યનું ધ્રુવ ઘર હોવું જોઇએ, અર્થાત્ ચાર પદ અથવા પાયા એ સોળેમાં હોય છે, જેમ કાવ્ય અથવા છંદનાં ચાર પદો હોય ત્યારે પૂરો છંદ કહેવાય તેવા ચાર પાયાવડે ધ્રુવ છંદ નામનું ઘર થાય છે. એ ધ્રુવ છંદના ચાર ગુરુ પછી તેના બીજા રૂપમાં આદિમાં લઘુ આવે છે એટલે ધ્રુવ છંદ બદલાઈ ધાન્ય નામનો છંદ થાય છે અર્થાત્ આદ્ય લઘુ આવ્યો એટલે ધ્રુવ શાળા આગળ એક અલિંદ અથવા પરશાળ ઉત્પન્ન થવે ધાન્ય છંદ નામ થયું એ રીતે પ્રસ્તારનાં રૂપો ફરતાં જાય તેમ ઘરનાં નામો ફરે છે.

એ રીતે ચાર ગુરુના પ્રસ્તારનાં સોળ રૂપોના અનુક્રમે ધ્રુવાદિ સોળ ઘરો ઉત્પન્ન થાય છે. તે સોળે ઘરોનાં રૂપો જૂદાં જૂદાં છે. ત્યાર પછી એ સોળ ઘરોનાં રૂપોમાંથી બીજું રૂપ ધાન્ય ઘર છે. તે ધાન્ય ઘરનું મૂળ ધ્રુવ છે; પણ તેના મુખ આગળ એક અલિંદ અથવા લઘુ આવ્યાથી ધાન્ય છંદ થયો છે. તે ધાન્યના મુખ આગળના અલિંદ આગળ એક અલિંદ વધારવામાં આવે તો તેથી રમ્યાદિ આઠ ઘરો થાય છે, પણ તેમાં ધ્યાન રાખવાનું છે કે, ધાન્યથી એક ઘર મૂકી બીજું લેવું, ત્યાર પછી ત્રીજું ઘર મૂકી ચોથું ઘર લેવું તે એ રીતે કે.—

ધાન્યના મુખ આગળ એક અલિંદ વધ્યાથી રમ્ય ૧ ઘર થાય છે, તે ધાન્ય પછીનું જય ઘર છે તે ન લેતાં, જયને મૂકી નંદ ઘર લેવું. તે નંદ ઘર આગળ એક અલિંદ વધારીએ તો નંદ નામ [illegible] ૨ નામ થાય, તેમજ નંદ પછીનું ખર છે તે ન લેતાં કાંત ઘર લેવું અને તેના મુખ આગળ એક અલિંદ વધારવામાં આવે તો તે કાંત નામ ફરી "[illegible] ૩" નામ થાય છે; તે પછી આવતું મનોરમ ન લેતાં આગળનું [illegible] મુખ આગળ એક અલિંદ વધારવામાં આવે તો તે [illegible] નામ બદલાઈ તેનું "[illegible]" ૪ નામ થાય છે. તે પછી [illegible] ઘર લઈ તેના આગળ એક અલિંદ વધારવામાં આવે તો તે [illegible] નામ ફરી "[illegible]" ૫ નામનું ઘર થાય છે; તે પછી આવતું [illegible] ઘર [illegible] તેના આગળ એક અલિંદ વધારવામાં આવે તો [illegible] નામ ફરી "[illegible]" ૬ નામ થાય છે, તે પછી [illegible] ઘર આગળ એક અલિંદ [illegible] નામ ફરી તેનું "[illegible]" નામ થાય છે અને [illegible] વિજય [illegible] મુખ આગળ એક અલિંદ વધે તો વિજય નામ ફરી "[illegible]" ૮ નામે ઘર થાય છે.

तत्सर्वलाभंचविशालसंज्ञं तथाविलक्षंत्वशुभंध्वजंच ॥
उद्योतमेवंत्वथभीपणंच सौम्याजितेस्तःकुलनंदनंच ॥ ७ ॥

અર્થ:—મનોરમ ઘરમાં એક પટ્ટદારૂ નાખવામાં આવે તો તે "સર્વલાભ[૭]" ઘર થાય, સુલક્ષણ ઘરમાં એક પટ્ટદારૂ નાખવામાં આવે તો તે "વિશાળ[૮]" ઘર થાય, દુર્મુખ ઘરમાં એક પટ્ટદારૂ નાખવામાં આવે તો તે "વિલક્ષ[૯]" ઘર થાય, ક્રૂર ઘરમાં એક પટ્ટદારૂ નાખવામાં આવે તો તે "અશુભ[૧૦]" ઘર થાય, વિપક્ષ ઘરમાં એક પટ્ટદારૂ નાખવામાં આવે તો તે "ધ્વજ[૧૧]" ઘર થાય, ધનદ ઘરમાં એક પટ્ટદારૂ નાખવામાં આવે તો તે "ઉદ્યુત[૧૨]" ઘર થાય, ક્ષય ઘરમાં એક પટ્ટદારૂ નાખવામાં આવે તો તે "ભીષણ[૧૩]" ઘર થાય, "આક્રંદ ઘરમાં એક પટ્ટદારૂ નાખવામાં આવે તો તે "સૌમ્ય[૧૪]" ઘર થાય, વિપુળ ઘરમાં એક પટ્ટદારૂ નાખવામા આવે તો તે "અજીત[૧૫]" ઘર થાય, અને વિજય ઘરમાં એક પટ્ટદારૂ નાખવામાં આવે તો તે "કુળનંદન[૧૬]" નામા ઘર થાય છે. ૭

शार्दूलविक्रीडित.

पूर्वालिंदसमस्तकेपुयुगलंपट्टश्चशालांतरे
हंसंचैवसुलक्षणंचपुरतः सौम्यंहयंभावुकम् ॥
तस्मादुत्तमरोचिरेचसततंक्षेमंतथाक्षेपकं
चोद्वृत्तंवृपमुच्छ्रितंचव्ययमानंदंसुनंदंक्रमात् ॥ ८ ॥

અર્થ:—પ્રથમ ધ્રુવાદિક જે ઘરો કહ્યાં છે તેમાં જ્યાં એક અલિંદ

એ રીતે ધ્રુવાદિ સોળ ઘરોમાંથી એક એક ઘર મુકી દર બીજા ઘર આગળ એક એક અલિંદ વધારવાથી રમ્યાદિ આઠ ઘરો થાય છે. જુવો એ રીતમાં દરેક છંદ આગળ એક એક લઘુ વધવાથી છંદોનાં નામો ફરી જાય છે તેજ રીતે ગુરુ વધે તોપણ છંદ ફરી જાય છે. એટલે કાવ્ય અને શિલ્પની એકજ રીત મળી છે. કાવ્યમાં જેમ આદ્ય મધ્ય લઘુ હોય તે નગણ ગણ થાય, આદ, મધ્ય ગુરુ હોય તો મગણ ગણ, આદ્ય એક ગુરુ અને અંતે બે લઘુ થાય તો ભગણ થાય, એ ત્રણ ગણ આવ્યેથી એકાદ જાતિનો છંદ થાય, તે પછી પછી એક લઘુ આવે તો બીજા પ્રકારનો છંદ થાય અને છેલ્લે ગુરુ આવે તો બીજા પ્રકારનો છંદ થઇ જાય, એ વાત સર્વના ધ્યાનમાં આવી હશે તો તેજ પ્રમાણે મુખ્ય ધ્રુવ ઘર આગળ એક અલિંદ આવે તો ધાન્ય છંદ થાય. એ ધ્રુવ ઘરની પાછળ એક અલિંદ આવે તો ખર ઘર થાય. એ ધ્રુવ ઘરની જમણી તરફ અર્થાત્ દક્ષિણે એક અલિંદ આવે તો ધ્રુવ મટી જય છંદ થાય અને એજ ધ્રુવ ઘરની ડાબી તરફ અર્થાત્ ઉત્તરે એક અલિંદ આવે તો તે દુર્મુખ છંદ થઇ જાય.

એ રીતે એક લઘુ આવ્યેથી નામ જુદાં થાય છે. તેજ રીતે બે બે અલિંદો આવ્યેથી તથા ત્રણ લઘુ આવ્યેથી પણ નામ બદલાય છે. એમ દરેક ઘરોમાં એક લઘુ વધેથી ઘરોનાં નામ બદલી છંદ ફરી બીજું નામ બદલાઈ બીજો છંદ થઇ જાય છે.

કરવાનું કહ્યું છે ત્યાં બે અલિંદો અને તે અલિંદોની શાળામાં બે (પ્રથમ પાછળ મુખ્ય ઓરડામાં) પાટડા નાખવામાં આવે તો તેથી તે ધ્રુવાદિકનાં રૂપો બદલાઈ હંસાદિક સોળ ઘરો થાય. જેમકેઃ—

ધ્રુવ નામના ઘરને અલિંદ નથી તેમ છતાં તેના મુખ આગળ (દ્વાર આગળ) એક અલિંદ કરી ધ્રુવ ઘરમાં પાટડા નાંખવામાં આવે તો તે "હંસ[1]" નામનું ઘર થાય; ધાન્ય ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ હોય તે અલિંદ આગળ બીજો એક અલિંદ કરી ધાન્ય ઘરમાં પાટડો નાખવામાં આવે તો તે "સુલક્ષણ[2]" ઘર થાય; જય ઘરની જમણી તરફ એક અલિંદ હોય તે અલિંદ આગળ એક અલિંદ કરી જયમાં પાટડો નાખવાથી તે "સૌમ્ય[3]" ઘર થાય; નંદ ઘરના મુખ આગળ અને જમણી તરફ એ બન્ને ઠેકાણે એક એક અલિંદ છે; એ દરેક અલિંદ આગળ એક એક અલિંદ વધારી નંદમાં પાટડો નાખવામાં આવે તો તે "હય[4]" ઘર થાય; ખર ઘરની પાછળ (પછીતે) એક અલિંદ હોય તે અલિંદ આગળ એક બીજો અલિંદ વધારી ખરમાં પાટડો નાખવામાં આવે તો તે "બાલુક[5]" ઘર થાય, કાંત ઘરના મુખ આગળ અને તેની પછીતે, એ બન્ને ઠેકાણે એક એક અલિંદ હોય, એ બન્ને અલિંદો આગળ એક એક અલિંદ વધારી કાંતમાં પાટડો નાખવામાં આવે તો તે "ઉત્તમ[6]" નામે ઘર થાય; મનોરમ ઘરની જમણી તરફ અને પછીતે એ બન્ને ઠેકાણે એક એક અલિંદ હોય, એ દરેક અલિંદ આગળ એક અલિંદ વધારવામાં આવે અને મનોરમમાં પાટડો નાખવામાં આવે તો તે "રૂચિર[7]" નામે ઘર થાય; સુમુખ ઘરના મુખ આગળ અને તે ઘરના મુખથી જમણી તરફ તેમજ તે ઘરની પછીત એ ત્રણે તરફ એક એક અલિંદ હોય, એ દરેક અલિંદ આગળ એક એક અલિંદ વધારી સુમુખમાં પાટડો નાખવામાં આવે તો તે "સનન[8]" નામે ઘર થાય; દુર્મુખ ઘરના મુખથી ડાબી તરફ એક અલિંદ હોય તે અલિંદ આગળ એક અલિંદ વધારી દુર્મુખમાં પાટડો નાખવાથી તે "ક્ષેમ[9]" નામે ઘર થાય; ક્રૂર ઘરના મુખ આગળ તથા તે ઘરની ડાબી તરફ એ બન્ને ઠેકાણે એક એક અલિંદ હોય, એ દરેક અલિંદ આગળ એક એક અલિંદ વધારી ક્રૂરમાં પાટડો નાખવામાં આવે તો તે "કૈપક[10]" નામે ઘર થાય; વિપક્ષ ઘરની જમણી અને ડાબી એ બન્ને તરફ એક એક અલિંદ હોય, એ દરેક અલિંદ આગળ એક એક અલિંદ વધારી વિપક્ષ ઘરમાં પાટડો નાખવાથી તે "ઉગ્ર[11]" નામે ઘર થાય; ધનદ ઘરના મુખ આગળ તથા તે ઘરની ડાબી તરફ અને જમણી તરફ એ રીતે ત્રણ તરફ ત્રણ અલિંદો હોય, એ દરેક અલિંદ આગળ એક એક અલિંદ વધારી ધનદમાં પાટડો નાખવામાં આવે તો તે "ચૂડ[12]" નામે ઘર થાય; ક્ષય

ઘરની પછીતે અને તે ઘરની ડાબી તરફ એ બન્ને બાજુ ઉપર એક એક અલિંદ હોય, તે દરેક અલિંદ આગળ એક એક અલિંદ વધારી હંસ ઘરમાં પાટડો નાંખવામાં આવે તો તે "૧૩ હંસિહૂત" નામે ઘર થાય; આક્રંદ ઘરના મુખ આગળ તથા તે ઘરની પછીતે અને તે ઘરના મુખથી ડાબી તરફ એ રીતે ત્રણે બાજુ ઉપર ત્રણ અલિંદો હોય તે દરેક અલિંદ આગળ એક એક અલિંદ વધારી આક્રંદમાં પાટડો નાખવાથી તે "૧૪ ભયદ"નામે ઘર થાય; વિપુળ ઘરની પછીતે એક અલિંદ તથા તેની ડાબી તરફ એક અલિંદ અને એ વિપુળ ઘરની જમણી તરફ એક અલિંદ એ રીતે ત્રણે તરફ ત્રણ અલિંદો હોય તે દરેક અલિંદ આગળ એક એક અલિંદ વધારી વિપુળમા પાટડો નાખવામાં આવે તો તે "૧૫ આનંદ" નામનું ઘર થાય; અને વિજય નામના ઘરની ચારે તરફ એક એક અલિંદ હોય, તે દરેક અલિંદ આગળ એક એક અલિંદ વધારી વિજયમાં પાટડો નાંખવામાં આવે તો તે "૧૬ "સુનંદ" નામનું ઘર થાય છે. ૮

उपजाति.

सध्येपवर्कंध्रुवकादिकानामलंकृताद्द्यंप्रथमंचतद्र ॥

तथाप्यलंकारमितिक्रमेणस्यातंतदन्यद्रमणंचपूर्णम् ॥ ९॥

અર્થઃ—ધ્રુવાદિક ઘરમાં *અપવર્ક આવે તો તેથી અલંકૃતાદિ સોળ ઘરો થાય છે, જેમકે, ધ્રુવ નામના ઘરની ડાબી તરફ અપવર્ક આવે તો તે ધ્રુવ ઘરનું નામ બદલાઈ તે "અલંકૃત" ૧" નામે ઘર થાય; ધાન્ય ઘરની ડાબી તરફ અપવર્ક આવે તો તે ઘર "અલંકાર૨"નામે થાય; જય ઘરની ડાબી તરફ અપવર્ક આવે તો તે "રમણ૩" ઘર થાય, અને નંદ ઘરની ડાબી તરફ અપવર્ક આવે તો તે "પૂર્ણ૪" નામે ઘર થાય છે. ૯

* અપવર્ક એટલે ઓરડી અથવા કોટડી. આ અપવર્ક ધ્રુવાદિક ઘરની કઈ બાજુ ઉપર આવે તો ઘરનું નામ ફરી જાય છે ? એ વિષેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો ઘણા અપરાજીત અથવા સૂત્રસંતાનમાં લખે છે કેઃ—

पट्टदारुकानिपरित्यज्य ध्रुवादिक्रमसंस्थितम् ॥ शालामध्येऽपवरकं धनदाशाग्रतःस्थितम् ॥ १० ॥

अलंकृतमलंकारं रमणंपूर्णमीश्वरम् ॥ सुपुण्यंशुभकलशं दुर्गतंरिक्तमीप्सितम् ॥ ११ ॥

सुभद्रंशोचिनंदीनं विभवाख्यंसर्वकामदम् ॥ यथार्थनामभेदेन गुणाभिधानकोत्तमम् ॥ १२ ॥ (सूत्र. ९१)

અર્થઃ—જે ઘરમાં પટદારુ ન હોય તેવાં ધ્રુવાદિ સોળ ઘરો પ્રથમ કહ્યાં છે. તેનાજ અનુક્રમ પ્રમાણે ઉત્તર દિશા તરફ (ઘરની ડાબી તરફ) ઘરના આગળના ભાગ-

वसंततिलका.

तत्रेश्वरंतदनुपुण्यमतःसुगर्भं प्रोक्तंगृहंकलशदुर्गतमेवरिक्तम् ॥
स्यादिप्सितंतदनुभद्रकवंचितेच दीनंगृहंविभवकामदमेवसंज्ञा ॥

અર્થઃ—ખર નામે ઘરની ડાબી તરફ અપવર્ક અથવા ઓરડી આવે તો તે "ઈશ્વર[5]" નામે ઘર થાય; કાંત નામા ઘરની ડાબી તરફ અપવર્ક આવે તો તે "પુણ્ય[6]" નામનું ઘર થાય; મનોરમ ઘરની ડાબી તરફ અપવર્ક આવે તોતે "સુગર્ભ[7]" ઘર થાય; સુમુખ ઘરની ડાબી તરફ અપવર્ક આવે તો તે "કળશ[8]" નામે ઘર થાય; દુર્મુખ ઘરની ડાબી તરફ અપવર્ક આવે તો તે દુર્ગત[9]" નામનું ઘર થાય; ક્રૂર ઘરની ડાબી તરફ ઓરડી આવે તો તે "રિક્ત[10]" નામનું ઘર થાય; વિપક્ષ ઘરની ડાબી તરફ અપવર્ક આવે તો તે "ઈપ્સિત[11]" નામનું ઘર થાય; ધનદ ઘરની ડાબી તરફ અપવર્ક આવે તોતે "ભદ્રક[12]" નામનું ઘર થાય; ક્ષય ઘરની ડાબી તરફ ઓરડી અથવા અપવર્ક આવે તો તે "વંચિત[13]" નામનું ઘર થાય; આક્રંદ ઘરની ડાબી તરફ અપવર્ક આવે તો તે "દીન[14]" નામનું ઘર થાય; વિપુલ ઘરની ડાબી તરફ અપવર્ક આવે તો તે "વિભવ[15]" નામનું ઘર થાય અને "વિજય" ઘરની ડાબી તરફ અપવર્ક આવે તો તે "કામદ[16]" નામનું ઘર થાય છે, ૧૦

उपजाति.

षट्दारुसर्वेष्वपवर्ककेषु प्रभावसंज्ञंत्वथभावितंच ॥
रुक्मंतथान्यत्तिलकंचतद्वत् स्यात्क्रीडनंसौख्यमतोयशोदम्॥११॥

અર્થઃ—સર્વ અપવર્ક વિષે ષટ્દારૂ નાખીએ તો તેથી "પ્રભાવ" આદિ સોળ ઘરો થાય. તે એવી રીતે કેઃ—

પ્રથમના ધ્રુવનામના અપવર્કમાં ષટ્દારૂ આવે તો તે "[1]પ્રભાવ" નામે ઘર થાય; ધાન્ય ઘરના અપવર્કમાં ષટ્દારૂ નાખીએ તો તે "[2]ભાવિત"

માં જે ઘરને અપવર્ક હોય એવાં ધ્રુવાદિ સોળ અલંકૃતાદિ નામનાં ઘરો અનુક્રમે થાય છે. તે એવી રીતે કેઃ—

પ્રથમ અલંકૃત (૧), અલંકાર (૨), રમણ (૩), પૂર્ણ (૪), [રાજવલ્લભમાં ચોથું ઘર " પૂર્ણ " કહ્યું છે.] ધ્રધર (૫), સપુરુષ (૬), સુગર્ભ (૭), કળશ (૮), દુર્ગત (૯), રિક્ત (૧૦), ઇપ્સિત (૧૧), સુભદ્ર (૧૨), [રાજવલ્લભમાં સુભદ્રને " ભદ્રક " કહ્યું છે.] વચિત (૧૩), દીન (૧૪), વિભવ (૧૫) અને સોળમું સર્વકામદ (૧૬), નામે ઘર થાય. [આ છેલ્લા સર્વ કામદ નામે ઘરને રાજવલ્લભમાં " કામદ " કહ્યું છે.] આ બાબતનો ખુલાસો વધારે સારી રીતથી સમજવા માટે આ રાજવલ્લભના હવે પછીના દશમા શ્લોકમાં આવશે.

"નામે ઘર થાય; જય ઘરના અપવર્કમાં પટ્ટદારૂ આવે તો તે "[૩]રૂકમ" નામે ઘર થાય; નંદ ઘરના અપવર્કમાં પટ્ટદારૂ આવે તો તે "[૪]તિલક" નામે ઘર થાય; ખર નામના ઘરના અપવર્કમાં પટ્ટદારૂ આવે તો તે "[૫]ક્રીડન" નામે ઘર થાય; કાંત ઘરના અપવર્કમાં પટ્ટદારૂ આવે તો તે "[૬]સાખ્ય" નામે ઘર થાય; અને છેલ્લા મનોરમ ઘરના અપવર્કમા પટ્ટદારૂ નાખવામાં આવે તો તે "[૭]યશોદ" નામનું ઘર થાય છે. ૧૧

मालिनी.

कुमुदमपिचकालंभासुरंभूषणंच
वसुधरमथगेहंधान्यनाशंतदन्यत् ॥
कुपितमपिचवित्तेवृद्धिदंप्रोक्तमेतत्
तदनुकुलसमृद्धंषोडशंप्रोक्तमाद्यैः ॥ १२ ॥

અર્થઃ—સુમુખ નામના ઘરના અપવર્કમાં પટ્ટદારૂ આવે તો તે "કુમુદ" નામે ઘર થાય; દુર્મુખ ઘરના અપવર્કમા પટ્ટદારૂ આવે તો તે "[૯]કાળ" નામે ઘર થાય, ક્રૂર ઘરના અપવર્કમાં પટ્ટદારૂ આવે તો તે "[૧૦]ભાસુર" નામે ઘર થાય; વિપક્ષ ઘરના અપવર્કમાં પટ્ટદારૂ આવે તો તે "[૧૧]ભૂષણ" નામે ઘર થાય; ધનદ ઘરના અપવર્કમાં પટ્ટદારૂ આવે તો તે "[૧૨]વસુધર" નામે ઘર થાય, ક્ષય ઘરના અપવર્કમાં પટ્ટદારૂ આવે તો તે, "[૧૩]ધાન્યનાશ" નામે ઘર થાય; આક્રંદ ઘરના અપવર્કમાં પટ્ટદારૂ આવે તો તે "[૧૪]કુપિત" નામે ઘર થાય; વિપુલ ઘરના અપવર્કમાં પટ્ટદારૂ આવે તો તે "[૧૫]વિત્તવૃદ્ધિદ" નામે ઘર થાય, અને વિજય નામના ઘરના અપવર્કમાં પટ્ટદારૂ નાખવામાં આવે તો તે "[૧૬]કુલસમૃદ્ધ" નામનું ઘર થાય છે. ૧૨

सर्वेमुखालिंदसमन्विताश्च दारुद्विपट्टकंह्यपवर्कमध्ये ॥
ततश्चचूडामणिकंप्रभद्रं क्षेमंतथाशेखरमुच्छ्रितंच ॥ १३ ॥

અર્થઃ—અપવર્ક સાથે પટ્ટદારૂ સહિત જે પ્રભાવાદિ ઘરો કહ્યાં છે તે ઘરોના મુખ આગળ એક એક અલિંદ વધારવામાં આવે તો તે ચૂડામણિ આદિ ઘરો થાય છે. તે એવી રીતે કે—પ્રભાવ ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધારવામા આવે તો તે "[૧]ચૂડામણિ" નામે ઘર થાય; ભાવિત ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધારવામાં આવે તો તે "[૨]પ્રભદ્ર" નામે ઘર થાય; રૂકમ ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધારવામાં આવે તો તે "[૩]ક્ષેમ" નામે ઘર થાય, તિલક ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધારિએ તો તે "[૪]શેખર" નામે ઘર થાય, તથા ક્રીડન ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધારિએ તો તે "[૫]ઉચ્છ્રિત" નામે ઘર થાય છે. ૧૩

त्रिशालसंज्ञंत्वथभूतिदंच हृष्टंविरोधंकथितंक्रमेण ॥
तत्कालपाशंहिनिरामयंतु सुशालरौद्रेमुनिसंमताच ॥१४॥

અર્થ:—સૌખ્ય ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધારીએ તો તે "[9]વિશાળ" નામે ઘર થાય; યશોદ ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધે તો તે "[7]ભૂતાદિ" નામે ઘર થાય; કુમુદના મુખ આગળ એક અલિંદ વધે તો તે "[8]હૃષ્ટ" નામે ઘર થાય; કાળ ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધે તો તે "[9]વિરોધ" નામે ઘર થાય; ભાસુર ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધે તો તે "[10]કાળપાસ" નામે ઘર થાય; ભૂષણ ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધે તો તે "[11]નિરામય" નામે ઘર થાય; વસુધર ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધે તો તે "[12]સુશાળ" નામે ઘર થાય; ધાન્ય ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધે તો તે "[13]રૌદ્ર" નામનું ઘર થાય છે; એવો મુનીશ્વરોનો મત છે. ૧૪

मेघंगृहंचैवमनोभवंच सुभद्रसंज्ञंकथिताचसंख्या ॥
इत्येकशालानिगृहाणिविद्या च्छतंचचत्वार्यधिकंध्रुवादेः॥१५॥

અર્થ:—કુપિત ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધે તો તે "[14]મેઘ" નામે ઘર થાય; વિત્તવૃદ્ધિદ ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધે તો તે "મનોભવ[15]" નામે ઘર થાય; અને કુળસમૃદ્ધ નામના ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધારવામાં આવે તો તે "[16]સુભદ્ર" નામનું ઘર થાય છે; એ રીતે ધ્રુવાદિ લઈ એક શાળાનાં એકસોને ચાર (૧૦૪) ઘરો થાય છે ૧૫

आर्या.

अपवर्कंयत्कथितं तद्वामेधीमतागृहेकार्यम् ॥
पतृपट्टदारुकमुदितं ज्ञेयासापट्टजाश्रेणी ॥ १६ ॥

અર્થ:—જે ઘરોને અપવર્ક કરવાનું કહ્યું છે તે અપવર્ક બુદ્ધિમાન્ પુરૂષે ઘરની ડાબી તરફ કરવી, તેમજ ઘરમાં પટ્ટદારૂ નાખવાનું કહ્યું કે તે પાટડાની શ્રેણી, પાટડાની યોજના અથવા પાટડાની પંક્તિ એટલે પટ્ટદારૂ એમ સમજવું.

द्विशालगृह लक्षणं.

उपजाति.

[illegible] पदैस्त्रिभिःकोष्टकरंध्रसंख्या ॥
[illegible] शालाश्चतस्रोहिभवंतिदिक्षु ॥१७॥

અર્થ:—દ્વિશાળ ઘર કરવાની રીત એવી છે કે, દ્વિશાળ ઘર કરવાની

ભૂમિમાં ત્રણ *પદ કરવા. તે એવી રીતે કે, ત્રણ પદ ઉભા અને ત્રણ પદ આડા મળી નવ પદ કરી, તે નવ પદના મધ્યેનો પદ મુકી બાકીના બે બે પદમાં બે શાળા કરવી; તથા બાકીની ભૂમિ ખુલ્લી રાખવી. એ પ્રમાણે ચાર દિશાઓમાં ચાર પ્રકારની શાળા થાય છે. ૧૭

वसंततिलका.

याम्याग्निगाचकरिणीधनदाभिवक्त्रा
पूर्वाननाचमहिषीपितृवारुणस्था ॥
गावीयमाभिवदनापिचरोगसोमे
छागीमहेंद्रशिवयोर्वरुणाभिवक्त्रा ॥ १८ ॥

અર્થ:—દક્ષિણ અને અગ્નિ એ બે કોણના બે કોઠાઓમાં બે શાળાઓ હોય તે બન્નેનાં મુખ ઉત્તર દિશામાં હોય તો તે શાળાનું નામ "[1]કરિણી" (હસ્તિની) શાળા કહેવાય; નૈર્ઋત અને પશ્ચિમ એ બે દિશાઓના બે કોઠાઓમાં બે શાળાઓ હોય અને તે બન્ને શાળાઓનાં મુખ પૂર્વ દિશામાં હોય તો તેનું નામ "[2]મહિષી" કહેવાય; વાયવ્ય અને ઉત્તર એ બે દિશાઓના પદોમાં બે શાળાઓ હોય અને તેનું મુખ દક્ષિણમાં હોય તો તે "[3]ગાવી" શાળા કહેવાય; પૂર્વ અને ઈશાન એ બે દિશાઓમાં જે બે પદો હોય તે પદોમાં બે શાળાઓ હોય અને તે બેનું મુખ પશ્ચિમમાં હોય તો તે "[4]છાગી" શાળા કહેવાય. ૧૮

शार्दूलविक्रीडित.

हस्तिन्यामहिषीद्विशालभवनंसिद्धार्थकंतच्छुभं
गावीमाहिषसंज्ञकंमृतिकरंतद्यामसूर्यंभवेत् ॥
दंडंछागगवान्वितंधनहरंहस्तिन्यजाभ्यांतथा
काचंगोकरिणीयुतंनहिशुभंचुल्हीचपूर्वापरम् ॥ १९ ॥

અર્થ:—જે ઘરમાં કરિણી (હાસ્તિની) અને માહિષી, એ બે શાળાઓ ભેગા હોય તે ઘરનું "[1]સિદ્ધાર્થ" નામ કહેવાય; તેથી તે ઘરના નામ પ્રમાણે તેનું ફળ પણ શુભ છે. ગાવી, અને મહિષી એ બે શાળાઓ જે ઘરમાં ભેગી હોય તે "[2]યમસૂર્ય" નામે ઘર કહેવાય. તેવા ઘરનું ફળ મૃત્યુ કરાવે. છાગી અને ગાવી એ બે શાળાઓ જે ઘરમાં ભેગી હોય તે "[3]દંડ" નામનું ઘર કહેવાય તેનું ફળ ધનનો નાશ કરનારૂં છે, હસ્તિની, અને છાગી, એ બે

* પદ એટલે ભાગ, વિભાગ, કોઠા અથવા ખંડ. (ઘરની ભૂમિના કોઠાઓ કરવા).

શાળાઓ જે ઘરમાં ભેગી હોય તે ઘરનું નામ "૪કાચ" ઘર કહેવાય; એવા ઘરનું ફળ પણ દંડ ઘરના જેવું (ધન નાશનું ફળ) છે. ગાવી અને કરિણી, એ બે શાળાઓ જે ઘરમા ભેગી હોય તેવા ઘરનો આકાર ચુલિહનો થાય છે. કેમકે તેવા ઘરનો પૂર્વ અને પશ્ચિમ એ બે દિશાઓમાં હોવાથી ચુલા જેવો આકાર થાય છે. એ ઘર સારૂં નથી. ૧૯

इंद्रवज्रा.

नामान्यतः संततशांतिदंच स्याद्वर्द्धमानंत्वथकुर्कुटाख्यम् ॥
हस्तादितोनामचतुष्टयंच हर्म्येद्विशालंप्रथमंतथैव ॥ २० ॥

અર્થ:—જે ઘરને હસ્તિની શાળા હોય તે "૧સંતત" નામે ઘર કહેવાય; જે ઘરને મહિષી શાળા હોય તે "૨શાન્તિદ" ઘર કહેવાય; જે ઘરને ગાવી શાળા હોય તે "૩વર્ધમાન" ઘર કહેવાય; અને જે ઘરને છાગી શાળા હોય તે "૪કુર્કુટ" ઘર કહેવાય એ રીતે પ્રથમ દ્વિશાળ ઘર કહ્યાં છે ૨૦

यस्त्वस्तिकंतद्रसदारुमध्येऽलिंदस्तथाग्रेकथितंद्विशालम् ॥
हंसाख्यकंस्यादथवर्धमानं कीर्त्तेर्विनाशंभवनंचतुर्थम् ॥ २१ ॥

અર્થ:—ઉપર બતાવેલા સતત નામના દ્વિશાળ ઘર આગળ એક અલિંદ આવે અને શાળામાં પટ્ટદારૂ આવે તો તે "૧સ્વસ્તિક" નામે ઘર કહેવાય. શાંતિદ નામના બે શાળાના ઘર આગળ એક અલિંદ આવે અને શાળા વચ્ચે પટ્ટદારૂ આવે તો તે "૨હંસ" નામનું ઘર થાય. વર્ધમાન નામના દ્વિશાળ ઘર આગળ એક અલિંદ આવે અને શાળા વચ્ચે પટ્ટદારૂ આવે તોપણ તે ઘરનું તેજ "૩વર્ધમાન" નામ રહે છે અને કુર્કુટ નામે દ્વિશાળ ઘર આગળ એક અલિંદ આવે અને શાળા વચ્ચે પટ્ટદારૂ આવે તો તે "૪કીર્તિવિનાશ" નામનું ઘર કહેવાય છે. ૨૧

उपजाति.

अलिंदयुग्मंपुरतोविदध्यात् पट्टदारुमध्येपिचशांतसंज्ञ ॥
तस्माद्गृहेहर्षणवैपुलेच तथाचतुर्थकथितंकरालम् ॥ २२ ॥

અર્થ:—સતત ઘર આગળ બે અલિંદો આવે અને શાળા વચ્ચે પટ્ટદારૂ આવે તો તે "૧શાંત" નામનું ઘર કહેવાય; શાન્તિદ ઘર આગળ બે અલિંદો હોય અને શાળા વચ્ચે પટ્ટદારૂ આવે તો તે "૨હર્પણ" ઘર કહેવાય; વર્ધમાન ઘર આગળ બે અલિંદો આવે અને શાળા વચ્ચે પટ્ટદારૂ આવે તો તે "૩વિપુળ" ઘર કહેવાય અને કુર્કુટ નામના ઘર આગળ બે અલિંદો આવે અને શાળા વચ્ચે પટ્ટદારૂ આવે તો તે "૪કરાળ" નામનું ઘર કહેવાય છે. ૨૨

इंद्रवज्रा.

तस्मिन्गृहेदक्षिणतोह्यलिंदेवित्तंचचित्तंध नकालदंडे॥
वामेपुनर्बंधुदपुत्रदंस्यात् सर्वंतुतस्मिन्नपिकालचक्रम् ॥२३॥

અર્થ:—ઉપર બતાવેલા બે શાળાવાળા શાંત ઘર આગળ બે અલિંદો અને શાળા વચ્ચે પટ્ટદારૂ કહેવામાં આવ્યું છે તે ઘરની જમણી તરફ ત્રીજો અલિંદ આવે તો તે ઘરનું “[1]વિત્ત” નામ થાય; તેજ રીતે હર્ષણ ઘરની જમણી તરફ એક અલિંદ આવે તો તે “[2]ચિત્ત” ઘર કહેવાય; વિપુળની જમણી તરફ એક અલિંદ આવે તો તે ઘરનું “[3]ધન” નામ થાય; કરાળ ઘરની જમણી તરફ એક અલિંદ આવે તો તેવા ઘરનું “[4]કાળદંડ” નામ થાય.

વળી પ્રથમ ઉપર બતાવેલા એજ શાંત ઘરની ડાબી તરફ એક અલિંદ આવે તો તે “[1]બંધુદ ઘર” કહેવાય; તેજ હર્ષણ ઘરની ડાબી તરફ એક અલિંદ આવે તો તે “[2]પુત્રદ” ઘર કહેવાય; તેજ વિપુળ ઘરની ડાબી તરફ એક અલિંદ આવે તો તે “[3]સર્વ” નામનું ઘર કહેવાય અને એજ કરાળ ઘરની ડાબી તરફ એક અલિંદ આવે તો તે “[4]કાળચક્ર” નામનું ઘર કહેવાય.

उपजाति.

लघुश्चपश्चात्पुरतापियुग्मं स्याद्दक्षिणेकोरसदारुमध्ये ॥
तत्रेपुरंसुंदरमेवनीलं स्यात्कौटिलंचैवयथाक्रमेण ॥ २४ ॥

અર્થ:—સંતત ઘરની પછીતે એક અલિંદ આવે અને તે ઘરના મુખ આગળ બે અલિંદો આવે તેમજ તે ઘરની જમણી તરફ પણ એક અલિંદ આવે વચમાં પટ્ટદારૂ આવે તો તેથી સંતત ઘરનું રૂપ બદલાવાથી તે “[1]ઇંદ્રપુર” નામે ઘર થાય; શાંતિદ ઘરની પછીતે, એક અલિંદ તથા તે ઘરના મુખ આગળ બે અલિંદો તથા તે ઘરની જમણી તરફ પણ એક અલિંદ આવે અને વચ્ચે પટ્ટદારૂ આવે તો તે “[2]સુંદર” નામનું ઘર થાય; વર્ધમાન ઘરની પછીતે એક અલિંદ, ઘરના મુખ આગળ બે અલિંદો તેમજ તે ઘરની જમણી તરફ એક અલિંદ અને વચ્ચે પટ્ટદારૂ આવે તો તે “[3]નીલ” નામનું ઘર થાય, અને કુકુટ ઘરની પછીતે એક અલિંદ તથા તે ઘરના મુખ આગળ બે અલિંદો તથા તે ઘરની જમણી તરફ એક અલિંદ અને વચમાં પટ્ટદારૂ આવે તો તે “[4]કૌટિલ” નામનું ઘર થાય છે. ૨૪.

લિંદા આગળ એક મંડપ હોય, તે ઘરની જમણી તરફ બે અલિંદા હોય અને તેથી છેલ્લી ભીંત હોય, પછીતે પણ એક અલિંદ હોય અને તે ઘરનું મુખ ઉત્તરમાં હોય તો તે "૧ઉદ્યોતક" ઘર કહેવાય, તેમજ તે અથવા તેવા ઘરનું મુખ પૂર્વમાં હોય તો તે "૨બાહુતેજ" ઘર કહેવાય, તેવાજ ઘરનું મુખ દક્ષિણમાં હોય તો તે "૩સુતેજ" ઘર કહેવાય, તેવાજ ઘરનું મુખ પશ્ચિમમાં હોય તો તે ઘરનું નામ "૪કળહાવહ" કહેવાય છે. ૩૦

उद्योतकेपश्चिमभागतोद्वौ कुर्याद्विशालंचवहोर्निवासम् ॥
ततसूष्टिदंकोपसमानमंत्य मनुक्तपट्कंक्रमतोविधेयम् ॥३१॥

અર્થ:—પ્રથમ કહેલા શ્લોકમાં "ઉદ્યોત" ઘરની પછીતે બે અલિંદા હોય પણ તેને પટ્દારૂ ન હોય તો તે "૧વિશાળ" ઘર કહેવાય; "બાહુતેજ" ઘરની પછીતે બે અલિંદ હોય પણ તેને પટ્દારૂ ન હોય તો તે "૨બહુનિવાસ" ઘર કહેવાય, "સુતેજ" ઘરની પછીતે બે અલિંદા હોય પણ તેને પટ્દારૂ ન હોય તો તે "૩સૃષ્ટિદ" ઘર કહેવાય અને તેજ રીતે "કળહાવહ"ઘરની પછીતે બે અલિંદા હોય ને તેને પણ પટ્દારૂ ન હોય તો તે "કોપસમાન" નામનું ઘર કહેવાય છે. ૩૧

लघुत्रिकंपूर्वदिशाविभागे एकोभवेद्दक्षिणवामपश्चात् ॥
महांतमेतन्महितंचदक्षं कुलक्षयंमंडपसंयुतंस्यात् ॥ ३२ ॥

અર્થ:—જે દિશાળ ઘરના મુખ આગળ ત્રણ અલિંદા હોય અને તે ત્રણ અલિંદા આગળ એક મંડપ હોય તથા તેજ ઘરને એક અલિંદ જમણી તરફ, એક અલિંદ ડાબી તરફ અને એક અલિંદ પછીતે હોય અને તે ઘરનું મુખ ઉત્તર સામે હોય તેવા ઘરનું નામ "૧મહાંત" કહેવાય; તેજ અથવા તેવુંજ ઘર પૂર્વ મુખવાળું હોય તો તે "૨મહિત" કહેવાય; તેવાજ ઘરનું મુખ દક્ષિણે હોય તો તે "૩દક્ષ" કહેવાય અને તેવાજ ઘરનું મુખ પશ્ચિમે હોય તો તે "૪કુળક્ષય" ઘર કહેવાય છે. ૩૨

अमद्वयंलिंदपुदिक्षुभागे मुखेत्रिकंमंडपमग्रतश्च ॥
प्रतापवर्द्धन्यमिदंचदिव्यं सुखाधिकंसौख्यहरंचतुर्थम् ॥३३॥

અર્થ:—જે દિશાળ ઘરને ત્રણે દિશાઓમાં (ડાબી, જમણી અને પછીતે) બે બે અલિંદા હોય, તે ઘરના મુખ આગળ ત્રણ અલિંદા હોય એ મુખ આ-

१

ध्रुव१

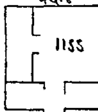
धान्य२

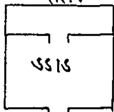
जय.३

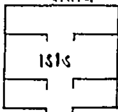
नंद.४

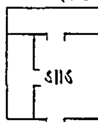
खर.५

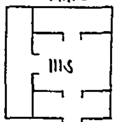
कान्त.६

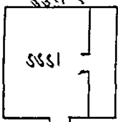
मनोरम.७

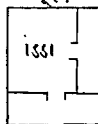
सुवक्त्र.८

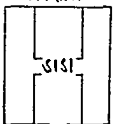
दुर्मुख ९

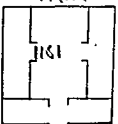
क्रूर १०

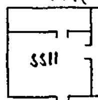
विपक्ष.११

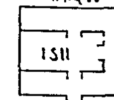
धनद.१२

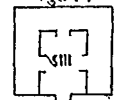
क्षय १३

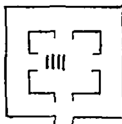
आक्रंद १४

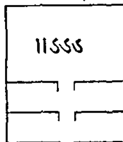
विपुल १५

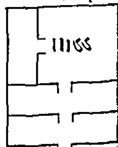
विजय.१६

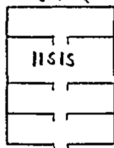
रम्य.१

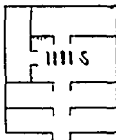
श्रीधर.२

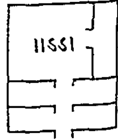
सुदित.३

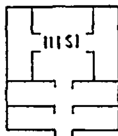
वर्धमान.४

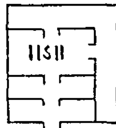
कराल.५

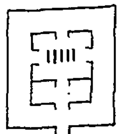
स्तनाभ.६

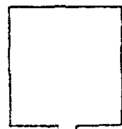
ध्वांक्ष ७

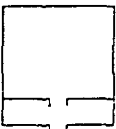
समृद्ध.८

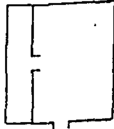
सुंदर.१

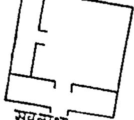

वरद.२

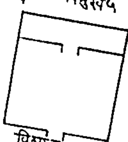

भद्र.३

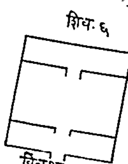

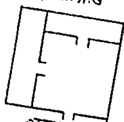
...सुखप ५

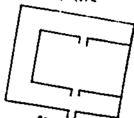
शिव. ६

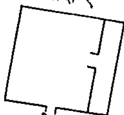
सर्वलाभ ७

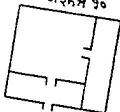
विशाल ८

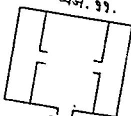
विलक्ष ९

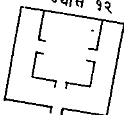
अरुप्र १०

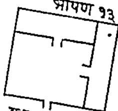
ध्वज. ११.

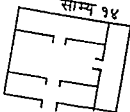
उद्योत १२

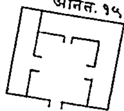
प्रीपण १३

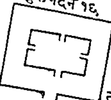
सौम्य १४

अनित. १५

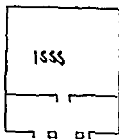
कुलनंदन १६

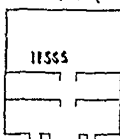
सुंदरादि थी कुळनदन सुधी १६ घरो छे ने ध्रुवादि घरोना रुपे छे ध्रुवादि घरोमां पट् दारु होय नहीं, (बेपाटडा अने चार थांभाने पट्दारु कहे छे) तेम छताओ ध्रुवादि रुपे आ सोळ घरोमां पट्दारु नाखवामां आवे तो तेथी सुंदरादि नामो थाय छे, मात्र पट्दारुना कारणे नामो बदलाणो छे, पट्दारुनु रूप बताव्यु नथी केमके आडी लिटीओ आव्येथी वांचनारने ...लिंदो समझाय तेथी भुलावो खाय-

१२०
―
४

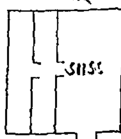
हंस.१

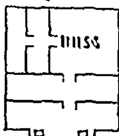
सुलक्षण.२

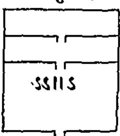
सौम्य.३

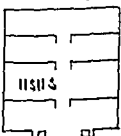
हय.४

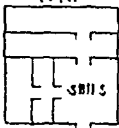
भावुक.५

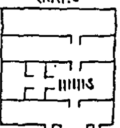
उत्तम.६

रुचिर.७

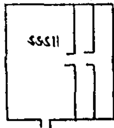

सतत.८

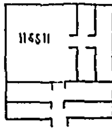

आ पद्येमां पाटडो नाखवानुं कह्युं छे ते "पाटडो" (पट्ट) शब्द एक वचनमां छे तेथी भाषांतरमां ठेकाणे ठेकाणे एकवचन राखी पाटडो नाखवामां आव्युं छे पण, शिल्पशास्त्र ना मतानुसारे शालामां एक पाटडो नाखवो ए निषेध छे, माटे जेजे ठेकाणे पाटडो शब्द आवे त्यां द्विवचन समजी बे पाटडा समजवानुं छे.

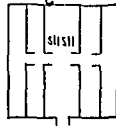
क्षेम.९

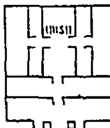
क्षेपक.१०

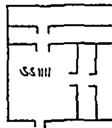
उद्वृत्त.११

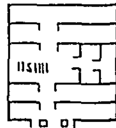
वृष.१२

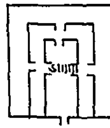
उच्छ्रित.१३

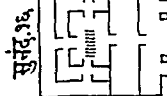

व्यय.१४

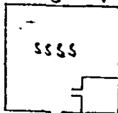
आनंद१५

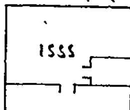

उपरना शोले घरोमां पाटडानुं रूप नहि बताव्यानुं कारण आडी. लीटी होय तोते अलिंद समजा इजाय. तथा आ घरोना अलिंदोमां चोरस मींडां बताव्या छे ते स्तंभाओना स्थानो छे. त्यां स्तंभा राखी भींत चणाय नहि तो घरमां हवा अने प्रकाश आवे, अने भींत करवी होय तो ते घरना मालीकनी मरजीनी वात छे.

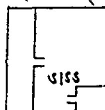
अलंकृत. १

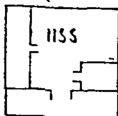
अलकार. २

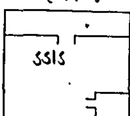
रमण. ३

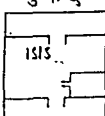
पूर्ण. ४

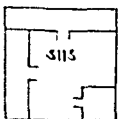
ईश्वर. ५

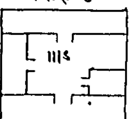
पुण्य. ६

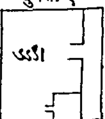
सुगर्भ. ७

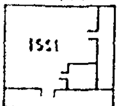
कलश. ८

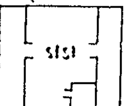
दुर्गत. ९

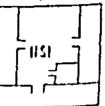
रिक्त. १०

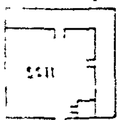
इप्सित. ११.

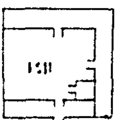
भद्रक. १२

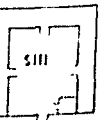
वंचित १३

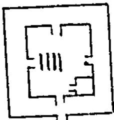
दीन. १४

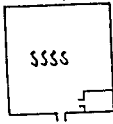
विभव. १५

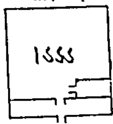
कामद.१६.

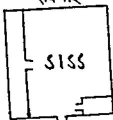
प्रमाद.१

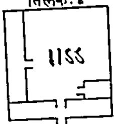
भावित.२

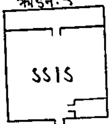
रुक्म.३

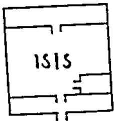
तिलक.४

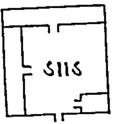
क्रीडन.५

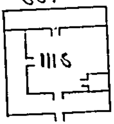
सौख्य.६

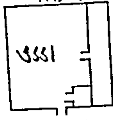
यशोद ७

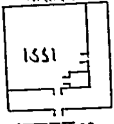
कुमुद.८

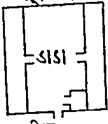
काल.९

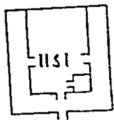
भास्कर.१०

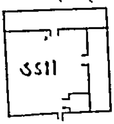
भूषण.११

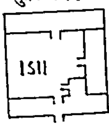
चक्रधर १२

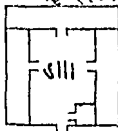
धान्यनाश १३

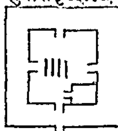
कुपित.१४

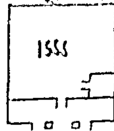
चित्तवृद्धिद.१५

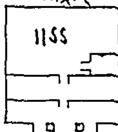
कुलसंवृद्ध.१६

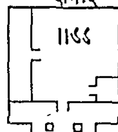
चूडामणी १

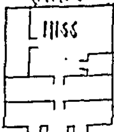
प्रभद्र.२

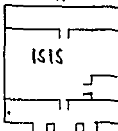
क्षेम.३

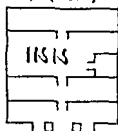
शेखर.४

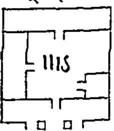
उच्छ्रित.५.

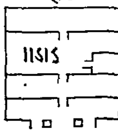
विशाल.६

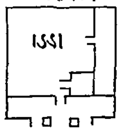
भूतिद.७

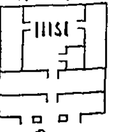
हृष्ट.८

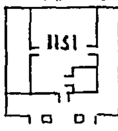
विरोध.९

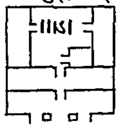
कालपाश.१०

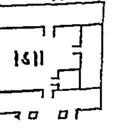
निरामय.११

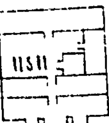

सुशाल.१२

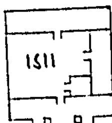

रौद्र.१३

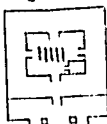

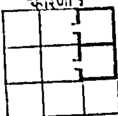
मनोभद्र.१५

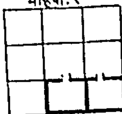
सुभद्र.१५

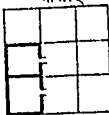
करिणी १

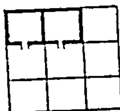
महिषी.२

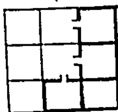
गावी.३

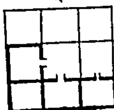
छागी ४

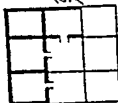
सिध्दार्थ. १

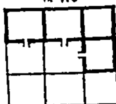
यमसूर्य. २

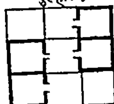
दंड.३

काच.४

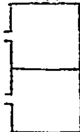
चुल्ही.५

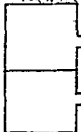
पश्चिम.

द्विशाल घरमां करिणीथी छागी सुधी चार शालाओ जेजे दिशाओनी बतावीछे ने, एक दिशानुं द्विशाल बीजी दिशाना द्विशाल घरमां मलये सिध्दार्थादि अनुक्रमें नामो फरे छे.

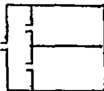
१२०
पूर्व. १०

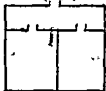

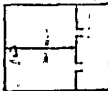

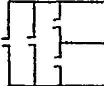

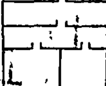

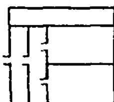

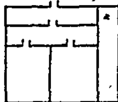

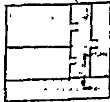

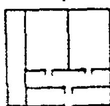
उत्तर.

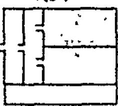
दक्षिण.

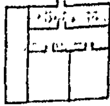

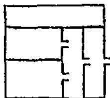

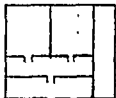

पश्चिम.

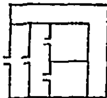
सर्प.३

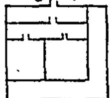
फालचक्र.४

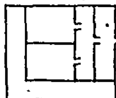
त्रैपुर.१

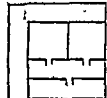
सुंदर.२

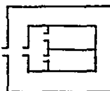
नील.३

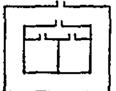
कौटिल.४

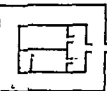
शारद.१

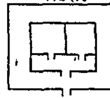
शास्त्रद.२

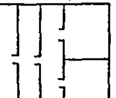
शील.३

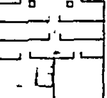
फोटर.४

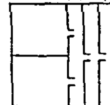
सौम्य.१

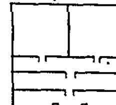
सुभद्र.२

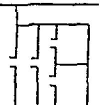
वर्द्धमान.३

क्रूर.४

श्रीधर.१.

पूर्व. $\frac{१२०}{१०}$

मंतत.१

शांनिद.२

वर्द्धमान.३

कूटेंट.४

स्वस्तिक.१

हंस.२

वर्द्धमान ३

कीर्तिविनाश.४

शान्त १

हर्षण.२

विपुल३

कपाल४

उत्तर.

दक्षिण.

वित्त,१

चित्त.२

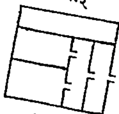
धन३

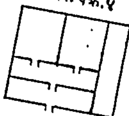
कालदंड.४

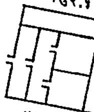
बंधुद.१

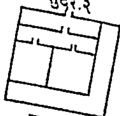
पुत्रद.२

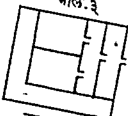
पश्चिम.

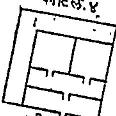

सर्प.३

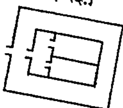

कालचक्र.४

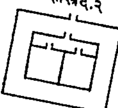

त्रैपुर.१

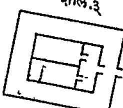

सुंदर.२

नील.३

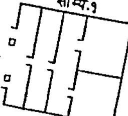

कौटिल.४

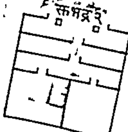

शारद.१

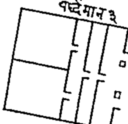

शास्त्रद.२

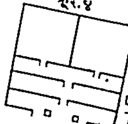

शील.३

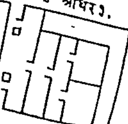

कोटर.४

सौम्य.१

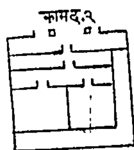

क्षुभद्र.२

वर्द्धमान.३

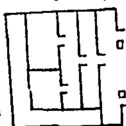

क्रूर.४

श्रीधर.१

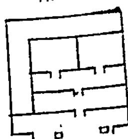
कामद.२

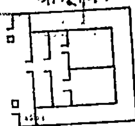
सुष्टिद.३

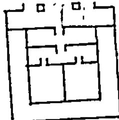
कीर्त्तिविनाश.५

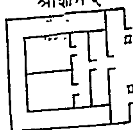
श्रीभूषण १

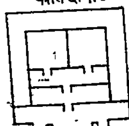
श्रीवसन२

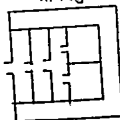
श्रीशोभ३

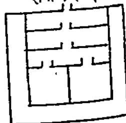
कीर्त्तिक्षय.४

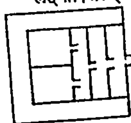
श्रीधरयुग्म १

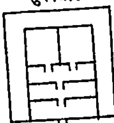
सर्वार्थद.२

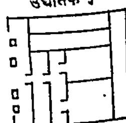
लक्ष्मीनिवास२.

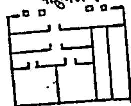
कुपित.४

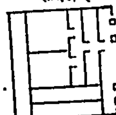
उद्योतक १

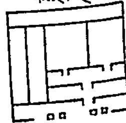
बाहुतेज२

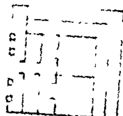
सुतेज२

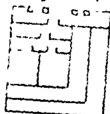
कलहावह५

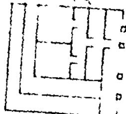
विशाल १

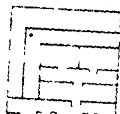

बहुनिवास २

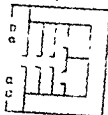

सुहृद.३

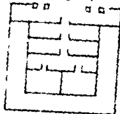

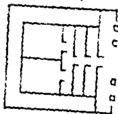
महान्त १

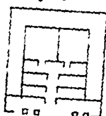
महित २

दक्ष ३

सुलक्षण.४

ગળના ત્રણ અલિંદો આગળ એક મંડપ હોય, તે ઘરનું મુખ ઉત્તર દિશામાં હોય તો તેવા ઘરનું નામ "[1]પ્રતાપવર્દ્ધન" કહેવાય. તે અથવા તેવાજ ઘરનું મુખ પૂર્વ દિશામાં હોય તો તે "[2]દિવ્ય" ઘર કહેવાય; તે અથવા તેવાજ ઘરનું મુખ દક્ષિણ દિશામાં હોય તો તે "[3]સુખાધિક" ઘર કહેવાય; અને તે અથવા તેવાજ ઘરનું મુખ પશ્ચિમ દિશા સામે હોય તો તે "[4]સૌખ્યકર" ઘર કહેવાય. ૩૩

तस्यैवरूपंरसदारुयुग्मं पुनस्त्रलिंदोजगतंततश्च ॥
स्यात्सिंहयानंत्वथहस्तियानं ज्ञेयंतथाकंटकमेतदंत्यम् ॥३४॥

અર્થ:—પ્રથમ કહેલા દ્વિશાળ ઘરની ડાબી તરફ બે અલિંદો, જમણી તરફ બે અને પછીને પણ બે અલિંદો કહ્યા છે, અને તે ઘરના મુખ આગળ ત્રણ અલિંદો કહ્યા છે, એ ત્રણ અલિંદો આગળ એક મંડપ કહ્યો છે, એવા ઘરના મુખ આગળ વળી એક અલિંદ વધારવામાં આવે અર્થાત્ ઘરના મુખ આગળ ચાર અલિંદો કરી તે ચાર આગળ એક મંડપ હોય (પ્રથમ ત્રણ અલિંદ આગળ મંડપ કહ્યો છે, તે ન કરતાં ચાર અલિંદ કરી તે ચાર આગળ મંડપ કરવો) અને તેવા ઘરમાં બે ભદ્રારૂઓ આવે તેમજ તે ઘરનું મુખ ઉત્તર દિશામાં હોય તો તે "અજગત[1]" ઘર કહેવાય, પણ એ અજગત ઘરનું મુખ પૂર્વમાં હોય તો તે "સિંહયાન[2]" ઘર કહેવાય, તે ઘરનું મુખ દક્ષિણે હોય તો તે "હસ્તિયાન[3]" ઘર કહેવાય, અને તેવાજ ઘરનું મુખ પશ્ચિમે હોય તો તે "કંટક[4]" નામનું ઘર કહેવાય. ૩૪.

उपेंद्रवज्रा.

शांतादिगेहानिचपोडशेव द्विशालकानीहयथाक्रमेण ॥
नामानिचत्वार्यपिरूपमेकं हस्त्यादिभेदैःक्रमतोविधेयम् ॥३५॥

इतिश्रीराजवल्लभेवास्तुशास्त्रेपकरणे.द्विशालालक्षणंनामषष्टो.ऽध्यायः ॥ ६ ॥

અર્થ—શાંતાદિ દ્વિશાળ ઘરો અનુક્રમે સોળ ઘરો જે કહ્યા તે ઘરોનું એક એક રૂપ છે, પણ હસ્તિન્યાદિ શાળાઓના ભેદ કરી તેવાં ઘરોના એક એક રૂપનાં ચાર ચાર નામો થાય છે. એ ।

राजवल्लभ.

अध्याय ७ मो.

उपजाति.

द्विशालगेहानिचषोडशैव वास्तूदधेःसारतरंपुनश्च ॥
वक्ष्याम्यलिंदःपणकोलघुश्च द्वौतिंदुकाख्योकथितावलिंदौ ॥१॥

અર્થ:—વાસ્તુરૂપી સમુદ્રના સારરૂપે વળી બીજાં (૧૬) સોળ દ્વિશાળ ઘરો કહીએ છીએ, તેમાં "અલિંદ" "પણ" અને "લઘુ" કહેવામાં આવશે; તે ત્રણે નામો અલિંદનાંજ છે, અને બે અલિંદ હોય તો તેનું "તિંદુક" નામ છે. ૧

सूर्यंद्विशालंलघुरस्यवामे मुखेत्रिकंदक्षिणतस्तथैकः ॥
वेदामुखेवासवमेवगेहं वामेपसव्येलघुरेकएव ॥ २ ॥

અર્થ:—જે દ્વિશાળ ઘરની ડાબી તરફ એક અલિંદ અથવા લઘુ હોય અને જમણી તરફ એક લઘુ હોય તો તે "સૂર્ય" નામા ઘર કહેવાય; જે દ્વિશાળ ઘરના મુખ આગળ ત્રણ લઘુ હોય અને જમણી તરફ એક લઘુ હોય તો તે "સૂર્ય" નામા ઘર કહેવાય; જે દ્વિશાળ ઘરના મુખ આગળ ચાર અલિંદો હોય ને ડાબી તરફ એક અલિંદ હોય તો તે "વાસવ" ઘર કહેવાય છે. ૨

प्रासादसंज्ञंमुखतस्त्रयंच प्रदक्षिणंतिंदुकवेष्टितंस्यात् ॥
अलिंदयुक्तंविमलंद्विशालं तद्वीर्यवंतंसहमंडपेन ॥ ३ ॥

અર્થ:—જે દ્વિશાળ ઘરના મુખ આગળ ત્રણ અલિંદો હોય ડાબી, જમણી ને પાછળની બાજુએ એ ત્રણે તરફ એક એક તિંદુક (બે બે અલિંદો) હોય તો તે "પ્રાસાદ" ઘર કહેવાય; તે દ્વિશાળ ઘરના મુખ આગળ એક અલિંદ વધારીએ (ચાર અલિંદ કરીએ) તો તે "વિમલ" નામા ઘર કહેવાય અને એ વિમળ ઘરના મુખ આગળ એક મંડપ વધારીએ તો તે ઘરનું નામ "વીર્યવંત" કહેવાય છે. ૩

अपद्विशालेपुसमस्तकेषु मध्येविदध्यादसदारुचेकम् ॥
तदाभवेन्नामुरमपयुग्म मेकोलघुर्दक्षिणदिग्विभागे ॥ ४ ॥

અર્થ:—જે દ્વિશાળ ઘરના મુખ આગળ બે અલિંદો હોય, તેની જમ

તરફ એક અલિંદ હોય અને મધ્યે પટશાળ હોય તો તે "આસુર[૮]" નામા ઘર કહેવાય છે. ૪

ઇંદ્રવજ્રા.

एकोलघुर्दक्षिणपूर्वतःस्यात् तद्दुंदुभाख्यंमुखमंडपेन ॥
द्वौपूर्वतोदक्षिणतस्तथैको युग्मंभवेत्मंडपगंसुतेजः ॥ ५ ॥

અર્થઃ—જે દિશાળ ઘરની જમણી તરફ એક અલિંદ હોય તેમજ મુખ આગળ એક લઘુ અને તે મુખ આગળના લઘુ આગળ એક મંડપ હોય તો તે "[૯]દુંદુભ" નામા ઘર કહેવાય; જે દિશાળ ઘરના મુખ આગળ બે અલિંદો હોય, તે ઘરની જમણી તરફ એક અલિંદ હોય, મુખ આગળ બે અલિંદો જે કહ્યા તે બે અલિંદો આગળ એક મંડપ હોય; અને જમણી તરફ એક અલિંદ જે કહ્યા તે એક અલિંદ આગળ પણ મંડપ હોય, તો તે "સુતેજ" નામા ઘર કહેવાય છે. ૫

ઉપજાતિ.

मुखेगुणादक्षिणतस्तथैको द्विमंडपेऽस्मिन्हृदयजाभिधानम् ॥
महांतगेहंमुखगेत्रिकेतु युग्मान्वितंमंडपमेतदेव ॥ ६ ॥

અર્થઃ—જે દિશાળ ઘરના મુખ આગળ ત્રણ અલિંદો હોય અને તે અલિંદો આગળ એક મંડપ હોય; તે ઘરની જમણી તરફ એક અલિંદ હોય, તે એક અલિંદ આગળ પણ એક મંડપ હોય તો તે "હૃદયજ" ઘર કહેવાય; જે દ્વિશાળ ઘરના મુખ આગળ ત્રણ અલિંદો હોય તે અલિંદો આગળ બે મંડપ હોય તો તે "[૧૦]મહાંત" નામા ઘર કહેવાય છે. ૬

मुखेतथामंडपकेचयुग्मं वामेपसव्येयुगलंलघोश्चः ॥
त्रैलोक्याडंबरमेवनाम षडक्षरंशंभुगणेशयोश्चः ॥ ७ ॥

અર્થઃ—જે દ્વિશાળ ઘરના મુખ આગળ બે અલિંદો હોય તે બે અલિંદો આગળ બે મંડપ હોય તે ઘરની જમણી તરફ બે અલિંદો હોય તેમજ, ડાબી તરફ પણ બે અલિંદો હોય તો તે છ અક્ષરોના નામવાળું "ત્રૈલોક્યાડંબર[૧૧]" નામા ઘર કહેવાય, તેવું ઘર મહાદેવ અને ગણપતિને હોય. ૭

युग्मंमुखेमंडपगंद्वयंस्यात् तथाद्वयंदक्षिणवामतश्च ॥
एकोहिपश्चात्वरदाभिधानं श्रीविश्वकर्मोक्तमतात्द्विशालम्॥८॥

અર્થઃ—જે દ્વિશાળ ઘરના મુખ આગળ બે અલિંદો હોય અને તે અ-

લિંદો આગળ બે મંડપો હોય તે ઘરની જમણી અને ડાબી એ બે તરફ બે બે અલિંદો હોય અને પછીતે એક અલિંદ હોય તો એવા ઘરનું નામ "વરદ[૧૨]" છે એમ વિશ્વકર્માએ કહ્યું છે ૮

मालीनसंज्ञंमुखगैश्चतुर्भिर्युग्मंभवेद्दक्षिणवामभागे ॥
युग्मंतथापश्चिमदिग्विभागेतस्याग्रतोमंडपएककात्र ॥ ९ ॥

અર્થઃ—જે ત્રિશાળ ઘરના મુખ આગળ ચાર અલિંદો હોય અને તે ચાર અલિંદો આગળ એક મંડપ હોય, તે ઘરની જમણી અને ડાબી એ બન્ને તરફ બે બે અલિંદો હોય, તેમજ પછીતે પણ બે અલિંદો હોય તો તે "માલીન[૧૩]" નામા ઘર કહેવાય છે ૯

शार्दूलविक्रीडित.

प्राक्ग्रामालयवोविलासभवनेत्रामेलचुर्दक्षिणे
तच्चेन्मंडपसंयुतंचकमलंस्यात्वृद्धिदंसौख्यदम् ॥
वेदाःसुंदरकेमुखेचसततंवामेपणोदक्षिणे
तस्याग्रेमुखमंडपश्चफलदाएवंगृहाषोडश ॥ १० ॥

અર્થઃ—જે ત્રિશાળ ઘરના મુખ આગળ ત્રણ અલિંદો હોય, તે ઘરની ડાબી અને જમણી એ બન્ને તરફ એક એક લઘુ હોય તો તે "વિલાસ[૧૪]" નામા ઘર કહેવાય; પણ તેજ વિલાસ ઘર આગળ એક મંડપ આવે તો તે વિલાસ નામ બદલાઈ તેનું નામ "કમલ[૧૫]" કહેવાય; ને કમલ ઘર વૃદ્ધિ અને સુખ આપનાર છે; જે ત્રિશાળ ઘરના મુખ આગળ ચાર પણ હોય અને તે ચાર પણ આગળ એક મંડપ હોય, તે ઘરના ડાબી અને જમણી, એ બન્ને તરફ એક એક પણ હોય તો તે ઘરનું નામ "સુંદર[૧૬]" કહેવાય. એ રીતનાં સોળ ગૃહો કહ્યાં તે ફળદાયિ છે. ૧૦

त्रिशालगृहलक्षणं.

उपजाति.

अथत्रिशालंत्रिदशोपर्णकं स्यात्रैदशावाससुरूपसंज्ञे ॥
तथाचतुर्थंकुमुदाभिधानं हस्त्यादिभेदैःक्रमतोविधेयम् ॥११॥

અર્થઃ—જે ઘરને ત્રણ શાળાઓ હોય એવા ત્રિશાળ ઘર આગળ એક પણ

હોય તો તે હસ્તિની શાળા કહેવાય છે; પણ હસ્તિની શાળાનું મુખ ઉત્તર સામે હોય તો તે “[૧]ત્રિદશ” નામા ઘર કહેવાય; પણ તે ત્રિદશ ઘર પૂર્વ મુખનું હોય તો તે “[૨]ત્રિદશાવાસ” કહેવાય; તેજ ત્રિદશ ઘર દક્ષિણ મુખનું હોય તો તે “[૩]સુરૂપ” નામા ઘર કહેવાય; અને તેજ ત્રિદશ પશ્ચિમ મુખનું હોય તો તેનું “[૪]કુમુદ” નામ કહેવાય છે. ૧

छत्रंद्व्यलिंदंचतथैवपुत्रदंचकामंत्वथह्रस्वभद्रम् ॥
पट्टकंचमध्येस्वधनंकुवेरंपक्षंतथाकामदमेतदेव ॥ १२ ॥

અર્થ —જે ત્રિશાળ ઘરના મુખ આગળ બે અલિંદો હોય અને તે શાળાનું મુખ ઉત્તર સામે હોય તો તે “[૫]છત્ર” નામા ઘર કહેવાય; તેવુંજ ઘર પૂર્વ દ્વારનું હોય તો તે “[૬]પુત્રદ” નામનું ઘર કહેવાય; તેજ ઘર દક્ષિણ મુખવાળું હોય તો તે “[૭]કામ” નામા ઘર કહેવાય; તેજ ઘર પશ્ચિમ મુખવાળું હોય તો તે “[૮]હ્રસ્વભદ્ર” ઘર કહેવાય; તેવાજ ઘર મધ્યે પટદારુ હોય તો “[૯]સ્વધન” નામા ઘર કહેવાય; તે પટ્દારુવાળું ઘર પૂર્વ દિશાના મુખવાળું હોય તો તે “[૧૦]કુબેર” નામનું ઘર કહેવાય; તેજ પટ્દારુવાળું ઘર દક્ષિણ મુખનું હોય તો તે “[૧૧]પક્ષ” નામનું ઘર કહેવાય; અને તેજ પટ્દારુવાળું પશ્ચિમ મુખે હોય તો તે “[૧૨]કામદ” નામા ઘર કહેવાય છે ૧૨

अलिंदयुग्मंत्वथभद्रयुक्तंमध्येकपट्टंजलजाभिधानम् ॥
स्यात्क्षेपजंचैवगजंकूपंचपट्टदारुमध्येसकलेष्वथातः ॥१३॥

અર્થ:—જે ત્રિશાળ ઘરના મુખ આગળ બે અલિંદો હોય અને તે અલિંદો આગળ એક ભદ્ર હોય તથા મધ્યે એક પાટડો હોય, એવા ઘરનું ઉત્તર મુખ હોય તો તે “[૧૩]જલજ” નામનું ઘર કહેવાય; તેવાજ ઘરનું મુખ પૂર્વમાં હોય તો તે “[૧૪]ક્ષેપજ” નામા ઘર કહેવાય; તેવુંજ ઘર દક્ષિણ મુખવાળું હોય તો તે “[૧૫]ગજ” નામા ઘર કહેવાય અને તેજ ઘર પશ્ચિમ મુખનું હોય તો તે “[૧૬]કૂપ” નામનું ઘર કહેવાય છે. હવે પછી જેટલાં ત્રિશાળ ઘરો કહેવામાં આવશે તે સર્વ પટ્દારૂ યુક્ત ઘરો જાણવાં ૧૩

स्याद्विजयंमंडप-ह्रस्वभद्रंजयंनिनादंत्वथकीर्त्तिजंच ॥
भद्रोन-ह्रस्वाधिकसाकलाव्हंनिर्लोभकंवासदकौशलेच॥१४॥

અર્થ:—જે ત્રિશાળ ઘરના મુખ આગળ એક હ્રસ્વ (લઘુ) હોય, તે હ્રસ્વ આગળ એક મંડપ હોય, તે મંડપ આગળ એક ભદ્ર હોય તેવા ઘરનું મુખ ઉત્તર સામે હોય તો તે “[૧૭]વિજય” નામનું ઘર કહેવાય. તેવાજ

...ર્તું મુખ પૂર્વમાં હોય તો "૨ જય" નામનું ઘર કહેવાય, તેજ ઘરનું મુખ ...ક્ષિણે હોય તો તે "૩ નિનાદ" નામા ઘર કહેવાય તથા તેવાજ ઘરનું મુખ ...શ્ચિમે હોય તો તે "૪ કીર્તિજ" નામા ઘર કહેવાય છે.

ઉપર કહેલું પ્રથમનું વિજય ઘર જે કહ્યું છે તેને ભદ્ર કરવાનું કહ્યું છે તે ભદ્રના સ્થાને એક અલિંદ કરીએ અને તે ઘર ઉત્તર મુખવાળું હોય તો તે "૫ સફળ" નામા ઘર કહેવાય; તેજ સફળ ઘર પૂર્વ મુખનું હોય તો તે "૬ નિ... ...શ" નામા ઘર કહેવાય; તેજ ઘરનું મુખ દક્ષિણે હોય તો તે "૭ વાસદ" નામા ઘર કહેવાય અને તેજ સફળ ઘરનું મુખ દક્ષિણે હોય તો તે "૮ કૌશળ" નામનું ઘર કહેવાય છે. ૧૪

ઇંદ્રવજ્રા.

ऽयेकंक्रमादीश्वरवारदाख्यंभीमंचकौशल्यमतःक्रमेण ॥
तद्वेद्बुद्धिस्वजनंद्वितीयंस्यात्कोशदंनीलमिदंचतुर्थम् ॥१५

અર્થ:—જે ત્રિશાળ ઘરના મુખ આગળ ત્રણ અલિંદો હોય, તે ઘરનું મુખ ઉત્તર ગામી હોય તો તે "૧ ઇશ્વર" ... [illegible] તરફ એક અલિંદ હોય, તે ઘરનું મુખ પૂર્વમાં હોય તો તે "૨ રદ" ... [illegible] કહેવાય, તેજ ઇશ્વર ઘરનું મુખ દક્ષિણમાં હોય તો તે "૩ ભીમ" ઘર કહેવાય ... [illegible], તેજ ઘરનું મુખ પશ્ચિમે હોય તો તે "૪ કુશળ" નામા ઘર કહેવાય છે. તેજ ઘરનું મુખ ... [illegible] ત્રિશાળ ઘરની જમણી તરફ અલિંદ હોવાથી એ ઘરોનાં નામો બદલા... [illegible] તેજ ક્રમથી એજ ત્રિશાળ ઘરની ડાબી તરફ અલિંદ આગળથી ઘરનું ... [illegible] છે તેમજ ઘરનું નામ પણ બદલાય છે તે એવી રીતે કે— ... આગળ ત્રણ અલિંદ હોય અને તે ઘરનું...

જે ત્રિશાળ ઘરના મુખ આગળ ત્રણ અલિંદ હોય ... [illegible] અલિંદ હોય નહિ પણ ડાબી તરફ એક અલિંદ હોય અને ... "૫ વૃદ્ધિ" ઘર કહેવાય, તે... [illegible] મુખ ઉત્તર ગામિ હોય તો તેનું નામ "૬ સ્વજન" નામા ઘર કહેવાય, તો તેજ ઘરનું ... મુખ પૂર્વ ગામિ હોય તો તે "૭ કોશદ" નામા ઘર કહેવાય અને તેજ ... મુખ દક્ષિણ ગામિ હોય તો તે ... "૮ નીલ" નામા ઘર કહેવાય છે ૧૫ ... મુખ પશ્ચિમ હોય તો તે ઘરનું ...

માલિની.

[illegible]
[illegible] ॥
[illegible]
[illegible] ॥ १६ ॥

અર્થ:—[illegible]

...ને શાળી એ બન્ને તરફ એક એક અલિંદ હોય ને તે ઘરનું મુખ ઉત્તર સામે હોય તો તે "વારદ૧" ઘર કહેવાય, તેજ વરદ ઘરનું મુખ પૂર્વસામે હોય તો તે "સરદ૨" ઘર કહેવાય, તેજ વારદ ઘરનું મુખ દક્ષિણે હોય તો તે "દડક૩" કહેવાય અને તેજ વારદનું મુખ પશ્ચિમે હોય તો તે "કાકપક્ષ૪" ઘર કહેવાય છે.

ઉપર કહેલા પ્રથમ વારદ ઘરના મુખ આગળ એક મંડપ વધારીએ અને તે ઘરનું મુખ ઉત્તર સામે હોય તો તે "હયનાદ૫" ઘર કહેવાય; તેજ હયનાદનું મુખ પૂર્વમાં હોય તો તે ઘરનું નામ "ગજનાદ૬" કહેવાય; તેજ હયનાદનું મુખ દક્ષિણે હોય તો તે "બાહુક્ષ૭" ઘર કહેવાય અને તેજ હયનાદનું મુખ પશ્ચિમે હોય તો તે "કીર્તિજ૮" નામનું ઘર કહેવાય છે. ૧૬.

वसन्ततिलका.

सृष्टपाद्धिरूपमुखमंडपमेवसिंहं
ज्ञेयंगृहेनृपगजेअपिकोशसंज्ञम् ॥
वामेधिकंचलघुनाकथितंसुभद्रं
स्यान्माणिभद्रमपिरत्नजकांचनाख्ये ॥ १७ ॥

અર્થઃ—જે ત્રિશાળ ઘરના મુખ આગળ ચરિમાર્ગે ચાર અલિંદો હોય, તે અલિંદો આગળ એક મંડપ હોય પણ તે ઘરનું મુખ ઉત્તર સામે હોય તો તે "૧સિંહ" ઘર કહેવાય; તેજ સિંહ ઘરનું મુખ પૂર્વમાં હોય તો તે "નૃપ૨" ઘર કહેવાય; તેજ સિંહ ઘરનું મુખ દક્ષિણે હોય તો તે "ગજ૩" ઘર કહેવાય અને તેજ સિંહ ઘરનું મુખ પશ્ચિમે હોય તો તે "કોશ૪" નામનું ઘર કહેવાય છે.

ઉપર કહેલા પ્રથમના સિંહ ઘરની ડાબી તરફ એક અલિંદ હોય ને તે રનું મુખ ઉત્તરમાં હોય તો તે "સુભદ્ર૫" નામા ઘર કહેવાય; તેજ ઘરનું મુખ ર્વમાં હોય તો તે "૬માણીભદ્ર" નામા ઘર કહેવાય; તેજ ઘરનું મુખ દક્ષિણ ા સામે હોય તો તે "રત્નજ૭" ઘર કહેવાય; અને તેવાજ ઘરનું મુખ પશ્ચિમ ા સામે હોય તો તે "૮કાંચન" નામનું ઘર કહેવાય છે. ૧૭

मालिनी.

युगमुखमपरैकोभैरवंदक्षिणेच
भरतनरजमेतत्स्याच्चतुर्थंकुबेरम् ॥
पुनरपिलघुवामेहस्तियानंवियानं
हयजकृपजगेहंतच्चतुर्थंक्रमेण ॥ १८ ॥

થઃ—જે દ્વિશાળ ઘરના મુખ આગળ ચાર અલિ...

જમણી તરફ એક અલિંદ અને પછીતે એક અલિંદ હોય પણ તે ઘરનું મુખ ઉત્તર સામે હોય તો "ભૈરવ[૧]" નામા ઘર કહેવાય. તેજ ભૈરવ ઘરનું મુખ પૂર્વમાં હોય તો તે "૨ભરત" નામા ઘર કહેવાય; તેજ ભૈરવ ઘરનું મુખ દક્ષિણ સામે હોય તો તે "૩નરજ" નામા ઘર કહેવાય; અને તેવાજ ભૈરવ ઘરનું મુખ પશ્ચિમે હોય તો તે "૪કુબેર" નામનું ઘર કહેવાય છે.

ઉપર કહેલા પ્રથમના ત્રિશાળ ઘરના મુખ આગળ ચાર અલિંદો હોય અને પછીતે એક અલિંદ હોય, પણ તે ઘરને જમણી તરફ અલિંદ ન હોય અને ડાબી તરફ એક અલિંદ હોય તેવા ઘરનું મુખ ઉત્તર સામે હોય તો તે "૫હસ્તિયાન" ઘર કહેવાય; તે ઘરનું મુખ પૂર્વમાં હોય તો તે "૬વિયાન" ઘર કહેવાય, અને તથા તે ઘરનું મુખ દક્ષિણે હોય તો તે ઘરનું નામ "૭હયજ" કહેવાય, તેજ ઘરનું મુખ પશ્ચિમે હોય તો તે "૮કૃપજ" કહેવાય છે. ૧૮

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

वर्णानांशुभदंचसागरगृहंपंचैवह्रस्वामुखे
प्रोक्तंक्षीरदरत्नदायकमिदंकोलाहलंचापरम् ॥
पट्टदारुद्वयभद्रसप्तलघवस्तिर्यग्युतंशालया
गंधर्वंक्षितिभूपणंचकथितंसर्वज्ञकंदर्पकम् ॥१९॥

અર્થઃ—જે ત્રિશાળ ઘરના મુખ આગળ પાંચ હ્રસ્વ હોય અને તે સાગર ઘરનું મુખ ઉત્તર સામે હોય તો તે "૧સાગર" નામા ઘર કહેવાય; તે સાગર ઘર ચારે વર્ણને સુખકારી છે; પણ તે સાગર ઘર પૂર્વ મુખનું હોય તો તેનું સાગર નામ બદલાઇ "૨ક્ષીરદ" નામા ઘર થાય; તેજ સાગર ઘરનું મુખ દક્ષિણે હોય તો તે "૩રત્નદાયક" નામા ઘર કહેવાય; અને તેજ સાગર ઘરનું પશ્ચિમે મુખ હોય તો તે "૪કોલાહલ" નામા ઘર કહેવાય છે.

ઉપર કહેલા ત્રિશાળ ઘર ગર્ભે બે પટ્ટદારૂ હોય તે ત્રિશાળ ઘરના મુખ આગળ સાત (૭) આલંદો હોય, તે અલિંદો આગળ એક ભદ્ર હોય, તે ઘરની જમણી તરફ પણ એક અલિંદ હોય, એવા ઘરનું ઉત્તર મુખ હોય તો તે "૫ગંધર્વ" ઘર કહેવાય; તેજ ઘરનું મુખ પૂર્વ સામે હોય તો તે "૬ક્ષિતિભૂષણ" નામા ઘર

૧ હસ્તિયાન અને ભૈરવ ઘરને વિષે માત્ર ફેર એટલાજ રહે છે કે, હસ્તિયાન ઘર ડાબી તરફ અલિંદ આવ્યો એટલે ભૈરવ નામ બદલાઇને તેનું હસ્તિયાન નામ થાય

કહેવાય; તેજ ઘરનું મુખ દક્ષિણ સામે હોય તો તે "[૭]સર્વજ્ઞ" નામા ઘર કહેવાય; અને તેવાજ ઘરનું મુખ પશ્ચિમ દિશા સામે હોય તો તે "[૮]દર્પક" નામા ઘર કહેવાય.૧૯

धान्यंवृद्धिकरंत्रिशालमुदितंशालाविभागंविना
प्राक्शालारहितंशुभंनिगदितंसुक्षेत्रमर्थप्रदम् ॥
चुल्हीसंज्ञमिदंकरोतिमरणंहानिंतथायाम्यया
पक्षघ्नंमहिषीमृतेचभवनंतत्पुत्रबंधुक्षयम् ॥ २० ॥

અર્થઃ—શાળાના વિભાગ વિના (અલિંદ વિના) ઉત્તર દિશાના મુખવાળું જે ત્રિશાળ ઘર હોય તે "[૧]ધાન્ય" નામનું ઘર કહેવાય; તે ધાન્ય ઘર કરવાથી વૃદ્ધિ થાય, પણ તેજ ત્રિશાળ ઘર પૂર્વના મુખનું હોય તો તે "[૨]સુક્ષેત્ર" નામા ઘર કહેવાય; તે સુક્ષેત્ર ઘર શુભ છે માટે તેવું ઘર કરવાથી ધનની પ્રાપ્તિ થાય; વિના અલિંદનું ત્રિશાળ ઘર દક્ષિણ મુખનું હોય તો તે "[૩]ચુલ્લી" નામનું ઘર કહેવાય; તેવું ઘર કરવાથી ઘરધણીનું મરણ થાય-હાનિ થાય, અને મહિષી-શાળા વિનાનું એટલે વિના અલિંદનું ત્રિશાળ ઘર પશ્ચિમ મુખવાળું હોય તો તે "[૪]પક્ષઘ્ન" નામા ઘર કહેવાય, તેવું ઘર પુત્ર અને બાંધવનો નાશ કરનાર છે, માટે તેવું ઘર કરવું નહિ. ૨૦

त्रैशालानिचषोडशप्रथमतःसोमेचपट्टदारुकं
तच्चैकेनपुरोपिशंकरमिदंमध्यक्रमात्विश्वतः ॥
रुद्रेद्वौमुखतोपिदक्षिणलघुस्त्वेकाधिकंसागरं
चत्वारोनृपशोभितेचपुरतःप्रादक्षिणैकोलघुः ॥२१॥

અર્થઃ—પ્રથમ કહેલા ત્રિશાલાદિ એક અલિંદવાળાં ત્રિશાળ સોળ (૧૬) ઘરો જે જે કહ્યાં છે, તેવા ઘરોમાં પટ્ટદારૂ હોય તો તે "[૧]સોમ" નામા ઘર કહેવાય; પણ જે ઘરને પટ્ટદારૂ ન હોય તો તે "[૨]શંકર" નામે ઘર કહેવાય; એવા ઘરોનો અનુક્રમ ગ્રંથથકી છે તે એવી રીતે કે.—

આ શ્લોકમાં ૭ ઘરો કહ્યાં છે, તેમાં મધ્યનાં બે ઘરોમાંથી એકનું "[૩]વિશ્વ" નામ છે અને બીજા ઘરનું નામ "[૪]રૂદ્ર" છે. એ બન્ને ઘરોના મુખ આગળ બે બે અલિંદો હોય, સોમ અને શંકર એ બન્ને ઘરોના મુખ આગળ એક એક અલિંદ હોય, પણ એ બન્ને પૈકી સોમ ઘરને પટ્ટદારૂ હોય અને શંકર ઘરને પટ્ટદારૂ ન હોય એટલોજ ભેદ છે. વિશ્વ ઘરના મુખ આગળ બે અલિંદો હોય તેજ રીતે રૂદ્ર ઘરના મુખ આગળ પણ બે અલિંદો હોય, પણ રૂદ્ર ઘરની જમણી તરફ એક અલિંદ હોય છે એમાં એટલોજ ભેદ છે અને તે રૂદ્ર

शार्दूलविक्रीडित.

*वाणैःश्रीजयमग्रतोपिऋतुभिःश्रीतैलकंमंदिरं
रागाग्रंरसदारुयुग्मसहितंतच्छ्रीविलासंभवेत् ॥
श्रीतेजोदयमग्रतश्चमुनिभिःपट्टदारुयुग्मान्वितं
सोमादित्रिदशादिभूपतिगृहाःपंचाधिकाविंशतिः ॥२६॥

અર્થ:—ઉપર કહેલા પટ્ટદારૂવાળા ત્રિશાળ ઘરના મુખ આગળ પાંચ અલિંદો હોય તો તે "૧શ્રીજય" નામા ઘર કહેવાય; પણ તેજ ઘરના મુખ આગળ છ અલિંદો હોય તો તે"૪શ્રીતિલક"ઘર કહેવાય; તે શ્રીતિલક ઘર માથે બે પટ્ટદારૂ હોય તો તે"૫શ્રીવિલાસ" ઘર કહેવાય; અને તેજ શ્રીવિલાસ ઘરના મુખ આગળ સાત અલિંદો હોય તો તે "૬શ્રીતેજોદય"નામા ઘર કહેવાય; એ રીતે સોમાદિ સોળ (૧૬) ઘરો અને શ્રીત્રિદશાદિ (૯) ઘરો મળી પચીશ (૨૫) ઘરો રાજાઓને માટે હોય છે ૨૬

चतुःशाल गृह लक्षणं.

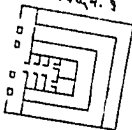
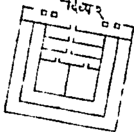
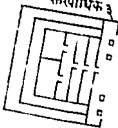
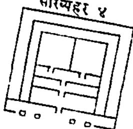
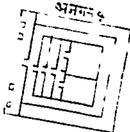
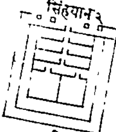
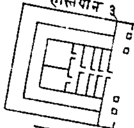
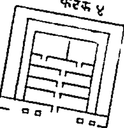
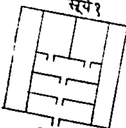
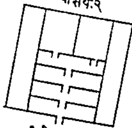
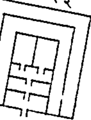
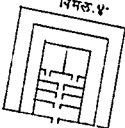
मालिनी.

भवननवकमुक्तंतच्चतुःशालमध्यात्
नयनलघुमुखंस्याद्दक्षिणेकेनचंद्रम् ॥
भवनमिदनमध्येसर्वतोदारुपट्टकं
द्वितयमपिचतेषांमंनिमंयुग्मयुक्तम् ॥ २७ ॥

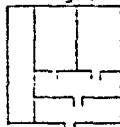
અર્થ.—ઉપર કહેલા નવ ત્રિશાળ ઘરોને ચતુઃશાળ કરી તેના મુખ આગળ બે લઘુ, જમણી તરફ એક લઘુ કરવામાં આવે તો તે"૧ચંદ્ર" નામા ઘર થાય, અને એવા જ ચતુઃશાળ ઘરો કહેવામાં આવશે, તે સર્વ ઘરોમાં પટ્ટદારૂ હોવા જોઈએ, તેમજ બે પટ્ટદારૂ પણ હોવા જોઈએ, પણ એ નવ ઘરોમાં હોવું ક્રમપૂર્વક ઘર કહેવામાં આવશે તે ક્રમથી જ બે પટ્ટદારૂ હોય છે. અને બાકીનાં માટે ઘરોમાં એક એક પટ્ટદારૂ આવે છે ૨૭

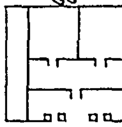

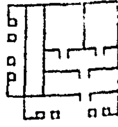
* वामे श्रीजयमग्रतोऽलिंदवर्गैःश्रीतिलकंमंदिरं ॥ ग्रंथांतरे ॥

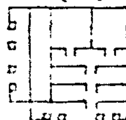

प्रतापवर्द्धन. १

दिव्य २

सौख्यहर ४

सिंहयान २

हस्तियान ३

फरक ४

सूर्य १

वासव २

प्रासाद ३

विमल ४

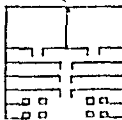
वीर्यवंत ५

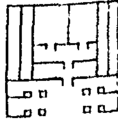

मातुर६

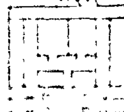

दुदुभ.७

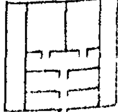

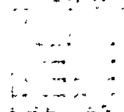

महान्त१०

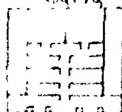

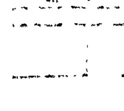

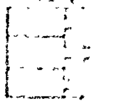

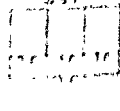

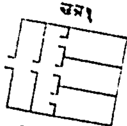

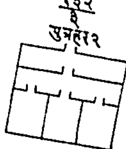

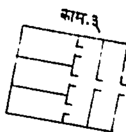

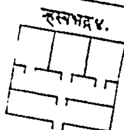

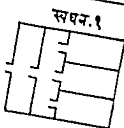
उत्तर

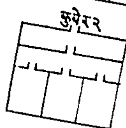

छत्र१

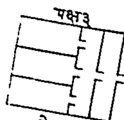

पुत्रहर२

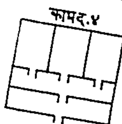

काम.३

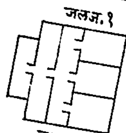

हस्तभद्र४.

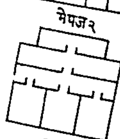

सघन.१

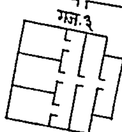

कुबेर२

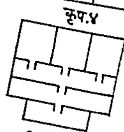

पक्ष३

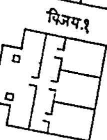

कामद.४

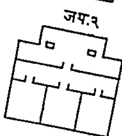

जलज.१

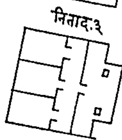

भेषज२

गज.३

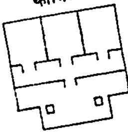

कूप.४

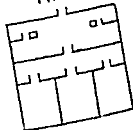

विजय.१

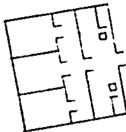

जय.२

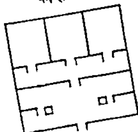

नितादि.३

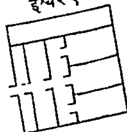
सकल १

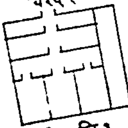

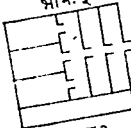

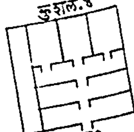

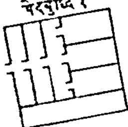

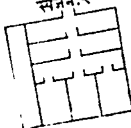

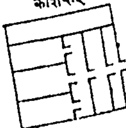

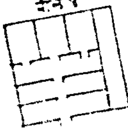

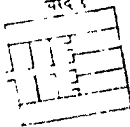

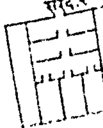

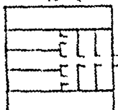

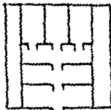

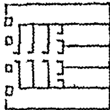
दंडक१

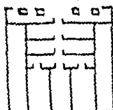
काकपक्ष४

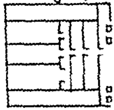
हयनाद.१

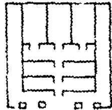
गजनाद.२

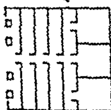
बाहुल२

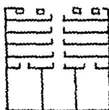
कीलिज४

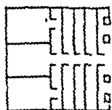
सिंह.१

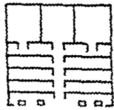
वृष२

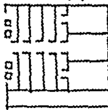
गज.२

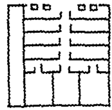
कोश.४

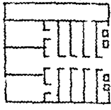
सुभद्र.१

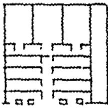
मणिभद्र२

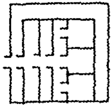
रत्नज.३

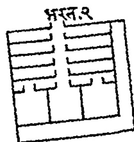

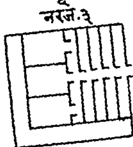
कांचन४

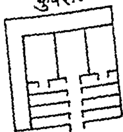

भैरव.१

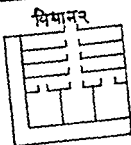

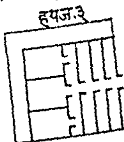

भरत.२

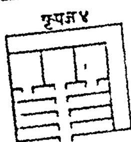

नरज.३

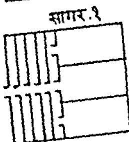

हास्तपान१

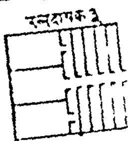

विमान२

हयज.३

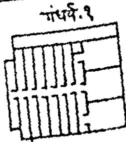

नृपज ४

सागर.१

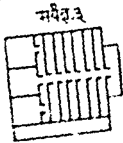

क्षीरद.२

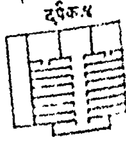

रत्नदायक ३

कोलाहल ४

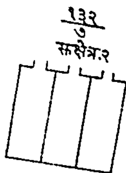

गांधर्व.१

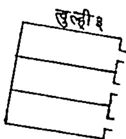

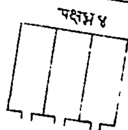

महेंद्र.२

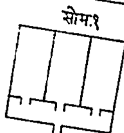

दर्पक.५

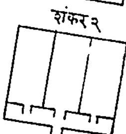

धान्य.१

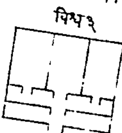

सुक्षेत्र.२

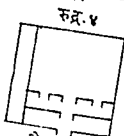

सुल्ही ३

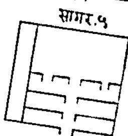

पक्षघ्न ४

सोम.१

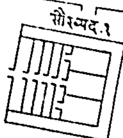

शंकर २

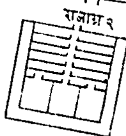

चिष्ण ३

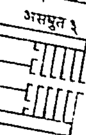

रुद्र.४

सागर.५

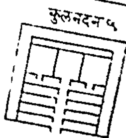

नृपशोभित.६

सौख्यद.१

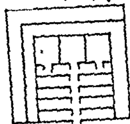

राजाग्र २

अद्भुत ३

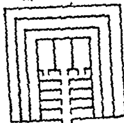

सर्वशान्त ४

कुलनंदन ५

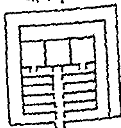
कल्याण६

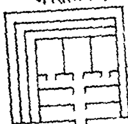
सौभाग्यवर्धन.७

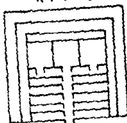
आनंद.८

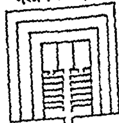
जनशोभन९

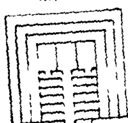
गोवर्धन.१०

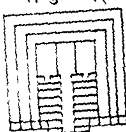
त्रैलोक्यसुंदर.११

श्रीतिलक.१२

विष्णुप्रिय१३

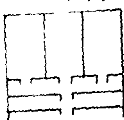
श्रीत्रिदश.१४

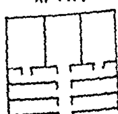
श्रीनिवास१५

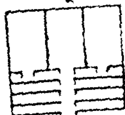
श्रीपद्म.१६

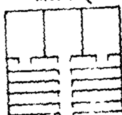
श्रीधर.१

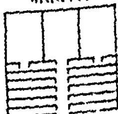
श्रीभूषण२

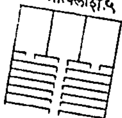
श्रीजय ३

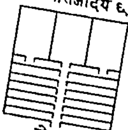
श्रीतिलक.४

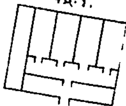
श्रीविलाश.५

श्रीतेजोदय ६

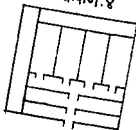
चंद्र.१.

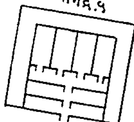
मलय.२

शोभन.३

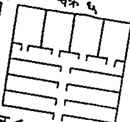
रुकणी.४

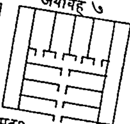
नागेंद्र.५

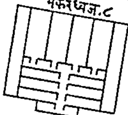
चक्र ६

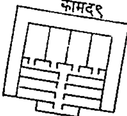
जयावह ७

मकरध्वज.८

कामद९

मलयमथचगेहंवामन्हस्ताधिकंस्यात्
भवतिचगुणन्हस्वंशोभनंपूर्वतोपि ॥
त्रिभिरपिचसुकर्णपृष्ठयाम्येतथैकः
तदधिकमपिवामेवेश्मनागेंद्रसंज्ञम् ॥ २८ ॥

અર્થ:—ઉપર બતાવેલાં ચતુશાળ ઘરોમાં ચંદ્ર ઘરની ડાબી તરફ એક દ્રવ્ય વધારવામાં આવે તો તે "૧મલય" નામા ઘર થાય; કોઈ પણ ચતુશાળ ઘરના મુખ આગળ ત્રણજ અલિંદ હોય અને બીજી એકે તરફ અલિંદ ન હોય તો તે "૨શોભન" ઘર કહેવાય; અને તે શોભન ઘરની પછીતે એક અલિંદ હોય, તે ઘરની જમણી તરફ પણ એક અલિંદ હોય તો તે ઘરનું નામ "૩સુકર્ણ" કહેવાય, પણ એ સુકર્ણની ડાબી તરફ એક અલિંદ હોય તો તે "૪નાગેંદ્ર" નામા ઘર કહેવાય છે. ૨૮

वसंततिलका.

चक्रंचतुष्टयमुखंसकलेपुशस्तं याम्योत्तरेहिलघुनापिजयावहंस्यात्
भद्रान्वितंचमकरध्वजमेवतस्मिन् पृष्ठाग्रन्हस्वमपिकामदमप्रभद्रं

અર્થ:—જે ચતુશાળ ઘરનાસુખ આગળ ચાર અલિંદો હોય તો તે "૧ચક્ર" ઘર કહેવાય; એ ઘર સર્વ ઘરોમાં શ્રેષ્ઠ છે (ચાર શાળાના ઘરોમાં ચક્ર ઘર શ્રેષ્ઠ છે.) અને એ ચક્ર ઘરની ડાબી તરફ અને જમણી તરફ એ બન્ને તરફ એક એક લઘુ હોય તો તે "૨જયાવહ" નામા ઘર કહેવાય; પણ એ જયાવહના સુખ આગળ એક ભદ્ર હોય તો તે "૩મકરધ્વજ" ઘર કહેવાય; અને તે મકરધ્વજની પછીતે એક અલિંદ વધારીએ તો તે "૪કામદ" નામા ઘર કહેવાય છે. ૨૯

शुद्धादयोमुनिमतेष्टविधाश्चशाला स्तासांपडेवकथिताभवनप्रसंगे
शालालिमध्यरचितोपिलघुःसुखाय यद्वातदग्ररचितापृथगेवशाला३०

અર્થ:—મુનિના મત પ્રમાણે શુદ્ધાદિ આઠ શાળાઓ છે, તે મધ્યે ઘરના પ્રસંગમાં છ શાળાઓ કહી છે, તે શાળાઓ મધ્યે એક લઘુ કરવામાં આવે તો તે ઘર સુખકારી છે અથવા લઘુ આગળ જૂદીજ શાળા કરવી એમ કહ્યું છે, (આ રીત રાજાઓની શાળાઓ માટેની છે.) ૩૦

इतिश्री राजवल्लभे वास्तुशास्त्रे मंडनकृते द्विशाल त्रिशाल चतुःशाल गृह लक्षणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

राजवल्लभ.

अध्याय ८ मो.

मालिनी.

शयनमथनृपाणांत्वंगुलानाशतैकं
नवतिरपिसुतानांमंत्रिणांपड्हीनम् ॥
बलपतिगुणहस्तंत्र्यंगुलोनंगुरोश्च
तदनुयुगलहीनंब्राह्मणादेःप्रशस्तम् ॥१॥

અર્થ:—રાજાની શય્યા (પલંગ) સો (૧૦૦) આંગુળ લાંબી કરવી, રાજપુત્ર માટે (૯૦) આંગુળ, મંત્રી માટે (૮૪) ચોરાશી આંગુળ, સેનાપતિ માટે બહોત્તેર (૭૨) આંગુળની, રાજગુરૂ માટે અગન્યોતર (૬૯) આંગુળ અને બ્રાહ્મણાદિ ચારે વર્ણ માટે (૬૭) સડસઠ આંગુળની લાંબી શય્યા કરવી.[1]

उपजाति.

व्यासोर्धभागेनचदैर्घ्यतश्चकलांशमात्रोधिकएवशस्तः
त्र्यंशेनपादेनसमुच्छ्रयःस्याद्द्वित्र्यंगुलानामधिकाचकार्या ॥२॥

અર્થ:—પલંગની લંબાઈનો અર્ધ ભાગ કે કર્યા પછી પલંગની પૂરી લંબાઈનો કે સોળમો અંશ લંબાઇના કરેલા અર્ધ ભાગમાં મેળવતાં જેટલા આંગુળો થાય, તેટલા આંગુળો પલંગની પહોળાઈ કરવી, પલંગની લંબાઈનો કે ત્રીજો અથવા કે ચોથો ભાગ કરી તે ત્રીજા અથવા ચોથા ભાગમાં (૨) બે અથવા (૩) ત્રણ આંગુળો ઉમેરતાં જેટલા આંગુળો થાય તેટલા આંગુળ પલંગની ઉંચાઈ કરવી.

शार्दूलविक्रीडित.

श्रीपर्णीधनदासनोपिगदहावित्तप्रदातिंदुकी
वृद्धिःशिंशपयाथशाकशयनेशर्मापिशिल्पेःकृते ॥
आयुःपद्मककेचचंदनमयेशत्रुक्षयः स्यात्सुखं
श्रेष्ठंचैकमयंशिरीषजनितंपर्यंकयानासनम् ॥ ३ ॥

અર્થ:—[1]શ્રીપર્ણીના લાકડાના પલંગ કર્યે ધનની પ્રાપ્તિ થાય, [2]અ-

સનના લાકડાનો પલંગ કર્યે રોગનો નાશ થાય, ²તિંદુકીના લાકડાનો પલંગ કર્યે ધનની પ્રાપ્તિ થાય, શીશમના લાકડાનો પલંગ કર્યે વૃદ્ધિ થાય, સાગનો પલંગ કર્યે સુખ મળે, ⁴પદ્મકનો પલંગ કર્યે આયુષ્ય વધે, ચંદનનો પલંગ કર્યે શત્રુનો ક્ષય થાય અને ⁵શિરીષનો પલંગ કર્યે સુખ થાય છે.

એ રીતે ઉપર બતાવેલાં લાકડાંની જાતિના પલંગ, ગાડી, ગાડાં, રથ, પાલખી મ્યાનો, તાવદાન, પાટ અને પાટલા વગેરે કરવાં, પણ જે વસ્તુ કરવી તે એકજ જાતિના લાકડાની કરવી એક જાતિમાં બીજી જાતિનું લાકડું મેળવવું નહિ. તેમજ જે વસ્તુ કરાવવી હોય તે શિલ્પિના હાથેજ કરાવવી જોઇએ. ૩

उपजाति.

सिंहासनंचोत्तममंगुलानांषष्ट्यादशोनंत्वपरंतथैव ॥
दशांशवस्त्वंसमतोविहीनंव्यासेनदैर्घ्यार्द्धसमुच्छ्रयःस्यात् ॥४॥

અર્થ:—રાજા માટે ઉત્તમ સિંહાસન સાઠ (૬૦) આંગુળોનું કરવું મધ્ય સિંહાસન પચાસ (૫૦) આંગુળોનું કરવું અને કનિષ્ઠ સિંહાસન ચાળીસ (૪૦) આંગુળોનું કરવું, પણ તે સિંહાસનોની લંબાઈથી પહોળાઇમાં એક દશાંશ ૧/૧૦ હીન (ઓછું) કરવું અથવા લંબાઇથી પહોળાઇમાં એક અંશ ૧/૮ હીન કરવું, અને તેવા સિંહાસનોની લંબાઇના અર્ધ ભાગની ૧/૨ ઉંચાઈ કરવી જોઇએ. ૪

मालिनी.

मुनिभिरथशरैर्वाभद्रभागत्रयंस्यात्
उदयइहविभागैर्भाजितेपीठमष्टौ ॥
कणकमपिशरांशंसप्तधामासपट्टी
शिवनवमुनिरत्नैर्दंतिवाहोनृवेधो ॥ ५ ॥

અર્થ:—સિંહાસનની પહોળાઇના સાત ભાગો કરવા, અને તે સાત

---

૧ શ્રીપર્ણી નામનું ઝાડ ગુજરાતમાં નથી; પણ કોકણમાં છે ત્યાં તેનું નામ " શિવણી " કહે છે. તે રંગે સોફેદ હોય છે, ને તેનું લાકડું બહુ મજબૂત હોય છે તેથી તેમાં બારીક કોતરકામ સારું નીપજે છે. શરબી-ખરાદ ઉપર ચઢાવી તેના પ્યાલા વગેરે ઉતારવામાં આવે છે. તેને સેવન કહે છે. શિતાર બને છે. ૨ ટિંબરૂ. ૩ ટીમરણ. ૪ પતંગ, આ લાકડાનો લાલ રંગ હોય છે, તેના રંગથી ચુનરી વગેરે સોફો કપડાં રંગે છે. ૫ શિરીષ. આ લાકડાનો ઉપયોગ ગુજરાતમાં કરતા નથી અને તે વિનાશકારક છે, એવો વહેમ રાખે છે; પણ તેમાં સમજવું જોઇએ કે, કોઈ પણ સ્થિર કામમાં તે લાકડું વાપરવું નહિ. પણ ચળ વસ્તુ કરવામાં કાંઇ હરકત નથી તેજ પ્રમાણે શીશમના લાકડા માટે છે. શિરીષ નામ સરસડાનું છે.

* પાંચમા શ્લોકમાં સિંહાસનના ઉદયના કેટલા ભાગો કરવા ? તે કાંઇ કહ્યું નથી, તેમજ શિકનો પર પણ ન બતાવતાં અધ્યાહારમાં વાત રાખેલી છે, તેમ છતાં વાંચનારને

ભાગોમાંથી ત્રણ ભાગોનું ભદ્ર કરવું, તે બે ભાગોના કોણ કરવા અથવા સિંહાસનની પહોળાઈના પાંચ ભાગો કરવા. તે પાંચ ભાગોમાંથી બે ભાગોનું ભદ્ર કરવું, અને દોઢ દોઢ ભાગના કોણ રાખવા; એવા સિંહાસનના ઉદયના છાશી (૮૬) ભાગો કરવા, અને છાશીમાંથી આઠ (૮) ભાગોનું પીઠ અથવા જાડંબો કરી પાંચ (૫) ભાગોની કણી કરવી તથા સાત (૭) ભાગોની ગ્રાસપટ્ટી, અગિયાર (૧૧) ભાગોનો ગજથર, નવ (૯) ભાગોનો અશ્વથર, સાત (૭) ભાગોનો નરથર અને ચઉદ (૧૪) ભાગોની વેદી કરવી. ૫

शार्दूलविक्रीडित.

छाद्यंस्याद्रसभागमेवतिथितोभागेनकक्षासनं
युक्तंस्तंभयुगेनतोरणयुतंरत्नैः शुभैःसंचितम् ॥
कर्त्तव्यंनृपवल्लभंमतिमताज्येष्ठंचसिंहासनम्
ज्ञातव्यंचयशोभिवर्द्धनमिभैःसिंहैर्नृकक्षासनैः ॥ ६ ॥

અર્થઃ—છ (૬) ભાગોનું છાદ્ય કરવું, પંદર (૧૫) ભાગોનું કક્ષાસન અથવા કઠેરો કરવો, એવા સિંહાસનને ચાર સ્થંભો કરવા, તેને તોરણ

સમજવા માટે અર્થમાં સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે તે ક્યાંથી લાવ્યા ? એમ પ્રશ્ન થશે તે પહેલાં ખુલાસો કરવામાં આવે છે કે, આ રાજવલ્લભનો કર્તા સુત્રધાર મંડન પંડિતના વંશમાં ત્રણ ચાર પેઢી છે તેનો પૌત્ર અથવા પ્રપૌત્ર નાથા નામના સુત્રધારે સિંહાસન માટે બતાવેલી રીતિ અમે કરેલા અર્થ પ્રમાણેજ છે, એટલુંજ નહિ. પણ એજ મંડનના રચેલા ગ્રંથ ઘણા બીજા છે તે પૈકી "વાસ્તુમંડન" નામના ગ્રંથમાં દરેક વાત વિસ્તારથી બતાવી છે એટલે રાજવલ્લભમાં અધ્યાહાર વાપર્યો જણાય છે. જુઓઃ—

षडशीत्यांशदयेभक्तेनवभिर्द्गुगांशकं ॥
माध्यकुंभंगुगसांशंकंदधंगेनकारयेत् ॥ ५५ ॥
कर्णपार्श्वानुवेदांशाद्वंशमनरणवकम् ॥
कर्णाद्विभागिकंकुर्याद्रासपट्टीगुणांशका ॥ ५६ ॥
गजाःशिवैर्यानंदनैरा गन्नपिंनर्दः ॥
वेदीनरैरमेरुन्नारोनोविभिर्दिभवाएणम् ॥ ५७ ॥

અર્થઃ—સિંહાસનના ઉદયના છાશી (૮૬) ભાગો કરવા અને તે ભાગોમાંથી [illegible] ભાગોનો પિંડ કરવો, [illegible] ભાગોનો [illegible] કરવો, એક ભાગનો [illegible] કરવો, [illegible] ભાગોની કણી કરવી, બે ભાગોનું [illegible] કરવું, બે ભાગોનો [illegible] કરવો, [illegible] ભાગોની ગ્રાસપટ્ટી કરવી, અગિયાર ભાગોનો ગજથર કરવો, નવ ભાગોનો અશ્વથર કરવો, સાત ભાગોનો નરથર કરવો, ચઉદ ભાગોની વેદી કરવી, છ ભાગોનું છાદ્ય કરવું અને પંદર ભાગનું કક્ષાસન અથવા કક્ષાસન કરવું જેથી [illegible] ૫૫, ૫૬, ૫૭

सिंहासन तल भाग ७

कोण भाग २

भद्र भाग ३

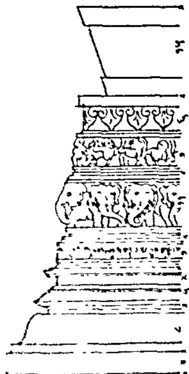
कोण भाग १॥

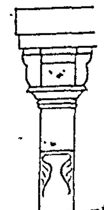
भद्र भाग २

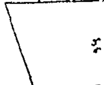
सिंहासन तल भाग ५

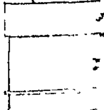
सिंहासन उदय

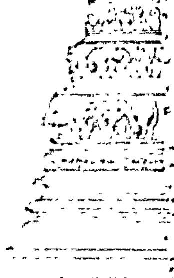

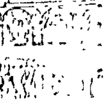

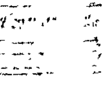

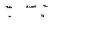

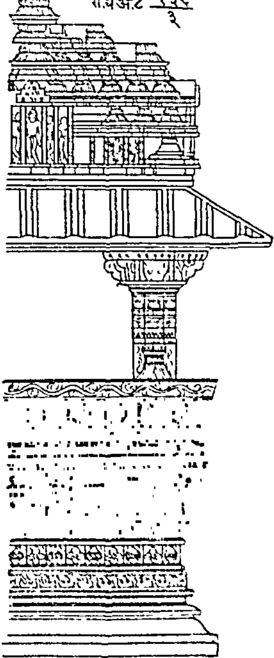

सिंहासन उदय.

કરવું, ઉંચા પ્રકારનાં રત્નો જડવાં, એવું જ્યેષ્ટમાનનું રાજાને વહાલ જે સિંહાસન તે બુદ્ધિમાન પુરૂષે કરવું. વળી જે સિંહાસનને ગજથર, સિંહથર, નરથર, અને કક્ષાસન હોય એવું સિંહાસન હોય તો કીર્ત્તિની વૃદ્ધિ થાય છે. ૬

उपजाति.

नरास्तुवेदीपुनरेवछायंसुखासनंतोरणसंयुतंस्यात् ।
पीठंचकुंभःकलशंविटंकमुत्तंगसंज्ञंसहछायकेन ॥ ७ ॥

અર્થ:—ત્રીજા પ્રકારના સિંહાસન વિષે નરથર, વેદી, છાદ્ય, સુખાસન, અને તોરણ સહિત કરવું. ચોથા પ્રકારનું સિંહાસન એવું કરવું કે, પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણેજ પીઠ અને તે પીઠ ઉપર કુંભાનો થર, તેના ઉપર કળશાનો થર, તેના ઉપર કપોતાલીનો થર અને તેના ઉપર છાદ્ય હોય એવું જે સિંહાસન હોય તેનું "ઉત્તંગ" નામ કહેવાય છે. ૭

शार्दूलविक्रीडित.

पीठेभौहरिवोदिकेचसुयशःछाद्येनसिंहासनं
हस्तीमात्रिकवेदिकासनमतस्तद्दीपचित्रंभवेत् ।
छत्रंज्येष्ठमशीतिवेदसहितंद्वासप्ततिर्मध्यमं
षष्ठ्याकन्यसमंगुलैर्नरपतेर्देवंशतार्द्धंशुभम् ॥ ८ ॥

અર્થ:—પાંચમા પ્રકારના સિંહાસનમાં પીઠ, ગજથર, સિંહથર, વેદિકા અને છાદ્ય હોય તો એવા સિંહાસનનું "સુયશ" નામ છે. અને છઠ્ઠા પ્રકારના સિંહાસનમા ગજથર, માત્રિકાથર, વેદિકા, આસન અને છાદ્ય હોય, એવું જે સિંહાસન હોય તેનું "દીપચિત્ર" નામ કહેવાય. એવા સિંહાસન ઉપર રાજાના શિરે છત્ર કરવું. તે જ્યેષ્ઠમાનનું ચોરાશી (૮૪) આંગુળનું કરવું, બ્હોતેર (૭૨) આંગુળનું મધ્યમ માનનું અથવા સાઠ (૬૦) આંગુળનું કનિષ્ઠ માનનું કરવું જોઇએ. એ ત્રણ પ્રકારનાં છત્રો રાજા માટે કરવાં, પણ દેવતાઓ માટે તો પચાસ (૫૦) આંગુળનું છત્ર કરવું. ૮

गवाक्षलक्षणं.

उपजाति.

वातायनोलुंबिकयाविहीनोबुधैरुदीर्णस्त्रिपताकएव ।
द्विलुंबिकश्चोभयसंज्ञकश्चयःस्वस्तिकोसौयुगलुंबियुक्तः ॥ ९ ॥

અર્થ:—જે ગવાક્ષને લુંબિ ન હોય તેવા ગવાક્ષનું "ત્રિપતાક" નામ

પંડિતોએ કહ્યું છે; જે:ગવાક્ષને બે લુંબિ હોય તે "[२]ઉભય" નામા ગવાક્ષ કહેવાય; જે ગવાક્ષને ચાર લુંબિ હોય તે "[३]સ્વસ્તિક" અથવા "નંદાવર્ત્તક" ગવાક્ષ કહેવાય છે. ९

शार्दूलविक्रीडित.

स्याद्वाणेःप्रियवक्त्रएवसुमुखःषड्भिर्युतश्चेतिच
छाद्यैकेनयुतःसुवक्त्रउदितोद्वाभ्यांप्रियंगोभवेत् ।
एकेनोपरिपद्मनाभउदितस्तद्दीपचित्रोयुगैः
वैचित्रःशरपंक्तिभिस्तुविविधाकारैर्युतःपंचचम् ॥ १० ॥

અર્થ—જે ગવાક્ષને છ લુંબિ હોય અને પાંચ મુખ હોય તે "[४]પ્રિયવક્ત્ર" અથવા "[५]સુમુખ" નામનો ગવાક્ષ કહેવાય; જે ગવાક્ષને એક છાદ્ય હોય તેનું "[६]સુવક્ત્ર" નામ છે; જેને બે છાદ્ય હોય તેનું "[७]પ્રિયંગ" નામ છે; જેને ત્રણ છાદ્ય હોય તેનું "[८]પદ્મનાભ" નામ છે; જેને ચાર છાદ્ય હોય તેનું "[९]દીપચિત્ર" નામ છે અને જે ગવાક્ષને પાંચ છાદ્ય હોય તેનું "[१०]વૈચિત્ર" નામ છે, એ રીતે ગવાક્ષો હોય છે. १०

सिंहोदैर्ध्यविवार्द्धितोहिपृथुलेहंसोगवाक्षोभवेत्
तुल्योसौमतिदोपिभद्रसहितोज्ञेयस्तुबुद्धर्पणवः ।
द्वारेणैवयुगास्त्रकेणगरुडःपक्षद्वयेजालकं
प्रोक्ताःपंचदशैवरूपमदलावेद्यादिकक्षासनैः ॥ ११॥

અર્થ—જે ગવાક્ષ લંબાઈમાં વધારે હોય તેનું "[११]સિંહ" નામ છે; જે પહોળાઈમાં વધારે હોય તેનું "[१२]હંસ' નામ છે; લંબાઇ અને પહોળાઈમાં સરખો હોય તેનું "[१३]મતિદ" નામ છે, જે ગવાક્ષ ભદ્ર સહિત હોય તેનું "[१४]બુદ્ધાર્ણવ" નામ છે; અને જેને ચારે તરફ દ્વારો હોય તેનું "[१५]ગરૂડ" નામ છે, એવા ગરૂડ ગવાક્ષને બે તરફ દ્વારો હોય અને તે દ્વારોને જાળિયો હોય; એ રીતે રૂપ, મદળો, વેદી, અને કક્ષાસન સહિત પંદર પ્રકારના ગવાક્ષો કરવાનું કહ્યું છે. ११

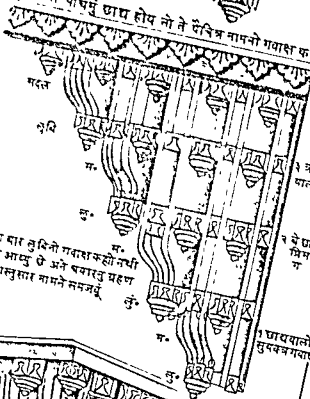
* ઉપરના શ્લોકમાં લુંબિઓ માટે જે કહેવામાં આવ્યું છે. તે કરતાં વાસ્તુમંજરીમાં વધારે લુંબિઓ કહી છે; તેમજ આ રાજવલ્લભમાં બતાવેલી લુંબિઓ કરતાં વાસ્તુમંડન અને વાસ્તુસાર એ બે ગ્રંથનો કર્તા એજ મંડન છતાં તેમાં વધારે કહી છે; તેમજ ગવાક્ષોના નામોમાં ફેરફાર પણ થાય છે જુઓ વાસ્તુસારમાં મંડન કહે છે કે—

गवाक्षासिपताकारव्योद्विलुंविरूपयोमत

आ उभयने बे लुंबि छे पण लुंबि न होत तो तेनुं त्रिपताक नाम

आछाद्य उपर पांचमुं छाद्य होय तो ते वैचित्र नामनो गवाक्ष कहेवाय

आ राजवल्लभमां चार लुंबिनो गवाक्ष कह्यो नथी
पण सुमुख नाम आप्युं छे अने चवारनुं ग्रहण
करयुं छे तेथी शास्त्रानुसार नामने समजवुं.

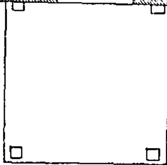

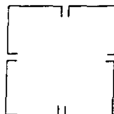
आ स्वस्तिकने चार लुंबि छे पण छ लुंबि होयतो तेनुं मिश्रवत्र नाम थते
अने चार लुंबि होयतो तें सुमुख गवाक्ष कहेवाय.

राजवल्लभ अध्याय ८.

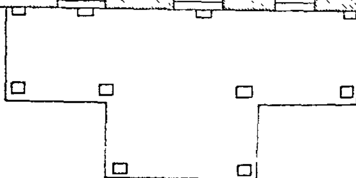
हंस.

गरुड जाळियो सहित.

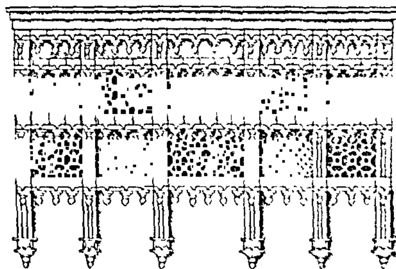
मतिद.

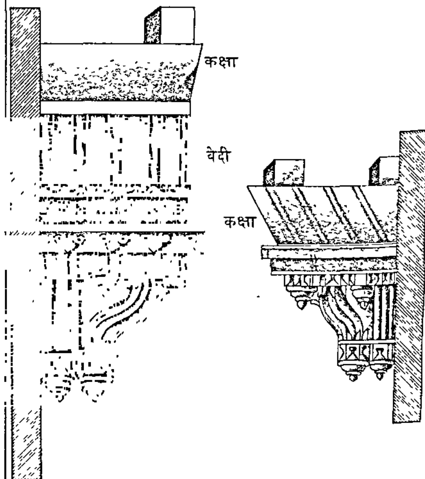
सुध्यर्णव

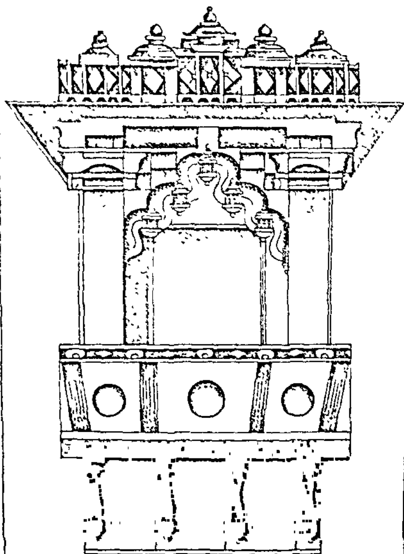
राजयल्लभ अध्याय ८.

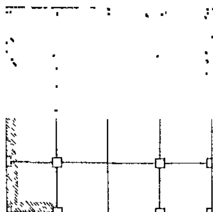
सिंह.

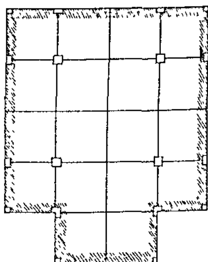
राजवल्लभ अध्याय ८.

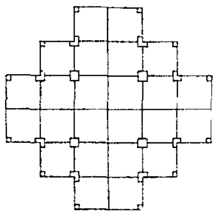

राजवल्लभ अध्याय ८.

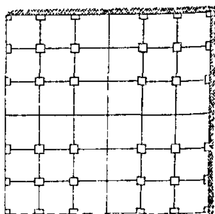
नंदा १

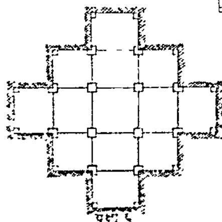
भद्रा २

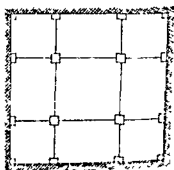
जगदा ३

पूर्णा ४

पद्मा ६

दिव्या ५

राजसभाष्टक.

उपजाति.

सभाचनंदापरतोपिभद्राजयाचपूर्णाक्रमतोपिदिव्या ।
पक्षीचरत्नोद्भविकोत्पलाष्टौबुधैर्विधेयावनिपालगेहे ॥ १२ ॥

અર્થઃ—રાજાઓની સભાઓ આઠ (૮) પ્રકારની થાય છે, તેમાં પ્રથમ "[1]નંદા" બીજી "[2]ભદ્રા" ત્રીજી "[3]જયા" ચોથી "[4]પૂર્ણા" પાંચમી "[5]દિવ્યા" છઠ્ઠી "[6]પક્ષી" સાતમી "[7]રત્નોદ્ભવા" અથવા "રત્નોદ્ભવિકા" અને આઠમી "[8]ઉત્પલા" એ રીતે આઠ પ્રકારની સભાઓ છે તેવી સભાઓ બુદ્ધિમાન પુરૂષે રાજાઓના ગૃહે કરવી ૧૨

वसन्ततिलका.

क्षेत्रंचतुष्टयपदैरपिषोडशांशंमध्येतुरीयपदमेकपदोलघुश्च ।
नंदेतिभद्रसहिताचपदेनभद्रातद्भेदतश्चजयदालघुनाचपूर्णा ।१३।

અર્થ—તે સભા કરવાના ક્ષેત્રની એક બાજુએ ચાર પદો અથવા ચાર વિભાગો કરવા, અને તેજ રીતે ચારે તરફ ચાર ચાર પદો કરવાથી સોળ (૧૬) પદો થાય; તે પદોના મધ્યના જે ચાર પદો છે તે ચારેનું એક પદ કરી સભા આગળ એક અલિંદ કરવાથી તે "[1]નંદા" સભા થાય; અને તેજ નંદાની આગળ એક ભદ્ર હોય તો તે સભાનું નામ "[2]ભદ્રા" થાય; પણ તેજ નંદા-સભાની ચારે તરફ ભદ્રો હોય તો તે સભાનું નામ "[3]જયદા" થાય તેજ નંદાની ચારે તરફ લઘુ હોય તો તેનું "[4]પૂર્ણા" નામ થાય. ૧૩

नंद्यावर्त्तश्चतुर्भिस्स्यादष्टभिः प्रियाननः ॥१३४॥
सन्मुखोद्वादशपृतश्छेदा पंचपकीर्तिताः ॥

અર્થઃ—જે ગવાક્ષને (ઝરૂખાને) ભુમિ ન હોય તેનું "ત્રિપતાક" નામ છે. જેને બે ભુમિ હોય તેનું "દ્વિકાય" નામ, જેને ચાર ભુમિ હોય તેનું "નંદ્યાવર્ત" નામ જેને આઠ ભુમિ હોય તેનું "પ્રિયાનન" નામ અને જેને બાર ભુમિ હોય તેનું "સન્મુખ" નામ છે; એ રીતે ગવાક્ષોના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે.

उपजाति.

दिव्यासभाकेवलनंदभागाभद्रैश्चतुर्भिःसहिताचयक्षी ।
रत्नोद्भवास्यायुगतोऽपितुल्यातथोत्पलाख्याप्रतिभद्रतश्च ॥१४॥

અર્થ—ફક્ત નવ ભાગોની સભા હોય તો તે "૫દિવ્યા" સભા કહેવાય; પણ તેજ દિવ્યાની ચારે તરફ એક એક ભાગે ભદ્રો હોય તો તે "૬યક્ષી" નામની સભા કહેવાય; તેજ દિવ્યાની ચારે તરફ ત્રણ ત્રણ પદનાં ચાર ભદ્રો હોય તો તેનું નામ"૭રત્નોદ્ભવા"કહેવાય; અને તેજ રત્નોદ્ભવાના દરેક ભદ્રો આગળ એક એક પ્રતિભદ્ર હોય તો તેનું નામ "૮ઉત્પલા" કહેવાય છે. ૧૪

शार्दूलविक्रीडित.

स्तंभैस्तोरणराजितैश्चमदलानिर्व्यूहवैतानकैः
लुंबाद्यैर्गजसिंहवाजिविविधैर्नृत्यान्वितैःशोभनम् ।
रत्नस्फाटिकरंगभूमिनृपतेः क्रीडास्पदंमंडपं
कुर्याद्दक्षिणभद्रकेचरुचिरांतन्मध्यतोवेदिकाम् ॥ १५ ॥

અર્થ—ઉપર કહેલી સભાઓ વિષે સ્તંભા, તોરણ, મદળો, નર્જુ, અને છાદ્ય કરવું, અને તે છાદ્ય વિષે લુંબો કરવી. એ સભામાં હસ્તિ; ઘોડા, સિંહો સાથ નૃત્ય કરતી હોય એવા ભાવની પૂતળિયો, તથા તે સભા આગળ રત્નો અને સ્ફાટિકોવડે જડેલી એવી રંગભૂમિ કરવી; અને તે રંગભૂમિ આગળ ક્રીડા કરવા માટે મંડપ કરવો, એટલુંજ નહિ પણ, એ સભાની જમણી તરફના ભદ્રમાં સુશોભિત વેદિકા કરવી. ૧૫

वेदिका लक्षणं.

शार्दूलविक्रीडित.

वेदीकोणचतुष्टयेनसकलेपाणिग्रहेस्वस्तिका
कल्याणंरविकोणकैश्चनृपतेःसाभद्रिकासर्वदा ।
कोणैःश्रीधरिकाचविंशतिमितैस्तिस्तोमराणांगृहे
कर्णैरष्टभिरन्विताचशुभदाचंडयर्चनेपद्मिनी ॥ १६ ॥

અર્થ:—લગ્નના કામમાં સર્વ ઠેકાણે ચાર ખુણાની વેદી કરવી કહી છે. તે ચાર ખુણાવાળી વેદીનું "સ્વસ્તિક" નામ છે; રાજાની સભામાં બાર

ખુણાની વેદી કરવી. તે વેદીનું "ભદ્રિકા" નામ છે, તે ભદ્રિકા વેદી કલ્યાણ કર્તા છે, વીસ (૨૦) ખુણાની વેદી હોય તો તેનું "શ્રીધરિકા" નામ છે, એ શ્રીધરિકા અને પ્રથમની સ્વસ્તિકા તેમજ બીજી ભદ્રિકા મળી ત્રણે પ્રકારની વેદીઓ દેવમંદિરમાં કરવી કહી છે, પરંતુ લક્ષ્મીના પૂજનની અને હોમયાગાદિ ગાદેની આઠ ખુણાની વેદી કરવી કહી છે, તે વેદીનું "પદ્મિની" નામ છે, એ વેદી શુભ ફળ આપનાર છે. ૧૬

विप्रेसप्तकराश्चभूपभवनेषट्पंचवैश्येतथा
कूर्याद्धस्तचतुष्टयंचवृपलेत्रिद्व्येकतोहीनके ।
तस्योर्द्धंचनरेश्वरासनमतोमंडंचतुःस्तंभकं
हेम्नामौक्तिकपट्टकूलमणिभिःसौम्याननंराजितम् ॥ १७ ॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણનું ઘર હોય ત્યાં સાત (૭) હાથની વેદી કરવી કહી છે; રાજઘર હોય તો છ (૬) હાથની વેદી કરવી; વૈશ્યનું ઘર હોય તો પાંચ હાથની (૫) વેદી કરવી, અને શુદ્રનું ઘર હોય ત્યાં ચાર હાથની (૪) વેદી કરવી કહી છે. એ રીતે અનુક્રમે કહેલી વેદિયોમાં જેવી જ્યાં હોય ત્યાં તે વેદીની લંબાઈથી ત્રીજા ભાગની ⅓ વેદીની ઉંચાઈ કરવી અથવા વેદીની લંબાઇથી અર્ધ ભાગની (એક દ્વિતિયાંશે) ½ ઉંચાઈ કરવી, અથવા જ્યાં જેટલી હોય ત્યાં તેટલીજ ઉંચાઇ કરવી, (જેટલી લાંબી તેટલી ઉંચી) અને તે વેદી ઉપર રાજાનું [1]સિંહાસન કરવું, ચાર સ્તંભાનો મંડપ કરવો અને તે મંડપને સુવર્ણ, મોતી, પટકૂળ અને મણિઓવડે શોભાયમાન કરવો. ૧૭

मंदाक्रांता.

दीपस्तंभंत्रिकरसुदयेपड्भिरूनंक्रमेण
हस्तांतंतद्विहितमपितैःपीठकुंभान्वितंच ।
दीपस्योर्द्धंकनककलशंशोभितंकंकणाद्यैः
कुर्याद्धातोरथतरुमृतोनागवंगेविवर्ज्ये ॥ १८ ॥

અર્થઃ—દીપક મુકવાની દીવીનો સ્તંભ ત્રણ હાથ ઉંચો કરવો, પણ ત્રણ

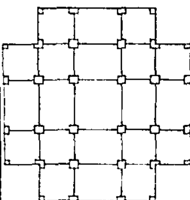
1 સિંહાસન (રાજાનું) અને મંડપ એ બે કરવાનું બતાવ્યું છે; પણ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ ખુલાસો ન છતાં અધ્યાહારમાં છે, તોપણ, આપણે સમજવું જોઇએ કે, રાજાને બેસવા માટેની સભામાં વેદી હોય તો તેના ઉપર સિંહાસનજ થાય, તેમજ મંડપ પણ થાય અને હોમયાગાદિ કાર્ય કરવાની વેદી હોય તો તેના ઉપર પણ ચાર સ્તંભાનો મંડપ થાય.

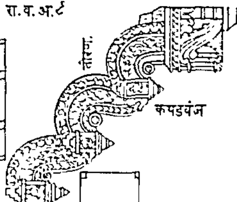
હાથ પૂરો ન રાખતાં તેમાંથી છ આંગુળ ઓછો કરી પોણાત્રણ હાથ ઉંચો કરવો, એવા અનુક્રમે દીવો મુકવાની દીવિયોના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે. તે દરેક પ્રકારમાં છ છ આંગુળો દીપકનો સ્તંભ *ઓછો કરવો; એટલે છેવટ એક હાથ સુધીના સ્તંભવાળી દીવીને પીઠના થર અને કુંભાના થર લગાવવા, દીવીના મથાળે સુવર્ણનો કળશ, કાંકણી વગેરે પ્રકારની શોભાયમાન દીવી કરવી; પણ તે દીવી ધાતુની, કાષ્ઠની અથવા માટીની કરવી કહી છે. તે ધાતુમાં સીસું અને કથીર, એ બે જાતિની ધાતુની દીવી કરવી નહિ. ૧૮

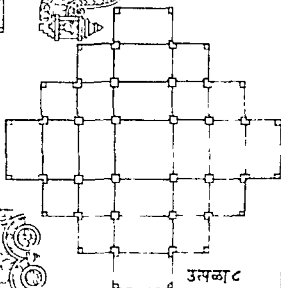
इतिश्री राजवल्लभे वास्तुशास्त्रे सिंहासनं, छत्र गवाक्ष सभाष्टक वेदिका मनुष्य दीपस्तंभ लक्षणं अष्टमोऽध्याय.

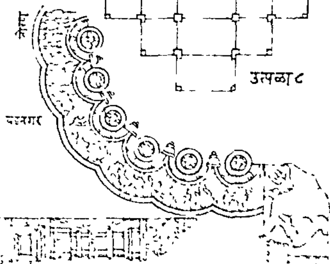

* [illegible]

रत्नोद्भव. ७.

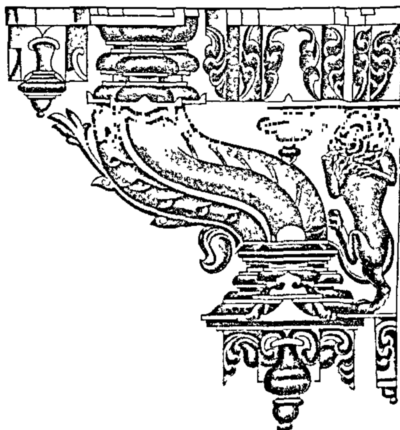

उत्पला ८

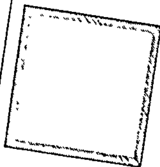
गिद्धपूर.

राजवल्लभ अध्याय९

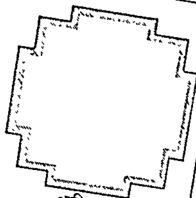
मदल

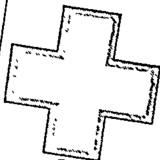
रा.प.अ.८

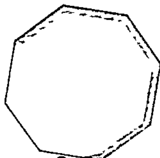
स्वस्तिक.१

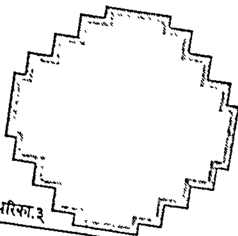
भद्रिका.२

पद्मिनी.४

पद्मिनी.४

श्रीधरिका.३

राजवल्लभ.

अध्याय ९ मो.

भुजंगप्रयात.

गृहावास्तुशास्त्रोदधौराजयोग्याअनंताहिसंत्यत्रतेभ्यःकियंतः।
मयोक्ताश्चयोग्यानृपाणांसमृद्धयेसुशोभान्विताश्चतेकल्याणदाश्च

અર્થ:—વાસ્તુશાસ્ત્ર રૂપી સમુદ્રમાં રાજાઓને યોગ્ય એવાં અનંત પ્રકારનાં ઘરો છે તેમાનાં કેટલાંક ઘરો સમૃદ્ધિ આપનાર તથા સુશોભિત અને કલ્યાણકારી એવાં રાજાઓને યોગ્ય ઘરો મેં આ ઠેકાણે (રાજવલ્લભમાં) કહ્યાં છે. ૧

त्रिशालंगृहंदिक्त्रये-ह्स्वयुग्मंमुखेवीथिकाग्रेचपट्टदारुमध्यम्।
गुणालिंदचातुर्दिशंचैकवक्त्रंगवाक्षंचकोणेचभद्रंविधेयम् ॥ २ ॥

અર્થ:—ત્રિશાળ ઘરને ત્રણે દિશાઓમાં બે બે હ્રસ્વ હોય તથા તે ઘરના મુખ આગળ વીથિ હોય અને મધ્યે પટ્ટદારુ હોય તે એક પ્રકારનું ઘર છે અને બીજા પ્રકારનું ત્રિશાળ ઘર થાય છે તે એવી રીતે કે—

ત્રિશાળ ઘરની ચારે દિશાઓએ ત્રણ ત્રણ અલિંદો હોય, તેવા ઘરને એક મુખ હોય અને તે ઘરના ખૂણાઓ વિષે ગવાક્ષો હોય અથવા ભદ્રો હોય તો તે બીજા પ્રકારનું ઘર છે એમ સમજવું. ૨

मुखेभद्रकेश्रीधरंमाडयुक्तंतथामूखिकाःपंचसप्तैवभूम्यः।
विनाछादनंमंडपंवेदवक्त्रंरिपुघ्नंगृहंराज्यवर्धन्यमेतत् ॥ ३ ॥

અર્થ:—જે ત્રિશાળ ઘરના મુખ આગળ માઢ સહિત ભદ્ર હોય તે "શ્રીધર" નામા ઘર કહેવાય; જે ઘર પાંચ (૫) અથવા સાત (૭) ભૂમિનું હોય, તેવા ઘરને જાળિઓ અને બારિઓ હોય પણ મંડપ ઢાંક્યા વિનાનો હોય એટલુંજ નહિ પણ, એવા ઘરને ચાર મુખ હોય તો તે "રાજ્યવર્ધન્ય" નામા ઘર કહેવાય, એ ઘર શત્રુનો નાશ કરનાર છે. ૩

શાલિની.

मध्येनिम्नंत्वंगणाग्रंतथोच्चैःशश्वच्चैवंपुत्रनाशायगेहम् ।
स्तंभश्रेणीमध्यमानेनकार्यान्यूनाधिक्येनैवपूजानचश्रीः ॥४॥

અર્થ:—જે ઘર મધ્ય ભાગમાં નીચું હોય અને ÷ આંગણા આગળ ઉંચું હોય તો તેવું ઘર નિરંતર પુત્રનો નાશ કરનાર છે, વળી ઘરને સ્તંભાની ઓળ મધ્યમાનની કરવી, પણ માન કરતાં ઓછી કે વધારે પંક્તિ કરે તો તેવા ઘરધણીને જગતમાં માન્ય અને લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય:નહિ. ૪

हीनस्तंभेशालयोर्बाह्यपट्टेनोवेधःस्यादन्यतोवेदएव ।
भूमेर्ज्ञेयंरुद्रसंख्याप्रमाणंतुल्यानेष्टावर्धमानाःशुभाःस्युः ॥ ५ ॥

અર્થ:—જે દ્વિશાળ ઘરમાં શાળાના સ્તંભથી બહારના પાટડે ઓછા સ્તંભ હોય તો તેથી કાંઈ વેધ ગણાય નહિ; પણ શાળામાંજ સ્તંભની એક પંક્તિમાં સ્તંભ ઓછો હોય, અથવા સ્તંભની એક પંક્તિમાં સ્તંભ વધારે હોય તો તે વેધ ગણાય છે માટે ઘરમાં તેવો વેધ લાવવો નહિ; ઘરને એક ભૂમિથી અગિયાર (૧૧) ભૂમિ સુધીનું કરવું; પણ તે ભૂમિકાઓ સમ નહિ કરતાં વિષમ ભૂમિઓ કરવી. ૫

वसंततिलका.

सार्धत्रयेणविभजेत्करतल्वसंख्यामध्येनवांशमुदितंचपदार्धभित्ती।
स्तंभाश्चषोडशगृहेऽपिचभद्रकेपुदंतैर्मिताश्चसकलासुचतुर्मुखंस्यात्

અર્થ—ઘરની ભૂમિને સાડાત્રણ ભાગે વહેંચી તેમાંના ત્રણ ભાગમાં નવ કોઠાઓ કરવા અને બાકીના અર્ધ ભાગમાં બે તરફની બે ભીંતો કરવી; તે ઘરમાં સોળ (૧૬) સ્તંભા કરવા તે એવી રીતે આવે કે.—

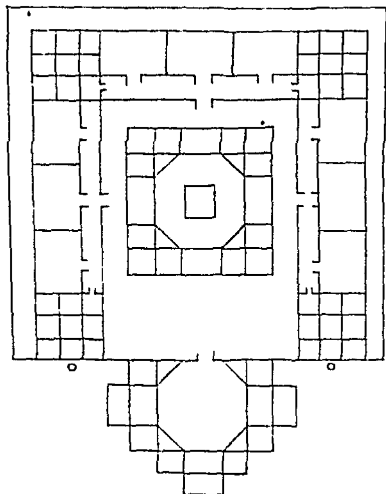
ચાર ભીંતોના મળી બાર (૧૨) અને મધ્ય ભાગમાં ચાર સ્તંભાઓ મૂકવા; પણ જે ઘરને ચાર મુખ હોય તે ઘરને ચારે દિશાઓમાં એક એક ભદ્ર

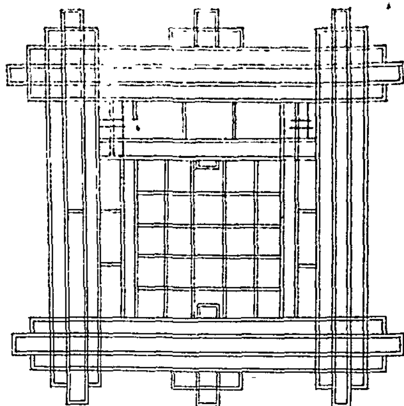
÷ આંગણા આગળ ઘર ઉંચું જોઇએ નહી, એનો અર્થ એવો છે કે પાછળના ઘરની ભૂમિથી આગળની સર્વ ભૂમિ નીચી જોઇએ; અર્થાત્ પાછળની ભૂમિ હોય તે આગળની ભૂમિને દેખી શકે એમ હોવું જોઇએ, પણ ઓરડાની ભૂમિ કરતાં ખડકીની ભૂમિ ઉંચી જોઇએ નહિ. તેમજ પાછળના ઘરના ઉદયથી આગળના ઘરનો ઉદય પણ નીચો હોવો જોઇએ.

रा० अ० ९

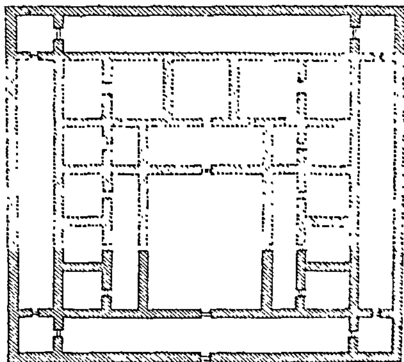
१५६/१ रा.व.अ.९

आ "श्रीधर,, घर छे पण ०,० आवी निशानीवाला ठेकाणें जालियोके बारियो होय तो तेथी तेनुं नाम "राज्यवर्धन्य,, कहेवाय.

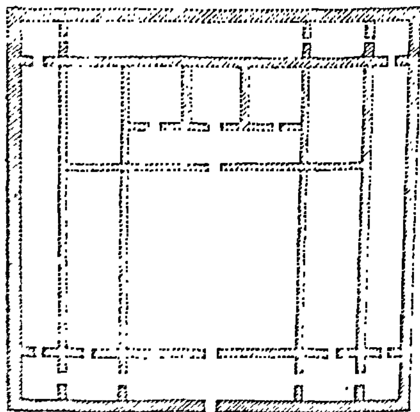
त्रिशालघरराजाओने.

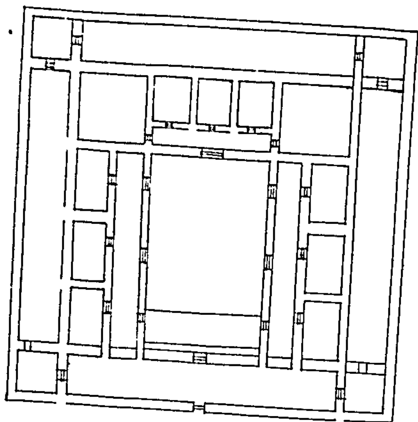
त्रिशालघरराजाओने.

१४६
४

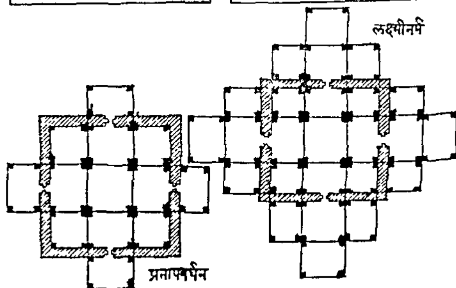
रा व-अ. ९

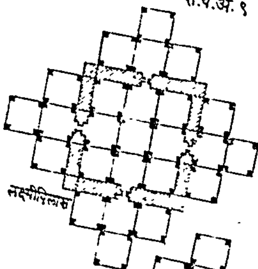
त्रिशालघर राजाओने

त्रिशालघर राजाओने.

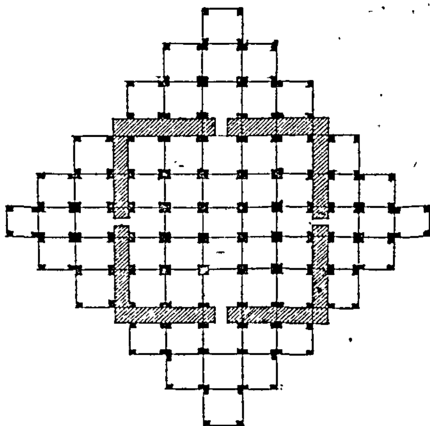

लक्ष्मीनर्भ
प्रतापवर्धन

रा.प.अ. १

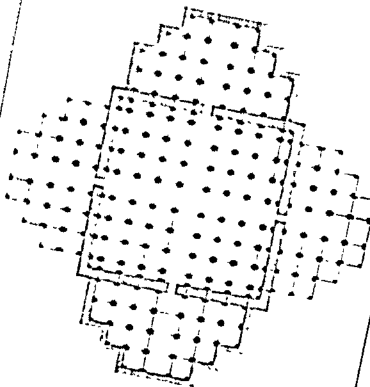

श्रीनिवासेश्वर २

रायाआ ९ श्रीनिवासप्रकार-२

न ब अ. ८

कमलोद्भव.

राजवल्लभ अध्याय. ९

१।पाटडो

।।। शरु.

।।।भरणुं

नव भाग उदय.

५। स्तंभो

१ कुंभी

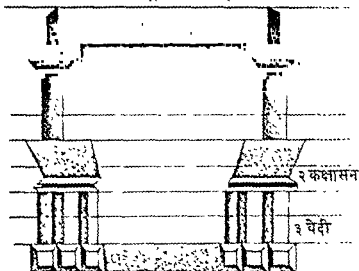
शरुं, भरणुं.

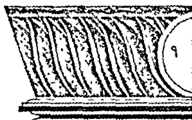
कुंभी अष्टास्र

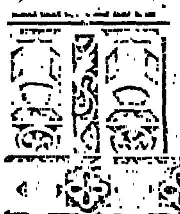
कुंभी चोरस.

उपरना स्तंभ शरुं पाटडा अने कुंभीओ जे बतावेल छे ते राजाओ माटे छे

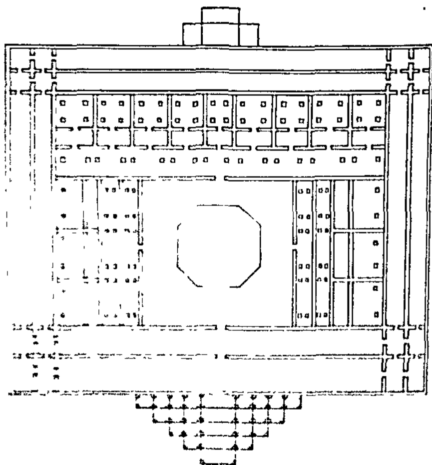
राजवल्लभ अध्याय ९

रा.व.अ.९

नयशालागृह राजाओनें

આવે અને તે દરેક ભદ્રમાં ચાર ચાર સ્તંભાઓ આવે, એ રીતે ગણતાં પ્રથમ કહેલા સોળ સ્તંભા અને ચાર ભદ્રના મળી બીજા (૧૬) સોળ સ્તંભા મેળવતાં (૩૨) બત્રીસ સ્તંભાઓ થાય, "પ્રતાપવર્ધન" ઘર કહેવાય છે. ૬

ઉપજાતિ.

भद्रेषुभूमिद्वयमूर्ध्वमाडंसार्धत्रिभूमंकथितंचगेहम् ।
प्रतापवर्धन्यमिदंनृपाणांलक्ष्मीविलासंचवदामितस्मात् ॥७॥

અર્થઃ—જે ઘરના ભદ્રોમાં બે બે ભૂમિઓ હોય અને તે ભૂમિઓ ઉપર માડો હોય; તે દરેક ભદ્રને (૧૦) દશ દશ સ્તંભા હોય, એ ચારે ભદ્રોના મળી (૪૦) ચાળીસ સ્તંભાઓ થાય; ઘરની ભૂમિ [1]સાડાત્રણ ભાગની હોય તેવા ઘરને પ્રથમ બતાવ્યા પ્રમાણે (૧૬) સોળ સ્તંભાઓ આવે તો તેવા ઘરનું નામ "લક્ષ્મીવિલાસ" કહેવાય છે. ૭

स्तंभादशदशभद्रंचैकंषोडशमध्येतत्समरूपम् ।
मदनशरावनिमाडसमेतंलक्ष्मीनर्मकरोतिचनित्यम् ॥८॥

અર્થઃ—જે ઘરના ચારે ભદ્રોમાં દશ દશ સ્તંભાઓ હોય તેવા ઘરની ભૂમિના મધ્યના પાંચ ભાગો કરી તેમાંથી બે ભાગોની ભૂમિ મધ્યમાં રાખી બાકીના ત્રણ ભાગોમાંથી દોઢ દોઢ ભાગની ભૂમિ ચારે બાજુએ રાખવી; તથા તે ઘરમાં સોળ (૧૬) સ્તંભાઓ આવે, એ સોળ સ્તંભાઓ અને ચાર ભદ્રોના (૪૦) ચાળીસ સ્તંભાઓ મળી (૫૬) છપ્પન સ્તંભાઓ થાય તેથી તેવા ઘરનું નામ "લક્ષ્મીનર્મ" કહેવાય, એવું ઘર નિત્ય લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ કરે છે. ૮

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

भागाःपंचगुणाश्चपंचभवनेषट्त्रिंशतास्तंभकैः
कुडयेचार्द्धपदेचनंदपदकैर्भद्रंचतुर्द्धारके ।
भद्रेवैगुणभद्रकाणिसकलेऽष्टाशीतिकाःस्तंभकाः
माडंभूत्रितयेच सार्धशरभूःस्याच्छ्रीनिवासंगृहम् ॥ ९ ॥

અથઃ—ઘરની ભૂમિના પાંચ ભાગો અથવા ત્રણ ભાગો કરવા, એ બે

---

[1] સાડાત્રણ ભાગે વહેંચવાની એવી રીત છે કે, સાડાત્રણ પૂર્વ અને પશ્ચિમ તથા સાડાત્રણ ઉત્તર અને દક્ષિણ. એ રીતે બે બે દિશાએ સાડાત્રણ ભાગો સ.ક.

પ્રકારમાંથી પ્રથમના પ્રકારમાં જે ઘરની ભૂમિના પાંચ ભાગો કરવામાં આવે તો તેમાં છત્રીસ (૩૬) સ્તંભાઓ આવે અને અર્ધ ભાગની ભૂમિમાં ભીંતો આવે તથા ચારે તરફમાં ચાર દ્વારો આવે; તે દરેક દ્વારને નવ (૯) પદનાં ભદ્રો થાય, અને તે દરેક ભદ્રમાં ત્રણ ત્રણ ભૂમિકાઓ થાય, અને એ કહેલા દરેક ભદ્રમાં અઢાર (૧૮) સ્તંભાઓ આવે એટલે ચારે ભદ્રોના મળી બહોતેર (૭૨) સ્તંભાઓ થાય; તે સ્તંભાઓ અને મધ્યની ભૂમિના છત્રીસ (૩૬) સ્તંભાઓ સાથે મેળવતાં એકસો ને આઠ (૧૦૮) સ્તંભાઓ થાય.

હવે બીજા પ્રકારમાં ઘરની ભૂમિના ત્રણ ભાગો કરવામાં આવે તો તે ઘરમાં સોળ (૧૬) સ્તંભાઓ આવે. એ સોળ ઘરની ભૂમિના સ્તંભાઓ અને ઉપર પ્રથમ પ્રકારમાં બતાવેલા ચાર ભદ્રોના બહોતેર સ્તંભાઓ (૭૨) એ બન્નેને મેળવતાં અઠયાસી (૮૮) સ્તંભાઓ થાય તથા એ કહેલા દરેક ભદ્રમાં મંડપ આવે, એવું જે ત્રણ ભૂમિ અને સાડીપાંચ ભૂમિનું એ બન્ને પ્રકારના ઘરનું એકજ "શ્રીનિવાસ" નામ છે. ૯

मध्येस्तंभशतंचभागसमिकोभित्तीचतुर्द्वारकैः
सप्तांशाद्विशरांशरामसहितंभद्रंचतुस्त्रिंशता ।
षट्त्रिंशत्द्विशतीचतेतुसकलाःस्तंभाःक्षितौपूर्वतः
नाम्नैतत्कमलोद्भवंचकथितंभूसार्धसप्तान्वितम् ॥ १० ॥

અર્થ:—ઘરની ભૂમિના સમ ભાગો (આઠ ભાગો) કરી તેમાંથી અર્ધા ભાગની ભીંતો કરવી અને બાકીના સાડાસાત ભાગોનું ઘર કરવું અને ઘરમાં સો (૧૦૦) સ્તંભાઓ આવે; એવા ઘરને ચાર દ્વારો કરવાં, અને તે દરેક દ્વાર આગળ ભદ્ર કરવું, અને તે ભદ્રના પેહેલા ભાગમાં સાત ચોકિયોની પંક્તિ કરવી; તેજ ભદ્રના બીજા ભાગમાં વળી સાત ચોકિયોની બીજી પંક્તિ કરવી, અને એ ભદ્રના પ્રતિભદ્રમાં પાંચ ચોકિયોની પંક્તિ કરવી અને એ પ્રતિભદ્રના આગળના મુખ ભદ્રમાં ત્રણ ચોકિયો કરવી. એ રીતે એક એક ભદ્ર થયું તે આખા ભદ્રના સર્વ મળી ચોત્રીસ (૩૪) સ્તંભાઓ થાય; એવા ચારે ભદ્રોના સર્વ સ્તંભાઓ એક સો ને છત્રીસ (૧૩૬) સ્તંભાઓ થાય. તે સ્તંભાઓમાં ઘરના સો (૧૦૦) સ્તંભાઓ મેળવતાં બસેં ને છત્રીસ (૨૩૬) સ્તંભાઓ થાય એ રીતે તેવા ઘરનું "કમલોદ્ભવ" નામ થાય છે. ૧૧

हर्म्यस्योदयकंविभज्यनवधाकुंभोभवेद्भागतः
पादोनंभरणंशिरश्चकथितंपट्टःसपादोभवेत् ।
स्तंभःपंचपदोनभागउदितोकोणाष्टवृत्तस्तथा
भागार्धेनजयंतिकानिगदितासातंत्रकस्योपरि ॥ ११ ॥

અર્થઃ—હવેલીના (રાજઘરના) ઉદયના નવ ભાગો કરવા અને તે નવ ભાગોમાંથી એક ભાગની કુંભી કરવી; પોણા ભાગનું ભરણું કરવું; પોણા ભાગનું શરૂ કરવું; સવા ભાગનો પાટડો રાખવો; સવાપાંચ ભાગનો સ્તંભ કરવો અને તે સ્તંભાને અષ્ટાસ્ર અથવા ગોળ કરવો; પાટડાનો પોણો ભાગ સાદો રાખી ઉપરના અર્ધ ભાગમાં તંત્રક અથવા તાંતર કરવો અને તે તંત્રક ઉપર [1]જયંતિકા કરવી. ૧૧

भुजंगप्रयात.

गृहस्योदयंदिग्विभागैर्विभज्यद्विभागेनकक्षासनंवेदिकास्यात् ।
त्रिभागेनतत्कंठकोनिम्नमेवंगृहस्योदयार्द्धेनपीठंनृपाणाम् ॥१२॥

અર્થઃ—ઘરના ઉદયના દશ ભાગો કરી તેમાંથી ત્રણ ભાગોની વેદી કરવી, તથા બે ભાગોનું કક્ષાસન કરવું અને તે કક્ષાસનનો કંઠ ત્રીજા ભાગે નમેલો કરવો. એ રીતે ઘરના ઉદયના અર્ધ ભાગે રાજાઓને બેસવાની પીઠ થાય.

उपजाति.

उत्तानपट्टोनृपमंदिरेसोहस्तेचहस्तेद्वियवोन्नतःस्यात् ।
पाषाणतःसौख्यकरोनृपाणांधनक्षयंसोपिकरोतिगेहे ॥ १३ ॥

અર્થઃ—રાજાના પ્રાસાદ વિષેના પાટડા ઉપરની [2]છાટ રાખવાની રીત એવી

---

૧ જયંતિકા એટલે હોડી. ૨ છાટ એટલે છત અથવા પાથરણ; જેમ પાટિયાં પાથરી મેડી જડાય છે તેમ.

સાધારણ લોકોના ઘરમાં પત્થરની છાટ નાખવાથી ધનનો નાશ થવાનો દોષ બતાવ્યો છે; પણ ગ્રંથકર્ત્તાનો હેતુ એવો છે કે સાધારણોના ઘરમાં પત્થરની છાટો નાખ્યે ખરચ ઘણું થાય છે તેથી ધનનો બચાવ કરવા માટે એમ કહ્યું છે, અગર એમ ન હોય તો અપરાજિત જેવા પ્રાચીન અને પ્રમુખ ગ્રંથમાં અનેક દેશોનાં નામો બતાવ્યાં છે તેમાંથી જે દેશોમાં લાકડાની છત નથી પણ ફક્ત પત્થરનું કામ થાય છે ત્યાં તો છાટ પણ પત્થરનીજ હોવી જોઇએ. પણ જે દેશના જે ઘરમાં સર્વ કામ લાકડાનું હોય ત્યાં તો પત્થરની છાટ નાખવી નહિ. કેમકે, લાકડું અને પત્થર એ બેની ઘડાઇ વગેરે કામનું ખરચ ગણવામાં આવે તો પત્થરનું ખરચ વધશે, આ બાબતનો વધારે તપાસ કરતાં માગધી ભાષામાં આશાધર "વાસ્તુસાર" નામના ગ્રંથમાં તેનો કર્તા ઠક્કુર ફેરુ કહે છે કે—

છે કે, દરેક હાથે બે જવ પ્રમાણે છાટની જાડાઈ રાખવી. એવી જે પાષાણની છાટ હોય તે રાજાને સુખકારી છે પણ એવી છાટ સાધારણ લોકોના ઘરમાં નાખે તો તેથી ધનનો નાશ થાય છે. ૧૩

सुधेष्टिकेशर्करयावियुक्तेसशर्करैस्तैःसुदृढागृहेभूः ।
शस्तानशस्तंभवनेषुचित्रंकपोतगृध्राःकपिकाकरौद्रम् ॥१४॥

અર્થ:—ઈંટોના ચોટકના કામમાં ચૂનામાં કાંકરી રહેવા દેવી નહિ પણ તેજ ચૂનો ભૂમિ તળમાં (ચોક ગચ્છિ વગેરે બાંધવાના કામમાં) વાપર્યો હોય તો ચૂનામાં કાંકરો મેળવવાથી કામની મજબુતી થાય છે. વળી ઘરમાં ચિત્રો કરવાં હોય તો તે ચિત્રોમાં હોલો, ગીધપક્ષી, વાનર અને કાગડા વગેરે ભય આપનાર પક્ષી ચીતરવાં નહિ. ૧૪

शार्दूलविक्रीडित.

शुद्धोलिंदविशेषतश्चसकलाभूम्योवरंडयान्विता
छायेनाप्यथमत्तवारणयुतंमाडंतथार्द्धोदयम् ।
मौडोभद्रचतुष्किकाभिरुदितोमाडेनयुक्तस्तथा
मध्येतुल्यसपादकैःसुमुकुलोवाशीर्षकैःशेखरः ॥ १५ ॥

અર્થ:—રાજાઓના પ્રાસાદો માટે છ (૬) ભેદો કહ્યા છે તેમાં પ્રથમ "શુદ્ધ" નામનો ભેદ છે તે એવી રીતે કે:—

૧ પ્રાસાદને અલિંદો હોય તે અલિંદોની સર્વ ભૂમિઓ વરંડીવાળી હોય તેનું નામ શુદ્ધભેદ પ્રાસાદ કહેવાય, અને બીજો "માડ" નામનો ભેદ છે તે એવી રીતે કે:—

गाथा.

" पासायघरेसुकट्ठमए पायवखंभाइं; पासायपगिरेवा घरेसुपव्वाणयलेण- "

અર્થ:—પ્રાસાદ અને ઘર વિષે સ્તંભ અને પાટડા વગેરે લાકડાના હોય તો તેના ઉપર પથ્થરની છાટ જડવી નહિ.

આ ગાથાનો હેતુ એવો છે કે, જ્યાં લાકડાનું કામ હોય (સ્તંભ પાટડા વગેરે) ત્યાં તેના ઉપર પથ્થરની છાટ જડવી નહિ. એટલે તેનો અર્થ એવો જ થાય છે કે લાકડાના કામ ઉપર પથ્થરની છાટ જડવી અથવા નાખવી નહિ પણ જ્યાં પથ્થરનું કામ હોય ત્યાં તો છાટ પણ પથ્થરની હોવી જોઈએ.

૨ જે પ્રાસાદ મત્તવારણો (અથવા કક્ષાસન) સહિત હોય અથવા પ્રાસાદનો જેટલો વિસ્તાર હોય તે વિસ્તાર અથવા વ્યાસના અર્ધ ભાગનો ઉદય કરી છાદ્ય વાળવું. એટલે તે "માહ" ભેદ પ્રાસાદ થાય, તથા ત્રીજો 'મૌડ' નામનો ભેદ છે તે એવી રીતે કેઃ—

૩ પ્રાસાદના ભદ્રોની ચોકીઓ ગાઢે કરી ઢાંકેલી હોય તથા તેની મધ્યની ભૂમિનો વ્યાસ હોય તે વ્યાસ જેટલોજ ઉદય કરી માથે શૃંગ કરવું, અથવા મધ્ય ભૂમિના વ્યાસ કરતાં સવાગણું ઉંચું શૃંગ કરવું; પણ તે શૃંગનું રૂપ એવું હોવું જોઈએ કે જાણે વિના ખિલેલા કમળની કળી હોય એવી આકૃતિનું શૃંગ કરવું. એ ત્રીજો "મૌડ" ભેદ છે, તથા ચોથો 'શેખર' નામનો ભેદ છે તે એવી રીતે કેઃ—

૪ શેખર એટલે ઉપર બતાવેલા ત્રીજા ભેદવાળા પ્રાસાદને માથે જે શૃંગ કરવાનું કહ્યું છે તેવું શેખર પ્રાસાદ ઉપર કરવું નહિ, પણ તેવા શૃંગના ઠેકાણે જેવું દેવમંદિર ઉપર શિખર હોય એવી આકૃતિનું શિખર કરવું એટલે તે ચોથો ભેદ "શેખર" થાય છે. ૧૫

उपजाति.

राजगृहंछंदचतुष्टयंस्यात्तथैवघंटाकलशेनयुक्तम् ।
तुंगारसंज्ञंत्वथसिंहकर्णप्रासादकेतेपिषडेवशास्ताः ॥१६॥

અર્થઃ—રાજાઓના પ્રાસાદોના પ્રથમના શ્લોકમાં ચાર પ્રકારના છંદભેદો બતાવ્યા છે, તે છંદભેદોમાં [1]ઘંટા અને કળશ સહિતપ્રાસાદછંદ ભેદો હોવા જોઈએ અને ત્યાર પછી પાંચમો 'તુંગાર' નામનો છંદ ભેદ છે તે એવી રીતે કેઃ—

૫ પ્રાસાદને લાગેલા ભદ્રો પાસે "તવંગો" (ભદ્ર પાસે જે જુદો નીકળે છે તેનું નામ તવંગ છે) નીકળેલા હોય છે, તે તવંગો ઉપર ઘંટાઓ અને કળશો હોય તો તેવા પ્રાસાદનું નામ "તુંગાર" ભેદ પ્રાસાદ કહેવાય, અને છઠ્ઠો "સિંહકર્ણ" નામનો ભેદ છે તે એવી રીતે કેઃ—

૬ પ્રાસાદના ભદ્રોના ખૂણાઓને ગોળ કરવા એટલે એવી રીતે કે, પ્રાસાદના જે ભદ્રો હોય તે ભદ્રોના પ્રમાણે ખૂણાઓને ગોળ કરવા તેનું નામ

૧ ઘંટા, કળસ, તવંગ, વગેરે દેવપ્રસાદોમાં આવે છે. તે શિખર જોયાથી, તે સ્પષ્ટ સમજવા માટે લખતાં આ ગ્રંથના વિસ્તાર એટલો બધો તેથી પણ વધારે શિખર ભેદનો વિસ્તાર થાય તેથી લખ્યા નથી પણ અપરાજિત, જ્ઞાનરત્નકોષ, ક્ષીરાર્ણવ, દીપાર્ણવ, વૃક્ષાર્ણવ, જ્ઞાનસાર અને જય વગેરે ગ્રંથોમાં ઘણો વિસ્તાર બતાવ્યો છે; પણ તે બતાવવાનો આ પ્રસંગ નથી.

સિંહકર્ણ છે. વળી, સિંહકર્ણ એટલે કર્ણને સિંહ કરી નાખવા અર્થાત્ કર્ણને હણી નાખવા અથવા તેનું રૂપ કહાડી નાખી કર્ણને ગોળ કરવો તેનું નામ "સિંહકર્ણ" છે. એ રીતે રાજાઓના પ્રાસાદોના ૭ ભેદો બનાવ્યા છે (જુઓ અપરાજિત.) ૧૬

इंद्रवज्रा.

षड्जातिगेहंतृणपर्णपट्टैर्वंशैःकटैर्वापिमृदाशिलाभिः ।
छन्नंप्रकारैःकथितंचषड्भिर्लोकप्रसिद्ध्यापिपरीक्षणीयम् ॥१७॥

અર્થઃ—ઘર ઢાંકવાનાં છાદ્ય છ પ્રકારનાં છે એટલે ઘરો પણ છજ (૬) પ્રકારનાં છે; તેમાં પ્રથમ તૃણનું (ઘાસનું) છાદ્ય (૧), બીજું પાંદડાંનું છાદ્ય (૨), ત્રીજું પાટિયાનું છાદ્ય (૩), ચોથું વાંસના ખપેડા અથવા ટટ્ટાનું છાદ્ય (૪), પાંચમું માટીનું છાદ્ય (૫), અને છઠ્ઠું પત્થરની શિળાનું છાદ્ય (૬); એ રીતે ઘરો ઢાંકવાના છ પ્રકારો છે અને તેથી વિશેષ લોક રૂઢીથી સમજવું. ૧૭

शालिनी.

वामेभागेदक्षिणेवानृपाणांत्रेधाकार्यावाटिकाक्रीडनार्थम् ।
एकद्वित्रिर्दंडसंख्याशतंस्यान्मध्येधारामंडपंतोययंत्रैः ॥ १८ ॥

અર્થઃ—રાજાના પ્રાસાદથી ડાબી તરફ અથવા જમણી તરફ રાજાને ક્રીડા કરવા માટે વાડી અથવા બાગ કરવો. તે બાગો ત્રણ પ્રકારના કરવા કહ્યા છે. તે એવી રીતે કેઃ—પ્રથમ પ્રકાર સો (૧૦૦) દંડનો બાગ કરવો. તે કનિષ્ઠ પ્રકારનો છે તથા બીજો (૨૦૦) બસો દંડનો - મધ્યમ પ્રકારનો છે, અને ત્રીજો (૩૦૦) ત્રણ સો દંડનો બાગ કરવો. તે જ્યેષ્ઠ પ્રકારનો બાગ કહેવાય, એવા બાગોમાં મંડપ કરવો અને તે મંડપમાં જળયંત્ર અથવા ફુંવારો કરવો. ૧૮

शार्दूलविक्रीडित.

क्षेत्रंसप्तविभागभाजितमतोभद्रंचभागत्रयं
तन्मध्येजलवापिकाजिनपदैरेकांशतोवेदिका ।
स्तंभैर्द्वादशभिश्चमध्यरचितःकोणेपुरूपान्वितः
कर्तव्योजलयंत्रएषविधिवत्भोगायपृथ्वीभुजाम् ॥ १९ ॥

અર્થઃ—જળયંત્ર કરવાના ક્ષેત્રના સાત સાત કોઠાઓ કરવા (૪૯);

અને તે કોઠાઓમાંથી ચારે દિશાઓ તરફ ત્રણ ત્રણ કોઠાઓનાં ભદ્રો કરવાં. બાકી મધ્યમાં રહેલા (૨૫) પચીસ કોઠાઓની ચારે બાજુઓના કોઠાઓમાં પાણી ભરેલું રહે તેવો ફરતો હોજ કરવો. ત્યારપછી પ્રથમ બતાવેલા (૪૯) સર્વ કોઠાઓના મધ્યના ભાગમાં (મધ્યબિંદુ) એક કોઠામાં વેદિકા અથવા બેસવાનો ચોતરો કરવો; અને એ મધ્યબિંદુના કોઠાની આસપાસ (વેદીની આસપાસ.) આઠ કોઠાઓના વિભાગોમાં બાર સ્તંભો કરવા; (દરેક વિભાગમાં એક સ્તંભો) એ ફુંવારાના બહારના એટલે છેલ્લા ચાર તરફના ચાર ખૂણા ઉપરના કોઠાઓ ઉપર રૂપો અથવા પૂતળિયો કરવી, (તરેહવાર પૂતળિયો જેવાં કોઇ નૃત્ય ભાવ બતાવે, કોઈના હાથમાં મૃદંગ, પિચકારી, વગેરે) એ રીતે શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે રાજાને ક્રીડા કરવા માટે નળયંત્ર અથવા ફુંવારો કરવો જોઈએ. ૧૯

तस्यांचंपककुंदजातिसुमनोवल्लीश्चनिर्वालिका
जातीहेमसमानकेतकिरपिश्वेतातथापाटला ।
नारिंगःकरणोवसंतलतिकाचारक्तपुष्पादिकं
जंबीरोयदरीचपूगमधुपाजंबुश्चचूतद्रुमाः ॥ २० ॥

અર્થઃ—ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે બાગ કરવો અને તેવા બાગમાં વૃક્ષો રોપવાં તે એવાં કે ચંપો, કુંદ (મોગરા), જાઇ, તથા જેમાં પુષ્પો થતાં હોય એવી વેલિયો, નિર્વાલિકા (નરગાજી), જેનાં સુવર્ણ સરખાં પીળાં પુષ્પો હોય એવી જાઈ, કેતકી, ધોળી પાડળ, નારંગીનાં વૃક્ષો, લાલ કહેર, વસન્તલતિકા (વેલમોગરો), તથા જેમાં લાલ પુષ્પો આવે એવાં અનેક વૃક્ષો તેમજ બીજી અનેક પ્રકારની વેલિઓ, જમીરી, બોરડી, સોપારીનાં વૃક્ષો, મહુડા, જાંબુ, આંબા. ૨૦

मालूरःकदलीचचंदनवटावश्वत्थपथ्याशिवाः
चिंचाशोककदंबनिंबतरवःखर्जूरिकादाडिमी ।
कर्पूरागरुकिंशुकाह्यरिपुःपुन्नागकोनिंबुकी
प्रोक्तानागलताचबीजनिभृतास्याचिंदुकीलांगुली ॥२१॥

અર્થઃ—માલુર (બીલી), કેળો, ચંદન, વડ, પિંપળા, હરડે, આંબળી, (આંબળાંનાં વૃક્ષો) આંબલી, આસોપાલવ, કદંબ, (પીંજલો), લિંબડા, ખજુરી, દાડિમી, કપૂર, અગર, ખાખરા, ધોળી કહેર, પુન્નાગ (નાગકેશર અથવા નાગકેસર), લિંબુનાં અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો, નાગરવેલ, બીજોરાનાં વૃક્ષો, ટીંબરવ, નાળિએરિઓ. ૨૧

द्राक्षैलाशतपत्रिकाचवकुलाधत्तूरकंकोलको
शालास्तालतमालकौमुनिवरोमंदारपारिद्रुमो ।
अन्येभोग्यविचित्रखाद्यसुफलास्तेरोपणीयाबुधे
यःप्राप्नोतिनभूतलेशुभतरुंतच्चंपकान्वापयेत् ॥ २२ ॥

અર્થઃ—દ્રાક્ષવેલિઓ, ઈલાયચીના રોપાઓ, બોરશળી, ધતૂરા, કર્પૂરકાચલી, સાદડ, તાડ, તમાલ વૃક્ષ, ઇંગોરી, મંદાર, પારિજાતક (હારશિંગાર), અને એ શિવાય અનેક પ્રકારનાં શ્રેષ્ઠ અને તરેહવાર જાતિનાં પુષ્પો ઉત્પન્ન થાય એવાં વૃક્ષો બુદ્ધિમાન્ પુરૂષે બાગમાં રોપવાં જોઈએ, પરંતુ એવાં વૃક્ષો જે ઠેકાણે ન મળે એવું સ્થળ હોય તો તેવા બાગમાં ચંપાનાં ઘણાં વૃક્ષો રોપવાં. ૨૨

आस्थानप्रतिसेचनायचघटीयंत्रःसुसारोभवेत्
दोलास्त्रीजनखेलनायरुचिरेवर्षावसन्तोत्सवे ।
वालाप्रौढवधूःसुमध्यवनितागानैर्मनोहारिभिः
ग्रीष्मेशारदकेथशीतलजलक्रीडाशुभेमंडपे ॥ २३ ॥

અર્થઃ—એવા બાગમાં વૃક્ષોને પાણી પાવામાટે કુવા ઉપર મજબુત (એકજાતિના વૃક્ષના લાકડાનો અરટ કરવો, તથા વર્ષા અને વસન્ત ઋતુમાં બાળા, મધ્યા અને પ્રૌઢા, એ ત્રણે જાતિની સ્ત્રીઓને મનોહર ગાયન કરવા માટે, તેમને હીંચવા માટે, તે બાગમાં હીંચોળા બંધાવવા; તેમજ ગ્રીષ્મ અને શરદ ઋતુના દિવસોમાં શીતળ જળમાં ક્રીડા કરવા માટે શ્રેષ્ઠ મંડપ વિષેના હોજમાં પાણી ભરી રાખવું. ૨૩

उपजाति.

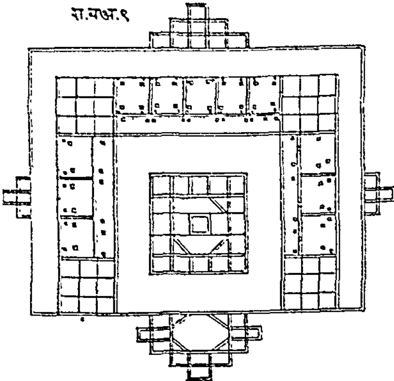
तुरंगमाणांगृहवामभागेशालाचतुःषष्टिकराविधेया ।
शतार्धतोमध्यमिकाचदैर्घ्येकनीयसीतैर्दशभिर्विहीना ॥२४॥

અર્થઃ—ઘોડાઓની શાળા ઘરથી ડાબી તરફ કરવાની કહી છે, પણ જે શાળા (૬૪) ચોસઠ હાથ લાંબી હોય તે જ્યેષ્ટમાનની સમજવી, તથા (૫૦) પચાસ હાથ લબી હોય તે મધ્યમ માનની, અને જે અશ્વશાળા (૪૦) ચાળીસ હાથ લબી હોય તે કનિષ્ઠ માનની જાણવી. ૨૪

व्यासेचज्येष्टातिथिहस्तमानात्त्रयोदशैकादशभिःक्रमेण ।
तद्बाह्यभित्तिश्चकरप्रमाणापंचार्धपंचाब्धिकरोदयास्यात् ॥२५॥

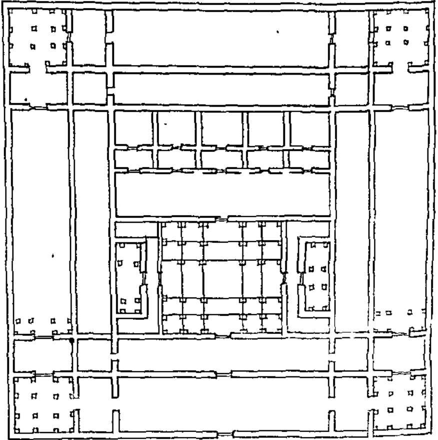
અર્થઃ—જે શાળા સાઠ હાથ લાંબી હોય તે જ્યેષ્ઠ માનની હોય એમ કહ્યું

रा.प्रअ.९

पांचशालाघर राजाओने.

रा.प.अ.१

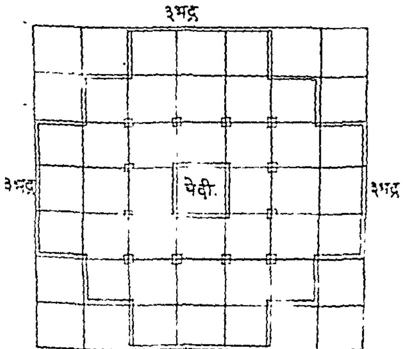

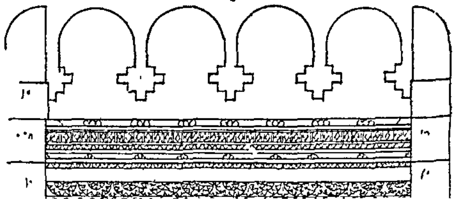
पांचशालाघर राजाओनें.

१५२
३

राजवल्लभ.अध्याय.९

आ यंत्रमां मध्य भागे वेदी छे तेनी चारे तरफना सरखे भागे चोविस(२४) कोठाओमां पाणी भरेलुं होवुं जोइये.

છે. તે જ્યેષ્ઠ માનની શાળાનો વ્યાસ (૧૫) પંદર હાથ રાખવો તથા મધ્યમ શાળાનો વ્યાસ (૧૩) તેર હાથનો અને કનિષ્ઠ શાળાનો વ્યાસ (૧૧) અગિયાર હાથ રાખવો. એવી જે અશ્વશાળાઓ હોય તે અશ્વશાળાઓની ભીંત્યોનો ઓસાર એક ગજ પહોળો રાખવો અને તે ભીંત્યોનો ઉદય શાળાઓના અનુક્રમે સાડાપાંચ હાથનો (૫।।) કરવો; તે ઉત્તમ ઉદય કહ્યો છે. તથા પાંચ હાથનો (૫) મધ્યમ ઉદય છે અને (૪) ચાર હાથનો ઉદય હોય તે કનિષ્ઠ ઉદય છે.૨૫

शार्दूलविक्रीडित.

तेजोहानिममीहयाविदधतेपूर्वापरास्यानृणां
तेयाम्योत्तरतोमुखाहिसततंकीर्त्तियशोधान्यकम् ।
कर्त्तव्योहिपणंप्रतोहकलशःस्थानंद्विहस्तोदयं
तस्यास्तोरणमुच्छ्रितंचमुनिभिर्हस्तैःसुशोभान्वितम् ॥२६॥

અર્થઃ—ઘોડાઓનાં મુખો પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશા સામે રાખી બાંધવામાં આવે તો ઘોડાના માલિકના તેજની હાનિ થાય, અને દક્ષિણ કે પશ્ચિમ દિશા સામે મુખ રાખી ઘોડા બાંધવામાં આવે તો ઘોડાના માલિકને કીર્તિ તથા યશ અને ધાન્યની વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી ઘોડાના મુખ આગળ તેમને ખાવાની ઘાસ નાખવામાં આવે છે તે ઘાસ રહેવા માટે ઘોડાના મુખ આગળ "*પણુ" કરવાનું કહ્યું છે અને તે પણુ ઉપર કળશ કરવા, પણ પણુનો ઉદય બે હાથ કરવો તથા શોભા માટે તે પણુના પાયાથી શાળાના [1]ઉદય સુધી સાત (૭) હાથ ઉંચું તોરણ કરવું. ૨૬

* પણુ એટલે " ખંડ " નામ થાય છે. તેને મારવાડમાં " ખપો " કહે છે, તથા પંજાબમાં "ખુરલી" કહે છે. સંસ્કૃતમાં તેનું બીજું નામ " ઓદનોષ્ટક " છે. [ભોજન અથવા ખાવાનો કોઠો] પણ ગુજરાતી ભાષામાં તેનું બીજું નામ મળી આવતું નથી. ઘોડાઓના બાંધવાના આખા સ્થાનને થાન અથવા ઠાણુ કહે છે, અગર ઘાસ નાખવાને ઠેકાણે ખીલો હોય છે તે ખીલા સાથે ઘોડાને બાંધવામાં આવે છે તેને અગાડી કહે છે; પણ અગાડી તો આગળ શબ્દ હિંદુસ્તાની છે તોપણ તે બાંધવાની સરક થાય છે પણ સ્પષ્ટ સમજવા માટે ગુજરાતી ભાષામાં અમને નામ મળી આવ્યું નથી.

૧ શાળાનો ઉદય સાડાપાંચ, પાંચ અને ચાર હાથ કહેલો છે. [ત્રણુ પ્રકાર] તે ઉદય પણુના ઉપરના ભાગેથી સમજવાના છે, એટલે જે જ્યેષ્ઠ ઉદય છે તે પણુ સહિત સાડાસાત હાથ થાય; મધ્યમ ઉદય પણ સહિત સાત હાથ થાય અને કનિષ્ઠ ઉદય પણુ સહિત ૭ હાથ થાય.

षष्ट्यासाधुहयांगुलर्निगदितोवेदांगुलेनाधिकः
श्रीवत्सस्त्वहिलादएवचमनोहारीद्विसप्तांगुलः ।
रागाढ्यंऽगुलिकैस्तुवाजिविजयोऽशीत्यातथावैभवः
शांताख्यस्तुयुगाष्टमात्रउदयेमानंहरेःसप्तधा ॥२७॥

અર્થ—જે ઘોડો સાઠ (૬૦) આંગુળ ઉંચો હોય તે "સાધુ" નામા ઘોડો કહેવાય; (૬૪) ચોસઠ આંગુળ ઉંચો હોય તે 'શ્રીવત્સ' કહેવાય; (૬૮) અડસઠ આંગુળ ઉંચો હોય તે "અહિલાદ" કહેવાય; (૭૨) બહોતેર આંગુળ ઉંચો હોય તે "મનોહારી"કહેવાય;(૭૬ છોતેર આંગુળ ઉંચો હોય તે"વિજય" કહેવાય; (૮૦) એંશી આંગુળ ઉંચો હોય તે "વૈભવ" કહેવાય અને જે ઘોડો (૮૪) ચોરાશી આંગુળ ઉંચો હોય તે "શાન્ત" નામા ઘોડો કહેવાય એ રીતે ઘોડાની ઊંચાઈના [૭] સાત પ્રકાર કહ્યા છે. ૨૭

હવે તોરણના ઉદય માટે રાજવલ્લભમાં વિસ્તાર સાથે બતાવ્યું નથી; પણ અપરાજિત ગ્રંથના અનુસારે સમજાય છે કે તોરણના પણ ત્રણજ પ્રકાર હોવા જોઇએ તે એવી રીતે કે—જયેષ્ઠ માનના તોરણનો ઉદય સાત હાથનો; મધ્યમ માનના તોરણનો ઉદય સાડા ૭ હાથનો અને કનિષ્ઠ માનના તોરણનો ઉદય સાડાપાંચ હાથનો થાય. એ રીતે ત્રણ પ્રકાર સમજવાના છે જુઓઃ—

सप्तहस्तोच्छ्रितंकार्यं उदयंपक्षस्तंभकम्
तोरणं सप्तहस्तांतं उत्तरंस्तंभकोद्भवम् ॥ २२ ॥ सूत्र ८०

અર્થઃ—શાળાનો ઉદય સાત હાથનો કરવો તેમજ પક્ષસ્તંભનો ઉદય પણ સાત હાથનો કરવો તથા તોરણનો ઉદય પણ છેવટ સાત હાથ સુધી કરવો અને એ તોરણ પક્ષસ્તંભાઓને લગાડવું.

તોરણનો ઉદય છેવટ સાત હાથનો બતાવ્યો છે તેથી સમજાય છે કે તેના પણ શાળાની રીતે ત્રણજ ભેદો હોવા જોઇએ એટલુંજ નહિ પણ "સમરાંગણ" વિશે કહે છે કેઃ—

दशरत्निसमुच्छ्रायमष्टादशचविस्तृतम् ॥ अध्याय ३३

અર્થઃ—ઘોડાની શાળાનો ઉદય દશરત્નીનો (મુઠી વાળેલો હાથ અથવા મુંડો હાથ) કરવો અને તે શાળાનો વિસ્તાર અઢાર રત્નિનો કરવો.

એ રીતે મહારાજા ભોજદેવ કહે છે તેમાં સમજવાનું છે કે રાજવલ્લભમાં હાથ કહ્યો છે તેને ગજ સમજવાનું છે અને આ રત્નિ કહેવામાં આવ્યું છે તે મુંડો હાથ એટલે પુંણોગજ ગણવામાં આવે તેથી સાડાસાત હાથ થાય છે. માટે રાજવલ્લભમાં જ્યેષ્ઠ માનનો ઉદય અશ્વશાળાનો સાડાપાંચ હાથનો કહેલો છે; પણ સમરાંગણ સાથે મેળવતાં સાડા સાત હાથ ઉદય થાય છે એટલે બે હાથનો ફણ અને તેના ઉપર સાડાપાંચ હાથનો જ્યેષ્ઠ માનની શાળાનો ઉદય થાય એટલે સાડાસાત હાથ બરોબર થાય છે.

૧ આ રાજવલ્લભમાં જે ઘોડાનું "સાધુ" નામ બતાવ્યું છે તેજ ઘોડાનું અપરાજિતમાં "સુંદર" નામ બતાવ્યું છે.

शालिनी.

सिंहद्वारंपूर्वमानेनकार्यंत्रिध्येकावामालिकास्तंभशीर्षे ।
स्यातांमध्येतोडकौरक्षणार्थंतुल्यौभागेनाधिकौवापिसार्द्धौ॥२८॥

અર્થ—રાજાઓના પ્રાસાદો માટે પ્રથમ છ (૬) ભેદો બતાવ્યા છે તેવા પ્રાસાદો આગળ પ્રથમ બતાવેલી રીતી પ્રમાણે *સિંહદ્વારો કરવા; પણ તેવા સિંહદ્વારોના દ્વારની શાખાના સ્તંભના મથાળે (શાખના મથાળે) ત્રણ અથવા બે અથવા એક મદળ ગોઠવવા, અને તે મદળોના રક્ષણ માટે એ મદળો નીચે તોડકાઓ [ટોડા] મુકવા જોઇએ, પણ તે તોડકાઓ તુલ્ય ભાગે મુકવા અથવા સવાયા ભાગે અથવા દોઢ ભાગે મુકવા. અર્થાત્ મદળ નીચે મુકવાના તોડકાની જેટલી પહોળાઈ હોય તેજ પ્રમાણે તેની જાડાઇ હોય તો તે "તુલ્ય" ભાગ કહેવાય તથા તોડકાની જેટલી પહોળાઇ હોય તે પહોળાઇ કરતાં સવાઇ જાડાઇ હોય તે "સવાઇ" કહેવાય અને તોડકાની જેટલી પહોળાઈ હોય તે પહોળાઇ કરતાં દોઢી જાડાઈ હોય તે "દોઢાઇ" કહેવાય એમ સમજવું.

शार्दूलविक्रीडित.

भागेदक्षिणवामकेचकरिणांशालाहरेर्द्वारतः
कर्त्तव्यासुदृढोन्नताचकलशौर्घंटादिभिर्भूषिता ।
संकीर्णोरसतोनगोनिगदितोमंदोमृगश्चाप्यतः
सर्वेपूत्तमभद्रजातिरुदितोनंदैःकरैरुच्छ्रितः ॥ २९ ॥

અર્થ—સિંહદ્વારથી ડાબી અથવા જમણી તરફ મજબુત અને ઉંચી એવી હસ્તિશાળા કરવી અને તે શાળા ઉપર કળશ અને ઘટાઓની શોભા કરવી કહી છે.

* રાજના દરબાર આગળ દરવાજા કરવામાં આવે છે તેના આગળ બે બુરજ કરવામાં આવે છે; તે એવી રીતે કે, બન્ને બુરજોની વચ્ચે નીચે ગોખલીમાં દરવાજો હોય. કેમકે, સંગ્રામ વખતે શત્રુના હાથીની ટક્કર દરવાજાને સીધી રીતે લાગે નહિ. હાથી ટક્કર મારવા પાછો હઠે ત્યારે તેનું જોર ઘટે, પણ હાથીના પાછળ ભાગે બુરજો આડી રહે એટલે ટક્કર લાગે નહિ. એવા દરવાજાને સિંહદ્વાર કહે છે. તેવા દરવાજાના નમૂના, ઉદેપુર વગેરે ઠેકાણે છે. એવા દરવાજાની રીતિ એટલી તેની [illegible] (૧૧) [illegible] તારી છે તે મુજબ સિંહદ્વારો કરવા તે નગરના અને દરબારના પ્રવેશ કરવાના દરવાજાઓ એવાજ રીતના સિંહદ્વારો કરવા કહ્યું છે [illegible] સિંહદ્વારોને [illegible] ત્રણ ચાર શાખાઓ હોય છે પણ તે પુરી હોય નહિ, આગેવ ભાગ રેખાક.

જે હાથી (૬) છ હાથ ઉંચો હોય તેનું "સંકીર્ણ" નામ કહેવાય, તથા [૭] સાત હાથ ઉંચો હોય તે "મંદ" નામનો હાથી કહેવાય, તથા [૮] આઠ હાથ ઉંચો હોય તે "મૃગ" નામનો હાથી કહેવાય, તથા [૯] નવ હાથ ઉંચો હોય તે "ભદ્રજાતિ" હાથી કહેવાય, એ ભદ્રજાતિનો હાથી સર્વ હાથીઓની જાતિમાં ઉત્તમ જાતિનો હાથી કહેવાય છે. ૨૯

उपजाति.

अष्टोत्तरंहस्तशतंपृथुत्वेनृपगृहंचोत्तममेवतस्मात् ।
अष्टाभिरष्टाभिरतोविहीनान्पंचैवभागाधिकतोपिदैर्घ्ये ॥३०॥

અર્થ—રાજાનું ઘર એક સો ને આઠ હાથ [૧૦૮] પહોળું હોય તો તે ઉત્તમ ઘર કહેવાય; પણ એ ઉત્તમ ઘર કરતાં કનિષ્ઠ પંક્તિનું ઘર કરવું હોય તો એ ઉત્તમ ઘર કરતાં દરેક કનિષ્ઠ ઘર આઠ આઠ હાથ ઘટાડવું; પણ ઘટાડવાની રીત એવી છે કે, ઘરનો જેટલો વ્યાસ હોય તે વ્યાસથી ઘરની લંબાઈ સવાગણી વધારે રાખવી. જેમકે–જે ઘર (૧૦૮) એકસોને આઠ હાથ પહોળું હોય તે ઘર (૧૩૫) એકસોને પાંત્રીશ હાથ લાંબું કરવું; સો [૧૦૦] હાથ પહોળું હોય તે (૧૨૫) સવાસો હાથ લાંબું કરવું; [૯૨] બાણું હાથનો વ્યાસ હોય તે ઘર (૧૧૫) એકસોને પંદર હાથ લાંબું કરવું; (૮૪) ચોરાશી હાથનો વ્યાસ જે ઘરનો હોય તે [૧૦૫] એકસોને પાંચ હાથ લાંબું કરવું; અને જે ઘરનો વ્યાસ [૭૬] છોતેર હાથ હોય તો [૯૫] પંચાણુ હાથ લાંબું ઘર કરવું. એ રીતે રાજાઓનાં ઘરો પાંચ પ્રકારનાં કહ્યાં છે. ૩૦

उपजाति.

अशीतिर्तोरागकरेथहीनाःपंचालयाभूपसुतप्रियाणाम् ।
त्रिभागदैर्घ्योधिकताविधेयागृहाःक्रमेणैवयथोदिताश्च ॥३१॥

અર્થ:—રાજાના કુમારનું અને રાજાની પટરાણીનું ઘર [૮૦] એંશી હાથ વ્યાસવાળું કરવું તે ઉત્તમ પ્રકારનું ઘર છે; પણ તે પ્રકારથી કનિષ્ઠ પ્રકારનું કરવું હોય તો ઉત્તમ ઘર કરતાં દરેક કનિષ્ઠ ઘરમાં (૬) છ છ હાથ ઘટાડવું; પણ ઘરની પિહોળાઈનો ત્રીજો ભાગ ઘરની લંબાઈમાં વધારી લંબાઈ વધારો કરવો તે એવી રીતે કે:—

જે ઘર (૮૦) એંશી હાથ પહોળું હોય તે (૧૦૬॥-૪) એક સો સાડા છ હાથ ને ચાર આંગુળ લાંબું ઘર કરવું; તથા જે (૭૪) ચમ્મોતેર હાથ પહોળું હોય તે (૯૮॥-૪) સાડીઅઠ્ઠાણું હાથ ને ચાર આંગુળ લાંબું કરવું; જે (૬૮) અડસઠ હાથ પહોળું હોય તે ઘર (૯૦॥-૪) સાડીનેવુ હાથ ને ચાર આંગુળ લાંબું કરવું, જે (૬૨) બાસઠ હાથ પહોળું હોય તે ઘર (૮૨॥-૪) સાડીબ્યાશી હાથ ને ચાર આંગુળ લાંબુ કરવું અને જે ઘર (૫૬) છપ્પન હાથ પહોળું હોય તે ઘર (૭૪॥-૪) સાડીચમ્મોતેર હાથ ને ચાર આંગુળ લાંબું કરવું, એ રીતે રાજપુત્ર અને રાજપટરાણીનાં ઘરો અનુક્રમે પાંચ પ્રકારનાં કહ્યાં છે. ૩૧

प्रोक्तंचतुःषष्टिकरंपृथुत्वेक्रमेणषड्भिश्चकरैर्विहीनम् ।
षड्भागतोदैर्ध्यमतोधिकंस्याद्बलाधिपस्यैवञ्चपंचवृद्ध्यै ॥३२॥

અર્થ—રાજા, કુમાર અને રાણીનાં ઘરો જેમ પાંચ પ્રકારનાં કહ્યાં છે તેમ સેનાપતિનાં ઘરો પણ પાંચ પ્રકારનાં કહ્યાં છે તે એવી રીતે કેઃ—

જે ઘર (૬૪) ચોસઠ હાથ પહોળું હોય તો તેનો છઠ્ઠોભાગ લંબાઈમાં ઉમેરી (૭૪॥-૪) સાડીચમ્મોતેર હાથ ને ચાર આંગુળ ઘરની લંબાઈ કરવી. જે ઘર (૫૮) અઠ્ઠાવન હાથના વ્યાસવાળું હોય તે વ્યાસમાંથી (૬) છઠ્ઠો ભાગ લંબાઈમાં ઉમેરી (૬૭॥-૪) સાડીસડસઠ હાથ ને ચાર આંગુળ લાંબું ઘર કરવું; તથા જે ઘર (૫૨) બાવન હાથ પહોળું હોય તેનો છઠ્ઠો ભાગ લંબાઈમાં વધારી (૬૦॥-૪) સાડીસાઠ હાથ ને ચાર આંગુળ લાંબું ઘર કરવું. જે ઘર (૪૬) છેંતાળીશ હાથ પહોળું હોય તો તેનો છઠ્ઠો ભાગ લંબાઈમાં ઉમેરતાં (૫૩॥-૪) સાડીત્રેપન હાથ ને ચાર આંગુળ લાંબું ઘર કરવું અને જે ઘરનો વ્યાસ (૪૦) ચાળીસ હાથ હોય તેનો છઠ્ઠો ભાગ (૬॥-૪) સાડાછ હાથ ને ચાર આંગુળ થાય તેટલો વ્યાસમાં ઉમેરી (૪૬॥-૪) સાડીછેતાળીસ હાથ ને ચાર આંગુળ લાંબું ઘર કરવું, એવા અનુક્રમે પાંચ પ્રકાર છે તે દરેક પ્રકારમાં છ છ હાથ ઘટાડી લંબાઇમાં વધારવા. ૩૨

शालिनी.

षष्टयाहस्तैर्मंत्रिगेहंपृथुत्वेहीनंहीनंपंचकंवेदवेदैः
कुर्याद्धस्तैरष्टमांशोधिकोसौव्यासादमेवर्द्धितोदैर्ध्यएव ॥३३॥

અર્થઃ—મંત્રી અથવા પ્રધાનના ઘરો પણ પાંચ પ્રકારનાં છે. તે દરેક પ્રકારમાં ચાર ચાર (૪) હાથો ઘટાડી (વ્યાસમાંથી ચાર હાથ ઘટાડવું)

બાકી રહે તેટલા વ્યાસમાંથી આઠમો ભાગ લંબાઇમાં ઉમેરી ઘર લાંબું કરવું તે એવી રીતે કે—

જે ઘર (૬૦) સાઠ હાથ પહોળું કરવા ચિંતવ્યું હોય તે સાડીસડસઠ (૬૭॥) હાથ લાંબું કરવું; તથા જે ઘર (૫૬) છપ્પન હાથ પહોળું કરવા ચિંતવ્યું હોય તે (૬૩) ત્રેસઠ હાથ લાંબું કરવું; જે ઘર (૫૨) બાવન હાથ પહોળું કરવાનું ચિંતવ્યું હોય તેનો આઠમો ભાગ (૬॥) સાડાછ હાથ ઉમેરી (૫૮॥) સાડીઅઠ્ઠાવન હાથ લાંબું ઘર કરવુ; તથા જે ઘર (૪૮) અડતાળીસ હાથ પહોળું કરવું ચિંતવ્યું હોય તો તે પહોળાઇમાંથી આઠમો ભાગ (૬) છ હાથ લંબાઇમાં વધારી (૫૪) ચોપન હાથ લાંબું ઘર કરવું અને જે ઘર (૪૪) ચુમ્માળીસ હાથ પહોળું કરવાનું ચિંતવ્યું હોય તો તેનો આઠમો ભાગ (૫॥) સાડાપાંચ હાથ લંબાઇમાં વધારી (૪૯॥) સાડી ઓગણપચાસ હાથ લાંબું ઘર કરવું કહ્યું છે. એ રીતે મંત્રિના ઘરના પાચ પ્રકાર કહ્યા છે. ૩૩

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

सामंतादिकभूपतेश्चभवनंचिंद्वध्धिहस्तैःसमं
हस्तैर्वेदविहीनकैःक्रमतयाभागाधिकंदैर्घ्यत ।
दैवज्ञस्यसभासदस्यगुरुतःपौरोधसंभैषजम्
त्रिंशत्पष्टकरंद्विहस्तरहितंदैर्घ्यंद्विधातन्नयेत् ॥ ३४ ॥

અર્થઃ—સામંતાદિક રાજાઓનાં ઘરો (પ્રથમ બતાવેલા સામંત રાજાનાં ઘરો) ચાળીસ હાથ (૪૦) વિસ્તારવાળાં કરવાં તથા તેજ પ્રમાણે 'દૈવજ્ઞ' અથવા જોષીનું, તથા સભાસદોના (ન્યાયાધિશોના) તથા રાજગુરુનું, તથા પુરોહિતનું અને વૈદ્યનું, એ રીતે સામંત રાજા સહિતનાં ચાળીસ ચાળીસ હાથ વ્યાસવાળાં ઘરો કરવા. તે ઘરો અનેક માનનાં છે એમ સમજવું, પણ તેનાં ઘરોના પાંચ પ્રકાર છે તે દરેક પ્રકારમાં ચાર ચાર હાથ ઘટાડવાનું કહ્યું છે તે એવી રીતે કે—

[illegible] ઘરની [illegible] ઉમેરી લંબાઇનો વધારો કરે. જેમકે, જે ઘર (૪૦) ચાળીસ હાથ પહોળું હોય તેનો [illegible] (૧-૧૧) [illegible] ચાળીસમાં ઉમેરવા. (૪૬-૧૧) [illegible] [illegible] [illegible] (૩૬) છત્રીસ [illegible] (૬) છ [illegible] છત્રીસમાં ઉમેરવાં (૪૨) [illegible] કરવું; ૨. જે ઘરનો વ્યાસ

(૩૨) બત્રીસ હાથ હોય તેનો ષષ્ઠાંસ (૫–૮) પાંચ ગજ ને આઠ તસુ થાય તે બત્રીસમાં મેળવી (૩૭–૮) સાડત્રીસ હાથ ને આઠ આંગુળ લાંબું ઘર કરવું. ૩. જે ઘર (૨૮) અઠ્યાવીસ હાથ પહોળું હોય તેનો ષષ્ઠાંશ (૪–૧૬) ચાર ગજ ને સોળ આંગુળ થાય તે અઠ્યાવીસમાં ઉમેરતાં (૩૨–૧૬) બત્રીસ હાથ ને સોળ આંગુળ થાય માટે તેટલું લાંબું ઘર કરવું. ૪ જો ઘરનો વ્યાસ (૨૪) ચોવીસ ગજ હોય તેનો ષષ્ટાંશ (૪) ચાર ગજ થાય તે ચોવીસમાં ઉમેરી અઠ્યાવીસ ગજ લાંબું ઘર કરવું. [૫] એ રીતે પાંચ પ્રકારનાં ઘરો કહ્યાં છે. તે ઘરો મુખ્ય રાજાના તાબાના સામંત રાજાઓના તથા મુખ્ય રાજાના જ્યોષી વગેરે ઉપર બતાવેલાઓનાં ઘરો કરવાં કહ્યાં છે. ૩૪ વળી—

वेश्याकंचुकिशिल्पिनामपिगृहेवेदाधिकाविंशतिः
मानंहस्तचतुष्टयैर्विरहितंदैर्घ्येद्विधाव्यासतः ।
हर्म्यैषूतकरांत्यजस्यरवितोहस्तैःसमंविस्तरे
हीनंत्वर्द्धकरेणपंचकमिदंतुर्यांशदैर्घ्याधिकम् ॥ ३५ ॥

અર્થ:—વેશ્યા, કંચુકી અને શિલ્પિ, એઓનાં ઘરો અઠ્યાવીસ હાથ (૨૮) વ્યાસવાળાં કરવાં અને તે પણ અનુક્રમે બે બે હાથ ઓછાં કરવાં; એટલુંજ નહિ પણ તેનાએ પાંચ પ્રકારો કહ્યા છે ને તે દરેક પ્રકારમાં વ્યાસમાંથી ષષ્ઠાંસ ⅙ અને અષ્ટમાંશ ⅛ એ બે ભાગો પ્રથમ બતાવ્યા પ્રમાણે લંબાઇમાં ઉમેરી ઘર લાંબું કરવું. તે એવી રીતે કે—

જે ઘરનો (૨૮) અઠ્યાવિસ હાથ વ્યાસ હોય તો તેનો ષષ્ઠાંશ [૪–૧૬] ચાર ગજ ને સોળ આંગુળ થાય; તે વ્યાસમાંથી કહાડી લંબાઈમાં ઉમેરતાં [૩૨–૧૬] બત્રીસ હાથ ને સોળ આંગુળ થાય માટે તેટલું લાંબું ઘર કરવું; અથવા અષ્ટમાંશ કહાડતાં (૩–૧૨) ત્રણ ગજ ને બાર આંગુળ થાય તે વ્યાસમાં ઉમેરી (૩૧–૧૨) સાડીએકત્રીસ ગજ લાંબુ ઘર કરવું. ૧ જે ઘરનો વ્યાસ (૨૬) છવ્વીસ હાથ છે તેનો ષષ્ઠાંશ (૪–૮) ચાર હાથ ને આઠ આંગુળ થાય તે લંબાઈમાં ઉમેરી (૩૦–૮) ત્રીસ હાથ ને આઠ આંગુળ ઘર લાંબું કરવું; અથવા અષ્ટમાંશ કાઢતાં (૩–૬) ત્રણ ગજ ને છ આંગુળ થાય તે લંબાઇમાં ઉમેરી (૨૯–૬) સવા ઓગણત્રીસ લાંબું ઘર કરવું. ૨ તથા જે

(૨૪) ચોત્રીસમા શ્લોકમાં જોતા સાધારણ રીતે સમજાશે કે, દૈવજ્ઞ (જ્યોષી), તથા સભાસદ, તથા રાજગુરુ, તથા પુરોહિત અને રાજવૈદ્યાદિના (૨૮) અઠ્યાવીસ [illegible]

ઘરનો વ્યાસ (૨૪) ચોવીસ ગજ હોય તેનો ષડંશ (૪) ચાર ગજ થાય તે લંબાઇમાં ઉમેરી (૨૮) અઠ્યાવીસ ગજ લાંબું ઘર કરવું, અથવા વ્યાસમાંથી અષ્ટમાંશ કાઢતાં (૩) ગજ થાય તે ચોવીસમાં ઉમેરી (૨૭) સત્યાવીશ ગજ લાંબું ઘર કરવું, ૩. જે ઘર (૨૨)બાવીસ હાથ પહોળું હોય તેનો ષડંશ (૩-૧૬) ત્રણ ગજ ને સોળ આંગુળ થાય તે ઘરના વ્યાસમાં ઉમેરતાં (૨૫-૧૬) પચીસ ગજ ને સોળ આંગુળ થાય માટે ઘરની તેટલી લંબાઇ કરવી, અથવા તે ઘરના વ્યાસનો અષ્ટમાંશ (૨-૧૮) બે ગજ અઢાર આંગુળ થાય તે બાવીસ ગજ વ્યાસમાં ઉમેરી (૨૪-૧૮) ચોવીસ ગજ ને અઢાર આંગુળ અર્થાત્ પોણીપચીસ ગજ લાંબું ઘર કરવું, ૪. અને જે ઘરનો વ્યાસ (૨૦) વીશ ગજ હોય તેનો ષડંશ [૩-૮] ત્રણ ગજ ને આઠ આંગુળ થાય તે લંબાઇમાં મેળવી ત્રેવીસ ગજ ને આઠ આંગુળ ઘરની લંબાઇ કરવી, અથવા વ્યાસથી અષ્ટમાંશ [૨-૧૨] બે ગજ ને બાર આંગુળ અર્થાત્ અઢી ગજ વ્યાસમાંથી કમી કરી લંબાઇમાં ઉમેરી [૨૨-૧૨] બાવીસ ગજ ને બાર આંગુળ (સાડીબાવીસ ગજ) ઘરની લંબાઇ કરવી. ૫. એ રીતે પાંચ પ્રકાર છે અને બીજી રીતે અથવા બીજા મતે જે ચોવીસ [૨૪] હાથ વ્યાસવાળું ઘર હોય તે જયેષ્ઠ ગણ્યું કહ્યું છે, તેના પણ પાંચ પ્રકાર છે અને તે દરેક પ્રકારમાં ચાર ચાર (૪) હાથ ઘટાડવા તેમજ પ્રથમની રીતે લંબાઇમાં વધારો કરવાના બે પ્રકાર કહ્યા છે જેમકે –

જે ઘરનો વ્યાસ [૨૪] ચોવીસ હાથ હોય તો અઠ્યાવીસ [૨૮] અથવા (૨૭) સત્યાવીસ હાથ લાંબુ કરવું; ૧. જે ઘરનો વ્યાસ (૨૦) વીસ હાથ હોય તેનો ષડંશ (૩-૮) ત્રણ ગજ ને આઠ આંગુળ થાય તે વીસમાં ઉમેરી [૨૩-૮] ત્રેવીસ હાથ ને આઠ આંગુળ લાંબું કરવું, અથવા વ્યાસમાંથી અષ્ટમાંશ કાઢી તેના [૨-૧૨] બે ગજ ને બાર આંગુળ થાય તે ઉમેરી સાડીબાવીસ (૨૨-૧૨) ગજ લાંબુ ઘર કરવું, ૨. જે ઘરનો વ્યાસ (૧૬) સોળ ગજ હોય તેનો ષડંશ (૨-૧૬) બે ગજ ને સોળ આંગુળ થાય તે સોળમાં ઉમેરી (૧૮-૧૬) અઢાર ગજ ને સોળ આંગુળ લાંબુ ઘર કરવું, અથવા સોળનો અષ્ટમાંશ (૨) બે ગજ થાય તે સોળમાં ઉમેરી [૧૮] અઢાર ગજ લાંબું ઘર કરવું, ૩. જે ઘરનો વ્યાસ [૧૨] [illegible] ગજ હોય તેનો ષડંશ [૨] બે ગજ થાય તે બારમાં

[illegible]

ઉમેરી [૧૪] ચૌદ ગજ ઘરની લંબાઈ કરવી, અથવા બારમાંથી અષ્ટમાંશ કમી કરતાં (૧-૧૨) એક ગજ બાર આંગુળ (દોઢ ગજ) થાય તે બારમાં ઉમેરી (૧૩-૧૨) તેર ગજ ને બાર આંગુળ (સાઢાતેર ગજ) લાંબુ ઘર કરવું, ૪. અને જે ઘરનો વ્યાસ (૮) આઠ ગજ હોય તેનો ષષ્ટાંશ (૧-૮) એક ગજ ને

થું સમજવું? કાંઇ સમજાય નહિ; પણ વાસ્તુરત્નાવળીમાં ખુલાસો આપ્યો છે કે, ઘરના વ્યાસનો છઠ્ઠો ભાગ લંબાઇમાં વધારી ઘર કરવું.

વળી પાંત્રીસમા (૩૫) શ્લોકમાં "વેશ્યા કંચુકી અને શિલ્પિ"એમના ઘરના વિસ્તાર માટે સાધારણ રીતે જોતાં (૨૪) ચોવીસ હાથના વિસ્તારવાળાં ઘર કરવાનું જણાય છે, પણ સૂક્ષ્મ રીતે જોતાં તથા વાસ્તુરત્નાવળીના મત પ્રમાણે તો તેમના ઘરોની પહોળાઇ (૨૮) અઠ્યાવીસ હાથની જોઇએ. એ રીતે વાસ્તુરત્નાવળીમાં આપેલાં બન્ને પ્રમાણો માન્ય છે પરંતુ રાજવલ્લભમાં માત્ર એટલુંજ વિશેષ છે કે, જ્યેષ્ઠમાનનું ઘર (૨૮) અઠ્યાવીસ હાથના વિસ્તારવાળું કહ્યું છે તે દરેક પ્રકારમાં લંબાઇનો એક એક પ્રકાર છે જુઓ—

વ્યાસનો છઠ્ઠો ભાગ લંબાઇમાં ઉમેરી લંબાં કરવાનું કહ્યું છે, તથા જે ઘર (૨૪) ચોવીસ હાથ વિસ્તારવાળું જ્યેષ્ઠ માનનું કહ્યું છે તેવા ઘરોના દરેક પ્રકારમાં બે બે પ્રકાર બતાવ્યા છે; તે પ્રકારો (૩૨) તથા (૩૩) શ્લોકો ઉપરથી સમજવાનું છે (બત્રીસમામાં વ્યાસ-નો છઠ્ઠો ભાગ લંબાઇમાં અને તેત્રીસમા વિષે વ્યાસનો આઠમો ભાગ લંબાઇમાં ઉમેરી ઘર લાંબું કરવું કહ્યું છે) એટલુંજ વિશેષપણું રાજવલ્લભમાં બતાવ્યું છે, પણ અમારા જોવા-માં શિલ્પના બીજા ગ્રંથો આવ્યા છે તેટલાઓમાં તેમ કહ્યું હોય એમ જણાતું નથી પણ શિલ્પ સમુદ્ર છે એટલે દરેક ગ્રંથના આધારેજ આ ગ્રંથ પંડિતે કહ્યું હશે. કેમકે રાજવ-લ્લભનો કર્તા સાધારણ પંડિત નહતો પણ જબરદસ્ત હતો એમ તેના કરેલા બીજા ગ્રંથો ઉપરથી માલમ પડે છે.

आर्यागीति.

चत्वारिंशद्विनाघ्नचतुर्भिश्चतुर्धचपाशादिति ।
षड्भागयुतं दैर्घ्यं दैवज्ञभिषक्पुरोहितानां च ॥
नृपयुवराजविशेषः कंचुकीवेश्याकलाज्ञानाम् ।

અર્થઃ—દૈવજ્ઞ, વૈદ્ય અને પુરોહિતના ઘરો જ્યેષ્ઠમાને (૪૦) ચાળીસ હાથ વિસ્તારવાળાં કરવાં તેના પાંચ પ્રકાર બતાવ્યા છે, તે દરેક પ્રકારમાં ચાર ચાર હાથ ઘટાડવા અને એના છઠ્ઠો વિસ્તારનો છઠ્ઠો ભાગ ઉમેરવો. તથા કંચુકિ, વેશ્યા અને શિલ્પિનાં ઘરોમાં રાજાનાં ઘરોને અને યુવરાજનાં ઘરોને જેટલો અંતર છે તેટલું પ્રમાણ આવવું તે અંતરનો ખુલાસો એવી રીતે થાય છે કે—

આઠ આંગુળ થાય તે આઠમાં ઉમેરી (૯–૮) નવ હાથ ને આઠ આંગુળ ઘરની લંબાઇ કરવી, અથવા આઠનો અષ્ટમાંશ (૧) એક ગજ થાય તે આઠમાં ઉમેરી (૯) નવ હાથ લાંબું ઘર કરવું, (૫) એ રીતે પાંચ પ્રકારો કહ્યા છે. ૩૫

उपजाति.

द्वात्रिंशतामानमिदंद्विजादेर्हीनंचतुर्भिःक्रमतोविधेयम् ।
दिगष्टरागाब्धिविभागतश्चक्रमेणतद्वर्णचतुष्टयेपि ॥ ३६ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણનું ઘર (૩૨) બત્રીસ હાથ પહોળું હોય તો તેનો દશાંશ $\frac{૩૨}{૧૦}$ ભાગ લંબાઇમાં ઉમેરી (૩૫–૪॥–૨) પાંત્રીસ હાથ સાડાચાર આંગુળ અને બે જવ પ્રમાણે ઘરની લંબાઇ કરવી; ક્ષત્રીનું ઘર અઠ્ઠાવીસ (૨૮) હાથ પહોળું હોય તો તેનો અષ્ટમાંશ $\frac{૨૮}{૮}$ લંબાઇમાં ઉમેરી (૩૧ ॥) સાડીએકત્રીસ હાથ લાંબું ઘર કરવું; વૈશ્યનું ઘર (૨૪) ચોવીસ હાથ પહોળું હોય તો તેનો ષડંશ $\frac{૨૪}{૬}$ લંબાઇમાં ઉમેરી (૨૮) અઠ્ઠાવીસ હાથ લાંબું ઘર કરવું; અને શુદ્રનું ઘર (૨૦) વીસ હાથ પહોળું હોય તો તેનો ચતુર્થાંશ $\frac{૨૦}{૪}$ લંબાઇમાં ઉમેરી (૨૫) પચીસ હાથ લાંબું ઘર કરવું એ રીતે ચારવર્ણો માટેનાં ઘરો કરવાની રીતિ છે. ૩૬

इंद्रवज्रा.

कर्णाधिकंविस्तरतोधिकंचदीर्घंविनाशंसमुपैतिगेहम् ॥
द्वारंनतंमुर्ध्निपदाग्रतश्चेत्तत्संततेर्हानिकरंप्रदिष्टम् ॥ ३७ ॥

અર્થ:—જે ઘર કરવાના માન કરતાં અથવા પ્રમાણ કરતાં વધારે લાંબું હોય અથવા વ્યાસમાં પ્રમાણ કરતાં વધારે વિસ્તારમાં હોય તો તે ઘરનો સત્વર નાશ થાય, તથા જે ઘરના દ્વારના ઉપરનો ભાગ નમેલો હોય અથવા દ્વારનો ભાગ નમેલો હોય [આડું અથવા પછાડું થયો હોય તો] એવું ઘર પુત્ર કલત્રાદિકનો નાશ કરે છે. ૩૭

ઇન્દ્રનું ઘર (૧૦૮) એકસો ને આઠ હાથ [illegible] વિસ્તારનું [illegible] છે અને [illegible] ૧૬૦, [illegible] વિસ્તારનું [illegible] કહ્યું છે, એ [illegible] (૨૮) [illegible] [illegible] [illegible] સુધી, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

व्यासेसप्ततिहस्तवियुक्तेशालामानमिदंमनुभक्ते ।
पंचत्रिंशत्पुनरपितस्मिन्नमानमुशांतिलघोरितिवृद्धाः ॥३

અર્થઃ—ઘરનો વ્યાસ જેટલા હાથ હોય તેટલામાં (૭૦) શીત્તેર
ઉમેરી (૧૪) ચૌદે ભાગતાં લબ્ધાંક જે આવે તેટલા હાથની શાળા જાણ
અને તે શાળા જેટલા ગજની આવી હોય તેટલા ગજમાં (૩૫) પાંત્રી
ઉમેરી ગણતાં જેટલો અંક થાય તે અંકને (૧૪) ચૌદે ભાગતા જે લબ્ધાં
આવે તેટલા માનનો અલિંદ જાણવો. ૩૮

शालिनी.

एकंद्वारंप्राङ्मुखंशोभनंस्याच्चातुर्वक्त्रंधातृभूतेशजैने ।
युग्मंप्राच्यांपश्चिमेथत्रिकेपुमूलद्वारंदक्षिणेवर्जनीयम् ॥३९॥

અર્થઃ—જે ઘરને એક દ્વાર કરવું હોય તે ઘરને પૂર્વ દિશાએ દ્વાર
કરવું, પણ બ્રહ્મા, મહાદેવ અને જૈનના પ્રાસાદને ચારે દિશાએ ચાર દ્વાર
કરવાં; તથા જે ઘરને બે દ્વાર કરવાં હોય તે ઘરને પૂર્વ અને પશ્ચિમ એ બે
દિશાઓમાં બે દ્વારો કરવાં; અને જે ઘરને ત્રણ દ્વાર કરવાં હોય તે ઘરનું
મૂળ દ્વાર અથવા મુખ્ય બારણું દક્ષિણ દિશાએ કરવું નહિ. ૩૯

इतिश्री राजवल्लभे वास्तुशास्त्रे मंडनकृते नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

राजवल्लभ.

अध्याय १० मो.

शालनी.

छायाचाणूरेणुकेशाग्रलिक्षायूकाःप्रोक्ताःस्याद्यवस्त्वंगुलश्च ।
छायादिभ्योष्टघ्नमानस्यवृद्धिःप्रोक्तौहस्तोजैनसंख्यांगुलैश्च ॥१॥

અર્થ:—છાયાદિકના અનુક્રમે આઠ આઠ ગુણા કરવાથી માપ થાય છે તે એવી રીતે કે,—

૧ છાયાની આઠ ગુણાઈ કર્યે એક અણુ થાય, ૨ તથા તેવા આઠ અણુની એક રેણુ થાય, ૩ તથા તેવી આઠ રેણુનું એક કેશાગ્ર થાય, ૪ તથા તેવા આઠ કેશાગ્રની એક લિક્ષા અથવા એક લીખ થાય, ૫ તથા તેવી આઠ લિક્ષાની એક યૂકા અથવા એક જૂ થાય; ૬ તથા તેવી આઠ યૂકાનો એક યવ અથવા એક જવ થાય, ૭ તથા તેવા આઠ યવનો એક આંગુળ થાય. ૮ અને તેવા (૨૪) ચોવીસ આંગુળોનો એક હાથ થાય છે. ૧

इंद्रवज्रा.

व्यासेनदैर्घ्येगुणितेयदैक्यंतत्कोणक्षेत्रस्यफलंप्रदिष्टम् ।
पिंडेतदैक्यंपुनरेवताडयंखातस्यभित्तेश्चयनादिसिद्धिः ॥ २ ॥

અર્થ:—જે ભૂમિનો વ્યાસ અને લંબાઈ, એ બે સરખાં હોય એવી ચતુરસ્ત્ર ભૂમિના વ્યાસ સાથે લંબાઇનો ગુણાકાર કરતાં જે આવે તે ભૂમિનું ક્ષેત્રફળ સમજવું અને તે ક્ષેત્રફળને તે ભૂમિના ખાત અથવા ખોદાઇની ઉંચાઇ સાથે ગુણતાં જે આવે તે ચતુરસ્ત્ર લંબાઈ તથા વ્યાસ અને ઉંડાઇનું એ સમમનું ઘન ક્ષેત્રફળ સમજવું, એ ક્ષેત્રફળનું નામ ખાતસિદ્ધિ થાય છે, અને તેજ રીતે

---

૧ છાયા એટલે ઘરના છાપરાના છિદ્રમાંથી સૂર્યના કિરણો જેમ બારી જેવાં છાયામાં દેખાય છે તે કિરણોમાં ઉડતાં ઘણુંજ બારિક રજકણો દેખાય છે તે રજકણોના આઠમા ભાગે નાનું હોય એવી જે છાયા છે તે છાયાથી આઠગણું મોટું અણું હોય.

૨ અણું એટલે સૂર્યના કિરણમાં ઉડતાં રજકણ. ૩ રેણુ એટલે બારીક પદાર્થ હાથમાં લઇ ફુંકી શકાય એવું પદાર્થ. ૪ કેશાગ્ર એટલે વાળની અણી.

ભીંતના ચણતર માટેનું ગણિત કર્યે ચણતરની[૫] સિદ્ધિ થશે અર્થાત્ ઈંટની ઉંચાઈ અથવા જાડાઈ તથા પહોળાઈ અને લંબાઈ ગણવેથી ચણતરમાં બએલી ઈંટો અથવા ચણવાનું હોય તે કામની ઈંટોની સંખ્યા આવશે. ૨.

उपजाति.

करेकरासेचकरप्रमाणंकरांगुलेनांगुलमेवसंख्या ।
स्यादंगुलैरंगुलताडितैश्चलब्धंफलंजैनविभाजितेतत् ॥ ३ ॥

અર્થ:—ભૂમિના વ્યાસ સાથે લંબાઈના હાથનો ગુણાકાર કરી ક્ષેત્રફળ લાવીએ તે "હસ્તાત્મક" ક્ષેત્રફળ કહેવાય, તથા ભૂમિના વ્યાસના હાથો અને તે હાથો ઉપર આંગુળો સાથે ભૂમિની લંબાઈના હાથો અને તે હાથો ઉપરના આંગુળોને પરસ્પર ગુણાકાર કરતાં જે ક્ષેત્રફળ આવે તેનું નામ "હસ્તાંગુલાત્મક" ક્ષેત્રફળ કહેવાય, તથા ભૂમિના વ્યાસના આંગુળો કરી તેમજ ભૂમિની લંબાઈના આંગુળો કરી એક બીજા સાથે ગુણતાં જે આવે તે "આંગુલાત્મક" ક્ષેત્રફળ કહેવાય, અને એ આંગુલાત્મક ક્ષેત્રફળને ચોવીશે ભાગતાં જે આવે તે "આંગુલહસ્તાત્મક" ક્ષેત્રફળ કહેવાયછે. ૩

मंदाक्रांता.

वृत्तव्यासात्रिगुणपरिधिर्व्यासषड्भागयुक्तो
विस्तारार्द्धपरिधिदलमन्योन्यनिघ्नेपदैक्यम् ।
पिंडेनैवंपुनरपिततस्ताडयेत्खातसिद्ध्यै
चित्यादेर्वास्फुटफलमितिक्षेत्रवृत्तस्वरूपम् ॥ ४ ॥

અર્થ:—વૃત્તના વ્યાસને (ગોળની પહોળાઈને) ત્રણગુણો કરી તે પછી

---

૫. ચણતર ખાત અને ક્ષેત્રફળની સિદ્ધિ માટે આ શ્લોકમાં જે રીતે બતાવી છે તેજ રીતે લીલાવતી વિષે ખાતવ્યવહાર અને ક્ષેત્રવ્યવહારમાં છે તથા ગણિતપચિશી નામના પુસ્તકમાં પણ તેજ રીતે છે. જુઓ:—

દાખલો

૫ લંબાઈ હાથ પાંચ તથા ૪ ચાર હાથ પહોળાઈ અને ૩ ત્રણ હાથની ઉંચાઈ હોય તેમાં લંબાઈ અને પહોળાઈનો ગુણાકાર કરતાં ૨૦ વીસ આવે તે ક્ષેત્રફળ થયું; એ ક્ષેત્રફળને ત્રણની ઉંચાઈ સાથે ગુણતાં જે આવે તે ઘનફળ થાય છે.

૫ ૪ / ૨૦ ક્ષેત્રફળ.   ૨૦ ૩ / ૬૦ ઘન ક્ષેત્રફળ.   જવાબ ૬૦ ખાતની સિદ્ધિ.

તેમાં વૃત્તના વ્યાસનો ષષ્ઠાંશ ઉમેરીએ તો તેથી ભૂમિ અથવા ક્ષેત્રની પરિધિ અથવા પરિધનું માન આવે (ક્ષેત્રની આખી ગોળાઈનું માન આવે)અને વૃત્તના વિસ્તારનું અર્ધ, અને પરિધનું અર્ધ, એ બન્ને અર્ધને એક બીજા સાથે ગુણતાં જે અંક આવે તે અંકને પિંડ કહેવો અને તે પિંડને ખાતની ઉંડાઈ સાથે ગુણતાં *લબ્ધાંક જે આવે તે અંક ખાતના ક્ષેત્રફળની સિદ્ધિ જાણવી અને તેજ રીતે ચણુતર માટે ગણ્યેથી ચણુતરની સિદ્ધિ આવે એમ જાણવું એ પ્રમાણે વૃત્તના ક્ષેત્રફળનું રૂપ જાણવું. ૪

---

* લબ્ધાંક એટલે મૂળ રકમને જેટલે ગુણવી હોય તે અને સરવાળાની એ ત્રણે રકમમાં મધ્યની રકમ લબ્ધાંક છે એમ સમજવું. જેમકે—

૫-૩-૧૫ પાંચ તરી પંદર. આમાં પાંચ અને પંદર એ બેના વચે ત્રણ છે તે લબ્ધાંક સમજવો. હવે વ્યાસ ઉપરથી પરિધ કહાડવાની રીત એવી છે કે—

૧ વ્યાસ ઉપરથી પરિધ કાઢવો હોય તો વ્યાસને ત્રણગુણા કરી–તેમાં વ્યાસનો છઠો ભાગ, ઉમેરવો એટલે પરિધ આવશે.

જેમકે કોઇ ગોળનો ૪૨ ગજ વ્યાસ હોય તો પરિધ કેટલો થાય ? ઉપરની રીત પ્રમાણે ૪૨ ને ત્રણગુણા કર્યા તો ૧૨૬ થયા તેમાં ૪૨ નો છઠ્ઠો ભાગ એટલે ૭ ઉમેર્યા તો ૧૩૩ ગજ પરિધ આવ્યો.

લીલાવતી ગણિત પ્રમાણે તથા હાલ શાળામાં ચાલતા ગણિતની રીત પ્રમાણે વ્યાસની ત્રણ ગણામાં તે વ્યાસનો સાતમો ભાગ ઉમેરીએ તો પરિધ આવે છે.

૧૩૩ ગજપરિધ.
૪૨ ગજ વ્યાસ

જેમ ૪૨ ગજ વ્યાસને ત્રણગણા કર્યા તો ૧૨૬ આવ્યા તેમાં વ્યાસનો સાતમો ભાગ ૬ ઉમેરીએ તો ૧૩૨ ગજ પરિધ આવે એટલે પ્રથમની રીત કરતાં આ રીતમાં ૪૨ ગજ વ્યાસે ૧ એક ગજ પરિધ ઓછો આવ્યો.

૨ પિંડ [ક્ષેત્રફળ] કોઇ વર્તુલનું કાઢવું હોય તો વ્યાસનું અર્ધ કરી તેને પરિધના અર્ધ સાથે ગુણતાં જે અંક આવે તે ક્ષેત્રફળ જાણવું.

જેમકે કોઇ વર્તુલનો વ્યાસ ૪૨ ગજ અને પરિધ ૧૩૩ ગજ હોય તો તેનું ક્ષેત્રફળ [પિંડ] કેટલું ?

રીત. ૪૨/૨ × ૬૬॥/૨ = ૧૩૯૬॥ ચોરસ ગજ પિંડ સમજવો કેમકે ૪૨ નું અર્ધ ૨૧ ને ૧૩૩ પરિધનું અર્ધ ૬૬॥ એ બેનો ગુણાકાર કરતાં ૧૩૯૬॥ ચોરસ ગજ આવે.

૧૩૯૬॥ ચોરસ
ગજ ક્ષેત્રફળ
૪૨ ગજ વ્યાસ

૧૩૯૬॥ ચોરસ ગજ ક્ષેત્રફળને ૧૩૩ પરિધે ભાગ્યા તો ૧૦॥ ગજના ખાતના વિસ્તારની સિદ્ધિ જાણવી.

वसंततिलका.

वृत्तस्यय:परिधिरंघ्रिविभागकघ्नो
व्यासम्यचैक्यफलमुक्तमिदंहितज्ज्ञैः।
दैर्घ्यपृथुत्वगुणितेचयदैक्यमस्मात्
पंचांगुलान्यपहरेत्करतः फलंस्यात् ॥ ५ ॥

અર્થઃ—વૃત્તની [1]પરિધિને વૃત્તના વિસ્તાર સાથે ગુણતાં જે ગુણાકાર આવે તે ગુણાકારને ચારે ભાગતાં જે ભાગાકાર આવે તે ક્ષેત્રફળ જાણવું;

દાખલા.

(૧) એક ગોળ સ્તંભનો વ્યાસ ૨૮ આંગળ છે તો તેનો પરિઘ કેટલો ?

૨૮×૩=૮૪
૨૮÷૭=૪ આંગળ.

જવાબ ૮૮ પરિઘ.

(૨) એક ગોળાકાર મંડપનો વ્યાસ ૩૫ ગજ થયો તો તેનો પરિઘ કેટલો ?

૩૫×૩=૧૦૫
૩૫÷૭=૫

જવાબ ૧૧૦ ગજ પરિઘ.

(૩) કોઇ વૃત્તનો વ્યાસ ૬૩ ગજ છે તો તેનો પરિઘ કેટલો ?

૬૩×૩=૧૮૯
૬૩÷૭=૯

જવાબ ૧૯૮ ગજ પરિઘ.

(૪) ધારો કે પૃથ્વીનો વ્યાસ ૭૯૫૯ મૈલ હોય તો તેનો પરિઘ કેટલો ?

૭૯૫૯×૩=૨૩૮૭૭
૭૯૫૯÷૭=૧૧૩૭

જવાબ ૨૫૦૧૪ મૈલ પરિઘ.

…રના દાખલાઓ શ્લોક ૪ ની ટીપ પ્રમાણે ગણેલા છે.

(૫) એક વૃત્તનો વ્યાસ ૭ ગજ ને પરિઘ ૨૨ ગજ હોય તો તેનું ક્ષેત્રફળ કેટલું ?

…૨=૩॥. ૨૨÷૨=૧૧ ૧૧×૩॥=૩૮॥ જવાબ ૩૮॥ ચોરસ ગજ ક્ષેત્રફળ.

(૬) ઉપરના દાખલાની બાતની પહોળાઇ કેટલી જોઇએ ? ૩૮॥ ચોરસ ગજ ક્ષેત્ર… ગજ પરિઘે ભાગ્યા તો ૧॥ ગજ આવ્યા. જવાબ ૧॥ ગોળાઇએ ગજ પહોળાઇ.

(૭) એક ગોળ સ્તંભનો વ્યાસ ૧૪ ગજ ને પરિઘ ૪૪ ગજ હોય તો તેનું … ? તથા તેના પાયાની પહોળાઇ કેટલી નાખેલી હશે ?

૧૪÷૨=૭ ૪૪÷૨=૨૨
૨૨×૭=૧૫૪ જવાબ ૧૫૪ ચો. ગ. ક્ષેત્રફળ.
૧૫૪÷૪૪=૩॥ ૩॥ ગજ પહોળાઇ.

…ક્ષેત્રફળ કાઢવાનીરીત એવી છે કે, $\frac{\text{વ્યાસ}\times\text{પરિઘ}}{૪}$ = ગોળનું ક્ષેત્રફળ જા.કે.

વળિ[૨], બીજી એવી રીત છે કે-વૃત્તની જેટલી પહોળાઈ છે તેટલીજ લંબાઈ છે, એ બન્નેને પરસ્પર ગુણતાં આંગુળોનો જેટલો અંક આવે તેટલા અંકને ચોવીશે ભાગતાં આવેલા આંગુળોના ગજ કરવાથી જેટલા ગજ થાય તે દરેક ગજમાંથી પાંચ આંગુળો બાદ કરતાં જે બાકી રહે તેને હસ્તાત્મક ક્ષેત્રફળ સમજવું- ૬

ઉપજાતિ.

घनीकृतंव्यासदलंनिजैकविंशांशयुग्गोलफलंघनंस्यात् ।
व्यासस्यसप्तांशयुतःसुवृत्तेव्यासस्त्रिरुक्तःपरिवेषकोयम् ॥ ६ ॥

અર્થઃ—વૃત્તના વ્યાસનો ઘન કરી તે ઘનનું અર્ધ કર્યા પછી એ કરેલા અર્ધનો એકવીશમો ભાગ [૨૧] અથવા એ અર્ધને એકવીશે ભાગતાં જે ભાગાકાર આવે તે ઘનના કરેલા અર્ધ ભાગમાં મેળવતાં જેટલો અંક થાય તે અંક ગોળાઈનું ઘનફળ જાણવું. તેમજ વૃત્ત અથવા ગોળના વ્યાસને ત્રણે ગુણતાં

દૃષ્ટાંતઃ—૪૩ ગજ વ્યાસ અને ૧૩૩ ગજ પરિઘ હોય એવા ગોળનું ક્ષેત્રફળ કેટલું ? તો ૪૨ ને ૧૩૩ એ ગુણ્યા તો ૫૫૮૬ થયા તેને ચારે ભાગ્યા તો ૧૩૯૬॥ ચો. ગ. ગોળાનું ક્ષેતફળ આવ્યુ.

૨ વળી બીજી રીત એવી છે કે વ્યાસ×વ્યાસ−(વ્યાસ×વ્યાસ / ૨૪)×૫=ગોળનું ક્ષેત્રફળ આવે.

દૃષ્ટાંત.

કોઈ ગોળનો વ્યાસ ૪૨ ગજ હોય તો તેનું ક્ષેત્રફળ કેટલું ? રીત ૪૨નો વર્ગ કર્યો તો ૧૭૬૪ થયા તે ૧૭૬૪ ને ચોવીશે ભાગી ભાગાકાર ૭૩॥ ને ૫ ગુણીએ તો ૩૬૭॥ આવ્યા તે બાદ કર્યા તો ૧૩૯૬॥ ચોરસ ગજ ગોળનું ક્ષેત્રફળ આવ્યું. તેને હસ્તાત્મક ક્ષેત્રફળ સમજવું.

(૬) એક ગોળાનો વ્યાસ ૪૨ બેંતાળીસ હાથ હોય તો તેનું ઘનફળ કેટલું ?

૪૨
૪૨
૧૭૬૪ વર્ગ.
૪૨
૭૪૦૮૮ વ્યાસનો ઘન.

૧૩૨ પરિઘ
૩૮૮૦૮ ઘનફળ
૪૨ વ્યાસ

વ્યાસના ૭૪૦૮૮ ઘનને [૨] બેએ ભાગ્યા તો ૩૭૦૪૪ આવે તેમાં તેનો ૨૧ મો ભાગ એટલે ૧૭૬૪ આવ્યો તે ઉમેરતાં ૩૮૮૦૮ ઘન હાથ ગોળાનું ઘનફળ સમજવું.

જે અંક આવે તેમાં વૃત્તના વ્યાસનો સાતમો (૭) ભાગ ઉમેરવામાં આ... તો તેથી વૃત્ત ઉપરથી વૃત્તનો પરિઘ અથવા પરિવેષ્ટક નીકળે, એવો લીલા... વતીનો મત છે. ૬

वृत्तक्षेत्रेपरिधिगुणितेव्यासपादःफलंयत्
क्षुण्णंवेदैरुपरिपरितःकंदुकस्येवजालम् ।
गोलस्यैवंतदपिचफलंपृष्टजंव्यासनिघ्नं
षड्भिर्भक्तंभवतिनियतंगोलगर्भेघनाख्यम् ॥ ७ ॥

અર્થ—*વૃત્તની પરિધિ અથવા પરીધને વ્યાસે ગુણીને (૪) ચારે ભાગતાં ... તેની બીજી રીત $\frac{વ્યાસ×વ્યાસ×વ્યાસ}{૨}+\frac{વ્યાસ×વ્યાસ×વ્યાસ}{૨×૨૧}$ =ગોળાનું ઘનફળ આવે.

(૨) એક ગોળાનો વ્યાસ ૪૨ હાથ હોય તો પરિઘ કેટલો ? ૪૨ ને ત્રણે ગુણ્યા તો ૧૨૬ આવ્યા તેમાં ને (વ્યાસનો) સાતમો ભાગ ૬ ઉમેરીએ તો ૧૩૨ હાથ પરિઘ આવે એ લીલાવતી પ્રમાણે છે.

રીત:—વ્યાસ×૩ + $\frac{વ્યાસ}{૭}$=પરીધ આવે.

દાખલા

(૧) ૫॥ હાથ વ્યાસનો એક ગોળ દડો કરીએ તો તે કેટલા ઘનહાથ જગા રોકે ? અને તેનો પરિઘ કેટલો થાય ?

$\frac{૧૧}{૨}×\frac{૧૧}{૨}×\frac{૧૧}{૨}=\frac{૧૩૩૧}{૮}÷\frac{૨}{૧}=\frac{૧૩૩૧}{૮}×\frac{૧}{૨}=\frac{૧૩૩૧}{૧૬}$ વ્યાસના ઘનનો અર્ધભાગ થયો.

$\frac{૧૩૩૧}{૧૬}÷\frac{૨૧}{૧}=\frac{૧૩૩૧}{૧૬}×\frac{૧}{૨૧}=\frac{૧૩૩૧}{૩૩૬}$ વ્યાસના ઘનના અર્ધનો એકવીસમો ભાગ,

$\frac{૧૩૩૧}{૧૬}+\frac{૧૩૩૧}{૩૩૬}=\frac{૨૭૯૫૧+૧૩૩૧}{૩૩૬}=\frac{૨૯૨૮૨}{૩૩૬}=૮૭\frac{૫૦}{૩૩૬}=૮૭\frac{૨૫}{૧૬૮}$ જવાબ ૮૭$\frac{૨૫}{૧૬૮}$ ઘનહાથ.

૫॥×૩=૧૬॥

$\frac{૧૧}{૨}÷૭=\frac{૧૧}{૨}×\frac{૧}{૭}=\frac{૧૧}{૧૪}+\frac{૧૬૫}{૧૦}=\frac{૫૫+૧૦૫}{૧૦}=\frac{૧૬૦}{૧૦}$=૧૭$\frac{૧૯}{૩૫}$=૧૭$\frac{૩}{૪}$. જવાબ ૧૭$\frac{૩}{૪}$ હાથ પરિઘ.

(૨) એક લાકડાનો ગોળો બનાવ્યો તેમાં ૧૪ હાથ તેનો વ્યાસ થયો તો તેનો પરીધ કેટલો તથા તે લાકડું કેટલા ઘનહાથ જગા રોકશે ?

૧૪×૩=૪૨. ૧૪÷૭=૨. ૪૨+૨=૪૪. જવાબ ૪૪ હાથ પરિઘ.

૧૪×૧૪×૧૪=૨૭૪૪÷૨=૧૩૭૨ વ્યાસના ઘનનો અર્ધ ભાગ.

૧૩૭૨÷૨૧=૬૫$\frac{૭}{૨૧}$=૬૫$\frac{૧}{૩}$+૧૩૭૨=૧૪૩૭$\frac{૧}{૩}$ ઘનહાથ લાકડું.

* વૃત્તનું ક્ષેત્રફળ કાઢવું હોય તો $\frac{પરિઘ×વ્યાસ}{૪}$=ક્ષેત્રફળ આવે. ઉપરના શ્લોકમાંના દૃષ્ટાંતમાં ૪૨ હાથ વ્યાસ અને ૧૩૨ પરિઘ છે તેનું ક્ષેત્રફળ કાઢવું હોય તો ૪૨ હાથ વ્યાસને ૧૩૨ પરિઘે ગુણતાં ૫૫૪૪ આવ્યા તેને ૪ ચારે ભાગ્યા તો ૧૩૮૬ ચોરસ હાથ ...નનું ક્ષેત્રફળ સમજવું.

જે આવે તે વૃત્તનું ક્ષેત્રફળ જાણવું અને તે [1]ક્ષેત્રફળને ચારે ગુણીએ તો તે દડા જેવી આકૃતિનું પૃષ્ઠફળ આવે અને તે પૃષ્ઠફળને વ્યાસે ગુણીને છએ (૬) ભાગીએ તો તેથી ગોળાનું ઘનફળ નીકળે છે. ૭

ઉપજાતિ.

जीवाशरैक्यस्यदलंशरेणहत्वास्यवर्गंदशभिर्विगुणयम्।
अंकैर्विभक्तेसतिलब्धमूलंप्रजायतेचापफलंस्फुटंतत् ॥ ८॥

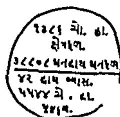
અર્થઃ—*જીવા (પણછ અથવા પ્રત્યંચા) અને બાણ, એ બેનો સરવાળો કરી તે સરવાળાનો અર્ધભાગ કરવો, અથવા બેએ ભાગતાં જે આવે તેને બાણના માપ સાથે ગુણતાં, જે આવે તે અંકનો વર્ગ કહાડતાં, જે આવે તેને દશે ગુણતાં, જે આવે તે અંકને નવે ભાગતાં; તેનું મૂળ કહાડયે જે અંક આવે તે ધનુષ્યનું ક્ષેત્રફળ જાણવું. ૮

मूलावशेषंहितदेकयुक्तंजिनाहतंसंयुतमंगुलैश्च ।
द्वाभ्यांयुतेनद्विगुणेनमूलेनाप्तंस्फुटंतत्फलमुक्तमाद्यैः ॥९॥

અર્થઃ—ધનુષનું ક્ષેત્રફળ પ્રથમ શ્લોકમાં કહાડતાં આવેલા મૂળના શેષ

૧ તે ક્ષેત્રફળને એટલે ૧૩૮૬ ચોરસ હાથને ૪ ચારે ગુણીએ તો ૫૫૪૪ ચોરસ હાથ ગોળ દડા જેવી આકૃતિનું પૃષ્ઠફળ સમજવું.

૨ ગોળાનું ઘનફળ કાઢવું હોય તો ગોળાના પૃષ્ઠફળને તેના વ્યાસે ગુણી છએ ભાગવા. ઉપરના દાખલામાં ૫૫૪૪ ચોરસ હાથ ગોળાનું પૃષ્ઠફળ છે તેને તેના વ્યાસ ૪૨એ ગુણતાં ૨૩૨૮૪૮ આવ્યા તેને ૬એ ભાગ્યા તો ૩૮૮૦૮ ઘનહાથ એ ગોળ દડા જેવી આકૃતીનું ઘનફળ આવ્યું.

* જીવા અથવા જ્યા નામ છે તે ધનુષ અથવા કામઠાને બાંધેલી દોરી છે તેની આકૃતિનું ક્ષેત્ર હોય તેનું ક્ષેત્રફળ કહાડવાની એવી રીત છે કે:—

ચ શેષમાં એક ઉમેરી ચોવીસે (૨૪) ગુણી તેમાં પાંચ ઉમેરી બમણા કરી; તેમાં બે ઉમેરવાથી જે અંક આવે તે અંકનું મૂળ કહાડતાં જે અંક આવે તે શેષ રહેવાનું ફળ સમજવું.

इंद्रवज्रा.

अष्टास्त्रकस्यपृथुलेनदैर्घ्यंगुण्यंहितद्रागविभागहीनम् ।
षड्भागकस्याष्टयुगांशभागंकुर्यांद्विहीनंपुनरेवशेषात् ॥ १८ ॥

અર્થઃ—*અષ્ટાંસ અથવા આઠ હાંસ અઠાંસ ભૂમિની પહોળાઇ સાથે લંબાઇને ગુણતાં જે આવે તેમાંથી તેનો છઠ્ઠો ભાગ ઓછો કરી ઓછા કરેલા ભાગમાંથી બાકી રહેલામાંથી (શેષ પાંચ ભાગ રહ્યા તેમાંથી) વળી છઠ્ઠો ભાગ કહાડી તે છઠ્ઠા ભાગને અડતાળીશે ભાગતાં જે આવે તે બાકીના ભાગોમાંથી કહાડતાં [પાંચ ભાગોમાંથી કહાડતાં] જે રહે તે અષ્ટાસનું ક્ષેત્રફળ સમજવું.

દાઃ—તેર હાથ [૧૩] જીવા અને [૩] ત્રણ હાથ બાજુ હોય તો તેનું ક્ષેત્રફળ કેટલું થાય ?

રીત—જીવા તેર છે અને બાજુ ત્રણ છે એ બેનો સરવાળો કરતાં સોળ થાય; તેને બેએ ભાગતાં અથવા એ સરવાળાનું અર્ધ કરતાં આઠ [૮] થાય, તે આઠને બાજુએ એટલે ત્રણે ગુણતાં [૨૪] ચોવીસ થાય અને એ ગુણાકાર અથવા ચોવીસનો વર્ગ કરતાં પાંચસે છોંતેર થાય, તે વર્ગને દશે ગુણતાં ૫૭૬૦. પાંચહજાર સાતસે ને સાઠ થાય, તેને નવે ભાગતાં ૬૪૦ છસે ને ચાળીશ આવ્યા તેનું વર્ગમૂળ કહાડતાં [૨૫] પચીસ હાથ ચોરસ ક્ષેત્રફળ આવ્યું અને [૧૫] પંદર શેષ રહ્યા.

રીત $\sqrt{}$

$$\left\{\frac{\text{જીવા+બાજુ}}{૨} \times \text{બાજુ}\right\}^{૨} \times ૧\frac{૧}{૯} \text{ એટલે જવાબ આવશે}$$

ઉપર બતાવેલી કઠિણ રીત છે પણ બીજી સહેલી રીત એવી છે કે—

જીવાનો અંક અને શરના અંકનો સરવાળો કરતાં જેટલો અંક થાય તે અંકનું અર્ધ કરતાં જે આવે તેને બાજુના અંકવડે ગુણતાં-જે અંક આવે તે અંકને. [૧'] અઢારમે અંશ ગુણાકારના અંકમાં ઉમેરી ગુણતાં જેટલો અંક થાય તે ક્ષેત્રફળ જાણવું જુઓ.—

દાઃ—એક ધનુષની જીવા [૧૪] ચૌદ અને બાજુ [૪] ચાર હાથ છે તેનું ક્ષેત્રફળ કેટલું થાય ?

૧૪ ચૌદની સાથે ૪ ચાર મેળવતાં ૧૮ અઢાર થાય તેનું અર્ધ ૯ નવ થાય તે નવને બાજુ એટલે [૪] ચારે ગુણતાં [૩૬] છત્રીસ થાય, તેનો ૧૮ અઢારમો અંશ [૨] બે આવે તે [૩૬] છત્રીસમાં ઉમેરતાં [૩૮] આડત્રીસ થાય એ ક્ષેત્રફળ સમજવું.

૧૪+૪=૧૮÷૨=૯×૪=૩૬+૨ = ૩૮ ચો. હા. જવાબ.

* સમબાજુ આઠખૂણી લંબાઈ અને પહોળાઈ [૧૨] બાર હાથ છે તેનું ક્ષેત્રફળ કેટલું ?

यत्षोडशास्त्ररसभागहीनंतद्वर्गमूलस्यषडंशकस्य ।
शक्रांशहीनंकथितंपुनश्चेच्छेषंबुधैर्वास्तुमतानुसारि ॥ ११ ॥

અર્થઃ—[1]ષોડશાસ્ત્રની જેટલી લંબાઈ હોય તેટલી લંબાઈનો છઠ્ઠો ભાગ કહાડીને તે છઠ્ઠા ભાગનું મૂળ કહાડવું, અને તે મૂળનો જે અંક હોય તે અંકને ષોડશાસ્ત્રની લંબાઈના કહાડેલા છઠ્ઠા ભાગમાં મેળવતાં જેટલો અંક થાય તે અંકનો ચઉદમો અંશ $\frac{૧}{૧૪}$ કહાડતાં શેષ જે રહે તે, ષોડશાસ્ત્રનો એક બાકુ થયો. એમ બુદ્ધિવાન્ પુરૂષે વાસ્તુમતાનુસારે જાણવું. ૧૧

રીત–૧૨ ને [૧૨] બારે ગુણ્યા એટલે ૧૨નો વર્ગ કર્યો તો ૧૪૪ થયા. તેનો ૬ ઠ્ઠો ભાગ એટલે ૨૪ બાદ કર્યા તો ૧૨૦ રહ્યા તેમાંથી છઠ્ઠા ભાગનો એટલે ૨૪ નો ૪૮ મો ભાગ અડધો બાદ કર્યો એટલે બાકી ૧૧૯॥ ચોરસ હાથ રહ્યા તે અષ્ટાસ્ત્રનું ક્ષેત્રફળ સમજવું.

દાખલાઃ—[૧] કોઇ સમબાજુ અષ્ટકોણની લંબાઈ તથા પહોળાઇ ૨૧ હાથ હોય તો તેનું ક્ષેત્રફળ કેટલું થાય ?

$૨૧×૨૧=૪૪૧.\ ૪૪૧÷૬=\frac{૪૪૧}{૬}=\frac{૧૪૭}{૨}=૭૩\frac{૧}{૨}$

$\frac{૧૪૭}{૨}÷૪૮=\frac{૧૪૭}{૨}×\frac{૧}{૪૮}=\frac{૪૯}{૩૨}=૧\frac{૧૭}{૩૨}$

$૭૩\frac{૧}{૨}$	૪૪૧
$૧\frac{૧૭}{૩૨}$	$૭૫\frac{૧}{૩૨}$
$૭૫\frac{૧}{૩૨}$	$૩૬૫\frac{૩૧}{૩૨}$

જવાબ $૩૬૫\frac{૩૧}{૩૨}$ ચો. હાથ.

[૨] એક સમબાજુ અષ્ટકોણની લંબાઈ તથા પહોળાઇ ૨૪ હાથ હોય તો તેનું ક્ષેત્રફળ કેટલું ?

$૨૪×૨૪=૫૭૬$　　$૫૭૬÷૬=૯૬$　　૯૬

$૫૭૬-૯૮=૪૭૮$　　$૯૬÷૪૮=૨$　　$\frac{૯૬}{૪૮}=૨$

જવાબ ૪૭૮ ચોરસ હાથ.

ચોવીસને ચોવીશે ગુણ્યા તો ૫૭૬ આવ્યા તેમાંથી તેનો ૬ ઠ્ઠો ભાગ ૯૬ તથા છઠ્ઠા ભાગનો એટલે ૯૬ નો અડતાળીશમો ભાગ ૨ બે મળી ૯૮ બાદ કર્યા તો બાકી ૪૭૮ ચોરસ હાથ રહ્યા તે જવાબ સમજવો.

૩ એક સમબાજુ અષ્ટકોણની લંબાઇ તથા પહોળાઇ ૧૮ હાથ હોય તો તેનું ક્ષેત્રફળ શું ?

$૧૮×૧૮=૩૨૪ \}\ ૩૨૪÷૬=\frac{૩૨૪}{૬}=૫૪.$　　　સમબાજુ અષ્ટકોણ.

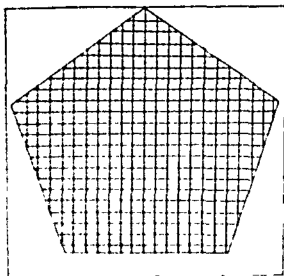
$\begin{array}{r} ૩૨૪ \\ ૫૪ \\ \hline ૨૭૦ \end{array} \Big\}\ ૫૪÷૪૮=\frac{૫૪}{૪૮}=\frac{૯}{૮}$

$૨૭૦-\frac{૯}{૮}=\frac{૨૧૬૦}{૮}-\frac{૯}{૮}=\frac{૨૧૫૧}{૮}=૨૬૪\frac{૭}{૮}$

ક્ષેત્રફળ $૨૬૪\frac{૭}{૮}$

જવાબ $૨૬૪\frac{૭}{૮}$ ચો. હાથ.

रा।प।अ।१०

पंचकोण

शालिनी.

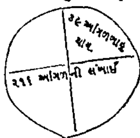
सर्वमानंज्ञायतेभ्यासयोगाद्धिनाधिक्यंस्थानयोगेगतेपि ।
अन्यक्षेत्रेचेपमंवासमंवाज्ञेयंलोकाच्छक्षतःसूत्रधारैः ॥ १२ ॥

અર્થઃ—સર્વ પ્રકારના ગણિતનું માન (રીતિ) અભ્યાસના યોગે કરી સમજાય છે, તેમાં હીન અને અધિકપણું તો સ્થાનના યોગે સમજવાનું છે, (જેટલા ખુણાનું ક્ષેત્ર હોય તેના અનુક્રમે કરવું) પણ વિષમ કોણનું જે ક્ષેત્ર હોય (બે, ચાર, છ, આઠ, દશ ઇત્યાદિ કોણનું) તો તેને સૂત્રધારોએ વિચાર શક્તિવડે અને લોકમાં ચાલતી રીતભાતથી સમજવું ૧૨

शार्दूलविक्रीडित.

यद्वृत्तंपरिलेखकेनलिखितंपण्मत्स्यपातास्ततः
पट्कोणंरसवाहुकंतदुदितंवाहुंभजेत्सप्तभिः
सप्तास्तेरसभागवाहुरुदितःसप्तास्ततोऽष्टास्रकं,
स्त्वेवंनंददशादिबाहुवहुशोज्ञेयाःस्वबुद्ध्याखिलाः॥१३॥

અર્થ—પ્રાકારવડે વૃત્ત રચિને તે વૃત્તમાં ૭ (૬) મત્સ્ય પાડવા એટલે તેથી ૭ બાહુનું ષટ્કોણ થાય, એ ૭ બાહુમાંથી એક બાહુના સાત ભાગો કરવા અને એ સાત ભાગોમાંથી એક ભાગ ઓછો કરવો; એટલે ૭ ભાગ બાકી રહ્યા. એજ ૭ ભાગ છે તે સપ્તાસ્રનો એક બાહુ થાય.

૧ દૃષ્ટાંત—એક ષોડશાસ્રની લંબાઈ ૨૧૬ આગળની હોય તો તેનો બાહુ ઉપરની રીત પ્રમાણે કેટલો થાય ?

રીત—૨૧૬ બસેં સોળને ૬ ૭ એ ભાગ્યા તો તેનો છઠ્ઠો ભાગ ૩૬ છત્રીશ થાય તેમાં તેનું વર્ગમૂળ ૬ ૭ ઉમેરતાં ૪૨ બેંતાલીશ થાય તેમાંથી તેનો ૧૪ ચૌદમો ભાગ ૩ ત્રણ કાઢતાં બાકી ૨૯ ઓગણત્રીશ રહ્યા તે તેનો બાહુ સમજવો.

૨ એક ષોડશાસ્ર દેરાસરની લંબાઈ ૨૪ ચોવીશ હાથ છે ત્યારે તેનો બાહુ કેટલા હાથનો હશે ? જવાબઃ—૫¾ હાથ બાહુ થાય.

૩ એક ષોડશાસ્રવાળી છત્રીની લંબાઈ ૫૪ ચોપન આંગુળની છે ત્યારે તેના બાહુ (વેદલી)ના અગ્રભાગની વચ્ચેનો ભાગ કેટલો રાખવો જોઈએ ? જવાબઃ-૧૧¾ આંગળનો બાહુ.

૪ એક ષોડશાસ્રવાળા તળાવની લંબાઈ ૨૮૪ બસેં ચોરાશ હાથની છે ત્યારે તેનો એક બાહુ કેટલા હાથનો હશે ? જવાબઃ—૫૨ બાવન હાથનો.

એ રીતે આખા ષટ્કોણના ૭ બાહુના બેંતાળીસ (૪૨) ભાગો કરી ષટ્કોણના દરેક બાહુમાંથી એક એક ભાગ ઓછો કરવાથી જેટલા ભાગમાં ષષ્ટાસ્ર હોય એટલાજ ભાગમાં સપ્તાસ્ર થઈ જાય; અને તેજ પ્રમાણે સપ્તાસ્રથી અષ્ટાસ્ર થાય છે. તથા તેજ રીતે અષ્ટાસ્રમાંથી નવાસ્ર થાય અને નવાસ્રમાંથી તેજ રીતે દશાસ્ર થાય, માટે બુદ્ધિવાને પોતાની બુદ્ધિથી એ રીતે મરજીમાં આવે તેટલા બાહુઓ અથવા અસ્ર કરવા. ૧૩

શાલિની.

षट्वाहोर्येवाहुरस्येषुभागेयुक्तेवाहुःपंचकोणस्यसस्यात् ।
यावान्वाहुःस्वेनमानेनगुण्योवाऽहोर्येगस्तस्यमूलंविकर्णम् ॥१४॥

અર્થઃ—ષટ્કોણના એક બાહુનો પાંચમો ભાગ [એક બાહુના પાંચ ભાગ કરવા] એજ બાહુમાં મેળવીએ એટલે તે ષટ્કોણનો બાહુ મટી પંચકોણનો અથવા પંચાસ્રનો એક બાહુ થાય. એજ અનુક્રમે એટલે જેટલા ખૂણાવું ક્ષેત્ર કરવું હોય તેટલામો ભાગ એક ભુજામાં અથવા બાહુમાં અથવા અસ્રમાં ઉમેરીએ તો અનુક્રમે ચતુરસ્ર તથા ત્રિકોણ ક્ષેત્ર થાય; એટલુંજ નહિ પણ, બે બાહુને ભેગા કરીએ એટલે એ બન્ને બાહુનું જે મૂળ (મધ્ય ભાગ) તે વિકર્ણ અથવા ખૂણો કહેવાય છે. ૧૪

उपजाति.

दैर्घ्यात्पृथुत्वंजिनभागहीनंतिथिप्रमाणाःकथिताभुजाश्च ।
पंचास्रमेतत्परिलेखनीयंपुष्पेषुकेष्वेवहितस्यरूपम् ॥ १५ ॥

અર્થ—ચતુરસ્ર ભૂમિને પંચાસ્ર અથવા ચોખંડી ભૂમિને પાંચ કોણવાળી કરવી હોય તો તેની લંબાઇ અથવા પહોળાઇમાં તેનો ચોવીશમો ભાગ ૧/૨૪ ઓછો કરવો અને તે ઓછા અથવા કમી કરેલા ભાગમાંથી એક પંદરાંશ ૧/૧૫ લેવામાં આવે તો તે પંચાસ્રનો એક બાહુ થયો એમ સમજવું. એ પંચકોણનું રૂપ કેટલાંક પુષ્પોમાં થાય છે. ૧૫

आयामतोविस्तरमष्टमांशहीनंप्रकुर्याद्रथकारसुज्ञः ।
दैर्घ्यार्धदैर्घ्येणसमास्तदास्त्रायंत्रादिषट्कोणकमेतदुक्तम् ॥१६॥

અર્થઃ—સારૂં જ્ઞાન ધરનાર શિલ્પિએ જ્યારે ષટ્કોણ કરવું હોય ત્યારે ચતુરસ્ર ક્ષેત્રની જેટલી લંબાઇ હોય તેટલી લંબાઇનો અષ્ટમાંશ ૧/૮ ઓછો

કરતાં શેષ જે રહે તે પહોળાઈ જાણવી; અને તે ષટ્કોણના ખુણા વિસ્તારના અર્ધ ભાગમાં (મધ્યમાં) આવે, પણ લંબાઈના ખુણા તો [1]સમ (બરોબર) આવે, એ રીતે યંત્રાદિ ષટકોણ કહ્યું છે. ૧૬

अष्टास्रयत्तत्पृथुत्वेचदैर्घ्ये तुल्यंकार्यंकर्णवैकर्णहीनम् ।
चातुःकोणंहस्तमेयंयदास्या द्वाहुस्तस्मिन्नंगुलैर्दिक्प्रमाणैः १७

અર્થ—અષ્ટાસ્રની લંબાઈ અને પહોળાઇ સમ કરવી, પણ ચતુષ્કોણમાં જે ઠેકાણે કર્ણ આવે તે ઠેકાણેથી તે કર્ણને ભાગી બીજે ઠેકાણે કર્ણ (ખુણો) કરવો; પણ તે ક્ષેત્ર એક હાથના પ્રમાણનું હોય તો તેને વિષે દરેક બાહુ દશ દશ આંગુળોના આવે છે એમ જાણવું. ૧૭

षष्ठोविभागोपिचदैर्घ्यकस्य तस्यैवषड्भागयुतोविधेयः
बाहुप्रमाणंकथितंकलास्रेक्षेत्रेतथान्यानिविचार्यकुर्यात् ॥१८॥

અર્થઃ—ષોડશાસ્ર ક્ષેત્ર કરવા માટે ક્ષેત્રની લંબાઈનો છઠ્ઠો ભાગ લઈ બાકીના પાચ ભાગ મુકી દેવા અને લીધેલા છઠ્ઠા ભાગને વળી છએ ભાગતાં જે ભાગ આવે તે, પ્રથમ લીધેલા છઠ્ઠા ભાગમાં ઉમેરવાથી જેટલું થાય તે ષોડશાસ્ર ક્ષેત્રનો એક બાહુ થાય છે.

પ્રથમની રીતિમાં જે પ્રમાણે કહ્યું છે તેજ પ્રમાણે ઘણા ખુણાનાં જે જે ક્ષેત્રો કરવાં હોય તો પ્રથમની રીતિ યાદ રાખી તે પ્રમાણે ક્ષેત્રો કરવાં. ૧૮

वसंततिलका.

श्येनःकपोतवकपेचकभासगृध्राथिलःशृगालमृगशूकरसिंहकीशाः
इत्यादयोधनहराभवनेप्रविष्टा गेहंयदांकटकटायतिकंपतेवा॥१९॥

અર્થઃ—ઘરને વિષે શ્યેન (બાજ), કપોત (હોલો), બગલું, ઘુવડ, *ભાસપક્ષી, (પીળી સમળી) ગીધપક્ષી, સમળી, શિયાળ, મૃગ (હરણ), સૂવર, સિંહ અને વાનર એટલામાંથી કોઈ-પણ ઘરમાં પ્રવેશ કરે તો તે ધનનો નાશ

---

૧ સમ એટલે લંબાઇમાં બે ખુણાઓ આવે અને પહોળાઈના મધ્યે એક ખુણો આવે, જુઓ આકૃતિ.

* વાસ્તુમંજરી નામના ગ્રંથમાં ભાસ પક્ષીના ઠેકાણે ચર્મચિડી અથવા ચામાચીડી અથવા છાપું. ઘરમાં ઉંધાં લટકે છે (વાગોલ જેવો) એ પક્ષી બતાવ્યું છે.

કરે છે. તથા તે ઘરને વિષે ૩૨-૩૨ દંડ સુધી (તાડકામોમાં તથા કમા [illegible]) તથા ઘરે કંપે અથવા ધુજે તો તે ધણધણનો નાશ કરે છે. ૧૯

પ્રાકારદેવભવનેનૃપમંદિરેચચૈત્યેધ્વજાદિષુપતત્યદ્ભુતમેવદૃષ્ટમ् ।
इत्यादिकं मुकुटमेवपतत्यकस्मात् भूपतेर्भयकरंप्रहिणांप्रहीयम्॥२०

અર્થ:—પ્રાકાર વિષે (કિલ્લા), દેવમંદિર વિષે, રાજમંદિર વિષે, ચૈત્ય વિષે (દેવની પેઠે જે પૂજાતું હોય તે ઝાડ-પીંપળા આદિ) અને ધજા વિષે, કિંવા ધ્વજાથી કોઈ પણ ઠેકાણે કાંઈ આશ્ચર્ય જોવામાં આવે અથવા [illegible] [illegible] (જેવા ઠેકાણાં મુગુટ છતાં) કાંઈ પણ [illegible] વસ્તુ પડે તો તે વસ્તુ રાજાને ભયકર્તા છે અને તેવોજ અકસ્માત [illegible] તો તે રાજાદિને ભયકર્તા છે એમ જાણવું. ૨૦

[illegible] गिरिशिरोरणेच हारेगृहेभगनिमेतुमधुजागृते।
[illegible] भूमौरितादृनिमृगुत्करेरर्दं॥२१॥

અર્થ — [illegible] વિષે, ([illegible]) તથા [illegible], તથા [illegible], અને મહિલ્લ [illegible] અથવા [illegible] [illegible], ([illegible]) [illegible] વસ્તુ અકસ્માત આવે તથા [illegible] પૂર્ણ કરે છે. ૨૧

ગ્રહાદિ.

[illegible] ।
[illegible] ॥ ४२ ॥

[illegible] ૨૨

...વ્યતીપાત...

[illegible] ।
[illegible]

[illegible]

[illegible]

અથવા ચરબીની (હાડકામાં રહેલા માંસની) વૃષ્ટિ થાય તો તેથી ઘરના માલિકને રોગ થાય, તથા રુધિરની ધારા થાય તો ઘરના સ્વામીને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય, તેમજ ઘર વિષે વાદિત્રના અથવા ગાયનના અકસ્માત્ નાદો અથવા શબ્દો થાય, તો તે પણ ઘરધણીને દુઃખ કરનાર છે. ૨૪

गेहद्भुतंयदितदाभवनंविहाय कुर्याद्बलिंचविधिवद्धवनंसुरार्चाम् ।
दानंद्विजातियतिदुर्बलदुःखितेभ्योदद्यात्ततोपिनिवसेद्भवनेसुखार्थी॥

અર્થ—એ રીતે બતાવ્યા પ્રમાણે ઘર વિષે કોઈ પણ તરેહનું [1]આશ્ચર્ય થાય તો તે ઘરમાંથી નીકળી વાસ્તુદેવને ફરીથી વિધિપૂર્વક બળિદાન આપી હવન તથા દેવપૂજા કરાવી તેમજ બ્રાહ્મણ, યતિ, દુર્બળ અને દુઃખી હોય એવા ઓને દાન આપી પોતાના સુખના અર્થે તે ઘરમાં ફરી વસવું જોઈએ. ૨૫

इतिश्री रामवल्लभे वास्तुशास्त्रे मंडनकृते सेमाद्भुत फलं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

૧ આશ્ચર્ય થવાની યુક્ત આ ગ્રંથમાં આવતી નથી, પણ નવીન ઘર [illegible] દિવસે વસવાનું થાય તે દિવસથી [illegible] જેવું [illegible] હોય છે, માટે તે ઘરમાં ફરી વસવા માટે વાસ્તુપૂજન વગેરે કરવું એમ [illegible] બતાવ્યું છે.

राजवल्लभ.

अध्याय ११ मो.

उपजाति.

नंदातिथिःषट्प्रतिपच्चरुद्रा द्विद्वादशीसप्तमिकाच भद्रा ।
जयातृतीयाष्टमिकाचविश्वा रिक्ताचतुर्थीनवमीचभूता ॥ १ ॥

અર્થ:—પડવો, છઠ, અને અગિયારશ, એ ત્રણ તિથિઓને નંદાતિથિ જાણવી; બીજ, સાતમ, અને બારશ એ ત્રણ ભદ્રાતિથિ જાણવી; ત્રીજ, આઠમ અને તેરશ, એ ત્રણ જયાતિથિ જાણવી, અને ચોથ, નવમી ને ચૌદશ, એ ત્રણ રિક્તાતિથિ છે એમ જાણવું. ૧

शालिनी.

प्रोक्तापूर्णापंचदिक्पौर्णमासीशुक्रेनंदाराजपुत्रेचभद्रा ।
पृथ्वीपुत्रेसिद्धिदावैजयास्यान्मंदेरिक्तादेवपूज्येचपूर्णा ॥ २ ॥

અર્થ:—પાંચમ, દશમ અને પુર્ણિમા, એ ત્રણ પૂર્ણાતિથિ જાણવી, અને હવે ઉપર કહેલી તિથિ અને વારના યોગથી સિદ્ધિયોગ થાય છે તે કહે છે; શુક્રવાર અને નંદાતિથિ, બુધવાર અને ભદ્રાતિથિ, મંગળવાર અને જયાતિથિ, શનિવાર અને રિક્તાતિથિ; ગુરૂવાર અને પૂર્ણાતિથિ હોય તો સિદ્ધિયોગ જાણવો. ૨

एकादशीजीवदिनेचषष्ठी भौमेत्रयोदश्यपिशुक्रवारे ।
सूर्येनवैकाष्टमिकाथसिद्धाश्चंद्रेद्वितीयादशमीनवम्यः ॥ ३ ॥

અર્થ:—એકાદશીના દિવસે ગુરૂવાર હોય, છઠને દિવસે મંગળવાર હોય, તેરસના દિવસે શુક્રવાર હોય; નવમી, એકમ અને આઠમ, એ ત્રણ તિથિ કોઇ પણ મહિને તે તિથિના દિવસે રવિવાર હોય, બીજ, દશમ અને નવમી એ ત્રણ તિથિ કોઇ પણ મહિને તે તિથિના દિવસે સોમવાર હોય તો તે સિદ્ધિયોગ જાણવો. ૩

उपजाति.

रवौशुभान्यश्विनिकाचमूलं पुष्योपिहस्तोत्तरकत्रयंच ।
दुष्टामघाद्वादशिकाचयाम्या मैत्रद्वयंसप्तमिकाविशाखा ॥ ४ ॥

અર્થ:—રવિવારના દિવસે અશ્વિની, મૂળ, પુષ્ય, હસ્ત અને ત્રણ ઉત્તરા (ઉત્તરાફાલ્ગુની, ઉત્તરાષાઢા અને ઉત્તરાભાદ્રપદ) એ સાત નક્ષત્રો સારાં છે; એજ રવિવારના દિવસે મઘા, ભરણી, અનુરાધા, જ્યેષ્ઠા અને વિશાખા, એ પાંચ નક્ષત્રો સારાં નથી; તેજ રીતે રવિવારના દિવસે દ્વાદશી (બારસ) અને સાતમ એ બે તિથિ પણ સારી નથી એમ સમજવું. ૪

शुभानिचंद्रेश्रवणानुराधे पुष्योमृगोरोहिणिकातथैव ।
नशोभनैकादशिकाभिजिच्च पाढाद्वयंचित्रविशाखिकेच ॥ ५ ॥

અર્થ:—સોમવારના દિવસે શ્રવણ, અનુરાધા, પુષ્ય, મૃગ અને રોહિણી એ પાંચ નક્ષત્રો શુભ છે; સોમવારના દિવસે અગિયારશ તિથિ અશુભ છે અને સોમવારના દિવસે અભિજિત, પૂર્વાષાઢા, ઉત્તરાષાઢા, ચિત્રા, અને વિશાખા, એ પાંચ નક્ષત્રો પણ અશુભ છે. ૫

भौमेशुभंवन्हिभमश्विनीचाश्लेषाचमूलोत्तरभद्रपच ।
नेष्टादशम्युत्तरपाढभंचलधात्रयंवासवतश्चरौद्रम् ॥ ६ ॥

અર્થ:—મંગળવારના દિવસે કૃતિકા, અશ્વિની, અશ્લેષા, મૂળ અને ઉત્તરાભાદ્રપદ, એટલાં નક્ષત્રો શુભ જાણવાં, પણ મંગળવારના દિવસે તિથિ દશમ હોય તો તે અશુભ જાણવી, તેમજ મંગળવારના દિવસે ઉત્તરાષાઢા ધનિષ્ઠા, શતભિષા, પૂર્વાભાદ્રપદ અને આર્દ્રા, એટલાં નક્ષત્રો પણ અશુભ છે.

बुधेशुभौपूष्यकरौमृगश्च ब्रह्माग्निभंसिद्धिकरंचमैत्रम् ।
वर्ज्याधनिष्ठाप्रतिपन्नवम्यौ याम्याश्विनीरेवतिकातथैव ॥ ७ ॥

અર્થ:—બુધવારના દિવસે પુષ્ય, હસ્ત, મૃગશીર્ષ, રોહિણી, કૃતિકા અને અનુરાધા, એટલાં નક્ષત્રો શુભ છે, તથા બુધવારના દિવસે પ્રતિપદા (પડવો અથવા એકમ) અને નવમી એ બે તિથિઓ અશુભ છે, અને બુધવારના દિવસે ધનિષ્ઠા, ભરણી, અશ્વિની અને રેવતી, એ ચાર નક્ષત્રો પણ અશુભ છે.

जीवेश्विनीसिद्धिकरानुराधा पुनर्वसूरेवतिकाचपूष्यम् ।

नशोभनंवारुणमष्टमीच ब्राह्मात्रयंचोत्तरफाग्निधिष्ण्यम् ॥ ८ ॥

અર્થઃ—ગુરૂવારના દિવસે અશ્વિની, અનુરાધા, પુનર્વસુ, રેવતી અને પુષ્ય, એ પાંચ નક્ષત્રો શુભ છે, પણ તેજ વારના દિવસે (ગુરૂવારે) અષ્ટમી તિથિ અશુભ છે, તેમજ તેજ વારના દિવસે શતભિષા, રોહિણી, મૃગશીર્ષ, આર્દ્રા, ઉત્તરાફાલ્ગુની અને કૃતિકા એટલાં નક્ષત્રો અશુભ છે એમ જાણવું. ૮

इंद्रवज्रा.

शुक्रेशुभंपौष्णयुगंचपूर्फा श्रुत्युत्तराषाढभमैत्रभंच ।
वर्ज्याभृगौसप्तमिकाचपुष्पोऽश्लेषामघारोहिणिकाचज्येष्टा॥ ९ ॥

અર્થઃ—શુક્રવારના દિવસે રેવતી, અશ્વિની, પૂર્વાફાલ્ગુની, શ્રવણ, ઉત્તરાષાઢા અને અનુરાધા, એટલાં નક્ષત્રો શુભ જાણવાં; પણ શુક્રવારના દિવસે સાતમ તિથિ હોય તો તે અશુભ છે, તેમજ શુક્રવારના દિવસે પુષ્ય, અશ્લેષા, મઘા, રોહિણી અને જ્યેષ્ઠા એ પાંચ નક્ષત્રો અશુભ છે એમ જાણવું. ૯

उपजाति.

शनौशुभारोहिणिकाश्रुतिश्च स्वातिस्तथावारुणभंचशस्तम् ।
नशोभनंचोत्तरफात्रयंचा पाढाद्वयंरेवतिकाचपष्ठी ॥ १० ॥

અર્થઃ—શનિવારના દિવસે રોહિણી, શ્રવણ, સ્વાતી અને શતભિષા, એટલાં નક્ષત્રો શુભ જાણવાં, પણ એ શનીવારના દિવસે ઉત્તરાફાલ્ગુની, હસ્ત, ચિત્રા, પૂર્વાષાઢા, ઉત્તરાષાઢા અને રેવતી, એ છ (૬) નક્ષત્રો અશુભ જાણવાં તેમજ શનીવારના દિવસે છઠ તિથિ હોય તો તે પણ અશુભ જાણવી. ૧૦

शार्दूलविक्रीडित.

सूर्येरूपरसाद्रिकाःशशिदिनेऽष्टौपंचचैकस्तथा
चत्वारोमुनयोऽष्टभूमितनयेपट्अष्टचंद्रात्मजे ।
जीवेयुग्मशराःस्वराभृगुसुतेरागैकवेदाष्टमा
मंदेष्टौगुणमन्नपंचदिवसेऽर्धांशाःशुभावासरे ॥ ११ ॥

અર્થઃ—રવિવારે પાંચમે, છઠે અને બીજે, એટલા અષ્ટમાંશ

માંથી જે અષ્ટમાંશ હોય તે સારા; સોમવારે આઠમો, પાંચમો અને પહેલો, એટલામાંથી ગમે તે હોય તો તે સારા; મંગળવારે ચોથો સાતમો અને આઠમો, એટલામાંથી ગમે તે હોય તો તે સારા; બુધવારે છઠ્ઠો, ત્રીજો અને આઠમો, એટલામાંથી જે હોય તે સારા; ગુરૂવારે બીજો, પાંચમો અને સાતમો એટલામાંથી ગમે તે હોય તે સારા; શુક્રવારે ચોથો, છઠ્ઠો, પહેલો અને આઠમો એટલામાંથી ગમે તે હોય તે સારા અને શનૈશ્ચરે આઠમો, ત્રીજો, સાતમો અને પાંચમો એટલામાંથી ગમે તે અષ્ટમાંશ હોય તો તે સારા છે. ૧૧

उपजाति.

कृष्णेनिशायांदशमीतृतीये भद्रादिनेसप्तचतुर्दशेतु ।
शुक्लेरजन्यांयुगरुद्रसंख्ये दिनेष्टमीपूर्णिमयोश्चवर्ज्या ॥ १२ ॥

અર્થઃ—કૃષ્ણ પક્ષમાં (અંધારિયામાં) દશમના દિવસે અને ત્રીજના દિવસે રાત્રીના ભાગની એટલે તિથિ જેટલી ઘડી હોય તેટલી ઘડીથી પહેલાં ત્રીશ ઘડી (૩૦) ભદ્રા હોય; કૃષ્ણ પક્ષની સાતમ અને ચઉદશ એ બે દિવસના ભાગની એટલે પ્રથમના દિવસે (સાતમ અથવા ચોદશે) જેટલી ઘડીએ તિથિ બેસતી હોય ત્યાંથી માંડી ત્રીશ (૩૦) ઘડી સુધી ભદ્રા જાણવી;

શુકલ પક્ષમાં ચોથ અને અગિયારશના દિવસે રાતના ભાગની એટલે, જેટલી ઘડી તિથિ હોય તે પહેલાં ત્રીશ (૩૦) ઘડી સુધી ભદ્રા જાણવી, અને શુકલ પક્ષની આઠમ તથા પૂર્ણિમા, એ બે દિવસમાં, દિવસના ભાગની એટલે, પ્રથમના દિવસે જેટલી ઘડીએ આઠમ અથવા પુનમ બેસતી હોય ત્યાંથી માંડી ત્રીશ (૩૦) ઘડી સુધી ભદ્રા જાણવી. ૧૨

शार्दूलविक्रीडित.

सूर्येकार्मुकमीनगेसुरगुरौसिंहेविधौदुर्बले
गंडांतव्यतिपातवैधृतिदिनेदग्धेतिथौभेतथा ।
शुक्रेस्तेथगुरौचपातसमयेचिष्ट्यांचमासाधिके
चंद्रेपापविलोकितेचसहितेकार्यंनकिंचिच्छुभम् ॥ १३ ॥

અર્થઃ—ધન રાશિનો અને મીન રાશિનો સૂર્ય હોય; સિંહનો ગુરૂ હોય;

ચંદ્રમા દુર્બળ હોય; ગંડાંત નામા યોગ હોય તથા વ્યતિપાત હોય; વૈધૃત હોય; દગ્ધા તિથિ હોય; દગ્ધ નક્ષત્ર હોય; શુક્રઅસ્ત હોય; ગુરૂઅસ્ત હોય; પાત યોગ હોય; વિષ્ટિ હોય; અધિક માસ હોય અને ચંદ્રમા ઉપર પાપગ્રહની દૃષ્ટિ પડતી હોય અથવા પાપગ્રહના ભેગો ચંદ્રમા હોય, તો એવા દિવસોમાં શુભ કામનો ત્યાગ કરવો. ૧૩

आदौभूमिपरीक्षणंशुभदिनेपश्चाच्चवास्त्वर्चनं
भूमेःशोधनकंततोपिविधिवत्पाषाणतोयांतकम् ।
पश्चाद्वेश्मसुरालयादिरचनार्थंपादसंस्थापनं
कार्यंलग्नशशांकशाकुनबलैःश्रेष्ठेदिनेधीमता ॥ १४ ॥

અર્થ:—શુભ દિવસે પ્રથમ ભૂમિની પરીક્ષા કરવી, પછી વાસ્તુદેવનું પૂજન. પછી વિધિ સહિત પૃથ્વીમાં પાષાણની ભૂમિ આવે ત્યાં સુધી અથવા પાણી આવતા સુધી ભૂમિનું શોધન કરવું અને ત્યાર પછી ઘર અથવા દેવમંદિર કરવા માટે લગ્ન ચંદ્રમા અને શકુન બળ હોય તેમજ શ્રેષ્ઠ દિવસ હોય તે દિવસે બુદ્ધિમાન પુરૂષે પાયાનું મંડાણ કરવું. ૧૪

स्वात्यां[illegible]शिरविश्वपवारतिथयोश्विन्युत्तराणांत्रिकं
हस्तादित्रयमैत्रमांत्रफणिरपुष्यांमृगोरोहिणी ।
[illegible]गुरुभार्गवाणांशुभदा[illegible]
[illegible] ॥ १५ ॥

અર્થ:—[illegible] નક્ષત્ર, વાર અને તિથિઓ લેવાનું કહ્યું છે તે [illegible]

विष्कुंभव्यतिपातकौचनशुभौयोगाःपरेशोभनाः
शस्तंनागववाख्यतैतलगिरंयुग्मांतिथिंवर्जयेत् ।
मौहूर्तंत्वथत्रिश्वभष्टनवमंपंचत्रिरागाद्रिकं
श्रेष्ठंचद्वितियंतुलावृषघटौयुग्मंधनुःकन्यके ॥ १६ ॥

અર્થ:—વિષ્કુંભ અને વ્યતિપાત એ બે યોગ સારા નથી, એ સિવાયના બીજા સર્વ યોગો સારા છે; તેમજ કરણમાં નાગ, બવ, તૈતલ અને ગિર, એ ચાર કરણ સારાં છે; પણ યુગ્મ* તિથિ હોય તેને તજવી:—

દિવસનાં બે ઘડિયોનાં મુહુર્તોમાં તેરમું (૧૩), આઠમું (૮), નવમું (૯), પાંચમું (૫), ત્રીજું (૪), છઠ્ઠું (૬), સાતમું (૭), અને બીજું (૨), એટલાં મુહુર્તો સારાં છે, તેમજ તુલા, વૃષ, કુંભ, મિથુન, ધન, અને કન્યા એટલાં લગ્નો પણ સારાં છે. ૧૬

द्व्यंगेवास्थिरभेचसौम्यसहितेलग्नेशुभैर्वीक्षिते
सौम्यैर्वीर्यसमन्वितैश्चदशमैर्निर्माणमाहुर्बुधाः ।
तैर्वाधीनववेंद्रगैःशुभफलदंपापैस्त्रिषष्ठायगैः
क्रूरोष्टमसंस्थितोपिमरणंकर्तुर्विधत्तेतराम् ॥ १७ ॥

અર્થ:—દ્વિ સ્વભાવ લગ્ન અથવા સ્થિર લગ્ન, એવાં લગ્ન વિષે સૌમ્ય ગ્રહ પડ્યા હોય અથવા તેવા લગ્ન ઉપર શુભ ગ્રહની દૃષ્ટિ હોય, વળી દશમા સ્થાનમાં સૌમ્ય ગ્રહ બળવાન હોય તો એવા વખતે ઘરનો પ્રારંભ કરવો. તેમજ પાંચમા ભવનમાં તથા બીજા ભવનમાં અને કેંદ્ર સ્થાનમાં, જો કોઈ શુભ ગ્રહ બળવાન હોય તો તે સારૂં ફળ આપે માટે તેવા વખતે ઘરનો પ્રારંભ કરવો; ત્રીજા, છઠ્ઠા અને અગિયારમા ભવનમાં પાપગ્રહ હોય તોપણ તે શુભ ફળ આપે; પરંતુ ઘરના પ્રારંભ વખતે ક્રૂર ગ્રહ આઠમા ભવનમાં રહ્યો હોય તો તે ઘરના સ્વામીનું મૃત્યુ કરે છે. ૧૭

जीवःसौख्यशुभावहोतिभृगुजोधान्यंद्विपंचेष्टगाः
सूर्योवेश्मपतिप्रतुल्यमिदंनीचारिगंनिर्धनम् ।

---

* યુગ્મ એટલે ક્ષય તિથિ હોય અથવા વૃદ્ધિ તિથિ હોય (એક દિવસ બે તિથિ ઘણી હોય તે વૃદ્ધિ તિથિ) એવી બે તિથિઓ તજવા કહી છે.

जीवेलग्नसमागतेशशिसुतेजामित्रगेर्केरिपौ
शुक्रेऽथोसहजेशनौचशरदांगेहंशतंतिष्ठति ॥ १८ ॥

અર્થ:—ઘરના પ્રારંભ વખતે ચોથા ઘરનો સ્વામી બ્રહસ્પતિ બળવાન હોય તો તે સુખ આપે; ચોથા ઘરનો સ્વામી શુક્ર બળવાન હોય તો તે ધાન્યની વૃદ્ધિ કરે. ચોથા ઘરનો સ્વામી ચંદ્રમા બળવાન હોય તો તે લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ કરાવે; સૂર્ય ચોથા ઘરના સ્વામી બળવાન હોય તો તે સુખ, ધાન્ય અને લક્ષ્મી, એ ત્રણ આપે, પણ એ ચારે ગ્રહો નીચ સ્થાનમાં હોય વા અસ્તના હોય તો તે નિર્બળ જાણવા અથવા બૃહસ્પતિ લગ્નમાં હોય; બુધ સાતમે ભવને હોય, સૂર્ય છઠ્ઠે ભવને હોય, શુક્ર ચોથે ભવને હોય અને શનૈશ્ચર ત્રીજે ભવને હોય તો તે ઘર સો (૧૦૦) વર્ષ સુધી ટકે છે. ૧૮

मालिनी.

भृगुसुतइहलग्नेह्यायगेर्केचखेज्ञे
गृहमपिशतमब्दान्स्थायिकेंद्रेसुरेज्ये ।
द्विगुणमपिचशुक्रेमूर्तिगेविक्रमेर्के
सुरगुरुसुतसंस्थेभूमिपुत्रेचषष्ठे ॥ १९ ॥

અર્થ:—લગ્ન વિષે શુક્ર હોય, અગિયારમા ભવનમાં સૂર્ય હોય, દશમા ભવનમાં બુધ હોય, કેંદ્રસ્થાનમાં બૃહસ્પતિ હોય તો તે ઘર સો (૧૦૦) વર્ષ સુધી ટકે; અને લગ્નને વિષે તો શુક્રજ હોય પણ, જો સૂર્ય પરાક્રમ[1] ભવનમાં હોય, પાંચમા ભવનમાં બૃહસ્પતિ હોય અને મંગળ છઠ્ઠા ભવનમાં હોય તો તે ઘર બસો વર્ષ (૨૦૦) સુધી કાયમ રહે છે. ૧૯

उपजाति.

प्रारंभकालेयदिमंदभौमौ लाभाश्रितौदेवगुरुश्चतुर्थे ।
चंद्रोंबरेचेच्छरदामशीतिः स्थितिर्नियुक्ताभवनस्यसद्भिः ॥२०॥

અર્થ:—ઘરનો આરંભ કરતી વખતે શનૈશ્ચર અને મંગળ, એ બે અગિયારમા ભવનમાં હોય; બૃહસ્પતિ ચોથા ભવનમાં હોય અને ચંદ્રમા દશમા ભવનમાં હોય, એવા વખતમાં પ્રારંભ કરેલું ઘર એંશી વર્ષ (૮૦) સુધી ટકે છે. ૨૦

૧ પરાક્રમ એટલે ત્રીજું ભવન થાય છે.

शार्दूलविक्रीडित.

लग्नंकर्कटमाश्रितेहिमकरेदेवार्चितेकेंद्रगे
लक्ष्मीवद्भवनंखगेश्चसुहृदःस्वांशोच्चसंस्थैस्तथा ।
नीचांशैरपिनिर्धनंतुखचरोह्येकःपरांशस्थितः
जामित्रेदशमेब्दमध्यतइदंगेहंपरैर्नीयते ॥ २१ ॥

અર્થઃ—કર્ક લગ્નમાં ચંદ્રમા હોય; કેંદ્ર સ્થાનમાં બૃહસ્પતિ હોય; મિત્રના સ્થાનમાં ગ્રહ હોય તે વખતે ઘરનો પ્રારંભ થાય તો તે ઘર લક્ષ્મીવાન્ થાય; પણ નીચ અંશના ગ્રહ હોય તેવા વખતમાં પ્રારંભ કરેલા ઘરમાં નિર્ધનપણું રહે અને એક પણ ગ્રહ શત્રુના ઘરમાં સાતમા અથવા દશમા ભવનમાં હોય એવા વખતમાં પ્રારંભ કરેલું ઘર એક વર્ષની અંદરમાં તે ઘર શત્રુના સ્વાધીનમાં થાય છે. ૨૧

उपजाति.

भृगुर्विलग्नेयदिमीनसंस्थः कर्केगुरुस्तुर्यगृहंगतश्चेत् ।
शनिस्तथैकादशगस्तुलायां गेहंचिरंश्रीसहितंतदास्यात् ॥२२॥

અર્થઃ—મીન રાશિના લગ્નમાં શુક્ર હોય તે વખતે પ્રારંભ કરેલું ઘર લક્ષ્મી સહિત ઘણા દિવસ સુધી ટકે, કર્કનો બૃહસ્પતિ ચોથા ભવનમાં હોય તે વખત પ્રારંભ કરેલું ઘર પણ લક્ષ્મી સહિત ઘણા દિવસ સુધી ટકે, અને શનૈશ્ચર તુળાનો અગિયારમા ભવનમાં હોય એવા વખતમાં પ્રારંભ કરેલું ઘર પણ લક્ષ્મી સહિત ઘણા દિવસ સુધી ટકે છે. ૨૨

गृहप्रवेशोमृगमैत्रपुष्ये चित्राधनिष्ठोत्तरवारुणर्क्षे ।
स्वात्यश्विनीपूषभरोहिणीषु शुभोथरिक्तारविभूमिजेनो ॥ २३ ॥

અર્થઃ—મૃગશીર્ષ, અનુરાધા, પુષ્ય, ચિત્રા, ધનિષ્ઠા, ત્રણ ઉત્તરા, શતભિષા, સ્વાતી, અશ્વિની, રેવતી અને રોહિણી. એટલા નક્ષત્રોમાં ઘરમાં પ્રવેશ કરવો એ સારૂં છે. પણ રિક્તાતિથિ, રવિવાર અને મંગળવાર, એટલા દિવસમાં ઘરમાં પ્રવેશ કરવો એ સારૂં નથી. ૨૩

मालिनी.

अजवृषमृगकन्याःकर्कमीनौतुलार्का
द्विहितमिहसमुच्चंसप्तमंनीचमस्मात् ।
क्रयमृगधृटकर्काद्यानवांशाअजादेः
चरलवमपिलग्नंवर्जनीयंप्रवेशे ॥ २४ ॥

અર્થઃ—મેષનો સૂર્ય ઉચ્ચસ્થાનનો, વૃષનો ચંદ્રમા ઉચ્ચસ્થાનનો, મકરનો મંગળ ઉચ્ચસ્થાનનો, કન્યાનો બુધ ઉચ્ચસ્થાનનો, કર્કનો બૃહસ્પતિ ઉચ્ચસ્થાનનો, મીનનો શુક્ર ઉચ્ચસ્થાનનો, અને તુળાનો શનૈશ્વર ઉચ્ચસ્થાનનો, એ રીતે ઉચ્ચસ્થાનના ગ્રહો જાણવા.

ઉપર કહેલી રાશિઓથી સાતમી રાશિ નીચ સ્થાન જાણવું, જેમકે-સૂર્ય તુળાનો નીચ સ્થાનનો, ચંદ્રમા વૃશ્ચિકનો નીચ સ્થાનનો, મંગળ કર્કનો નીચ સ્થાનનો, બુધ મીનનો નીચ સ્થાનનો, ગુરૂ મકરનો નીચ સ્થાનનો, શુક્ર કન્યાનો નીચ સ્થાનનો અને શનૈશ્ચર મેષનો નીચ સ્થાનનો, એટલા નીચ સ્થાનના ગ્રહો જાણવા.

મેષલગ્ન, સિંહલગ્ન અને ધનલગ્ન, એ ત્રણ નવમાંશ મેષાદિથી ગણવા વૃષ, કન્યા અને મકર, એ ત્રણના નવમાંશ મકરથી ગણવા; મિથુન, તુળા અને કુંભ, એ ત્રણના નવમાંશ તુળાદિથી ગણવા; કર્ક, વૃશ્ચિક અને મીન એ ત્રણના નવમાંશ કર્કાદિથી ગણવા.

એ રીતે બતાવેલા લગ્નોના નવમાંશોમાંથી-ચર નવમાંશ અને ચર લગ્ન, એ બેને ઘરમાં પ્રવેશ કરતી વખતે ત્યાગવાં. ૨૪

मूर्त्तांतधैत्रोपचयेस्वराशि लग्नंयदास्यात्सुखकृत्प्रवेशः ।
द्विवेदपंचास्तनवाष्टमांत्ये राशिस्वलग्नंचविनाशहेतुः ॥ २५ ॥

અર્થઃ—પહેલું ભવન, ત્રીજું ભવન, છઠ્ઠું ભવન, દશમું ભવન અને અગિયારમું ભવન. એટલાં ભવનોમાં કોઇ પણ ભવનની રાશિ અને ધણી રાશિ, એ બન્ને એક રાશિ હોય તે વખત ઘરમાં પ્રવેશ કરે તો તે શુભકારી જાણવું, પરંતુ બીજું, ચોથું, પાંચમું, સાતમું, આઠમું, નવમું અને બારમું ભવન

એટલા ભવનોમાંથી કોઈ પણ ભવનની રાશિ અને ઘરની રાશિ, એ બન્નેની એક રાશિ હોય તેવા વખતમાં ઘર વિષે પ્રવેશ કરે તો તે પ્રવેશ કરનાર ઘરધણીનો નાશ થાય છે. ૨૫

त्रिकोणकेंद्रेपुशुभायसौम्याः केंद्राष्टमांत्येनविनाचपापाः ।
भवंतिशस्तास्त्रिपडायगाश्च चंद्रेऽनुकूलोस्थिरभेप्रवेशः ॥ २६ ॥

અર્થઃ—ત્રિકોણ વિષે તથા કેંદ્ર વિષે સૌમ્ય ગ્રહ હોય તો તે શુભ છે; કેંદ્ર ભવન, આઠમું ભવન અને બારમું ભવન; એટલાં સ્થાનો મુકીને બીજા ઠેકાણે પાપ ગ્રહ હોય તો તે સારા છે અને તે શુભ ફળ આપે; ત્રીજા, છઠ્ઠા અને અગિયારમા ભવનમાં શુભ ગ્રહો હોય તો તે પણ શુભ ફળ આપે, તેમજ ચંદ્રમા અનુકૂળ હોય, અને નક્ષત્ર સ્થિર હોય તો તે યોગોમાં ઘરને વિષે પ્રવેશ કરવો. ૨૬

गृहप्रवेशंगमनंनकुर्याच्छुक्रेबुधेदक्षिणसन्मुखस्थे ।
नवोढकन्यैकपुरेभयादौनदोषदौदक्षिणसन्मुखस्थौ ॥ २७ ॥

અર્થઃ—શુક્ર અને બુધ એ બે જમણા હોય અથવા સન્મુખ હોય તો તેવા વખતમાં ગૃહપ્રવેશ કરવો નહિ, તેમજ પ્રયાણ પણ કરવું નહિ; વળી—શુક્ર અને બુધ એ બે જમણા હોય અથવા સન્મુખ હોય તેવા વખતમાં નવોઢા કન્યાને બીજે ગામ સાસરૂં હોય તો તેને ત્યાં વોળાવવી નહિ, પણ એક ગામમાં અથવા એક નગરમાં પરણેલી હોય તો તેવો વખત છતાં વોળાવવાનો દોષ નથી, તેમજ ભયના વખતમાં બુધ અને શુક્ર બન્ને તો જમણો હોય અથવા સન્મુખ હોય તોપણ તેવા વખતમાં (ભયના વખતમાં) ઘર પ્રવેશ, પ્રયાણ અને કન્યાને બન્ને તો અન્યગામ હોય તોપણ વોળાવવાનો કાંઇ દોષ નથી. ૨૭

शार्दूलविक्रीडित.

पूज्यासौकुलदेवतागणपतिःक्षेत्राधिनाथास्तथा
वास्तुर्दिक्पतयःप्रवेशसमयेप्रारंभणेधीमता ।
आचार्यद्विजशिल्पिनश्चविधिवत्संतोषयेच्छिल्पिनं
वस्त्रालंकरणैर्गृहंप्रविशतःसौख्यंभवेत्सर्वदा ॥ २८ ॥

અર્થઃ—ઘરને વિષે પ્રવેશ કરતી વખતે અને ઘરના પ્રારંભ વખતે બુદ્ધિમાન પુરૂષે કુળદેવતા, ગણપતિ, ક્ષેત્રના સ્વામિઓ, વાસ્તુદેવતા અને

દિક્પાળો, એટલા દેવતાઓને પૂજવા; આચાર્ય, બ્રાહ્મણ અને શિલ્પી, એઓને વિધિ સહિત સંતોષવાઃ તેમજ શિલ્પિને વસ્ત્ર અને અલંકાર આપવા, એ રીતે કરવાથી ઘરમાં પ્રવેશ કરનાર માણસને નિરંતર સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૮

तन्वंग्याकरपीडनेमृगमघामूलंतथत्रोत्तरा
हस्तस्वात्यऽनुराधिकाश्चसुखदाःपौष्णंतथारोहिणी ।
यस्याश्चारुमुखंनितंवजघनेस्थूलेकुचौश्रीफलैः
तुल्यौक्षामकटिर्विशालनयनेताम्रोधरःसत्कचाः ॥ २९ ॥

અર્થઃ—કન્યાના લગ્ન વિષે મૃગશીર્ષ, મઘા, મૂળ, ત્રણ ઉત્તરા, હસ્ત, સ્વાતી, અનુરાધા, રેવતી અને રોહિણી, એટલાં નક્ષત્રો સુખકારી છે, પણ કેવી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવું ? તે કહે છે.

જેનું અંગ સુકોમળ હોય; સુંદર મુખ હોય; [1]નિતંબ અને [2]જઘન એ બે [3]સ્થૂળ હોય અને જેનાં સ્તન [4]શ્રીફળ જેવાં હોય, [5]કટિ દુર્બળ હોય, વિશાળ (મોટાં) જેનાં નેત્રો હોય; [6]અધર લાલ હોય અને જેના કેશ સુંદર હોય એવી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવું. ૯

शुक्रेज्येस्तगतेमुकुंदशयनेसूर्येधनुमीनगे
भद्रापांयमसृत्युवेधसहितंगोधूलिकंवर्जयेत् ।
युक्तंपंचविशोपकैर्विधुवलंशस्तंविवाहस्यभे
दोषाणांशमनंविलोक्यमुनिनासंध्यागमेनिर्मितम् ॥ ३० ॥

અર્થઃ—શુક્ર અથવા બૃહસ્પતિ અસ્ત હોય, વિષ્ણુએ શયન કર્યું હોય, સૂર્ય ધનનો અથવા મીનનો હોય, ભદ્રા હોય તે વખતે; યમઘંટ હોય, મૃત્યુયોગ હોય, વેધ હોય એટલાં કારણોમાંથી કોઈ પણ કારણ હોય તેવા વખતમાં *ગોધૂલિક લગ્ન કરવું નહિ, પણ પાંચ વિશ્વાનું લગ્ન હોય, ચંદ્રમાનું બળ હોય, અને વિવાહનું નક્ષત્ર હોય તે દિવસે ઉપર બતાવેલા દોષો સિવાય બીજા દોષોને હાનિ કરનાર ગોધૂલિક લગ્ન કરવું એમ મુનીશ્વરે કહ્યું છે. ૩૦

૧ કમરનો પાછલો ભાગ. ૨ પેડુ ૩ મોટા અથવા ભારે હોય. ૪ બીલીનું [illegible]. ૫ કમર પાતળી હોય તે. ૬ હોઠ.

* [illegible] સંધ્યાકાળે [illegible] છે તેનું નામ ગોધૂલિક છે માટે તે વખત લગ્ન કર્યું.

गोधूलेष्टमषष्टभूर्तिषुविधुर्लग्नेष्टमेस्तेकुजः
श्चान्यक्रांतिसमानमेवकुलिकंमृत्योर्भयाद्वर्जयेत् ।
एद्रार्द्धंप्रथमंध्रुवस्यचपरंक्रांत्योस्तुसाम्यंभवेत्
भानोर्बिंबसमन्वितंसुखकरंमंदेथजीवेतथा ॥ ३१ ॥

અર્થઃ—ગોધૂળિક લગ્નમાં આઠમા, છઠ્ઠા અને લગ્ન, એટલાં સ્થાનકોમાં જો ચંદ્ર હોય નહિ, તેમજ લગ્નમાં આઠમામાં અને સાતમામાં, એટલાં સ્થાનકોમાં જો મંગળ હોય નહિ, તેમજ ક્રાંતિસામ્ય હોય નહિ, તેમજ કુલિક (યોગ) હોય નહિ તો એવા વખતમાં ગોધૂળિકલગ્ન કરવું કહ્યું છે; પણ ઉપર જે બતાવેલાં છે તેમાં લગ્ન કરે તો મૃત્યુનો ભય થાય. વળી ઇંદ્રયોગનું પ્રથમ અર્ધ તજવું, ધ્રુવયોગનું ઉત્તર અર્ધ (છેલ્લું) તજવું, અને ગોધૂળિક લગ્ન સૂર્યના અસ્ત વખત એટલે પશ્ચિમ તરફ સૂર્યનું બિંબ દેખાતું હોય એવા વખતે; શનેશ્વર અને ગુરૂવારના દિવસે ગોધૂળિક લગ્ન કરવું. ૩૧

मासेजन्मतिथौतथैवजनिभेज्येष्टेनज्येष्ठोत्सवेः
षण्मासान्नविवाहमुंडनविधिर्भ्रात्रोःसहोदर्ययोः ।
षष्ठेवात्रितयेतथैवनवमेलग्नान्नकार्यंदिने
वेदीवर्णयवारकादिसकलंपाणिग्रहात्पूर्वतः ॥ ३२ ॥

અર્થઃ—જન્મના માસ વિષે, જન્મની તિથિ વિષે અને જન્મના નક્ષત્રમાં લગ્ન કરવું નહિ. વળી પહેલા પુત્રનું લગ્ન જ્યેષ્ઠ માસમાં કરવું નહિ, તેમજ સહોદરનું (સગા ભાઈનું) એકનું લગ્ન થયા પછી છ માસમાં બીજાનું લગ્ન કરવું નહિ, તથા એકનું મુંડન કરાવ્યા પછી છ માસમાં બીજાનું મુંડન પણ કરાવવું નહિ (બાળવાળ ઉતરાવવા નહિ); લગ્નના દિવસથી છ દિવસ પહેલાં. ત્રણ દિવસ પહેલાં અને નવ દિવસ પહેલાં વેદી, ચિત્ર અને જવારા વગેરે કાર્યો કરવાં નહિ. (પાંચ દિવસ, ચાર દિવસ, સાત દિવસ, આઠ દિવસ અને બે દિવસ પહેલાં તે કામો કરવાં.) ૩૨

इतिश्री राजवल्लभे वास्तुशास्त्रे मंडनकृते दिनशुद्धि गृहनिवेश विवाहमुहूर्तलक्षणो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

राजवल्लभ.

अध्याय १२ मो.

शार्दूलविक्रीडित.

प्राक्पक्षेधवलेशशियदिशुभःपुंसांसपक्षःशुभः
कृष्णेचेदशुभस्तदाशुभकरोव्यत्यासतोनिःफलः ।
ताराबीर्यवशाच्छशीविधुबलादिष्टोरवेःसंक्रमः
शस्ताभानुबलात्स्वंतिसचरादुष्टाःस्थितागोचरे ॥ १ ॥

અર્થ—શુક્લ પક્ષના પ્રથમ દિવસે પુરૂષને ચંદ્રમા શુભ હોય તો તે આખું અજવાળિયું પણ શુભકારી જાણવું. કૃષ્ણપક્ષના પ્રથમ દિવસે પુરૂષને ચંદ્રમા નિર્બળ હોય, તે પણ તારા સારી હોય તો, તે તારાના બળથી કૃષ્ણપક્ષ પણ પુરૂષને શુભકારી થાય; અને જો એ બતાવેલી રીતિથી વિપરીત હોય તો નિષ્ફળ જાણવું. જેમકે, શુક્લપક્ષના પ્રથમ દિવસે ચંદ્રમા નિર્બળ હોય પણ તારા બળવાન હોય, કૃષ્ણપક્ષના પ્રથમ દિવસે ચંદ્રમા બળવાન હોય, અને તારા નિર્બળ હોય તો તે નિષ્ફળ જાણવું, તેમજ સૂર્ય જે દિવસે રાશિ બદલે તે દિવસે ચંદ્રમા બળવાન હોય તો તે સારો છે; મંગળ વગેરે કુર ગ્રહો જે દિવસે રાશિ બદલે અને હોય તે દિવસે સૂર્ય બળવાન હોય તો સારો છે. ૧

उपजाति.

सर्वेग्रहाजन्मगताःशुभाःस्युः त्रिषड्दशार्कस्तुनधेवराहुः ।
शनिस्त्रिषट्कःशुभकृन्महीनः शुभाग्रहागोचरगाःस्वराशौ ॥ २ ॥

અર્થ.—સર્વે ગ્રહ જન્મરાશિમાં રહેલા હોય તો તે શુભ જાણવા, ત્રીજે, છઠ્ઠે અને દશમે સૂર્ય હોય તો તે પણ શુભ જાણવો, ત્રીજે, છઠ્ઠે અને દશમે રાહુ હોય તો તે પણ શુભ જાણવો; ત્રીજે ને છઠ્ઠે શનિ હોય તો તે પણ શુભ જાણવો, ત્રીજે અને છઠ્ઠે મંગળ હોય તો તે પણ શુભ [illegible]

शार्दूलविक्रीडित.

चेद्रःषट्त्रिदशाद्यसप्तमशुभःशुक्लैकपंचाब्धिगः
ज्ञोयुग्मेंत्यविवर्जितेसुरगुरुर्द्धर्मास्तधीयुग्मगः ।
शुक्रोस्तारिखवर्जित्तोथसकलेचंद्रःसदालोक्यते
होरासार्द्धघटीद्वयंनिजदिनात्षष्ठीचषष्ठीभवेत् ॥ ३ ॥

અર્થ:—છઠ્ઠો, ત્રીજો, દશમો, પહેલો અને સાતમો, એટલા ચંદ્રમા હોય તો તે શુભ છે; શુક્લપક્ષ વિષે નવમો, બીજો અને પાંચમો એટલા ચંદ્રમા હોય તો તે પણ શુભ છે, બારમી રાશિને ત્યાગી સમ રાશિમાં રહેલો બુધ (બીજી, ચોથી, છઠ્ઠી, આઠમી, દશમી એ હોય તો) શુભ જાણવો; નવમો, સાતમો, પાંચમો અને બીજો એટલા બૃહસ્પતિ શુભ જાણવા; સાતમી અને છઠ્ઠી રાશિ ત્યાગી બીજી સર્વ રાશિઓમાં શુક્ર શુભ જાણવો, પણ ચંદ્રમાને તો સર્વ કાર્યમાં અવશ્ય જોવો. હોરા અઢી ઘડીની જાણવી. તે હોરા પહેલી હોરાથી અનુક્રમે ગણવી હોય તો પોતાના વારથી છઠ્ઠાવારની લેવી. ૩

उपजाति.

षड्विंशतिर्द्वादशभिःपलश्च दिनप्रमाणंमकरेऽन्हिपूर्वे ।
त्रिंशत्तुलामेषदिनेचपूर्व मृगेदिनंकर्कटरात्रिमानम् ॥ ४ ॥

અર્થ:—મકરસંક્રાતિના પ્રથમ દિવસે (૨૬) છવ્વીસ ઘડી અને (૧૨) બાર પળ સુધી દિવસનું માન જાણવું; તુળા સંક્રાંતિ અને મેષ સંક્રાંતિના પ્રથમ દિવસે (૩૦) ત્રીસ ઘડીનો દિવસ જાણવો અને મકર સંક્રાંતિમાં દિવસનું જે માન કહ્યું છે તેટલુંજ કર્ક સંક્રાંતિના પહેલા દિવસની રાત્રિનું માન સમજવું. ૪

वसंततिलका.

पंचांशयुक्तपलमेवमृगेचयुग्मे मेषेन्नषेत्वनुदिनंत्रिपलंचसाधम् ।
अष्टाक्षरेणरहितंत्रिपलंघटाद्योवृद्धिक्षयौमकरकर्कटतोदिनादेः॥५॥

અર્થ:—મકર અને મિથુન, એ બે સંક્રાંતિઓમાં પ્રતિદિવસે પાંચ અંશ સાથે એક પળ પ્રમાણે દિવસની વૃદ્ધિ થાય; મેષ અને મીન, એ બે સંક્રાં-

તિઓમાં પ્રતિદિવસે સાડીત્રણ પળ દિવસ વૃદ્ધિ પામે, કુંભ અને વૃષ, એ બે સંક્રાંતિઓમાં પ્રતિદિવસે અષ્ટાંશ હીન ત્રણ પળ દિવસ વૃદ્ધિ પામે (એક પળનો અષ્ટમાંશ ઓછો કરતાં બે પળ અને બાવન અંશ વૃદ્ધિ પામે). એ રીતે મકર સંક્રાંતિથી દિવસની વૃદ્ધિ થાય અને કર્ક સંક્રાંતિથી દિવસની હાનિ અર્થાત્ દિવસ નાનો થાય છે. ૫.

इंद्रवज्रा.

सिंहालिराशौमृगकुंभवत्स्यात्कन्यातुलायांझपमेपतुल्याः ।
कोदंडकर्कैमृगयुग्ममानातावत्पलैर्हानिरथोपदिष्टा ॥ ६ ॥

અર્થઃ—મકર સંક્રાંતિમાં દિવસ જેટલો વૃદ્ધિ પામે છે તેટલોજ સિંહ સંક્રાંતિમાં ક્ષય પામે છે, કુંભ સંક્રાંતિમાં દિવસ જેટલો વૃદ્ધિ પામે છે તેટલોજ વૃશ્ચિક સંક્રાંતિમાં ક્ષય પામે છે; મીન સંક્રાંતિમાં દિવસ જેટલો વૃદ્ધિ પામે છે તેટલોજ કન્યા સંક્રાંતિમાં ક્ષય પામે છે; મેષ સંક્રાંતિમાં દિવસ જેટલો વૃદ્ધિ પામે છે તેટલોજ તુળા સંક્રાંતિમાં દિવસ ક્ષય પામે છે; મકર સંક્રાંતિમાં દિવસ જેટલો વૃદ્ધિ પામે છે તેટલોજ ધન સંક્રાંતિમાં દિવસ ક્ષય પામે છે અને મિથુન સંક્રાંતિમાં દિવસ જેટલો વૃદ્ધિ પામે છે તેટલોજ કર્ક સંક્રાંતિમાં દિવસ ક્ષય પામે છે. ૬

शार्दूलविक्रीडित.

मेपादेस्त्रिकरेंदुखेंदुनयनेरामाब्धिवंचर्त्तवः
पंचाब्धिक्रमतोंगुलैश्चसमतामाध्योऽन्मिकीस्यात्प्रभा ।
छायासप्तमितस्यसप्तसहिताशकोश्चमध्योज्झिता
तैस्तत्सप्तगुणंभजेद्दिनदलंयाताःस्थितानाडिकाः ॥ ७ ॥

અર્થઃ—દિવસનું પ્રમાણ જોવા માટે ઉંચી નીચી ન હોય એવી સરખા મથાળા વાળી પૃથ્વીપર સાત આંગળનો શંકુ સ્થાપન કરી શંકુની છાયા પડે તે આંગુળો વડે માપી લેતાં જેટલાં આંગુળો થાય તેટલામાં (૭) સાત ઉમેરતાં જેટલો અંક થાય તે અંકનો મધ્ય અંક અથવા ધ્રુવાંકને હીન કરવા. એ ધ્રુવાંકની એવી રીત છે કે—

મેષ સંક્રાંતિના ૩ ત્રણ ધ્રુવાંક, વૃષ સંક્રાંતિના ૨ બે; મિથુનના ૩ ત્રણ; કર્કની (૦) શુન્ય; સિંહનો (૧) એક, કન્યાના (૨) બે, તુળાના ૩

વૃશ્ચિકના (૪) ચાર; ધનના (૫) પાંચ; મકરના (૬) છ; કુંભના (૫) પાંચ, અને મીન સંક્રાંતિના (૪) ચાર ધ્રુવાંકો હોય છે.

એ પ્રમાણે અનુક્રમે કહેલા ધ્રુવાંકોની રીતે દરેક સંક્રાંતિમાં ઉપર બતાવેલા અંકમાંથી જે સંક્રાંતિ ચાલતી હોય તે સંક્રાંતિના ધ્રુવાંક ઓછા કરવા અને ત્યારપછી ચાલતી સંક્રાંતિના દિવસનો જેટલો દિનમાન હોય તેટલા દિનમાનનું અર્ધ કરતાં જે થાય તે અર્ધને સાતગુણા કરી તેનો જે અંક થાય તે અંકને શંકુની છાયાનો જેટલો અંક થયો હોય તેટલા અંકવડે ભાગતાં (સંક્રાંતિના દિનમાનનું અર્ધ કરી, અર્ધને સાતગુણા કરતાં જે આંકડો થાય તે આંકડાને શંકુની છાયાના માપના આંકડાથી ભાગતાં) લબ્ધાંક જે આંકડો આવે તે પૂર્વ દિવસની ગએલી ઘડી સમજવી, અર્થાત્ દિવસ ઉદય થઇ ચડેલા દિવસની ગયેલી ઘડી સમજવી; અને જો પાછલા પહોર વખતે શંકુની છાયા ભરી હોય તો તે છાયાના અંક સાથે સાતગુણા આંકડાને ભાગવામાં આવે તો તે ભાગતાં લબ્ધાંક જે આવે તે પાછલા પહોરના રહેલા દિવસની ઘડી સમજવી ૭

भानोर्दक्षिणनाडिकाशशिवहावामासुपुम्णातयोः
प्राक्कृष्णेरविरिंदुरेवधवलेपक्षेत्र्यहंचत्र्यहम् ।
शांतेकर्मणिचंद्रमादिनप ◌ि:प्रोक्तोभयेभोजने
पूणागेयदिपृच्छकस्तदखिलंकार्यंव्रजेत्सिद्धये ॥ ८ ॥

અર્થ:—નાસિકાની જમણી નાડી વહેતી હોય તો તે સૂર્યની નાડી સમજવી; ડાબી ચાલતી હોય તો તે ચંદ્રની નાડી જાણવી અને એ બન્ને નાડિકો વચ્ચે ચાલતી હોય તો તે "સુષુમ્ણા" નાડી સમજવી. કૃષ્ણપક્ષમા સૂર્યોદય થતે પ્રથમ સૂર્યની નાડીનો ઉદય હોય અને શુક્લપક્ષમા સૂર્યોદય થતે પ્રથમ ચંદ્રની નાડીનો ઉદય હોય તો તેનો અનુક્રમ એવો છે કે—

શુક્લપક્ષમાં લાગટથી ત્રણ દિવસ સુધી સૂર્યોદય થતી વખતે ચંદ્રની નાડી ચાલે અને તે પછી ત્રણ દિવસ સુધી લાગટથી સૂર્યોદય થતી વખતે સૂર્યની નાડી ચાલે. એ રીતે ત્રણ દિવસનો અનુક્રમ છે. તે અનુક્રમ એક એક

૧ નાકના બે છિદ્રો છે તેમાંથી જમણી તરફના એક છિદ્રમાંથી વધુ નીકળે હોય અને બીજું ડાબી તરફનું છિદ્ર બંધ હોય તો તે સૂર્યનું ચાલવું, અને જમણી તરફનું છિદ્ર બંધ હોય ને ડાબી તરફના છિદ્રોથી પવન ચાલતો હોય તો તે ચંદ્રનું ચાલવું છે એમ સમજવું; પણ, નાસિકાના બન્ને છિદ્રોથી શ્વાસોશ્વાસ વધુ ચાલતો હોય તો "સુષુમ્ણા" છે એમ સમજવું.

પક્ષ સુધીનો જાણુવો, અને તેજ રીતે કૃષ્ણપક્ષમાં સૂર્યોદય થતી વખત ત્રણ દિવસ સુધી સૂર્યની નાડી ચાલે અને તે પછી ત્રણ દિવસ સુધી ચંદ્રની નાડી ચાલે. એ રીતે કૃષ્ણપક્ષનો અનુક્રમ એક પક્ષનો જાણુવો.

શાંત કર્મ કરવાના કામમાં ચંદ્રની નાડી સારી છે; ભોજન અને ભય વિષે સૂર્યની સારી છે; પણ તેમાં એવો ભેદ છે કે, સ્વરોદય જાણુનારની જે તરફની નાડી ચાલતી હોય તે તરફ બેસી કોઈ પ્રશ્ન કરે તો જે કાર્યનું પ્રશ્ન કરેલું હોય તે કાર્યની સિદ્ધિ થશે એમ સ્વરોદય જાણુનાર પુરૂષે કહેલું. ૮

भानुश्चंद्रसमोदयेदिनकरेचंद्रस्तदोद्वेगता
दूतःसन्मुखउर्ध्वगोहिमकरेपृष्ठेह्यधोभानुगः
सूर्येचेद्विषमःसमश्चहिमगौप्रश्नस्तदासिद्धये
मध्येभूरधआपउर्ध्वमनलस्तिर्यङ्मुरुत्खदः ॥ ९ ॥

અર્થઃ—ચંદ્રની નાડીના ઉદય વખતે સૂર્યની નાડીનો ઉદય થાય અને સૂર્યની નાડીના ઉદય વખતે ચંદ્રની નાડીનો ઉદય થાય તો તેથી ઉદ્વેગ થાય; પ્રશ્ન પૂછવા આવનાર કોઈ દૂત સ્વરોદય જાણુનારના સામેથી આવી પૂછે અથવા ઉંચા સ્થળ ઉપર રહી પૂછે તે વખત ચંદ્રની નાડી ચાલતી હોય તો કાર્યની સિદ્ધિ થશે એમ જાણવું; સ્વરોદય જાણુનારની પાછળથી આવી પૂછે અથવા નીચી જગો ઉપર રહી પૂછે તે વખત સૂર્યની નાડી ચાલતી હોય તો પણ કાર્યની સિદ્ધિ થશે એમ જાણવું.

જે વખત સૂર્યની નાડી ચાલતી હોય તે વખત પ્રશ્ન પૂછનારે કરેલા પ્રશ્નના અક્ષરો ગણતાં વિષય (એકી) અક્ષરો થાય તો કાર્યની સિદ્ધિ જાણવી, તથા ચંદ્રની નાડી ચાલતી હોય તે વખત પ્રશ્ન પૂછનારે કરેલા પ્રશ્નના અક્ષરો ગણતા સમ (બેકી) અક્ષરો થાય તોપણ કાર્યસિદ્ધિ થશે એમ જાણવું.

ઉપર બતાવેલા સ્વરમાં ચાલતા તત્વ ઓળખવાની રીત એવી છે કે, સ્વરનો વાયુ મધ્યમ ભાગે ચાલતો હોય તો તેને પૃથ્વીતત્વ જાણવું, સ્વરનો વાયુ નીચે સ્વરે ચાલતો હોય તેને જળતત્વ જાણવું; સ્વરનો વાયુ ઉંચો ચાલતો હોય તો તેને અગ્નિતત્વ જાણવું, અને સ્વરનો વાયુ તિરછો અથવા ત્રાંસો ચાલતો હોય તો તેને વાયુતત્વ જાણવું, એ વાયુતત્વનું ફળ દુષ્ટ છે.

उपजाति.

नभोवहेत्संक्रमणेऽनिदुष्टः शून्येकृतोमृत्युमुखेतिशत्रुः ।
श्वासप्रवेशेसकलार्थसिद्धिर्वहन्यदग्नेजलभूमितत्वे ॥ १० ॥

અર્થઃ—આકાશતત્વ ચાલતું હોય તે વખત કોઈ પ્રશ્ન પૂછે તો તેનું

કંઈ ફળ જાણવું, જે તરફની નાડી ચાલતી હોય તે તરફથી આવી જે તરફની નાડી બંધ હોય તે તરફ રહી કોઇ પ્રશ્ન કરે તો તેનું ફળ એવું છે કે, જેને માટે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યું હોય તેને માથે શત્રુઓ ઘણા છે તેથી તે મૃત્યુના મુખમાં પડેલો છે એમ સ્વરોદય જાણનારે પ્રશ્ન પૂછનારને કહેવું; જે વખત કોઇએ પ્રશ્ન કર્યું તે વખત શ્વાસનો પ્રવેશ અથવા શ્વાસ પૂરક થતો હોય અર્થાત્ શ્વાસ પાછો બિસતો હોય તેવો વખત હોય તો પ્રશ્ન કરનારને કહેવું કે, સર્વ કાર્યની સિદ્ધિ થશે અને તેવા વખતમાં જળતત્વમાં કે પછી પૃથ્વીતત્વમાં વાયુ ચાલતો હોય તોપણ કાર્યની સિદ્ધિ થશે એમ સ્વરોદય જાણનારે પ્રશ્ન પૂછનારને કહેવું. ૧૦

घालादिपंचस्वरविचार.

उर्ध्वाधोरेखारससंस्था, भिन्नाएकादशभिस्तिर्यक् ।
मकछडधभवावर्णानंदा भौमार्कौरेवत्यामुनयः ॥ ११ ॥

અર્થઃ—સ્વરોદયના શકુન જોવા માટે યંત્ર કરવો. તેમાં પ્રથમ ઉભી (૬) છ લીટી અથવા રેખાઓ કરી તેમાં (૧૧) અગિયાર આડી રેખાઓ કરવી અને તે રેખાઓ કર્યેથી પડેલાં કોષ્ટકો (કોઠાઓ) વિષે અક્ષરો ભરવા, તે એવી રીતે કે—

પ્રથમના કોષ્ટકમાં 'અ', બીજામાં 'ક', ત્રીજામાં 'છ', ચોથામાં 'ડ', પાંચમામાં 'ધ', છઠ્ઠામાં 'ભ', અને સાતમામાં 'વ', ભરવો, અને તે પછીના કોઠામાં (૩) ત્રણ નંદા તિથિઓ ભરવી. તે પછીના કોઠામાં મંગળ અને રવિ, એ બે વારો ભરવા; એ વારોવાળા કોઠાથી આગળ એટલે છેલ્લા કોઠામાં રેવત્યાદિ (૭) સાત નક્ષત્રો ભરવાં. ૧૧ (હવે કોઠાની બીજી પંક્તિ ભરવી તેની રીત)

इखजढनमशा भद्रातिथय श्चंद्रज्ञौचपुनर्वसुपंच ।
उगक्षतपयपाजयागुरु उत्तरफापंचकंक्रमेण ॥ १२ ॥

અર્થઃ—કોઠાઓની બીજી પંક્તિના પ્રથમ કોઠામાં 'ઇ', બીજા કોઠામાં 'ખ, ત્રીજામાં 'જ, ચોથામાં 'ઢ', પાંચમામાં 'ન', છઠ્ઠામાં 'મ' અને સાતમામાં 'શ' ભરી આઠમામાં ત્રણ ભદ્રા તિથિઓ; નવમામાં સોમ અને બુધ એ બે વારો ભરી તે પછી છેલ્લા દશમા કોઠામાં પુનર્વસુ આદિ પાંચ નક્ષત્રો ભરવાં, તેમજ કોઠાની ત્રીજી પંક્તિના કોઠા એવી રીતે ભરવા કે—

ત્રીજી પંક્તિના પ્રથમના કોઠામાં 'ક', બીજામાં 'ગ', ત્રીજામાં 'ગ', ચોથામાં 'ત', પાંચમામાં 'પ', છઠ્ઠામાં 'ય', અને સાતમામાં 'ષ', એ સાત અક્ષરો ભર્યા પછી આઠમા કોઠામાં (૩) જયા તિથિઓ ભરી; નવમા કોઠામાં શુક્રવાર ભરવો; અને છેલ્લા દશમા કોઠામાં ઉત્તરાફાલ્ગુન્યાદિ પાંચ નક્ષત્રો ભરવાં. ૧૨

एघटथफरसारिक्ताशुक स्त्वनुराधापंचकमृक्षंतु ।
ऊचठदवलहपूर्णानंदश्रुतिपंचकंलिखेत्स्वरचक्रे ॥ १३ ॥

અર્થઃ—ચોથી પંક્તિના આદ્યના કોઠામાં 'એ', બીજામાં 'ઘ' ત્રીજામાં 'ટ', ચોથામાં 'થ', પાંચમામાં 'ફ', છઠ્ઠામાં 'ર', સાતમા કોઠામાં 'સ', આઠમામાં (૩) ત્રણ રિક્તા તિથિઓ, નવમામાં શુક્રવાર અને છેલ્લા દશમા કોઠામાં અનુરાધાદિ પાંચ નક્ષત્રો ભરવાં. વળીઃ—

પાંચમી પંક્તિના આદ્યના કોઠામાં 'ઊ' બીજામાં 'ચ', ત્રીજામાં 'ઠ', ચોથામાં 'દ', પાંચમામાં 'બ', છઠ્ઠામાં 'લ' સાતમામાં 'હ', આઠમામાં (૩) ત્રણ પૂર્ણા તિથિઓ, નવમામાં શનૈશ્ચરવાર અને છેલ્લા દશમા કોઠામાં શ્રવણાદિ પાંચ નક્ષત્રો ભરવાં. ૧૩

उपजाति.

अकारपंक्त्यावृषमेषराशी लिखेत्षडंशान्मिथुनस्यपूर्वान् ।
त्र्यंशास्तदग्रेमिथुनस्यकर्कः सिंहस्तदग्रेहितुलाचकन्या ॥ १४ ॥

અર્થઃ—'અ' સ્વરની પંક્તિના છેલ્લા કોઠામાં જ્યાં નક્ષત્રો મુકયાં છે તે ભેગી 'મેષ' અને 'વૃષ' રાશિસાથે મિથુન રાશિના પ્રથમના છ (૬) અંશો મુકવા, તથા—

'ઈ' સ્વરની બીજી પંક્તિમાં છેલ્લા કોઠામાં મિથુન રાશિના છેલ્લા (૩) ત્રણ અંશો સાથે 'કર્ક' અને 'સિંહ' રાશિ મુકવી તથા તેની આગળ—

'ઊ' સ્વરની ત્રીજી પંક્તિમાં કન્યા' અને 'તુલા' રાશિ સાથે વૃશ્ચિક રાશિના પ્રથમના ત્રણ અંશો મુકવા. ૧૪ તથા તેના આગળ—

त्र्यंशास्तृतियेपिचवृश्चिकाद्या स्तदंत्यचापोमकराद्यषट्कम् ।
तुर्येतथापंचमकेमृगस्य त्र्यंशाविलेख्याअपिकुंभमीनौ ॥ १५ ॥

અર્થઃ—'એ' સ્વરની ચોથી પંક્તિમાં વૃશ્ચિક રાશિના છેલ્લા (૬) છ અંશો સાથે 'ધન' રાશિ અને તેના સાથે 'મકર' રાશિના (૩) અંશો મુકવા અને છેલ્લા—'ઊ' સ્વરની પાંચમી પંક્તિમાં 'મકર' ના છેલ્લા (૩) ત્રણ અંશો સાથે 'કુંભ અને 'મીન' રાશિ મુકવી. ૧૫ (ત્યાર પછી)

प्रसिद्धनामादिमवर्णमात्रा यामात्रिकासागमनेचयुद्धे।
तयैववर्णाःस्वरएवचिंत्यः सर्वत्रकार्येस्वरराजएषः ॥ १६ ॥

અર્થઃ—પ્રસિદ્ધ એવું જે નામ મળ્યું હોય તે નામના આદ્યનો અક્ષર છે તે અક્ષરને માત્રા કહેવાય છે, એ માત્રિકા છે તે પ્રયાણ તથા યુદ્ધ વિષે અક્ષર અને સ્વરવિચાર જરૂર કરવો; કારણકે, સર્વ કાર્યમાં સ્વર છે તે રાજા છે. ૧૬

સ્વરો ગણવાની રીત એવી છે કે—

इंद्रवज्रा.

बालःकुमारस्तरुणोथवृद्धो मृत्युःस्वराःपंचकमप्रवर्णात्।
तिर्यक्क्रमेणापिविचिंतनीयाः सर्वत्रसंग्रामविधोविशेषात्॥१७॥

અર્થઃ—પ્રથમની ઓળેથી આડી ઓળે અનુક્રમે સ્વરો ગણવા તે ઓળમાંથી પ્રથમ ઓળના "અ" સ્વરનું નામ "બાલ" છે; બીજી ઓળના "ઈ" સ્વરનું નામ 'કુમાર' છે; ત્રીજી ઓળના "ઉ" સ્વરનું નામ 'તરુણ' છે; ચોથી ઓળના "એ" સ્વરનું નામ 'વૃદ્ધ' છે અને પાંચમી ઓળના પ્રથમના કોઠાના"ઊ" સ્વરનું નામ મૃત્યુ' છે. એ પાંચે સ્વરો સર્વ કાર્યમાં વિચારવાના છે, પણ સંગ્રામના કામમાં તો વિશેષે કરી વિચારવાના છે. ૧૭

बालोनराणांकुरुतेऽल्पलाभमर्धंकुमारस्तरुणःसमग्रम्।
हानिंतुवृद्धोमरणंमृतिश्च युद्धोयमेवालमृतीनशस्तो ॥ १८ ॥

અર્થઃ—"બાલ" સ્વર જો હોય તો તે થોડો લાભ કરે; "કુમાર" સ્વર હોય તો તે અર્ધ લાભ કરે; "તરૂણ" સ્વર હોય તો તે પૂર્ણ લાભ કરે, "વૃદ્ધ" સ્વર હોય તો તે હાનિ કરે, અને મૃત્યુ સ્વર હોય તો તે મરણ કરે, માટે યુદ્ધ પ્રસંગે બાળ અને મૃત્યુ, એ બે સ્વરો સારા નથી. ૧૮

उपजाति.

नंदादिपंचस्वपिबालकाद्याः स्वरास्तथामानवशाद्भवंति।
दिवानिशोरुद्रमिताश्चचिंत्याः पृच्छाविवाहादिपुजन्मकाले॥१९॥

અર્થ—નંદાદિ પાંચ તિથિઓની ઓળમાં બાલાદિ પાંચ સ્વરો અનુક્રમે જાણવા, અને તે દિવસમાં અથવા રાત્રીવિષે અગિયાર કોઠાઓમાં રહેલા છે; તે વિવાહાદિક તથા જન્મકાળમાં પ્રશ્ન થયેલું હોય તે વખતે વિચારવા. ૧૯

અ	ઈ	ઉ	એ	ઊ.
ક	ખ	ગ	ઘ	ચ
છ	જ	ઝ	ટ	ઠ
ડ	ઢ	ત	થ	દ
ધ	ન	પ	ફ	બ
ભ	મ	ય	ર	લ
વ	શ	ષ	સ	હ
૧-૬	૨-૭	૩-૮	૪-૯	૫-૧૦
૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫
રવિ. મં.	ચંદ્ર બુ.	ગુરૂ.	શુક્ર.	શની.
રે.અ.ભ.કૃ. રો. મૃ. આ મે. ૨. ૧મ. અં. ૬	પુ. પૂ. અ. મ. પૂ. મિ.અં.૩ ક.સિ.	૩ હ. ચિ. સ્વા. વિ. ક. તુ. વૃ. અં ૩.	અ.જ્યે. મૂ પૂ. ઉ. વૃ. અં. ૬ ધ.મ અં.૬	શ્ર. ધ શ. પૂ ઉ. મ. અં ૩ કું. મી.

प्राकार चक्र उपजाति.

प्राकारचक्रंतुभणाम्यथातो यत्रस्थितोवैरिपुर्जयोरिः ।
ईशानभागेपुरभंविलिख्य कोणेप्रवेशंदिशिनिर्गमंच ॥ २० ॥

અર્થ:—પ્રાકારચક્રમાં રહેલા રાજા સામે આવેલા શત્રુથી પ્રાકારચક્રવાળા રાજાને જીતવા માટે આવેલો શત્રુ જીતી શકે નહિ એવું જે પ્રાકારચક્ર તે એવી રીતે કરવું કે—

નગરનું જે નક્ષત્ર હોય તે નક્ષત્ર કિલ્લાના ઈશાનકોણે કિલ્લાના મધ્યાગે લખી તે નક્ષત્ર પછીનું જે નક્ષત્ર હોય તે મધ્યાગે લખેલા નક્ષત્ર નીચે

એટલે કિલ્લાના અંદરના ભાગમાં લખવું; અને એ બે નક્ષત્ર પછીનું જે નક્ષત્ર હોય તે પૂર્વ દિશામાં કિલ્લાના અંદરના ભાગમાં લખી તે પછીનું નક્ષત્ર કિલ્લાના મથાળે અને તે પછીનું નક્ષત્ર કિલ્લાના બહારના ભાગે લખવું; તે પછીનાં બે નક્ષત્રો અનુક્રમે આવે તે અગ્નિકોણે કિલ્લાના બહારના ભાગે લખી તે બે પછીનું એક નક્ષત્ર કિલ્લાના મથાળે અને તે પછીનું અનુક્રમે આવેલું નક્ષત્ર કિલ્લાના માંહેના ભાગે (એક) લખવું; તે પછીનું નક્ષત્ર આવે તે દક્ષિણ કિલ્લાના માંહીના ભાગે લખી તે પછીનું નક્ષત્ર કિલ્લાના મથાળે લખીને તે પછી આવેલું નક્ષત્ર કિલ્લાના બહારના ભાગે લખવું; તે પછીનું નક્ષત્ર હોય તે (બે નક્ષત્રો અનુક્રમે) નૈઋત્યકોણે કિલ્લાની બહાર લખવાં ને એ બે પછીનું એક નક્ષત્ર કિલ્લાના મથાળે લખી વળી એક નક્ષત્ર કિલ્લાના માંહી લખવું તથા તે પછી અનુક્રમે આવેલું એક નક્ષત્ર પશ્ચિમ કિલ્લાના માંહી લખી તે પછીનું કિલ્લાના મથાળે અને તે પછીનું નક્ષત્ર કિલ્લાના બહારના ભાગે લખવું; તે પછીના નક્ષત્રો અનુક્રમે આવે તે બે નક્ષત્રો વાયવ્યકોણના કિલ્લાના બહારના ભાગે લખી તે પછીનું એક નક્ષત્ર કિલ્લાના મથાળે લખીને એક નક્ષત્ર કિલ્લા માંહી લખવું; તે પછી અનુક્રમે આવેલું નક્ષત્ર ઉત્તર દિશાના કિલ્લા માંહી લખી તે પછીના નક્ષત્રને કિલ્લાના મથાળે લખ્યા પછી એક નક્ષત્ર કિલ્લાના બહારના ભાગે લખવું અને ત્યારપછી અનુક્રમે આવેલાં છેવટનાં બે નક્ષત્રો ઈશાન કોણના કિલ્લાના બહારના ભાગે લખી પુરાં કરવાં, કોણને રસ્તે પ્રવેશ અને દિશા મારગે નીકળતા જવું;

એ રીતે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પ્રાકારચક્રમાં નક્ષત્રો ભરવાં કહ્યાં છે, તે બાબતની વિશેષ સમજુત એવી છે કે નગર અથવા શહેરની રાશિનું જે નક્ષત્ર હોય તે ઈશાન ભાગના કિલ્લાના મથાળે લખી અનુક્રમે બીજું નક્ષત્ર કિલ્લા માંહી લખવું. બે નક્ષત્રો અનુક્રમે આવતાં જાય તે હેઠા જવું અને દરેક કોણના કિલ્લાના ભાગમાં ચાર નક્ષત્રો આવે અને પૂર્વાદિ દિશાઓના કિ.દરે. ભાગમાં દરેક કોણે ત્રણ નક્ષત્રો આવે ૨૦

પૂર્વ.

ઉત્તર. ઈશાન. અગ્નિ. દક્ષિણ. નૈઋત્ય. વાયવ્ય.

પશ્ચિમ.

इन्द्रवज्रा.

बाह्येऽदिगेतु द्वादशभानि कोष्ठे ह्यष्टौ तथा मध्यगतानि नाष्टौ ॥
मध्ये शुभा जीवभृगुज्ञसोमाः क्रूरास्तु बाह्ये गढरक्षणाय ॥२१॥

અર્થ:—કિલ્લાના બહારના ભાગે (૧૨) બાર નક્ષત્રો, તેના મધ્યે આઠ કોઠાની માફક પણ આઠ નક્ષત્રો લખવા અને એમાં જે નક્ષત્ર ઉપર જે ગ્રહ ચાલતો હોય તે ગ્રહ તે નક્ષત્રના સ્થાનકે મુકવો, એ રીતે અનુક્રમે ગ્રહો મૂકતાં કિલ્લાના મધ્યના ભાગમાં બૃહસ્પતિ, શુક્ર, બુધ અને ચંદ્રમા, એ શુભ ગ્રહો આવે અને કિલ્લાના બહારના ભાગે જો ક્રૂર ગ્રહ આવે તો તે ગ્રહો તે કિલ્લાનું રક્ષણ કરે એમ સમજવું. ૨૧

शालिनी.

क्रूरामध्येस्थितमध्यंतु कोटे कोटंग्राह्यं शत्रुणा शत्रुयोग ।
सौम्यैस्तुबाह्येसौम्यस्थैस्तु कोटे भंगोऽभिगन्यादिनागुरुकेन ॥ २२॥

અર્થ—કિલ્લાના મધ્યમાં ક્રૂર ગ્રહ હોય તો તે કિલ્લાનો શત્રુ ગ્રહ કરીને ભંગ કરે, તે જ ગ્રહ કિલ્લા બહાર હોય તો કિલ્લો અચળ છે,

પણ કિલ્લાના બહારના પાસે તે ક્રૂર ગ્રહ હોય તો સામે આવેલા શત્રુનો નાશ કરે અને જો કિલ્લાના માંહી એ ક્રૂર ગ્રહ અથવા દુષ્ટ ગ્રહ હોય અને કિલ્લાના મધ્યાળે સૌમ્ય (શુભ) ગ્રહ હોય તો યુદ્ધ થયા વિના છળભેદવડે તે કિલ્લાનો ભંગ થાય. ૨૨

मध्येसौम्याःकोष्ठवाह्येतुदुष्टा दुर्गेखंडिर्नैवभंगःकदाचित् ।
पापामध्येसौम्यखेटाश्चदुर्गे वाह्येऽपिस्युस्तत्प्रयच्छंतिपौराः ॥२३॥

અર્થઃ—કિલ્લામાંહી સૌમ્ય ગ્રહ હોય; મધ્યાળે અને કિલ્લા બહારના પાસે દુષ્ટ ગ્રહ હોય તો તેથી તે કિલ્લા ખંડિત થાય; પણ શત્રુના હાથમાં જાય નહિ, પણ કિલ્લામાંહી પાપ અથવા ક્રૂર ગ્રહ હોય તથા મધ્યાળે અને કિલ્લાના બહારના પાસે સૌમ્ય ગ્રહ હોય તો નગરવાસી લોકો પોતેજ સામાવાળા શત્રુના સ્વાધીનતામાં તે કિલ્લો કરી આપે ૨૩

क्रूराक्रूरामध्यकोष्ठेऽथवाह्ये युद्धंकुर्युर्दारुणंसैन्ययास्ते ।
मध्येवाह्येयत्रदुष्टाग्रहाःस्युःस्थायीयायीतत्रयंत्रंविदध्यात् ॥ २४ ॥

અર્થઃ—કિલ્લામાંહી તથા તેના મધ્યાળે અને બહારના પાસે, એ ત્રણે ઠેકાણે ક્રૂર ગ્રહ હોય અથવા એ ત્રણ ઠેકાણે સૌમ્ય ગ્રહ હોય તો વાદિ અને પ્રતિવાદી એ બન્ને સૈન્યમાં દારૂણ યુદ્ધ થાય. વળી, કિલ્લામાંહી જે ઠેકાણે દુષ્ટ ગ્રહ હોય તેજ ઠેકાણે [1]સ્થાયીએ તોપ માંડવી અને કિલ્લાની બહારના પાસે જે ઠેકાણે દુષ્ટ ગ્રહ હોય તે ઠેકાણે [2]યાયીએ તોપ માંડવી. ૨૪

शार्दूलविक्रीडित

आदित्येजलनाशनंहिमकरेभंगःकुजेवन्हिभीः
सौम्येवुद्धिवलंगुरौतुगढतोमध्येसुभिक्षंजलम् ।
स्याच्छुक्रेचलचित्ततारविसुतेरोगान्नृणांवामृतिः
राहौभेदभयंध्वजेतुविषभीर्दुर्गेऽथवावेष्टके ॥ २५ ॥

અર્થઃ—કિલ્લાના માંહે અથવા બહાર, એ બેમાંથી જે જે સ્થાનવિષે સૂર્ય હોય તે સ્થાનમાં જળનો નાશ કરે; કિલ્લા બહાર અથવા માંહે, એ બે સ્થાનોમાંથી જે સ્થાનમાં ચંદ્ર હોય તે સ્થાનનો તે ભંગ કરે; એ બે સ્થાનોમાંથી જે સ્થાનમાં મંગળ હોય તે સ્થાનમા તે અગ્નિનો ભય કરે; એ બે સ્થાનો

1 સ્થાયી એટલે કિલ્લાના માલિક રાજા હોય તે અથવા કિલ્લામાં રહી લડનાર.
2 યાયી એટલે બહારથી યુદ્ધ કરવા આવેલો જે રાજા તેનું નામ યાયી છે.

માંથી જે સ્થાનમાં બુધ હોય તે સ્થાનમાં રહેલા મનુષ્યોને તે બુદ્ધિબળ આપે એ બે સ્થાનોમાંથી જે સ્થાનમાં ગુરૂ હોય તે સ્થાનમાંથી અન્ન ખૂટે નહિ; એ બે સ્થાનમાંથી જે સ્થાનમાં શુક્ર હોય તે સ્થાનમાંથી પાણી ખૂટે નહિ; એ બે સ્થાનોમાથી જે સ્થાનમાં શનિ હોય તે સ્થાનમાં રહેનાર લોકોનાં ચિત્ત ચંચળ હોય; તેમજ લોકોમાં રોગ પણ હોય, અથવા મૃત્યુ હોય; એ બે સ્થાનોમાંથી જે સ્થાનમાં રાહુ હોય તે સ્થાનમાં ભેદવડે ભય ઉત્પન્ન થાય અને એ બે સ્થાનોમાંથી (કિલ્લામાંહી અથવા કિલ્લા બહાર) જે સ્થાનમાં કેતુ હોય તે સ્થાનમાં વિષપ્રયોગનો ભય ઉત્પન્ન થાય. ૨૫

वसंततिलका.

सर्वेव्ययाष्टमगताःसकलेनशस्ताः
केंद्रत्रिकोणधनगास्तुतथैवपापाः ॥
सौम्यान्वितोऽपिविधुरेवशुभोनलग्ने
मुक्तांतथैवनिधनंनशुभंशुभेषु ॥ २६ ॥

અર્થ:—સર્વ ગ્રહો બારમે અને આઠમે સ્થાનકે કોઇ પણ કાર્યમાં સારા નહિ, કેંદ્રસ્થાનમાં, ત્રિકોણમા અને ધનસ્થાનમાં, એટલા સ્થાનકોમાં પાપ ગ્રહ સારા નહિ અને લગ્નસ્થાન વિષે સૌમ્ય ગ્રહો સહિત હોય તોપણ ચંદ્રમા સારો નહિ, જેવો લગ્નનો ચંદ્રમા સારો નથી તેવોજ આઠમા સ્થાનનો પણ ચંદ્રમા જાણવો-માટે આઠમા સ્થાનમાં કદાચ શુભ ગ્રહો હોય તોપણ તે તો સારા નથીજ. ૨૬

उपजाति.

दशतृतीयेनवपंचमेच तथाचतुर्थाष्टमगेकलत्रे।
पश्यंतिखेटाइहपादवृद्ध्याया फलानिचैवंक्रमतोभवंति ॥ २७ ॥

અર્થ:—જે સ્થાનકમાં ગ્રહ હોય તે સ્થાનકથી દશમા અને ત્રીજા સ્થાનક ઉપર તે ગ્રહની એકપાદ દૃષ્ટિ પડે, (ચોથા ભાગ ઉપર) ગ્રહ જે સ્થાનકમાં હોય તે સ્થાનથી નવ અને પાંચમા સ્થાને ગ્રહની દૃષ્ટિ બેપાદ પડે; ગ્રહ જે સ્થાને હોય તે સ્થાનથી ચોથા અને આઠમા સ્થાને ગ્રહની દૃષ્ટિ ત્રણ પાદ અને જે સ્થાનમાં ગ્રહ હોય તે સ્થાનથી સાતમા સ્થાન ઉપર ગ્રહની પૂર્ણ દૃષ્ટિ પડે છે. ૨૭

* સાતમા સ્થાન સુધી કહ્યું છે પણ છઠ્ઠા સ્થાને માટે કાંઇ બતાવ્યું નથી તેનું કારણ એવું છે કે છઠ્ઠા સ્થાને સૌમ્ય ગ્રહની અંધ દૃષ્ટિ છે એટલે તે સ્થાનકને તે દેખી શકતો નથી. તેમજ બીજા, અગિયારમા અને બારમા સ્થાનને પણ ગ્રહ જોઇ શકતો નથી માટે એ ચાર સ્થાનમાટે કાંઇ બતાવ્યું નથી.

शालिनी.

पत्यायुक्तोवीक्षितोवाथसौम्यैर्योभावःस्यात्तस्यवाच्याहिसिद्धिः
हानिःपापैःक्रूरसौम्यैस्तुमिश्रंसर्वेष्वेवंचिंतनीयंस्वबुध्या ॥ २८ ॥

અર્થઃ—જે સ્થાનક પોતાના સ્વામીએ કરી યુક્ત હોય (જે સ્થાનક ઉપર પોતાના સ્વામીની દ્દષ્ટિ પડતી હોય) તથા જે સ્થાનક સૌમ્ય ગ્રહ યુક્ત હોય અથવા સૌમ્ય ગ્રહની દ્દષ્ટિ પડતી હોય તો તે સ્થાનક સંબંધી ફળની સિદ્ધિ કહેવી, તેમજ જે સ્થાનકમાં પાપ ગ્રહ હોય અથવા પાપ ગ્રહની દ્દષ્ટિ પડતી હોય તો તે સ્થાનક સંબંધી ફળની હાનિ સમજવી, વળી જે સ્થાનકમાં ક્રૂર અને સૌમ્ય ગ્રહ એકઠા હોય અથવા ક્રૂર અને સૌમ્ય ગ્રહની દ્દષ્ટિ પડતી હોય તો તે સ્થાનક સંબંધી તેનું મિશ્ર ફળ જાણવું, એ પ્રકારે ગ્રહ અને ગ્રહના સ્થાનકો વિષે સર્વ ઠેકાણે વિશેષ વિચાર પોતાની બુદ્ધિવડે કરવો. ૨૮

शार्दूलविक्रीडित.

भौमेज्योज्ञकवीशनिश्चदशमेसर्वेमहाद्वादशे
रंध्रेचंद्ररवीतनौचनिशिपःषष्ठेऽस्तगाज्ञादयः ।
सूर्येक्षेत्रपतेस्तुखस्यहिमगौप्रोक्ताकुजेशाकिनी
भूतादेवजलोत्थवाथपितरोशेजीवशुक्रेशनौ ॥ २९ ॥

અર્થઃ—કુંડળી ભોગવનાર મનુષ્ય માટે કોઈ પ્રશ્ન કરે કે, અમુક મનુષ્યને શાનો દોષ છે ? એવા પ્રકારના પ્રશ્ન વખતે લગ્નનું લગ્ન લઈ તેથી અનુક્રમે બાર રાશિઓની કુંડળી કરી જે જે રાશિઓના જે જે ગ્રહો હોય તે તે રાશિના સ્થાનકમાં તે ગ્રહોને સ્થાપન કરવા, તેનો અનુક્રમ એવો છે કે, મંગળ, બૃહસ્પતિ, બુધ, શુક્ર અને શનૈશ્વર એટલા ગ્રહોમાંથી કોઈપણ ગ્રહ (૧૦) દશમા સ્થાનકમાં આવે તો તેને (માંદાને) દોષ ઉત્પન્ન થયો છે એમ સમજવું, તેમજ સર્વ ગ્રહોમાંથી કોઈપણ ગ્રહ બારમા (૧૨) સ્થાનક વિષે આવે તોપણ દોષજ ઉત્પન્ન થયો છે એમ સમજવું, આઠમા સ્થાનકમાં ચંદ્ર અને સૂર્ય આવે તોપણ દોષજ ઉત્પન્ન થયો છે એમ જાણવું, લગ્નમાં અને છઠ્ઠે સ્થાને ચંદ્ર આવે તોપણ દોષ ઉત્પન્ન થયો છે એમ જાણવું, બુધ આદિ ગ્રહ સાતમા સ્થાનમાં ગ્રહો આવે તો તે પણ દોષ ઉત્પન્ન થયો છે એમ જાણવું.

અંકને નવે ભાગતાં લબ્ધાંક જે આવે તેટલા માસની તે ગ્રહની અંતર્દશા જાણવી નવે ભાગતાં શેષ જે અંક રહેલો હોય તે અંકને ત્રીશે ગુણતાં જે અંક આવે તે અંકને નવે ભાગતાં લબ્ધાંક જે આવે તે માસ ઉપર તે પ્રથમ અંતર્દશાના માસ ઉપર તેટલા દિવસની અંતર્દશા જાણવી અને એ બીજી વખત નવે ભાગતાં શેષ જે રહે તેને સાઠે ૬૦ ગુણતાં જે અંક આવે તે અંકને ફરી નવે ભાગતાં લબ્ધાંક જે આવે તે અંક જેટલી અંતર્દશાની ઘડી જાણવી; અને ઘડીઓ જે આવેલી હોય તેમાં શેષ જે રહે તેને વળી સાઠે ગુણતાં જે અંક આવે તે અંકને વળી નવે ભાગતાં લબ્ધાંક જે આવે તેટલી પળ જાણવી એ રીતે ગ્રહોની મહાદશા મધ્યે અંતર્દશા જાણવી. ૩૩

वसन्ततिलका.

कर्णौगणेशघनचामरतुच्छझीदवाणौठकारफढभद्रणकारदंडा ।
थंभौहरौधनयकारसकारयुग्मंवातौचसौख्यफलदानवचंद्रवर्णाः३४

અર્થ—ક[1], ગ[2], શ[3], ઘ[4], ન[5], ચ[6], છ[7], ઝ[8], દ[9], બ[10], ઠ[11], ફ[12], ઢ[13], ભ[14], ણ[15], ડ[16], થ[17], ભા[18], હ[19], ર[20], ધ[21], ય[22], ષ[23], સ, વ બે સકાર મૂર્ધન્ય અને દંતી વ[24] અને ત[25]. એટલા અક્ષરોમાં ઓગણીસ અક્ષરો સુખફળ આપનાર છે. ૩૪

उपजाति.

डखौचजौझटपलाइमेष्टौतेवर्णकानोशुभदाभवन्ति ।
स्वरोद्वितुर्यस्त्वथपंचमश्चौकाराद्ययंससनवांत्यपूर्वाः ॥ ३५ ॥

અર્થ—ડ, ખ, ચ, જ, ઝ, ટ, પ, લ, એ આઠ અક્ષરો શુભ નથી; તેમજ બીજો અને પાંચમો સ્વર (ઇ, ઉ, તથા ઓકારાદિ ચાર સ્વરો (ઓ, ઔ, અં. તથા સાતમો "ઋ" નવમો "ॡ" અને છેલ્લો "અઃ" એટલા સ્વરો પણ શુભ નથી. ૩૫

ग्रहौविषंरोगदरिद्रपापंतथाजडत्वंमरणंचनाशम् ।
घंधंढकारौघटभाश्चवर्णाःसर्वेपुराणेष्वपिनिष्फलाःस्युः ॥ ३६ ॥

અર્થ—"ખ" અને "ગ" એ બે અક્ષરો તો વિષ સરખા છે. તે અક્ષ

* ઘણે ઠેકાણે [illegible] એ મળી પચીસ (૨૫) અક્ષર [illegible] છે તેમાંથી (૧૬) સોળ [illegible] અક્ષરો શુભ ફળ આપનાર છે અને ૯ અક્ષરો અશુભ ફળ આપનાર છે.

... અને બુધવાર એટલા ... મૃગશીર્ષ અને
માટે ગુરૂવાર, શુક્રવાર, મંગળવાર અને બુધવાર, ધનિષ્ઠા, રેવતી, શ્રવણ, પુનર્વસુ, પુષ્ય, મૃગશીર્ષ અને હસ્ત, ચિત્રા, સ્વાતિ, ધનિષ્ઠા, રેવતી, શ્રવણ, પુનર્વસુ, પુષ્ય, મૃગશીર્ષ અને અશ્વિની એટલાં નક્ષત્રોમાં મૌંજીનું બંધન અને મૌંજીનું મોચન કરવું કહ્યું છે ૭

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

त्रिद्यारंभविधौसुरेज्यभृगुजौशस्तौबुधार्कौतथा
जाड्यंचंद्रदिनेचमंदकुजयोर्मृत्युश्चदर्शेतिथौ
आद्याचाष्टमिकामहेश्वरतिथिस्त्याज्याथमूलंशुभं
पूर्वाकर्णकरत्रयाश्विभमपिश्रेष्ठंमृगात्पंचकम् ॥ ८ ॥

અર્થ:—ગુરૂવાર, શુક્રવાર, બુધવાર, અને રવિવાર, એટલા વારોને દિવસે પ્રથમ વિદ્યા ભણવાનો આરંભ કરવો સોમવારના દિવસે વિદ્યા ભણવાનો આરંભ કરવાથી જડપણું પ્રાપ્ત થાય છે. શનૈશ્વર અને મંગળવારના દિવસે વિદ્યા ભણવાનો આરંભ કરવાથી મૃત્યુ થાય, તેજ રીતે અમાવાસ્યાના દિવસે વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો આરંભ કરવાથી મૃત્યુ થાય છે. તેમજ પડવો, આઠમ અને ચૌદશ, એટલી તિથિઓ વિદ્યાના આરંભ વખતે તજવી.

મૂળ નક્ષત્ર, ત્રણ પૂર્વા, હસ્તાદિ ત્રણ (હસ્ત, ચિત્રા અને સ્વાતિ નક્ષત્ર, અશ્વિની, મૃગશીર્ષાદિ પાંચ નક્ષત્રો (મૃગશીર્ષ, આર્દ્રા, પુનર્વસુ, પુષ્ય અશ્લેષા.) એટલાં નક્ષત્રોમાં વિદ્યા ભણવાનો અથવા શીખવાનો આરંભ કરવો

ઉપજાતિ.

आधानमग्नेस्तिसृपुचरासु
ज्येष्ठाविशाखामृगपूष्यभेषु
सरेवतीब्रह्मभकृत्तिकासु
कुर्याद्द्विजःकर्मविधानसिद्ध्यै ॥ ९ ॥

શીર્ષ, પુ
આધા

અર્થ:—ત્રણ ઉત્તરા, જ્યેષ્ઠા,
અને કૃત્તિકા એટલાં નક્ષત્રોમાં પ્રાપ્ત

शार्दूलविक्रीडित.

क्षौरंपुष्टिकरंहरित्रियकृतंदस्तत्रयेपौष्णभे
ज्येष्ठाश्विन्यदितौचपुष्यमृगभेस्यादह्नितारावले।
रिक्तायांनशुभंचभास्करदिनेमंदारयोरात्रिपू
ब्राह्मोचोत्तरकत्रयंचपितृभंमैत्राग्निभंमृत्यवे ॥१०॥

અર્થઃ—શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, હસ્ત, ચિત્રા, સ્વાતી, રેવતી, જ્યેષ્ઠા અશ્વિની, પુનર્વસુ, પૂષ્ય અને મૃગશીર્ષ એટલાં નક્ષત્રોમાં ક્ષૌર કરાવવાથી (પ્રથમ વાળ ઉતરાવવાથી) પુષ્ટિ થાય છે. વળી તારાનું બળ હોય તે દિવસે ક્ષૌર કરાવવું કહ્યું છે; પણ રિક્તા તિથિ રવિવાર અને શનૈશ્વર વાર, એટલા વારોને દિવસે તેમજ હરકોઈ રાત્રી વિષે ક્ષૌર કરાવવું નહિ; તેમજ રોહિણી, ત્રણ ઉત્તરા, મઘા, અનુરાધા અને કૃત્તિકા, એટલા નક્ષત્રોમાં ક્ષૌર કરાવે તો તે મૃત્યુ પામે છે. ૧૦

उपजाति.

शुक्लांवरंभास्करजीवशुक्रे बुधेर्विधार्यंकरपंचकेच।
पुष्याश्विनीपूषभउत्तरासु पुनर्वसौवासवरोहिणीषु ॥११॥

અર્થઃ—રવિવાર, ગુરૂવાર, શુક્રવાર અને બુધવાર, એટલા વારને દિવસે તથા હસ્ત, સ્વાતિ, વિશાખા, અનુરાધા, પુષ્ય, અશ્વિની, રેવતી, ત્રણ ઉત્તરા, પુનર્વસુ, ધનિષ્ઠા અને રોહિણી, એટલાં નક્ષત્રોમાં ધોળું વસ્ત્ર પહેરવું કહ્યું છે. ૧૧

शार्दूलविक्रीडित.

हेमंविद्रुमशंखकाचमणयोदंतापिरक्तांवरं
स्त्रीणांसौख्यकरंचभौमभृगुजेजीवेरवौपौष्णभे।
हस्तात्पंचसुवासवेश्विभदिनेभर्तुःसुखार्थप्रदं
रोहिण्युत्तरमंदचंद्रदिवसेनादित्यपुष्येतथा ॥१२॥

અર્થઃ—સુવર્ણનાં આભૂષણ (ઘરેણાં), પરવાળાનાં આભૂષણ, શંખનાં ચૂડા કાચનો ચૂડો (બંગડીઓ), મણિઓની જડેલો ચૂડો, હાથીના દાંતનો ચૂડો અને વસ્ત્ર, એટલી વસ્તુઓ મંગળવાર, શુક્રવાર, ગુરૂવાર, રવિવાર તથા રેવતી, હસ્ત, ચિત્રા, સ્વાતિ, વિશાખા, અનુરાધા, ધનિષ્ઠા, અ...

અશ્વિની; એટલાં નક્ષત્રોમાં અને પ્રથમ કહેલા વારોમાં સ્ત્રી પહેરે તો તે સ્ત્રીને સુખ થાય; અને તેના ભર્તારને સુખ સાથે ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે; પણ રોહિણી નક્ષત્ર, ત્રણ ઉત્તરા, પુનર્વસુ અને પુષ્ય; એટલાં નક્ષત્રોમાં તથા શનૈશ્વર અને સોમવાર એ બે વારોના દિવસે સ્ત્રીએ ઉપર બતાવેલી વસ્તુઓ પહેરવી નહિ. ૧૨

वसंततिलका.

दृष्टिर्नृपस्यतुमृगोत्तरहस्तपुष्ये
चित्रांत्ययुग्महरिधातृधनिष्ठमैत्रे ।
चित्राख्यवासवविमुक्तकशाक्रयुक्ते
राज्याभिषेकउदितोहिवुधैःसमृद्ध्यै ॥ १३ ॥

અર્થઃ—મૃગશીર્ષ, ત્રણ ઉત્તરા, હસ્ત, પુષ્ય, ચિત્રા, રેવતી, અશ્વિની, શ્રવણ, રોહિણી, ધનિષ્ઠા, અને અનુરાધા; એટલાં નક્ષત્રોમાંથી ચિત્રા અને ધનિષ્ઠા, એ બે નક્ષત્રો મૂકી બાકી રહેલાં નક્ષત્રોમાં અને જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં રાજાને રાજ્યાભિષેક કરવો; તેટલાંજ નક્ષત્રોમાં રાજાને મળવાથી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૩.

उपजाति.

गजाश्वकर्माणिकरत्रयेच पुनर्वसौपूष्यमृगाश्विपौष्णे ।
श्रुतित्रयेचैवतथापिमैत्रे ह्यत्रैवभैषज्यविधिःसमूले ॥१४॥

અર્થઃ—હસ્ત, ચિત્રા, સ્વાતિ, પુનર્વસુ, પુષ્ય, મૃગશીર્ષ, અશ્વિની, રેવતી, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતભિષા અને અનુરાધા, એટલા નક્ષત્રો (હાથી અને ઘોડાઉપર પ્રથમ સ્વારી કરવાના મુહુર્ત વિષે લેવા તેમજ તે નક્ષત્રોમાં તથા રોગ દૂર થવા માટેનાં ઔષધોની શરૂઆત કરવી ૧૪

शालनी.

स्वातीपूर्वासार्पज्येष्ठासुराद्रे
रोगोत्पत्तिर्मृत्यवेमानवानाम् ।
सार्प्येमूलेकद्रयाम्याग्निपैत्र्ये
वैशाखाप्यासर्पदंशस्यमृत्युः ॥ १५ ॥

અર્થઃ—[illegible] ત્રણ પૂર્વા, અશ્લેષા, [illegible] અને આર્દ્રા, એ નક્ષત્ર [illegible] [illegible] [illegible] જ્યેષ્ઠા, [illegible]

... આર્દ્રા, ભરણી, કૃત્તિકા, મઘા અને વિશાખા, એટલાં નક્ષત્રોમાં જેને સર્પનો દંશ થાય તે મૃત્યુ પામે છે. ૧૫

उपजाति.

नेरोगमुक्तस्यचसोमशुक्रे स्नानंविधेयंतिसृपूत्तरासु ।
सार्पंचमैत्रेचपुनर्वसौच स्वात्यांतथाधातृभपूपभेच ॥१६॥

અર્થ—રોગમુક્ત પુરૂષે (રોગ મટી આરામ થયેલા પુરૂષને) સોમ અને શુક્રવારના દિવસે સ્નાન કરવું નહી; તેમજ ત્રણ ઉત્તરા, અશ્લેષા, મઘા, પુનર્વસુ, સ્વાતિ, રોહિણી અને રેવતી: એટલા નક્ષત્રોમા પણ રોગમુક્ત પુરૂષે સ્નાન કરવું નહિ ૧૬

वसंततिलका.

स्नानंचजंतुपुहितंभृगुभौमजीवे
पष्ठीत्रयोदशीदशद्वितीयाष्टसूर्ये ।
संक्रांतिपर्वदिवसेनहितंतुविष्ट्यां
स्त्रीणांमघाशतभिषक्नवमीबुधेपु ॥१७॥

અર્થ:—શુક્રવાર, મંગળવાર, ગુરૂવાર અને રવિવાર, એટલા વારોમાં, છઠ, તેરશ, દશમ, બીજ અને આઠમ એટલી તિથિઓમાં, સંક્રાંતિમાં, પર્વ-તિથિઓમાં (અમાવાસ્યા, પૂર્ણિમા, વ્યતિપાત અને વૈધૃત) અને વિષ્ટિમાં પુરૂષોએ [1]અભ્યંગસ્નાન કરવું નહિ. મઘા અને શતભિષા એ બે નક્ષત્રોમાં નવમીને દિવસે અને બુધવારના દિવસે સ્ત્રીઓએ અભ્યંગસ્નાન કરવું નહિ. ૧૭

उपजाति.

स्नानंप्रसूतेःपितृभेभरण्यां
पुनर्वसौवन्हिभमूलपुष्ये ।
आर्द्रासुचित्रासुर्विशाखिकायां
कुर्यान्निपेधायपुनःप्रसूते ॥ १८ ॥

અર્થ:—મઘા, ભરણી, પુનર્વસુ, કૃત્તિકા, મૂળ, પુષ્ય, આર્દ્રા, ચિત્રા

[1] તેલ સાથે ઉબટણી પદાર્થ મેળવી શરીરે મર્દન કરી સ્નાન કરવામાં આવે છે તેનું નામ અભ્યંગસ્નાન છે એ સ્નાન દીવાળીમાં ઘણા લોકો કરે છે; પણ દક્ષિણ દેશમાં તો હમેશને માટે એ રીતિ છે.

ગુરૂવારે દક્ષિણ દિશામાં પ્રયાણ કરવું નહિ, સોમવારે અને શનેશ્વર વારે પુર્વ દિશામાં પ્રયાણ કરવું નહિ, રવિવાર અને શુક્રવારે એ વારે ઉત્તર દિશામાં પ્રયાણ કરવું નહિ. ૨૩

इंद्रवज्रा.

प्राच्यांकुवेराग्निदिशोविभागे
नैर्ऋत्ययाम्येवरुणेनिलेशे ।
योगिन्यउक्ताःप्रतिपन्नवम्यो
र्यानेभिमुख्यःक्रमतोपिदुष्टाः ॥ २४ ॥

અર્થઃ—પડવે અને નવમીના દિવસે પુર્વ દિશામાં યોગીની અથવા જોગણી જાણવી. બીજ અને દશમના દિવસે ઉત્તર દિશામાં, તીજ અને અગિયારશના દિવસે અગ્નિ કોણમા, ચોથ અને બારસે નૈઋત કોણમાં, પાંચમ અને તેરસે દક્ષિણમાં, છઠ્ઠ અને ચૌદસે પશ્ચિમમાં, સાતમ અને પુનમે વાયવ્ય કોણમાં અને આઠમ તથા અમાવાસ્યાએ દિવસે ઈશાન કોણમાં જોગણી જાણવી. એ જોગણી પ્રયાણના વખતે સન્મુખ હોય તો તે દુષ્ટ ફળ આપે છે. ૨૪

वसन्ततिलका.

मेपेवृपेमिथुनकर्कटकादिराशौ
प्राक्याम्यपश्चिमकुवेरदिशासुचंद्रः ।
यात्रासुदक्षिणक रेभिमुखेर्थलाभो
धान्यक्षयोभवतिवामकरेचपृष्ठे ॥ २५ ॥

અર્થઃ—મેષ, સિંહ અને ધન, એ ત્રણ રાશિનો ચંદ્રમા હોય તો તે ચંદ્રનું ઘર પૂર્વ દિશામાં જાણવું; વૃષ, કન્યા અને મકર, એ ત્રણ રાશિનો ચંદ્રમા હોય તો તેનું દક્ષિણ દિશામાં ઘર જાણવું; મિથુન, તુળા અને કુંભ, એ ત્રણ રાશિનો ચંદ્રમા હોય તો પશ્ચિમ દિશામાં તેનું ઘર જાણવું; કર્ક, વૃશ્ચિક અને મીન એ ત્રણ રાશિનો ચંદ્રમા હોય તો તે ચંદ્રમાનું ઘર ઉત્તર દિશામાં જાણવું.

એ ચંદ્રમા પ્રયાણના વખતે જમણી તરફ અને સન્મુખ હોય તો તે ધનનો લાભ આપે તથા પ્રયાણ વખતે ડાબી તરફ અને પાછળ ચંદ્રમા હોય તો તે ધાન્યનો ક્ષય કરે. ૨૫

उपजाति.

धनस्यपृष्ठोधनसंमहेतु
श्रुतित्रयंपुष्यपुनर्वसूच ।
हस्तोमृगांत्याश्विभमैत्रचित्राः
स्वातिःप्रशस्तानतुशेषमृक्षम् ॥ २६ ॥

અર્થ:—શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, પુષ્ય, પુનર્વસુ, હસ્ત, મૃગશીર્ષ, રેવતી, અશ્વિની, અનુરાધા, ચિત્રા અને સ્વાતિ એટલાં નક્ષત્રો ધનની વૃદ્ધિ કરવામાં શ્રેષ્ઠ કહ્યાં છે માટે તે લેવાં અને તે નક્ષત્રો સિવાયનાં નક્ષત્રો તેવા કાર્યમાં લેવાં નહિ. ૨૬

वसंततिलका.

सौम्यायनेधवलपक्षविमीनचैत्रे
द्व्यंगेस्थिरेमरगणस्यहिताप्रतिष्ठा ।
युग्मातिथिर्नशुभदानवमीतथाच
श्रेष्ठाशुभेपुविपमादशमीद्वितीया ॥ २७ ॥

અર્થ:—ઉત્તરાયણના સૂર્ય, શુક્લ પક્ષ, મીન સંક્રાંતિ અને ચૈત્ર માસ ત્યાગીને દ્વિસ્વભાવ લગ્નમાં તથા સ્થિર લગ્નમાં દેવની પ્રતિષ્ઠા કરવી, તેમજ [1]સમ તિથિને દિવસે તથા નવમીને દિવસે પ્રતિષ્ઠા કરે તો તે સારૂં ફળ આપે નહિ. અને [2]વિષમ તિથિઓમાં પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે તો તે શુભ છે. તેમજ સમ તિથિઓમાં પણ દશમ અને બીજ એ બે તિથિઓ પ્રતિષ્ઠાના કામમાં શુભ છે.૨૭

शार्दूलविक्रीडित.

पूर्वाभाद्रपदोत्तरात्रयमृगब्राह्मीपुज्येष्ठाद्वये
पूर्वापाढपुनर्वसुश्रुतिकरेस्वात्यश्विनीनासवे ।
रेवत्यार्द्रभपुष्यमैत्रदिवसेश्रेष्ठंसुरस्थापनं
चक्रेसप्तशलाककेचनहितःक्रूरस्यवेधःकुजे ॥ २८ ॥

અર્થ:—પૂર્વાભાદ્રપદ, ત્રણ ઉત્તરા, મૃગશીર્ષ, રોહિણી, જ્યેષ્ઠા, મૂળ,

---

1 ચોથ, છઠ, આઠમ, બારસ અને ચૌદશ એ તિથિઓના દિવસે પ્રતિષ્ઠા થાય નહિ.

2 વિષમ તિથિઓમાં નવમી વિના પડવો, ત્રીજ, પાંચમ, સાતમ, અગિયારશ, તેરશ, અને પુનમ શુભ છે, તેમજ સમ તિથિઓમાં બીજ અને દશમ પ્રતિષ્ઠાના કામમાં શુભ છે.

उपजाति.

कार्यंसदाशान्तिकपौष्टिकंच
कन्याविवाहर्क्षगणेसपुष्ये ।
श्रुतौतथार्केश्विभशुक्रवारे
बुधेचजीवेफलदंप्रदिष्टम् ॥ ३१ ॥

અર્થઃ—વિવાહના નક્ષત્રોમાં તેમજ પુષ્ય, શ્રવણ, હસ્ત, અને અશ્વિની, એ ચાર નક્ષત્રોમાં તથા શુક્રવાર, બુધવાર અને ગુરૂવાર, એ ત્રણ વારોને દિવસે શાન્તિક તથા પૌષ્ટિક કર્મ કરવાથી (ગ્રહશાન્તિક કર્મ) ફળદાયક થાય છે, માટે તે શાન્તિક તથા પૌષ્ટિક કર્મ સર્વ શુભ કાર્યોમાં કરવું. ૩૧

इतिश्री राजवल्लभे वास्तुशास्त्रे मंडनकृतो ज्योतिष लक्षणोनाम एकादशोऽध्यायः ११

राजवल्लभ.

अध्याय १४ मो.

पादा कुलक.

तिथिवारर्क्षयुतेपिगुणौघे
किमपिनकार्यंशकुनविरुद्धम् ॥
तेषामनुकूलेपिचदोषे
शकुनेसिद्धिमुपैतिसदैव ॥ १ ॥

અર્થ:—તિથિ, વાર અને નક્ષત્ર શુભ હોય તોપણ શકુનનો વિરોધ આવતો હોય તો તે કાર્ય કરવું નહિ. તિથિ વાર અને નક્ષત્ર એ સર્વ અનુકુળ હોય અથવા દોષવાળાં હોય તોપણ શકુન સારાં હોય તો સિદ્ધિ મળે. ૧

शार्दूलविक्रीडित.

प्राकदग्धाशिवदिक्सुरेश्वरदिशिज्वालाग्निदिग्धूमिता
सौम्याभस्मयुताचभास्करवशाच्छांताश्चतस्रःपराः ।
प्रत्येकंप्रहराष्टकेनसवितासेवेतराद्यंततः
शांताःसर्वशुभप्रदाश्चशकुनेदीप्ताभयानौशुभाः ॥ २ ॥

અર્થ:—રાત્રીના છેલ્લા અર્ધ પહોરથકી (પાછલી ચાર ઘડી રાતથી) ચાર ઘડી દિવસ ચડતાં સુધી સૂર્ય પૂર્વમાં રહે તે વખત ઇશાન કોણ દગ્ધ સમજવી; તે વખત પૂર્વ દિશામા જવાળા સમજવી; અગ્નિ કોણ ધૂમવાળી (ધુંવાડાવાળી) સમજવી; ઉત્તર દિશા ભસ્મવાળી જાણવી અને બાકીની ચારે દિશાઓ તે વખત શાંત જાણવી, અર્થાત્ પાછલી ચાર ઘડી રાતથી ચાર ઘડી દિવસ ચડતાં સુધી એ રીતે પ્રત્યેક દિશા અને પ્રત્યેક કોણમાં અનુક્રમે એક એક પહોર સુધી સૂર્ય રહે છે.

જે દિશામાં અથવા જે કોણમાં સૂર્ય રહે તે દિશામાં અથવા તે કોણમાં જવાળા સમજવી અને તે દિશા અથવા તે કોણની આગળની દિશા અથવા કોણ હોય તે કોણ અથવા દિશા ધૂમવાળી સમજવી; જે દિશામાં સૂર્ય હોય અથવા જે કોણમાં સૂર્ય હોય તે દિશા અથવા કોણની પાછળની દિશા અથવા કોણ હોય તે દગ્ધા જાણવી; એ દગ્ધા દિશા અથવા દગ્ધા કોણની આગળની અથવા પ્રથમની દિશા અથવા કોણ ભસ્મવાળી સમજવી જેમ કે:—

ચાર ઘડી દિવસ ચડયા પછી દોઢ પહોર દિવસ ચડતાં સુધી અગ્નિ કોણ વિષે સૂર્ય હોય તો તે અગ્નિ કોણમાં જ્વાળા સમજવી; તે વખત પૂર્વ દિશા દગ્ધ સમજવી; ઇશાન કોણ ભસ્મવાળી સમજવી, અને તે વખત દક્ષિણ દિશા ધૂમવાળી સમજવી, એ રીતે સર્વ દિશાઓ અને કોણો માટે સમજવું. સર્વ કાર્યમાં શાંત દિશા અથવા શાંત કોણમાં શકુન થાય તો તે સારા છે, પણ ભયાદિકના કારણે દિપ્ત દિશામાં (જે દિશા અથવા જે કોણમાં સૂર્ય હોય તે દિશા અથવા તે કોણ જ્વાળાવાળી દિશા અથવા કોણમાં) શકુન થાય તો તે સારા નથી એમ સમજવું. ૨

मन्दाक्रांता.

चेष्टास्थानंस्वरगतिदिशोभावकालोचसप्तं
शांतादिप्ताविदधतिनृणांसूचनंतत्फलंस्यात् ।
सद्योनष्टेयुवतिविषयेव्याधिदुर्गादिभीतौ
प्रावेशेयंशकुनउदितोयात्रिकादन्यथावै ॥ ३ ॥

અર્થ:—જનાવરોની ચેષ્ટા; તેમને બેસવાનું સ્થાનક; તેમનો સ્વર; તેમની ગતિ, તેઓ જે દિશામાં હોય તે દિશા, તેઓના અંગની ચેષ્ટા; તેઓ પોતાના અંગની ચેષ્ટા કરે તે ચેષ્ટા અને તેમનો વખત, એ સાતે પ્રકારે જનાવરોના શકુનો તેમજ શાંત અને દિપ્ત એવી દિશાઓ એ વગેરે મનુષ્યને જેવું સૂચવે તેવું ફળ મળે; એવા આ શકુનો કહ્યા અને આગળ કેટલાક પ્રકારના શકુનો કહેવામાં આવશે, માટે જે જે ઠેકાણે જેના જેવા શકુનો કહ્યા હોય તે તે ઠેકાણે તેવા સમજી લેવા, પણ એવા શકુનો પ્રયાણ સમયના કહેવામાં આવશે તે સ્ત્રી સંબંધી કાર્યમાં અથવા વ્યાધિ સંબંધી અથવા શત્રુએ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો હોય અથવા પ્રવેશ કરવો હોય તો એવા પ્રસંગે તેવા શકુનોનું ફળ પ્રયાણ વખતથી ઉલટી રીતે છે એમ સમજવું ૩

शार्दूलविक्रीडित.

छत्रांभोजगजाजवाजिसुरभीवीणायुधंचामरं
भेरीशंखनिनादमर्दलसुरागीतंचवेदध्वनिः ।
मत्स्यागोमयमृत्तिकेचपललंदीपांबुकुंभोभृतः
ताम्रंरूप्यसुवर्णमंबरनृपौमध्वाज्यदूर्वादधि ॥ ४ ॥

અર્થ:—પ્રયાણ સમયે છત્ર, કમળ, હસ્તિ, બકરૂં, ઘોડો, ગાય, વીણા,

આયુધ, ચામર, ભેરીનો નાદ, શંખનો નાદ, મૃદંગ, મદિરા, ગાયન, વેદનો ઉચ્ચાર, મત્સ્ય, છાણ, માટી, માંસ, દીપક, પાણીનો ભરેલો ઘડો, તાંબું, રૂપું, સોનું, વસ્ત્ર, રાજા, મધ, ઘી, દૂર્વા—ધરો, અને દહીં, એટલા પદાર્થો જમણી તરફ આવે તો તે શુભ ફળ આપનાર છે. ૪

भृंगारांजनवाहनंद्विजपयःशाकार्द्रपुष्पंफलं
वेश्यादर्पणमंकुशौषधसमित्सिद्धान्नवर्द्धापनम् ।
दृष्ट्वादक्षिणपार्श्वगानिगमनंकार्यंसदाधीमता
पृष्ठेगच्छपुरेहिमंगलगिरायात्राचसिद्ध्येभवेत् ॥ ५ ॥

અર્થઃ—ઝારી, કાજળ, વાહન, (ગાડું, રથ, પાલખી, મ્યાનો, એ વગેરે) બ્રાહ્મણ, દૂધ, શાક, તાજાં ફૂલ, ફળ, વેશ્યા, દર્પણ, અંકુશ, ઔષધ, *સમિધ, રાંધેલું અન્ન અને અખિયાણું એટલામાંથી કોઇપણ પદાર્થ જમણી તરફ આવતો હોય તો તે વખત બુદ્ધિમાને પ્રયાણ કરવું, અને એ પ્રયાણ કરનારની પાછળથી કોઈ "જા" એવો શબ્દ બોલે તથા પ્રયાણ કરનારની આગળ "આવ" એવો શબ્દ કોઇ બોલે અથવા કોઇ મંગળ વચન બોલે તો તે વખત પ્રયાણ કરવાથી [1]સિદ્ધિ થાય છે. ૫

तैलांगारकचाश्मभस्मफणिनःकर्पासलोहाजिनं
तक्रंतस्करकृष्णधान्यलवणंकाष्ठास्थिविष्टावसाः ।
पिण्याकस्तुपरज्जुशृंखलगुडंपंकोघटोरिक्तकः
नासाहीनविनग्नमुंडितवमत्प्राव्राजखर्चाधकाः ॥ ६ ॥

અર્થઃ—તેલ, અંગાર, વાળ, પત્થર, રાખ, નાગ, કપાસ, લોઢું, મૃગચર્મ, (હરણનું ચામડું), છાશ, ચોર, કાળું અન્ન (અડદ વગેરે), મીઠું, કાષ્ટ (બળતણ અથવા લાકડાં), હાડકાં, વિષ્ટા, ચરબી, ખોળ, અથવા ખળ, ફોતરાં, દોરડી, સાંકળ, ગોળ, કાદવ, ખાલી ઘડો, નકટો (નાક કપાએલું માણસ), નગ્ન મનુષ્ય, મુંડિત મનુષ્ય (માથે ચોટી અને વાળ વિનાનું મનુષ્ય), વમન કરતો (ઉલટી કરતું આવતું હોય એવું મનુષ્ય), સંન્યાસી

* સમિધ એટલે હવનમાં હોમવાની સામગ્રીમાં પિંપળો, ખિજડો, ઉંબરો, અંઘાડો, વગેરે સામગ્રી લઇને કોઈ મનુષ્ય જમણી તરફ આવતો હોય.

૧ કાર્યની સિદ્ધિ થવાના હેતુથી "જા" અને "આવ" એ શબ્દો જાણી જોઇને પ્રયાણ કરનારના આગળ અને પાછળ કોઇ બોલે તો તે નહિ; પણ સ્વાભાવિક રીતે કોઇ બોલે તો તે શકુન સારા છે.

ઠીંગણો અથવા વામન અને આંધળું મનુષ્ય, એટલી બાબતો પ્રયાણ કરનારને સામે મળે તો તે વખત પ્રયાણ કરવું નાહ. ૬

दीनःकेशविमुक्तकोपिहदमानारूढकोगर्दभं
सोष्ट्रःसैरिभवाहनोपिरुदितश्चेत्यादिकंवर्जयेत् ।
द्वाराघातविडालयुद्धकलहंरक्तांवरव्यत्ययो
मागच्छक्कचयासितिष्ठवचनंयात्रानिषेधायच ॥७॥

અર્થઃ—પ્રયાણ વખતે દરિદ્રિ, ગંજો (જેના માથામાં ખોડો થવાથી વાળ જતા રહ્યા હોય તે), લાદ અથવા છાણ કરતું આવતું હોય એવા વાહન ઉપર બેઠેલો હોય, ગધેડા ઉપર બેઠેલો હોય, ઉંટ ઉપર બેઠેલો હોય, પાડા ઉપર બેઠેલો હોય અને રૂદન કરતો; એટલાં પ્રયાણ વખતે સન્મુખ મળે તો તે વખત પ્રયાણ કરવું નહિ; પ્રયાણ વખતે ઘરનાં કમાડ પોતાની મેળે આમન સામન અથડાય, બિલાડાંઓનું યુદ્ધ થતું હોય, ઘરમાં કલેશ થાય; કોઈને રાતાં વસ્ત્ર ધારણ કરાવી વધ કરવા લઈ જતા હોય, વસ્ત્રનું વિપરીતપણું થયું હોય, (શરીરે પહેરવાનું વસ્ત્ર જે સ્થાને જોઇએ તે સ્થાને ન હોય ને બીજા સ્થાને હોય જેમકે, પહેરવાનું અંગરખું ખભા ઉપર હોય, પાઘડી બગલમાં હોય, પહેરવાનું ધોતિયું માથે બાંધેલું હોય. એ વગેરે પ્રકાર) એટલા સન્મુખ મળે તે વખત પ્રયાણ કરવું નહિ. વળી, પ્રયાણ વખતે કોઈ સ્વભાવેજ બોલે કે જઈશ નહિ. અથવા બોલે કે, ક્યાં જાય છે ? અથવા કહે કે, ઉભો રહે. એમ કોઈ સહેજે પણ બોલે તો પ્રયાણ વખતે તે અપશકુન પ્રાણના નાશનું સૂચનકર્ત્તા છે. ૭

श्यामापिंगलिकाशिवापरभृतछच्छुंदरीशूकरी
पल्लीनांस्वरवामजःशुभकरःपुंसंज्ञकानांतथा ।
श्येनोभासकपीमयूररुरवः श्रीकंठकश्चिप्यकाः
शस्तादक्षिणवासिताश्चशकुनाःस्त्रीसंज्ञिकायेचते ॥८॥

અર્થઃ—દેવચકલી, ચીબરી—ભૈરવી, શિયાળ, કોયલ, છછુંદરી, સુવરી અને પલી (ગરોળી) એટલાંનો સ્વર પ્રયાણ વખતે ડાબી તરફ થાય તો તે શુભ છે, તેમજ એજ પુરૂષવાચક જનાવરો હોય તો તેમનો સ્વર પણ પ્રયાણ વખતે ડાબી તરફ થાય તો તે શુભ છે; વળી પ્રયાણ વખતે ¹શ્યેન; ²ભાસપક્ષી, વાંદરો, મોર, ³કાળોમૃગ, શ્રીકંઠ, અને ચીપક, એટલાં જનાવરો જમણી તરફ બોલે તો તે શુભ છે, અને એજ સ્ત્રીવાચક જનાવર પણ જમણી તરફ બોલે તો તે પણ શુભ છે. ૮

---

૧ બાજ.　　૨ [illegible]　　૩ કાળુંહરણ.

चापखंजनबर्हिणांचनकुलंस्याच्छन्दकीर्तिक्षणं
शास्तंजाहकशूकरोरगशशंगोधंचसंकीर्त्तनम् ।
सिद्ध्यैदृष्टिरवौचभल्लकपिजौनोकीर्त्तनंसिद्धिदं
नोगच्छेत्पथिलंघितैश्वशशकैगोंधाविडालोरगैः ॥ ९ ॥

અર્થઃ—[1]ચાષ, [2]ખંજન, મોર, અને નોળિયો એટલા જનાવરો એ-કજ વખત અથવા વારંવાર સામાસામી બોલે તો પ્રયાણ વખતે તે શુભ છે એમ સમજવું. તેમજ બાજ, શૂવર, સર્પ, સસલું, અને ઘો, એટલા જનાવરો પ્રયાણ વખતે સામાસામી બોલે તો તે પણ શુભ છે, અને પ્રયાણ વખતે રીંછ અ-થવા વાનરાનું દર્શન થાય અથવા તે એકવાર શબ્દ કરે તો સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય; પણ એ બન્ને અથવા એકના શબ્દો વારંવાર થાય અથવા એ બન્નેમાં પોતપોતાની જાતિના જનાવરો સામાસામી વારંવાર બોલે તો તેથી સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ સમજવી નહિ, પ્રયાણ વખતે માર્ગમાં સસલું, ઘો, બિલાડું, અને સર્પ એ આડા ઉતરે તો પ્રયાણ કરવું નહિ ૯

स्थानानीहशुभानितोरणगृहप्रासादभूभृत्ध्वजाः
छायाभूःसुमनोहराचसजलाक्षीरप्रमोदालकाः ।
नेष्टाःशृंगकपालशुष्कपतितावृक्षास्तथाकंटकाः
दग्धाग्निछिन्नमहीरुहोष्ट्रमहिषाकेशोपलाद्याःखराः ॥ १० ॥

અર્થઃ—પ્રયાણ વખતે દેવચકલી જો ઘરના [3]તોરણ ઉપર બોલે, પર્વત પર બોલે, ઘર ઉપર, પ્રાસાદ ઉપર (દેવમંદિર ઉપર), ધ્વજ ઉપર, છાયાવાળી મનોહર અને જળસ્થાન હોય એવી જમીન ઉપર, દૂધવાળા વૃક્ષ ઉપર અને વડશુંદા—રાશુંદા ઉપર. એટલે ઠેકાણે બોલે તો તે શુભ [illegible]

---

૧ નીલકંઠ—દશરાના દિવસે લોકો એનાં દર્શન કરે છે [illegible] લોક સ્ત્રીમાં તેને ઉનાળાનો પીઠો કહે છે તે [illegible] કહે છે, તે વખતથી [illegible] મહિના સુધી [illegible] રહે છે, [illegible] ફિર ઉપરથી જ્યારે બોલી પડી જાય છે ત્યારે [illegible] ચપળ હોય છે તેથી સ્ત્રીનાં નેત્રોને તેની ઉપમા [illegible] છે, [illegible] રહે છે. તે કોઈ ઠેકાણે સ્થિર થઈ બેસતું નથી.

૩. તોરણ એટલે ઘરના દ્વારના [illegible] હોય છે તે [illegible] નીચે રેખા હોય છે, તેના ઉપર [illegible] પ્રયાણ વખતે બોલે [illegible] ઠેકાણે [illegible]

અથવા ઉતાવળો ચાલતો હોય ને ધીમો ચાલે તો) તે સારો નહિ; પ્રયાણ વખતે શુનની (કૂતરી) જો મૂતરતી હોય તો તે સારી નહિ; તેમજ તેવા વખતમાં કૂતરાં રૂદન કરતાં હોય તો તેથી ભય અને રોગ ઉત્પન્ન થાય; પણ ચોમાસામાં રૂદન કરે તો વૃષ્ટિ થાય, વળી બિલવાસી જનાવરો (જમીન ખોદીને રહેનારાં અથવા પર્વત વગેરે સ્થળોની ગુફાઓમાં રહેનાર જનાવરો) અને નખવાળાં જનાવરો પ્રયાણ વખતે ડાબી તરફ ઊતરે તો તે સારાં છે, પણ પ્રવેશ વખતે તે જમણી તરફ ઊતરે તો સારાં છે. ૨૫

गौरैणाविषमाःप्रदक्षिणगताःपुंसांप्रयाणेशुभाः
नोवामानसमाश्चकृष्णमिलिताःसिद्ध्यैसमावामगाः ।
नेष्टादक्षिणगाश्चकृष्णविषमाआवेष्टनंमृत्यवे
कंडूकंपपुरीषमूत्रमशुभंवामेप्रवेशेशुभम् ॥ २६ ॥

અર્થ:—પ્રયાણ કરનારને પ્રયાણ વખતે રાતા અને વિષમ સંખ્યાવાળાં હરણો પ્રદક્ષિણા ફરી જાય તો તે સારાં; પણ ડાબી તરફ ઊતરે તો તે સારાં નહિ. વળી જો સમ હોય અને તે પ્રદક્ષિણા ફરી જાય તો તે પણ સારાં નહિ; પરંતુ રાતાં ભેગાં કાળાં હરણો હોય અને તે કદાચ સમ હોય તો સારાં છે; તેમજ રાતાં અને કાળાં ભેગાં મળેલાં ને તે ડાબી તરફ ઊતરે તો પણ તે સારાં છે. વળી પ્રયાણ વખતે કાળાં મૃગો સંખ્યામાં વિષમ હોય અને તે જમણી તરફ ઊતરે તો તે સારાં નહિ; એટલુંજ નહિ પણ એ કાળાં હરણો પ્રયાણ કરનારને ચારે તરફ ફરી વળે અથવા ચારે તરફ વીંટી વળે, તો પ્રયાણ કરનારનું મૃત્યુ કરે છે. કાળા મૃગો પ્રયાણ કરનારના ડાબા અંગ તરફ રહી મૃગ પોતાનું શરીર પોતાના પગવતી ખણે, પોતાનું શરીર કંપાવે (થરેરી ખાય), વિષ્ટા કરે, મૂત્ર કરે તો તે અશુભ શકુન છે; પણ પ્રયાણ વખતે એ જે અશુભ શકુન બતાવ્યા છે તેજ અશુભ શકુન પ્રવેશ વખતે તો શુભ છે એમ જાણવું. ૨૬

वसंततिलका.

वामेचकौशिकशशौखरजंबुकौच
गोवाजिसारसशुकाअपिवायसाश्च ।
श्रेष्टौकपिंजलगणाधिपनामधेयो
तौदक्षिणेचगमनेवसनेन्यथास्युः ॥ २७ ॥

અર્થ:—પ્રયાણ વખતે ઘુવડ, સસલું, ખર, શિયાળ, ગાય, ઘોડો,

સારસ, પોપટ અને કાગડો. એટલાં ડાબી તરફ બોલે તો તે સારાં છે; તથા [1]કપિંજળ અને [2]અશ્વપતિ એ બે જમણી તરફ બોલે તો સારાં; પણ પ્રવેશ વખત એ બે ડાબી તરફ બોલે તો સારાં છે. વળી ઉપર કહ્યું છે કે પ્રયાણ વખતે (કાગડો અંતે અને ઘુવડ આદ છે એટલાં જનાવરો) ડાબી તરફ બોલે તે સારાં; પણ પ્રવેશ વખતે તો બપૈયો અને તીતર વિના બીજાં બધાંય જમણાં બોલે તો સારાં છે એમ સમજવું. ૨૭

एणाःप्रदक्षिणगताविषमाःप्रयाणे
पणावयांसिनकुलानखिपुत्वपीह ।
सार्धेनृणांशकुनइष्टकरःस्वरोत्थो
वामेस्वरेवहतितारगतिःप्रशस्ता ॥ २८॥

અર્થઃ—પ્રયાણ સમયે હરણ, પક્ષીઓ અને નખવાળાં જનાવરોમાં નકુળ એટલાં સંખ્યામાં વિષમ હોય તોપણ પ્રદક્ષિણા કરી જાય તો તે સારું છે; તેમજ પ્રયાણ કરનારની સંખ્યા વધારે હોય તેમાંથી કોઇ પ્રયાણ કરવાનું સમ કરે, તે વખત સૂર્યનું ઘર ચાલતું હોય (નાસિકાના ડાબા છિદ્રમાંથી પવન ચાલતો હોય) તો તે સારૂં છે. વળી એ ઘણા જણાઓ પ્રયાણ કરતી વખતે ઉપર કહેલાં પક્ષી, હરણ, કે નકુળની તારગતિ થાય તો તે પણ સારી છે એમ સમજવું. ૨૮

उपजाति.

प्रदक्षिणाःपूर्वदिशःपिपील्यः
शून्यंतयेष्टागमनंचसिद्धिम् ।
वृष्टिंसुखंस्त्रीहरणंविदध्यु
र्धनंशुभंवक्रमतोर्थलाभम् ॥ २९ ॥

અર્થઃ—પ્રયાણ વખતે પૂર્વ દિશામાં કીડીઓ દેખવામાં આવે તો ધારેલા કાર્યની નિષ્ફળતા થાય, અગ્નિકોણે દેખવામાં આવે તો કાર્યની સિદ્ધિ કરી સુખે પાછો ઘેર આવે, દક્ષિણ દિશામાં દેખવામાં આવે તો કાર્યની સિદ્ધિ થાય, નઋત્ય કોણે દેખવામાં આવે તો વૃષ્ટિ થાય, પશ્ચિમ દિશાએ

1 બપૈયો. 2 તીતર. 3 નોળિયો.

उपजाति.

प्रदोषकालेयदिवाप्रभाते
लोकेक्वचित्किंचनभाषमाणे ।
उपश्रुतिःकायसमुद्यतेन
सार्वत्रकौसापरिभावनीया ॥ ३४ ॥

અર્થઃ—પ્રદોષ વખતે (સૂર્ય અસ્ત થયા પછી)પ્રભાત વખતે, કોઈ ઠેકાણે કોઇ મનુષ્ય કાંઇ બોલતો હોય તે સાંભળી ઉદ્યમવાન પુરૂષે જે કાર્ય કરવું ધાર્યું હોય તે કાર્યમાં બોલવાનો અર્થ મેળવવો. સારી વાત બોલતો હોય તો સારાપણાનો અને ખોટું બોલતો હોય તો વિઘ્નનો આરોપ રાખવો અર્થાત્ કાર્ય થશે અથવા નહિ થાય એવો પોતાના મનને પ્રતીતિ થાય તેવો અર્થ મેળવવો); એમ સર્વ બાબતમાં વિચાર કરવાનો છે. ૩૪

शार्दूलविक्रीडित.

शांताःपंचशिवारुतेपरदिशोदीप्तास्तुदग्धादितः
संत्रासव्ययबंधनानिक्रमतःस्यादिष्टवार्ताश्रुतिः ।
इष्टाप्तिःशुभलाभइष्टमशनंसंगःसमंसज्जनैः
सिद्ध्यैवामनिनादएपगमनेप्रावेशकेदक्षिणः ॥ ३५ ॥

અર્થ—પ્રયાણ વખતે શિયાળના શબ્દમા પાચ દિશાઓ શાંત જાણવી, પણ દગ્ધાદિ લઇને ત્રણ દિશાઓ દિપ્ત જાણવી. એ દિશાઓમાં પ્રથમની જે દગ્ધા દિશા છે તેમાં શિયાળ બોલે તો તે ત્રાસ ઉત્પન્ન કરાવે; દિપ્ત દિશામાં બોલે તો વ્યય (ખરચ કરાવે) અને ધમવાળી દિશામાં બોલે તો તે બંધન કરાવે.

હવે ધુમ પછીની પાંચ દિશાઓ જે રહી તેમાંની અનુક્રમે પ્રથમની દિશામાં શિયાળ બોલે તો કાંઈક પ્રિય વાર્તા સાંભળવામાં આવે, બીજી દિશામાં બોલે તો મનોવાંછિતની પ્રાપ્તિ થાય, ત્રીજી દિશામાં બોલે તો સારો લાભ થાય, ચોથી દિશામાં બોલે તો ઇચ્છિત ભોજન મળે અને પાંચમી દિશામાં બોલે તો સજ્જનનો સમાગમ થાય, પણ તેમાં એવી રીતે સમજવાનું છે કે, પયાણ વખતે ડાબી તરફ શીયાળનો શબ્દ થાય તો તે સિદ્ધિ કરે, તેમજ પ્રવેશ વખતે જમણી તરફ શીયાળનો શબ્દ થાય તો સિદ્ધિ કરે. ૩૫

शालिनी.

शीर्षेपल्ल्यारोहणेराज्यलाभः
कर्णेभूषेश्वर्यमेवंहिभाले ।
नेत्रेमित्रंनासिकायांसुगंधो
वक्त्रेमिष्टान्नंचकंठेप्रियाप्तिः ॥ ३६ ॥

અર્થઃ—પલ્લી જો માથે ચડે તો તેથી રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાય, કાન ઉપર ચડે તો આભૂષણ (ઘરેણાં) મળે, કપાળમાં ચડે તો સમૃદ્ધિ મળે, નેત્ર ઉપર ચડે તો મિત્રની મુલાકાત થાય, નાક ઉપર ચડે તો સુગંધીની પ્રાપ્તિ થાય, મુખ ઉપર ચડે તો મિષ્ટાન્ન મળે અને કંઠે ચડે તો તેથી *વ્હાલા જનની મુલાકાત થાય. ૩૬

વસન્તતિલકા.

स्कंधेजयंभुजगताप्रकरोतिलाभ
मर्थंकरेसुभगतांस्तनगाचपल्ली ।
हृत्कुक्षिपृष्ठिकटिनाभिपुपुत्रसौख्यं
लाभंतथांवरसमागमकीर्त्तिवृद्धिम् ॥ ३७ ॥

અર્થઃ—જો ખભા ઉપર પલ્લી (ગરોળી) ચડે તો જય કરે, ભુજ ઉપર ચડે તો લાભ કરે, હાથ ઉપર ચડે તો ધનની પ્રાપ્તિ કરાવે, સ્તન ઉપર ચડે તો સૌભાગ્યપણું મળે, હૃદય ઉપર ચડે તો પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય, કુક્ષિ-કુખ અથવા પેટ અને પાંસળીના મધ્ય ભાગે ચડે તો સુખ પ્રાપ્ત થાય, પીઠ ઉપર ચડે તો લાભ થાય, કટિ ઉપર ચડે તો વસ્ત્રની પ્રાપ્તિ થાય અને નાભિ ઉપર પલ્લી ચડે તો તેથી કીર્તિની વૃદ્ધિ થાય. ૩૭

शार्दूलविक्रीडित.

पार्श्वेबंधुविपर्ययंचमरणंगुह्येगुदेरोगता
ष्यूरौवाहनमर्थमेवतदधोजंघापदोःस्यात्प्रतिः ।
एवंशौनकशुक्रगर्गमुनिभिःप्रोक्तंफलंयामतः
पल्ल्यावासरटस्यदक्षिणसमारोहेफलानांक्षयः ॥ ३८ ॥

* વધમ [illegible] પુરુષના કંઠે ચડે તો તેને સ્ત્રીની [illegible] થાય, [illegible] કંઠે પલ્લી ચડે તો તેને તેના પિયુની પ્રાપ્તિ થાય.

તાવડે અને મુનિઓના મત પ્રમાણે, એંશી વૃત્તોવાળું આ વાસ્તુશાસ્ત્ર કહ્યું છે. તેમાં સારરૂપે ગણિત તથા શકુનશાસ્ત્ર છે. તે સકળશાસ્ત્ર વિશ્વકર્માની કૃપાવડે ચતુર પુરૂષોને અંગીકાર કરવા લાયક થાઓ. ૪૪

इतिश्री वास्तुशास्त्रे राजवल्लभे मंडनकृते वृद्धजनभणित शकुनलक्षणं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

શિલ્પશાસ્ત્ર શોભો સદા, શિલ્પ વિશ્વ આધાર;
માન મળે છે વિશ્વમાં, શિલ્પ વડે નિરધાર. ૧

સકળ શાસ્ત્રનો સાર છે, કળા તણો ભંડાર;
મહિમંડન આ ગ્રન્થ છે, માનો સહુ નરનાર. ૨

સર્વ ગ્રામમાં શિલ્પનો, મહિમા ગર્વ જન સાર;
જય જયકાર થશે સદી, અચળ વાક્ય સુખકાર! ૩

